VÁCLAV CVRČEK
A KOLEKTIV AUTORŮ

MLUVNICE SOUČASNÉ ČEŠTINY

1/

JAK SE PÍŠE A JAK SE MLUVÍ

KAROLINUM

VÁCLAV CVRČEK
A KOLEKTIV AUTORŮ

MLUVNICE SOUČASNÉ ČEŠTINY

1/

JAK SE PÍŠE A JAK SE MLUVÍ

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
NAKLADATELSTVÍ KAROLINUM
2010

Recenzenti: prof. PhDr. František Čermák, DrSc.
PhDr. Josef Šimandl, Ph.D.
PhDr. PaedDr. Miloslav Vondráček, Ph.D.

Autoři: Mgr. Václav Cvrček, Ph.D. (vedoucí autorského kolektivu)
Ing. Vilém Kodýtek, CSc.
PhDr. Marie Kopřivová, Ph.D.
Mgr. Dominika Kováříková, M.A.
prof. PhDr. Petr Sgall, DrSc.
Mgr. Michal Šulc, Ph.D.
Mgr. Jan Táborský
doc. PhDr. Jan Volín, Ph.D.
Mgr. Martina Waclawičová

Tato publikace byla vydána za přispění
výzkumného záměru ministerstva školství, mládeže
a tělovýchovy České republiky MSM0021620838.

© Václav Cvrček (za kol. autorů), 2010
ISBN 978-80-246-1743-5

OBSAH

PŘEDMLUVA (*autoři*) 13

1 OBECNÉ VÝKLADY O JAZYCE (*Václav Cvrček*) 15
1.1 Jazyk jako prostředek komunikace 15
1.2 Jazykové roviny a jednotky; jazykovědné disciplíny 16
1.3 Jazyk v rámci společnosti 17
1.4 Jazyk a jazykovědci 17
1.5 Jazykový korpus jako zdroj dat 18

2 OBECNÉ POUČENÍ O ČEŠTINĚ (*Václav Cvrček*) 21
2.1 Čeština jako národní jazyk a její variety 21
2.1.1 Mluvená a psaná čeština 21
2.2 Definice jazykového standardu a jeho varianty v češtině 22
2.2.1 Spisovná a standardní čeština 23
2.2.2 Standardní a obecná čeština 23
2.3 Rozrůzněnost češtiny v závislosti na žánru a stylu 25

3 VÝVOJ ČEŠTINY (*Dominika Kováříková*) 27
3.1 Čeština mezi ostatními jazyky. Genetická příbuznost a typologická podobnost 27
3.1.1 Genetické zařazení češtiny 27
3.1.2 Typologické zařazení češtiny 28
3.2 Vývoj jazyka 28
3.3 Periodizace vývoje češtiny 29
3.3.1 Praslovanština 29
3.3.2 Počáteční fáze vývoje českého jazyka 29
3.3.3 Raná (stará) čeština 30
3.3.4 Čeština 14. století 30
3.3.5 Čeština 15. století 31
3.3.6 Čeština humanistická 31
3.3.7 Barokní čeština 32
3.3.8 Čeština v době národního obrození a v 2. polovině 19. století 33
3.3.9 Čeština 1. poloviny 20. století a čeština současná 34

4 FONETIKA A FONOLOGIE (*Jan Volín*) 35
4.1 Vztah mluvené a psané formy jazyka 35
4.2 Fonetický popis jazyka a řeči 37
4.3 Řečové orgány 38
4.4 Akustické vlastnosti řeči a percepce 40

4.5 Jednotky zvukového plánu češtiny . . . 42
4.5.1 Hláska, foném, alofon . . . 42
4.5.1.1 Vymezení pojmů . . . 42
4.5.1.2 Samohlásky . . . 43
4.5.1.3 Souhlásky . . . 45
4.5.1.4 Popis fonologického inventáře pomocí distinktivních rysů . . . 48
4.5.1.5 Změny na úrovni hlásek při produkci řeči . . . 50
4.5.2 Slabika . . . 55
4.5.3 Mluvní takt . . . 56
4.5.4 Promluvový úsek, promluva . . . 58
4.5.5 Replika, mluvní akt, mluvený text . . . 61
4.6 Mluvní styly . . . 62
4.7 Řečové poruchy, řečové vady a řečové chyby . . . 64

5 LEXIKOLOGIE (*Marie Kopřivová*) . . . 65
5.1 Vymezení lexikologie a základní pojmy . . . 65
5.1.1 Související disciplíny . . . 65
5.1.2 Slovo . . . 65
5.1.3 Lexém . . . 67
5.1.4 Kolokabilita a kolokace . . . 67
5.1.5 Pojmenování . . . 68
5.1.6 Motivace (motivovanost) . . . 69
5.2 Lexikální sémantika . . . 70
5.2.1 Význam . . . 70
5.2.1.1 Lexikální význam . . . 70
5.2.1.2 Gramatický význam . . . 71
5.2.2 Metafora . . . 71
5.2.3 Autosémantika . . . 71
5.2.4 Synsémantika . . . 71
5.2.5 Propria . . . 72
5.2.6 Apelativa . . . 72
5.2.7 Abstrakta a konkréta . . . 72
5.2.8 Polysémie . . . 72
5.2.9 Homonymie . . . 73
5.3 Základní sémantické vztahy . . . 73
5.3.1 Synonymie . . . 73
5.3.2 Opozitnost . . . 74
5.3.3 Hyperonymie a hyponymie . . . 75
5.4 Frazeologie . . . 75
5.4.1 Frazém . . . 75
5.4.2 Typy frazémů . . . 76
5.5 Slovní zásoba češtiny . . . 76
5.5.1 Vrstvy slovní zásoby . . . 77
5.5.2 Způsoby obohacování slovní zásoby . . . 77
5.5.3 Současné způsoby obohacování slovní zásoby . . . 78
5.5.4 Statistické aspekty lexikonu. Zipfův zákon . . . 78

6 TVOŘENÍ SLOV (*Michal Šulc*) . . . 81
6.0.1 Hledisko slovotvorné . . . 81
6.0.1.1 Tvoření odvozováním . . . 82
6.0.1.2 Rozšiřování a hromadění přípon . . . 83
6.0.1.3 Slovotvorné typy . . . 84
6.0.1.4 Slovotvorné kategorie . . . 84
6.0.1.5 Tvoření skládáním . . . 85
6.0.1.6 Tvoření zkracováním . . . 85

6.0.2 Hledisko pojmenovací (onomaziologické) . . . 86
6.0.3 Slovotvorná stavba slova – tvar slovního základu, tvar afixu . . . 86
6.0.3.1 Odvozování předponou . . . 86
6.0.3.2 Odvozování příponou . . . 86
6.0.3.3 Skládání . . . 90
6.1 Odvozování (derivace) – odvozeniny (deriváty) . . . 90
6.1.1 Mění se význam slova nebo slovní druh (mutace nebo transpozice) . . . 91
6.1.1.1 Odvozování předponou (prefixem) . . . 91
6.1.1.2 Odvozování příponou (sufixem) . . . 93
6.1.1.3 Odvozování cirkumfixem (před i za základovým slovem) . . . 101
6.1.1.4 Odvozování nekoncovým sufixem (uvnitř základového slova) . . . 103
6.1.1.5 Původní forma se nemění . . . 104
6.1.1.6 Původní forma se mění odsunutím přípony (desufixace) . . . 105
6.1.2 Význam slova ani jeho druh se nemění, přidává se zpřesňující rys (modifikace) . . . 105
6.1.2.1 Odvozování předponou (prefixem) . . . 105
6.1.2.2 Odvozování příponou (sufixem) . . . 106
6.1.2.3 Odvozování cirkumfixem (před i za základovým slovem) . . . 109
6.1.2.4 Odvozování nekoncovým sufixem (uvnitř základového slova) . . . 109
6.1.2.5 Původní forma se nemění . . . 110
6.1.2.6 Původní forma se mění odsunutím přípony (desufixace) . . . 110
6.2 Skládání (kompozice) – složeniny (kompozita) . . . 110
6.2.1 Vlastní skládání . . . 110
6.2.2 Smíšený způsob skládání . . . 112
6.2.2.1 Skládání a odvozování . . . 113
6.2.2.2 Skládání a zkracování . . . 114
6.2.3 Zvláštní případy skládání . . . 114
6.2.3.1 Opakování slova (reduplikace) . . . 114
6.2.3.2 Opakování rytmu (kvazireduplikace) . . . 114
6.2.3.3 Skládání s písmennou značkou . . . 115
6.2.3.4 Skládání se zkráceným slovem . . . 115
6.2.3.5 Skládání pozičně variantní . . . 115
6.2.4 Spřahování (juxtapozice) – Spřežky (juxtapozita). Nevlastní skládání . . . 115
6.2.4.1 Dvoučlenná předložková spřežka . . . 115
6.2.4.2 Jiné než dvoučlenné předložkové spřežky . . . 115
6.3 Zkracování – zkrácená slova . . . 117
6.3.1 Vlastní zkracování . . . 117
6.3.2 Smíšený způsob zkracování . . . 118
6.3.2.1 Zkracování a odvozování . . . 118
6.3.2.2 Zkracování a skládání . . . 120
6.4 Zkratky a slova zkratková . . . 120
6.4.1 Zkratky hláskované . . . 120
6.4.2 Zkratky plynule čtené . . . 120
6.4.3 Slova zkratková – akronyma . . . 121
6.5 Přejaté části slov . . . 121

7 MORFOLOGIE . . . 125
7.0 Úvod do morfologie (*Václav Cvrček*) . . . 125
7.0.1 Stavba slovního tvaru – morfematika . . . 126
7.0.2 Morfém a jeho kombinace – morfonologické alternace . . . 127
7.0.3 Slovní druhy . . . 128
7.0.4 Víceslovné ekvivalenty slovních druhů . . . 132
7.1 Podstatná jména (substantiva) (*Vilém Kodýtek*) . . . 134
7.1.1 Obecná charakteristika podstatných jmen . . . 134
7.1.2 Jmenný rod . . . 134

7.1.2.1 Rod substantiv označujících živé bytosti . . . 135
7.1.2.2 Jmenný rod versus gender . . . 136
7.1.2.3 Kolísání rodu substantiva . . . 136
7.1.3 Číslo . . . 137
7.1.4 Pád (casus) . . . 138
7.1.4.1 Charakteristika jednotlivých pádů . . . 138
7.1.4.2 Pádový synkretismus . . . 140
7.1.4.3 Frekvence pádů . . . 141
7.1.5 Určenost a neurčenost substantiv. Determinátory určitosti . . . 141
7.1.6 Typy skloňování (deklinace) . . . 143
7.1.6.1 Třídění deklinačních paradigmat . . . 143
7.1.6.2 Přehled vzorů substantiv . . . 143
7.1.6.3 Frekvenční zastoupení substantiv podle vzorů . . . 149
7.1.7 Vzory substantiv . . . 150
7.1.7.1 Podstatná jména rodu mužského životného (maskulina animata) . . . 150
7.1.7.1.1 Vzor *had* . . . 151
7.1.7.1.2 Vzor *muž* . . . 155
7.1.7.1.3 Vzor *táta* . . . 158
7.1.7.1.4 Vzor *soudce* . . . 160
7.1.7.1.5 Deklinace dalších životných maskulin . . . 161
7.1.7.2 Podstatná jména rodu mužského neživotného (maskulina inanimata) . . . 162
7.1.7.2.1 Vzor *list* . . . 162
7.1.7.2.2 Vzor *stroj* . . . 168
7.1.7.2.3 Vzor *cyklus* . . . 169
7.1.7.3 Podstatná jména rodu ženského (feminina) . . . 170
7.1.7.3.1 Vzor *žena* . . . 170
7.1.7.3.2 Vzor *duše* . . . 174
7.1.7.3.3 Vzor *píseň* . . . 178
7.1.7.3.4 Vzor *kost* . . . 179
7.1.7.3.5 Další typy skloňování feminin . . . 182
7.1.7.4 Podstatná jména rodu středního (neutra) . . . 183
7.1.7.4.1 Vzor *stavení* . . . 183
7.1.7.4.2 Vzor *město* . . . 184
7.1.7.4.3 Vzor *moře* . . . 188
7.1.7.4.4 Vzor *kuře* . . . 189
7.1.7.4.5 Další vzory neuter . . . 190
7.1.7.5 Skloňování názvů párových orgánů těla v plurálu . . . 193
7.1.7.6 Vokativ . . . 193
7.2 Přídavná jména (adjektiva) (*Dominika Kováříková*) . . . 196
7.2.0 Obecná charakteristika přídavných jmen . . . 196
7.2.1 Gramatické kategorie přídavných jmen: jmenný rod, číslo, pád; stupňování . . . 196
7.2.2 Druhy skloňování . . . 197
7.2.2.1 Složené skloňování adjektiv . . . 198
Tvrdá přídavná jména . . . 198
Měkká přídavná jména . . . 200
7.2.2.2 Jmenné skloňování adjektiv . . . 201
7.2.2.3 Smíšené skloňování adjektiv. Přivlastňovací přídavná jména . . . 203
7.2.2.4 Nesklonná přídavná jména . . . 205
7.2.3 Stupňování (komparace, gradace) . . . 205
7.2.3.1 Komparativ . . . 206
7.2.3.2 Superlativ . . . 208
7.2.3.3 Nepravidelné stupňování . . . 208
7.3 Zájmena (pronomina) (*Marie Kopřivová*) . . . 210
7.3.1 Význam zájmen . . . 210
7.3.2 Dělení zájmen . . . 210

7.3.2.1 Zájmena osobní . . . 211
7.3.2.2 Zájmena přivlastňovací . . . 214
7.3.2.3 Zájmena ukazovací . . . 217
7.3.2.4 Zájmena tázací . . . 221
7.3.2.5 Zájmena vztažná . . . 222
7.3.2.6 Zájmena neurčitá . . . 223
7.3.2.7 Zájmena záporná . . . 225
7.4 Číslovky (numeralia) (*Václav Cvrček*) . . . 226
7.4.1 Číslovky základní . . . 227
7.4.2 Číslovky řadové . . . 233
7.4.3 Číslovky násobné . . . 233
7.4.4 Číslovky druhové . . . 234
7.4.5 Ostatní výrazy s kvantifikačním významem . . . 234
7.5 Slovesa (verba) (*Václav Cvrček*) . . . 235
7.5.1 Gramatické kategorie sloves . . . 236
7.5.1.1 Osoba (persona) . . . 236
7.5.1.2 Číslo (numerus) . . . 239
7.5.1.3 Způsob (modus) a čas (tempus) . . . 239
7.5.1.3.1 Oznamovací způsob (indikativ) . . . 239
Přítomný čas (prézens) . . . 240
Budoucí čas (futurum) . . . 240
Minulý čas (préteritum) . . . 241
Časy perfektní (rezultativní, výsledné) . . . 241
7.5.1.3.2 Podmiňovací způsob (kondicionál) . . . 242
7.5.1.3.3 Rozkazovací způsob (imperativ) . . . 243
7.5.1.4 Slovesný rod (genus verbi) . . . 243
7.5.1.5 Vid (aspekt) . . . 245
7.5.2 Tvary sloves: jednoduché a složené, kmeny . . . 246
7.5.3 Tvary sloves: určité a neurčité . . . 248
Infinitiv . . . 248
Příčestí (participia) . . . 248
Přechodník (transgresiv) . . . 248
7.5.4 Časování (konjugace) . . . 249
7.5.4.1 První třída (*-e*) . . . 251
Vzor *nese* (*čte*) . . . 251
Vzor *bere* . . . 253
Vzor *peče* (*může*) . . . 254
Vzor *maže* (*dokáže*) . . . 255
Vzor *umře* . . . 256
7.5.4.2 Druhá třída (*-ne*/*-me*) . . . 257
Vzor *tiskne* . . . 257
Vzor *mine* . . . 259
Vzor *začne* (*zajme*) . . . 259
7.5.4.3 Třetí třída (*-je*) . . . 260
Vzor *kryje* . . . 260
Vzor *kupuje* . . . 261
7.5.4.4 Čtvrtá třída (*-í*) . . . 262
Vzor *trpí* (*myslí*) . . . 262
Vzor *prosí* . . . 263
Vzor *sází* . . . 264
7.5.4.5 Pátá třída (*-á*) . . . 265
Vzor *dělá* . . . 265
7.5.4.6 Nepravidelná slovesa (*být*, *chtít*, *jíst*, *jít*, *jet*, *mít*, *vědět*, *vidět*; *lze*) . . . 266
7.6 Příslovce (adverbia) (*Martina Waclawičová*) . . . 274
7.6.1 Zájmenná příslovce . . . 274

7.6.2 Skupiny příslovcí podle významu . . . 275
7.6.2.1 Příslovce času . . . 275
7.6.2.2 Příslovce místa . . . 276
7.6.2.3 Příslovce způsobu . . . 277
7.6.2.4 Příslovce míry . . . 277
7.6.2.5 Příčinná příslovce . . . 278
7.6.2.6 Zařazení příslovcí podle kontextu . . . 278
7.6.3 Adverbia modální a stavová . . . 278
7.6.4 Stupňování příslovcí . . . 279
7.6.5 Zařazení do slovního druhu podle kontextu . . . 281
7.7 Předložky (prepozice) (*Martina Waclawičová*) . . . 282
7.7.1 Předložky podle původu . . . 282
7.7.1.1 Předložky vlastní . . . 282
7.7.1.2 Nevlastní a víceslovné předložky . . . 282
7.7.2 Skupiny předložek podle spojitelnosti s pády . . . 283
7.7.2.1 Předložky pojící se s nominativem . . . 283
7.7.2.2 Předložky pojící se s genitivem . . . 283
7.7.2.3 Předložky pojící se s dativem . . . 285
7.7.2.4 Předložky pojící se s akuzativem . . . 286
7.7.2.5 Předložky pojící se s lokálem . . . 287
7.7.2.6 Předložky pojící se s instrumentálem . . . 287
7.7.3 Vokalizace předložek . . . 288
7.8 Spojky (konjunkce) (*Martina Waclawičová*) . . . 290
7.8.1 Struktura spojek . . . 290
7.8.1.1 Jednočlenné spojky . . . 290
7.8.1.2 Vícečlenné spojky . . . 290
7.8.2 Souřadicí spojky . . . 291
7.8.2.1 Slučovací spojky . . . 291
7.8.2.2 Odporovací spojky . . . 291
7.8.2.3 Vylučovací spojky . . . 291
7.8.2.4 Stupňovací spojky . . . 292
7.8.2.5 Důvodové spojky . . . 292
7.8.2.6 Důsledkové spojky . . . 292
7.8.3 Podřadicí spojky . . . 293
7.8.3.1 Obsahové spojky . . . 293
7.8.3.2 Časové spojky . . . 293
7.8.3.3 Způsobové spojky . . . 293
7.8.3.4 Příčinné spojky . . . 293
7.8.3.5 Srovnávací spojky . . . 294
7.9 Částice (partikule) (*Jan Táborský*) . . . 295
7.9.1 Částice postojové (modální) . . . 296
7.9.1.1 Faktuální (veritativní) částice . . . 296
7.9.1.2 Volní (voluntativní) částice . . . 296
7.9.1.3 Výrazové (expresivní) částice . . . 297
7.9.2 Částice pocitové (emocionální) . . . 297
7.9.3 Částice hodnotící (evaluativní) . . . 297
7.9.4 Částice zesilovací (intenzifikační) . . . 297
7.9.5 Částice členící text . . . 298
7.10 Citoslovce (interjekce) (*Jan Táborský*) . . . 299
7.10.1 Citoslovce faktuální . . . 299
7.10.2 Citoslovce volní (voluntativní) . . . 300
7.10.3 Citoslovce emocionální . . . 300
7.10.4 Citoslovce kontaktová . . . 300
7.10.5 Citoslovce onomatopoická (zvukomalebná, imitativní) . . . 300

8 UVEDENÍ DO SYNTAXE (VĚTNÁ STAVBA) (*Petr Sgall*) . . . 301
8.1 Úvodní poznámky . . . 301
8.2 Základní pojmy závislostní syntaxe . . . 302
8.3 Syntaktické jevy netypické . . . 305
8.4 Souřadnost a další vztahy . . . 306
8.5 Aktuální členění věty . . . 306

9 NAUKA O TEXTU A STYLU (STYLISTIKA) (*Jan Táborský*) . . . 309
9.1 Styl a stylistika . . . 309
9.2 Stylový potenciál jazyka (funkční spektrum jazyka) . . . 309
9.3 Zákonitosti výběru jazykových prostředků . . . 310
9.3.1 Objektivní stylotvorné faktory . . . 311
9.3.2 Subjektivní stylotvorné faktory . . . 313
9.4 Stylová hodnota výrazových prostředků . . . 313
9.5 Styly češtiny . . . 314
9.5.1 Styl prostě sdělovací . . . 314
9.5.2 Styl odborný . . . 315
9.5.3 Styl umělecký . . . 315
9.5.4 Styl publicistický . . . 316

10 PSACÍ SOUSTAVA (PRAVOPIS, ORTOGRAFIE) (*Václav Cvrček*) . . . 317
10.1 Psací soustava a jazyk . . . 317
10.2 Inventář znaků . . . 318
10.3 Principy české psací soustavy . . . 319
10.3.1 Psaní písmene *ch* a písmen *q*, *w*, *x* . . . 320
10.3.2 Psaní hlásek podléhajících spodobě znělosti (*p*, *b*, *t*, *d*, *s*, *z* apod.) . . . 320
10.3.3 Psaní skupin *di*, *ti*, *ni*; *dě*, *tě*, *ně* . . . 320
10.3.4 Psaní *i*/*í* a *y*/*ý* . . . 320
10.3.5 Psaní písmene *ě* (skupiny *dě*, *tě*, *ně*; *bě*/*bje*, *vě*/*vje*, *pě*/*pje*; *mě*/*mně*) . . . 323
10.3.6 Psaní písmen *ú*/*ů* . . . 324
10.3.7 Psaní souhláskových skupin na hranicích slov a částí slov . . . 324
10.3.7.1 Psaní předložek a předpon *s* a *z* . . . 325
10.3.7.2 Psaní přípon *-ší* a *-čí* . . . 325
10.3.7.3 Psaní přípon *-ský*, *-ství*, *-stvo* a *-cký*, *-ctví*, *-ctvo* . . . 326
10.3.7.4 Psaní zdvojených hlásek . . . 327
10.3.8 Psaní rozdělovacích značek . . . 328
10.3.9 Vlastnosti, které se projevují v rámci psaného textu . . . 331
10.3.9.1 Psaní velkých písmen . . . 331
10.3.9.2 Hranice slov v písmu . . . 332
10.3.9.3 Rozdělování slov (na konci řádků) . . . 333
10.3.10 Psaní cizích slov . . . 334
10.3.11 Zkratky . . . 335
10.3.12 Tradiční a historický princip (odchylky a nepravidelnosti) . . . 335
10.4 Zvládání psací soustavy . . . 336

SEZNAM ZKRATEK . . . 337

LITERATURA . . . 339

REJSTŘÍK TERMÍNŮ . . . 343

PŘEDMLUVA

Rodilí mluvčí svůj jazyk znají a používají ho více či méně efektivně; nemají ale přehled o všech jeho zákoutích a orientují se bezpečně jen v těch sférách, které sami aktivně užívají nebo s nimiž se dostávají dennodenně do styku. V oblastech, v nichž jistotu nemají, sahají proto po poučení do odborných publikací nebo se přímo lingvistů dotazují.

Mluvnice, která se vám dostává do ruky, je v tomto směru jiná než ty předchozí. Především se nejedná o normativní příručku. Jejím cílem je popsat jazyk srozumitelnou formou tak, jak se projevuje v promluvách a textech, které nositelé jazyka produkují. Jinými slovy, je založena na průměrném mluveném a psaném úzu. Neaspiruje tedy na příručku, která by vám chtěla určovat, jak se co říká a píše „správně" nebo „spisovně", jak to dělávaly mnohé popisy, ale důsledně registruje varianty, které se v současném jazyku vyskytují, a přikládá jim takovou váhu, jaká jim reálně v úzu náleží.

Rozdíl mezi touto mluvnicí a předchozími popisy by se tak dal vyjádřit tím, že tato mluvnice se nesnaží popisovat jazyk, jak **by měl vypadat**, ale jak **skutečně vypadá**. Východiskem pro tento postup je praktická úvaha, podle níž se orientace v tak složitém systému, jako je jazyk, získává nejlíp prostřednictvím jeho dobré a nezkreslené znalosti.

Mluvnice, jejíž první díl máte před sebou, není nová jen v tom, že neužívá dřívější způsoby hodnocení jazykových prostředků na ose správný – špatný (což je vždy v jazyce problematické), ale také ve způsobu zpracování. Materiálovou základnou pro vytváření této příručky byly (vůbec poprvé v historii popisů češtiny) jazykové korpusy, což jsou rozsáhlé a reprezentativní počítačově zpracované soubory jazykových dat, které poskytují široké spektrum informací o tom, jak se dané prostředky užívají (více informací na http://www.korpus.cz).

Je proto na vás, uživatelích této mluvnice, abyste se po seznámení s předkládanými jevy rozhodli pro to, jak svůj konkrétní text budete formulovat, kterým prostředkům dáte přednost, a to vše s nezkresleným povědomím o tom, jaké postavení mají prostředky, které hodláte užít, v reálné komunikaci.

Autoři

Tato publikace vznikla za podpory Výzkumných záměrů MSM 0021620823 *(Český národní korpus a korpusy dalších jazyků)* a MSM 0021620825 *(Variabilita zvukových prostředků jazyka a řeči: její zdroje a meze z hlediska komunikace)*.

1 OBECNÉ VÝKLADY O JAZYCE

1.1 JAZYK JAKO PROSTŘEDEK KOMUNIKACE

Existuje mnoho definic jazyka, které se liší ve svých východiskách a v oblastech, které akcentují. Pro účely této mluvnice můžeme definovat **přirozený jazyk** jako systém verbálních znaků (morfémů, slov, vět), který slouží k mezilidské komunikaci.

Vedle přirozených jazyků, jejichž vznik není dán invencí a snahou tvůrců, existuje i mnoho jazyků umělých (esperanto, interlingva atd.). Něco jiného jsou ovšem např. jazyky programovací a různé formální jazyky logiky, nemluvě o soustavách znaků, jako jsou např. značky silničního provozu. Význam a obsah takových značek je vždy omezen na jednu parciální oblast, a proto není možné jejich systémy považovat za univerzální nástroje komunikace.

Komunikací rozumíme přenos informací, který předpokládá na jedné straně produktora (tvůrce sdělení) a na straně druhé jednoho nebo více recipientů (příjemců sdělení). Komunikace (jejíž nejběžnější formou je čtení napsané zprávy nebo rozhovor) probíhá v určitém prostředí, které zajišťuje spojení mezi oběma účastníky (komunikační kanál) a spoluvytváří kontext komunikace. Přenos informací probíhá za použití kódu (v našem případě přirozeného jazyka), jehož prostřednictvím produktor kóduje obsahy, sdělované informace, které jsou pak na straně recipienta znovu dekódovány.

Je zjevné, že při kódování a dekódování dochází ke ztrátě některých informací. Obsahy našeho vědomí jsou většinou natolik komplexní, že musí dojít k jejich zjednodušení, k jejich klasifikaci ve shodě s jazykovým systémem, aby bylo možné je pomocí jazyka sdělovat. Na druhé straně dochází k deformaci původního sdělení i na straně posluchače nebo čtenáře. Proces dekódování je výrazně ovlivněn individualitou příjemce, který se pokouší interpretovat sdělení na základě svých zkušeností a znalostí; ty se nikdy plně neshodují se zkušenostmi a znalostmi produktora.

Jazykověda se na jazyk od dob zakladatele moderní lingvistiky Ferdinanda de Saussure (1857–1913) dívá z dvojí perspektivy: jednak jde o konkrétní promluvy (mluvené nebo psané), tedy o realizace řečové činnosti, kterým se říká **mluva** (odborně parole, výslovnost [parol]), a jednak jde o abstraktní **jazykový systém** (langue, výslovnost [la:ng]), který stojí v pozadí vytváření promluv; ten je uložen v myslích uživatelů jazyka a není bezprostředně pozorovatelný.

Každý živý přirozený jazyk se vyskytuje ve své primární podobě, která je mluvená. Od ní je v jazycích, které znají písmo, odvozena podoba psaná. Obě formy se zřídkakdy zcela shodují. **Mluvený jazyk** je ve většině aspektů progresivnější. Většina změn se projevuje nejdříve v něm a je primárním mateřským jazykem každého mluvčího. Toto rozdělení na mluvený a psaný jazyk – některými mluvnicemi neprávem opomíjené – je základním organizačním principem předkládané příručky.

1.2 JAZYKOVÉ ROVINY A JEDNOTKY; JAZYKOVĚDNÉ DISCIPLÍNY

Jazykový systém je hierarchická struktura, ve které se jednotky nižších rovin podílejí na výstavbě rovin vyšších. Hranice vyšší jednotky tak skoro nikdy neprochází „vnitřkem" jednotky nižší, s výjimkou např. frazémů (viz 5.4.1) přerušených zájmenem jako ve spojení *je **vám** libo*. Představením jednotlivých rovin a jednotek, které se na nich nacházejí, si můžeme udělat přehled i o základních lingvistických disciplínách.

Nejmenší vydělitelnou jednotkou jazyka je **hláska** (pro jeho mluvenou podobu) a **písmeno** (pro podobu psanou). Tyto jednotky samy ještě význam nenesou, ale mohou ho v určitých případech odlišovat: *les – pes; les – let; les – los*. Disciplína, která se zabývá hláskami a vůbec celou zvukovou stránkou jazyka, se nazývá **fonetika** (viz kap. 4). Pro psanou podobu neexistuje disciplína analogická k fonetickému zkoumání zvukové podoby, popisem psací soustavy (viz kap. 10) se částečně zabývá ortografie.

Vyšší jazykovou jednotkou je **morfém**, který se skládá z hlásek (nebo písmen). Morfém představuje tu část slova, která nese nějaký význam, popř. plní mluvnickou funkci: např. slovo *žena* je tvořeno dvěma morfémy *žen-a*, z nichž první nese lexikální význam slova „žena", druhý nese význam prvního pádu jednotného čísla. Morfémy se zabývá **morfematika** (viz 7.0.1).

Různými tvary, které slova mají v závislosti na gramatických kategoriích, se pak zabývá tvarosloví, **morfologie** (viz kap. 7). V rámci této disciplíny – které je věnována podstatná část této knihy – se tradičně pojednává i o slovních druzích, jejich gramatických kategoriích a způsobech jejich vyjádření. Za součást morfologie bývá považována i nauka o **tvoření slov** (viz kap. 6).

Morfémy jsou skladebními kameny slov. Ačkoli je termín **slovo** intuitivně zřejmý, je velmi obtížné ho přesně definovat. Budeme-li se pohybovat v oblasti psaného jazyka, můžeme se spokojit s tím, že (grafické) slovo je shluk písmen v textu oddělený z obou stran mezerami, který má nějaký význam a příp. nějaké gramatické kategorie. Jiná by byla definice pro slovo z hlediska jeho zvukových vlastností nebo z hlediska jeho významu apod. Je tedy zřejmé, že definice uvedená výš je pro mnoho případů nepoužitelná (např. v případě víceslovných jednotek, kolokací, frazémů apod.). Disciplína pojednávající o slovech, jejich významech a slovní zásobě (lexikonu) se nazývá **lexikologie** (viz kap. 5). Procesem rozšiřování slovní zásoby odvozováním z jiných slov, přejímáním z cizích jazyků a dalšími způsoby se zabývá **slovotvorba** (viz kap. 6).

Nad rovinou slov se nacházejí **věty** a **výpovědi**. Jejich tvoření a stavbě se věnuje skladba (**syntax**), které je věnován především druhý díl této mluvnice. V rámci této knihy poskytuje možnost základního seznámení s problematikou syntaxe a úvod k jejímu prohloubenému studiu kapitola 8.

Věty a výpovědi se skládají do **textu**, jehož pozorováním a popisem jeho zákonitostí se zabývá **stylistika** (viz kap. 9) a **textová lingvistika**.

Napříč rovinami procházejí **frazémy** (disciplína se nazývá frazeologie), což jsou kombinace dvou a více jednotek (ať už morfémů, nebo slov), jejichž častý souvýskyt signalizuje, že vazba mezi nimi je natolik pevná, že tvoří jeden celek. Kombinace slov *v souvislosti s* nebo *sama sebe* tak tvoří kolokace, které je oprávněné považovat za jednu jednotku.

Vedle disciplín popsaných výše, které se zabývají konkrétními jazykovými rovinami, existuje ještě řada jazykovědných oborů, které leží na hranici mezi lingvistikou a jinou vědou (sociolingvistika, psycholingvistika, neurolingvistika, kognitivní lingvistika atp.).

1.3 JAZYK V RÁMCI SPOLEČNOSTI

Nebylo by správné jazyk redukovat jen na soubor rovin, jednotek a pravidelností, které vystupují do popředí při jeho popisu. Jazyk je především sociální jev, což se projevuje několika aspekty.

Jazykové znaky (pro zjednodušení v tuto chvíli uvažujme jen slova) mají jednak svou formu, podobu a jednak nesou význam, obsah. V různých jazycích se tentýž význam pojmenovává různými formami: *pes, dog, Hund, chien* apod. Neexistuje tedy žádná přímá souvislost mezi konkrétní podobou slova (zvukovou nebo grafickou) a jeho významem. Přiřazení významu ke konkrétnímu řetězu hlásek, který tvoří slovo, je v tomto smyslu nahodilé (arbitrární) a je věcí společenské konvence, zvyku.

Ačkoli je přiřazení významu formě arbitrární a konvenční, není svévolné v tom smyslu, že by jednotlivec (nebo skupina mluvčích) mohl rozhodovat o tom, jaký význam bude vyjadřován daným slovem nebo co dané slovo má přesně znamenat. O těchto věcech rozhoduje vždycky většina mluvčích daného jazyka. Nikoli ovšem nějakým vědomým hlasováním, ale tím, jak skutečně daný znak užívají. Pro charakteristiku znaku z hlediska jeho významu, formy, ale i jeho postavení v rámci jiných znaků je tedy rozhodující většinový úzus rodilých mluvčích, který se přirozeně v čase mění.

S touto povahou jazyka souvisí i jeho neustálý vývoj. Každý mluvčí užívá jazyka trochu jiným způsobem, jeho jazykové povědomí a chování je unikátní (některé způsoby vyjadřování preferuje a jiné odmítá). Tím, jak jazyk užívá, ho zároveň nepatrně ovlivňuje a mění. Přirozené jazyky (pokud nejsou mrtvé jako např. latina) se proto v důsledku běžné mluvní činnosti neustále vyvíjejí. Na základě většinového úzu se přizpůsobují nově vzniklým skutečnostem a komunikačním potřebám. Tento vývoj je nejen nezadržitelný, ale zároveň i záhodný a vzhledem k výše uvedenému i neregulovatelný a nepředvídatelný.

Bylo by mylné se domnívat, že jazykový vývoj má nějaký směr nebo dokonce cíl. Asi nejnázornější je představa, že jazykový vývoj se podobá hladině moře. Ta se neustále mění, ale není možné o ní prohlásit, že se vyvíjí směrem k nějaké konkrétní podobě. Z toho důvodu ani není možné jazykový vývoj hodnotit na ose dobrý – špatný.

1.4 JAZYK A JAZYKOVĚDCI

Každý popis jazyka se musí vyrovnat mj. s tím, že mluvčí už svůj jazyk znají a používají ho. Tyto znalosti, které není možné hodnotit jako nedostatečné, když slouží k bezproblémové každodenní komunikaci, jsou ovšem vždy pouze částečné.

Je běžné, že mluvčí (ale i lingvisti) mají tendenci svůj vlastní úzus a představy o něm promítat do jazyka jako celku. Tak vznikají představy, kterým někteří lingvisti více či méně vycházejí vstříc, že jazyk je třeba nějak regulovat, vylepšovat a oprošťovat ho od „škodlivých" jevů. Ačkoli je na teoretické rovině zřejmé, že žádná – byť dobře míněná – regulace jazykového vývoje nemůže být úspěšná, můžeme v historii jazyků najít mnoho pokusů o takové usměrňování.

Lingvisti, kteří zkoumají jazyk, mají možnost k němu přistupovat dvojím způsobem. Buď k němu přistupují **deskriptivně**, tj. studují a popisují jazyk takový, jaký je, nebo přijímají roli normotvůrců a pokoušejí se stanovit, jak by jazyk, resp. úzus, na základě nějak určených kritérií měl vypadat. Druhý způsob, označovaný jako **preskriptivní**, má mnoho teoretických

úskalí, zejména se jedná o potíže s výběrem kritérií pro hodnocení záhodnosti jazykového vývoje i o vyjadřovací svobodu mluvčích.

Tato mluvnice přistupuje k jazyku prvním způsobem, pokouší se tedy být deskripcí skutečného stavu jazyka tak, jak je možné ho pozorovat v reálných textech ať už psaných nebo mluvených. Metodologickým rámcem pro popis jazyka způsobem, který by do něj nezasahoval, byl Koncept minimální intervence. Ten stanoví podmínky pro nerušený (tj. nikým neusměrňovaný) jazykový vývoj, který zaručuje přirozenou orientaci mluvčích v jazyce a konstantní naplňování vyjadřovacích potřeb (v jazyce jsou vždy prostředky pro to, co je aktuálně třeba vyjadřovat). Hlavními předpoklady Konceptu minimální intervence jsou nepreskriptivní popisy jazyka, jejich vzájemná konkurence a nutnost důkladně definovat hlavní kritéria pro hodnocení jazykových prostředků.

1.5 JAZYKOVÝ KORPUS JAKO ZDROJ DAT

Aby bylo možné jazyk popisovat tak, jak skutečně vypadá, mají lingvisti v současné době k dispozici rozsáhlé jazykové korpusy. Jedná se o databanky nejrůznějších textů, které jsou vytvářeny tak, aby poskytovaly ucelený obraz o jazyce ve vší pestrosti jeho žánrů a textových typů.

Tato mluvnice jako první v českém prostředí vychází z korpusů, které jsou veřejně přístupné v rámci projektu **Českého národního korpusu** (viz http://www.korpus.cz) vedeného prof. F. Čermákem na FF UK. Údaje v této mluvnici pocházejí zejména z korpusu s názvem SYN2005, který obsahuje psané texty různých žánrů a stylů v celkovém objemu 100 milionů slov, a z korpusu Oral2006, který je složen z textů mluvených, nepřipravených a neformálních promluv, čítajícího 1 milion slov. V dílčích případech bylo přihlíženo ke korpusům PMK (Pražský mluvený korpus) a BMK (Brněnský mluvený korpus), které aspoň částečně naznačují oblastní rozdíly v České republice.

Je třeba si uvědomit, že zejména korpusy psaného jazyka, na nichž je založená analýza psané komunikace v této mluvnici, mají svá omezení. Jazyk, který reflektují, je ovlivněn preskriptivním působením předcházejících lingvistických generací, navíc rozpětí textů je poměrně široké (od beletrie a poezie přes publicistiku až po odborný a administrativní styl). Korekcí k těmto údajům je proto mluvený jazyk, který neprochází korekturou a frekvence jevů v něm obsažených odrážejí skutečný postoj většiny uživatelů jazyka k daným prostředkům.

Texty zařazené do korpusu procházejí několika stupni zpracování, od čištění a konverze dat po lemmatizaci (přiřazení tzv. slovníkového tvaru každému výskytu slova) a zejména morfologické značkování, při kterém je každému slovu přiřazen kód vyjadřující jeho morfologické vlastnosti (slovní druh, číslo, pád, rod, osoba, způsob, čas apod.). Tyto úpravy se provádějí automaticky jednak s využitím statistických a komputačních metod vyvinutých prof. J. Hajičem na MFF UK a jednak pomocí lingvistické analýzy vyvíjené doc. V. Petkevičem na FF UK.

V situacích, kde i přes obrovský rozsah současných korpusů nemáme dostatek dokladů, doplňujeme výklad informacemi ze starších lingvistických prací. To se týká zejména nesoustavného upozorňování na některé varianty pocházející z obecné češtiny, popř. dialektů (viz 2.2.2).

Na základě údajů z těchto zdrojů je možné popisovat jazykové jevy v nebývalém rozsahu a zároveň v případě konkurenčních prostředků kvantifikovat jejich vzájemný poměr. Varianty jsou v této příručce popisovány dvojím způsobem.

(1) Někdy se jedná o jev (např. dubletní tvary), který se vyskytuje u všech (nebo většiny) slov daného vzoru. Takové jevy jsou vždy v dané kapitole popsány v sekci „*Poznámky k jednotlivým tvarům*“ (a označeny barevným pozadím).

V rámci popisu časování sloves I. třídy vzoru *maže* se tak můžeme dočíst o následující variaci (procenta se týkají všech sloves daného typu, která svým tvarem tuto variaci umožňují, tedy *můžu/mohu, pomůžu/pomohu, nemůžu/nemohu* atp.):

(pomůž)-u / (pomoh)-u	Psaná čeština: 44 % *pomůžu*, 56 % *pomohu* (s výjimkou *zmůžu*) Mluvená čeština skoro 100 % *pomůžu*
(pomůž)-ou / (pomoh)-ou	Psaná čeština: 5 % *pomůžou*, 95 % *pomohou* Mluvená čeština: 94 % *pomůžou*, 6 % *pomohou*

Značka (M), resp. (Č), před údajem popisujícím jevy v mluvené češtině znamená, že se údaj vztahuje pouze k území Moravy, resp. k území Čech.

(2) Pokud je naproti tomu variace vázaná na konkrétní slova, a netýká se tedy celého vzoru, je poměr variant uveden v rámci sekce „*Poznámky k jednotlivým slovům vzoru...*“. Čtenáři se tak u každého jevu, u kterého je možné stav jednoznačně určit, dostává informace o proporčním zastoupení jednotlivých variant v rámci celého (morfologického) typu.

Z těchto údajů je pak možné vyčíst, jak se která podoba daného slova skutečně užívá. Mluvnice tedy neužívá k hodnocení kritéria jako „spisovný“, „správný“, „vhodný“ (viz 2.2.1), ale pouze uvádí ve shodě s Konceptem minimální intervence zastoupení jednotlivých variant v úzu.

Je třeba dodat, že procentuální zastoupení variant – ať už v rámci celého typu nebo v rámci jednoho slova (lexému) – je nutno vnímat přiměřeně: signifikantní rozdíl mezi variantami můžeme konstatovat až u rozdílu nad 30 procentních bodů; varianty, které se ve frekvenci liší např. 40 % ku 60 %, je tedy třeba brát stále jako víceméně rovnocenné.

Je běžné, že užití jedné formy je časté v rámci psaných textů, zatímco v rámci mluvených projevů je marginální (okrajové) a naopak. V závislosti na situaci, prostředí, ale taky na osobních preferencích má uživatel této příručky možnost se rozhodnout pro konkrétní variantu. Je pak pouze na něm, aby provedl poučený výběr: zda chce při vytváření vlastního textu následovat většinový úzus dané situace, nebo zda se chce odlišovat užitím nefrekventované podoby (oba přístupy jsou v určitých podmínkách legitimní).

2 OBECNÉ POUČENÍ O ČEŠTINĚ

2.1 ČEŠTINA JAKO NÁRODNÍ JAZYK A JEJÍ VARIETY

Naším národním jazykem je čeština. I když se může zdát toto tvrzení intuitivně pochopitelné a jednoznačné, reálná situace tak jednoduchá není. Čeština – jako každý živý přirozený jazyk – má mnoho více či méně odlišných podob (útvarů nebo obecněji variet), které se liší podle toho, kde a kdy se jich užívá.

Národní jazyk jako souhrn všech podob češtiny můžeme dělit na jednotlivé variety podle různých kritérií:

(A) Podle převažujícího média komunikace rozeznáváme mluvenou a psanou formu jazyka (viz 2.1.1).

(B) Podle regionu, v němž se daná podoba užívá, můžeme češtinu rozdělit na regionálně omezené útvary (dialekty, interdialekty) a celonárodně srozumitelné a používané prostředky (viz 2.2.2).

(C) Podle situace, v níž se daná podoba užívá, můžeme jazyk rozdělit na několik různých variet (sociolektů) – ať už jde o různé žánry nebo situace podle stupně formálnosti, veřejnosti či naopak intimity (viz 2.3).

Vedle terminologického spojení národní jazyk se užívá i pojmenování **mateřský jazyk**, kterým označujeme řeč (v našem případě je to čeština), kterou si osvojuje dítě v kontaktu s rodiči nebo vychovateli do zhruba pěti let věku (po této době schopnost osvojit si jakýkoli jazyk v jeho úplnosti nenávratně ztrácí). Poměrně běžné jsou i případy, kdy je dítě vystaveno dvěma jazykům, a pak se oba stávají jeho mateřským jazykem (jedná se o tzv. bilingvní jedince). Mateřštinou každého z nás je mluvená podoba jazyka a její znalost je vždycky mnohem hlubší než znalost jakéhokoli jiného jazyka, který se v průběhu života naučíme.

2.1.1 Mluvená a psaná čeština

Základní a přirozené dělení jazyka se týká rozdílu mezi jeho mluvenou a psanou formou (viz 1.1). Nejde pouze o rozdíl v médiu komunikace a o způsob vnímání (sluch nebo zrak), ale zejména o to, které prostředky a konstrukce se užívají.

Ve skutečnosti jde o spojitou škálu mezi texty ryze psanými a texty primárně mluvenými. Pro psané texty je charakteristická absence bezprostředního vnímatele, připravenost a možnost dodatečných úprav. Mluvené pak jsou charakteristické dialogickou a lineární povahou, nepřipraveností a mimojazykovými znaky (mimika, gesta apod.). Na pomezí mezi těmito krajními polohami leží např. připravené čtené projevy, které jsou mluvené pouze svou akustickou podobou, ale v ostatních aspektech se spíš přibližují k textům psaným.

Rozestup mezi mluvenou a psanou podobou je v češtině vlivem různých historických okolností poměrně značný. V běžné mluvené komunikaci je na většině území přirozené používat prostředky, které se v psané podobě téměř nevyskytují (*lidma, bysme, mladej, vokno, furt* apod.). Naopak neobvyklé by bylo v primárně mluvené podobě používat ty prostředky, které se objevují zejména v češtině psané a v mluvené češtině jsou velmi řídké (*titíž, nýbrž, jenž* apod.).

Tato odlišnost, spontánně vnímaná běžnými rodilými mluvčími, byla dosud v gramatických popisech češtiny opomíjena. V rámci této mluvnice je však rozdíl mezi mluvenou a psanou podobou hlavním organizačním principem, který pomáhá těm, kdo se v ní pokoušejí najít radu, v rozhodnutí, jak vybírat prostředky adekvátní komunikační situaci, pro kterou je určen jejich text.

2.2 DEFINICE JAZYKOVÉHO STANDARDU A JEHO VARIANTY V ČEŠTINĚ

Jazyková data, o která se tato mluvnice opírá, dokládají, že některé prostředky jsou v dané situaci nebo v dané jazykové formě frekventovanější než jejich alternativy. To by mohlo vést k mylné úvaze, že určité prostředky jsou pro danou situaci nebo funkci „správnější" než prostředky jiné. Ve skutečnosti je každý text, stejně jako každý komunikační záměr, unikátní, a proto nelze paušálně doporučit jeden soubor prostředků pro všechny situace a záměry. Nejde o správnost prostředků, ale o jejich přiměřenost pro danou komunikační situaci, pro záměr mluvčího.

Na druhou stranu je zřejmé, že některé způsoby vyjádření v určitých situacích převažují nad jinými. To vytváří mezi mluvčími povědomí o standardnosti jazykových prostředků pro danou situaci a daný účel v porovnání s nestandardností (což není nesprávnost; proto nemluvíme o jevech substandardních) prostředků jiných.

Pokud bychom se tedy pokusili vymezit jazykový standard češtiny, zněla by jeho definice asi takto: **Standardní v určitém typu textu a/nebo jazykové formě jsou ty varianty prostředků, které v něm/ní nejsou marginální**. O standardnosti (resp. nestandardnosti) má tedy smysl uvažovat pouze ve vztahu k určitému času (situace se může vývojem změnit), typu komunikační situace a pouze v případě prostředků, které mají vzájemně si konkurující varianty (např. *abychom* × *abysme*).

Z definice vyplývá, že jazykový standard není soubor univerzálních prostředků vhodných pro všechny komunikační situace. Pro každou situaci, pro každý žánr a samozřejmě pro každou z forem jazyka je standard jiný. To, co je běžné v rámci administrativního stylu při psaní úředního dopisu, není obvyklé v přátelském hovoru nebo při veřejném projevu před mnoha lidmi a naopak. Standardy jednotlivých komunikačních situací se ale překrývají, protože mnoho prostředků nemá alternativní způsoby vyjádření, a jsou tak „doma" v různých situacích; nejzřetelnější je rozdíl mezi nepřipraveným hovorem a připraveným písemným projevem. Navíc hranice jednotlivých standardů není ostrá, stejně jako nejsou ostré hranice mezi jednotlivými styly a komunikačními záměry.

V souladu s Konceptem minimální intervence přistupujeme k mluvčím jako k autonomním subjektům s právem na vlastní volbu jazykových prostředků k dosažení určitého komunikačního záměru. Neklademe jim do cesty žádné umělé překážky, nepřikazujeme jim, jak mají mluvit nebo psát a které tvary by měli používat nebo zavrhnout. Podáváme jim informaci o jazyku jako celku a o variantách jednotlivých jazykových prostředků v každé z jeho

forem (v míře, v které je tato informace dnes k dispozici). Frekvenční data o jednotlivých variantách prostředků, tj. údaje o míře jejich užívání v psaných a v mluvených textech, mají mluvčím pomoct objektivizovat jejich jazykové povědomí a usnadnit jejich volbu. Chceme je proto o nich co nejlíp informovat, ale necháváme na nich tíži rozhodnutí o tom, co je pro ně **v dané komunikační situaci** standardní nebo marginální, vhodné nebo nevhodné.

2.2.1 Spisovná a standardní čeština

Užívání termínu standard v této publikaci není motivováno jen škálovitou povahou jazykových dat, pro niž se nehodí černobílé rozlišování na spisovné a nespisovné prostředky, ale především nedokonalostí termínu „spisovnost", který se v jazykových příručkách u nás běžně užíval.

Termín spisovnost (stejně jako např. správnost nebo estetická krása) má oproti pojmu standard hned několik nevýhod. Nejzásadnější je ta, že pojem „spisovnost" nikdy nebyl uspokojivě definován. Není tedy zřejmé, co je spisovné a co není, na základě jakých kritérií se spisovnost prostředku dá zjistit. Spisovnost je navíc mylně spojována s psaností, což paradoxně vede k tomu, že se zastírá základní rozdíl mezi psanou a mluvenou formou jazyka (sugeruje to tedy představu, že bychom v ideálním případě měli mluvit tak, jak píšeme, což je nejen v češtině nereálné).

Zatímco termín standard se vztahuje k tomu, jak se skutečně mluví a píše, je to termín z deskriptivního pojetí jazyka, termín spisovnost se váže k preskriptivnímu pojetí a často se užívá jako synonymum jazykové správnosti: za správné se v preskriptivním kontextu pokládá to, co je zapsáno jako spisovné v kodifikačních příručkách, tradičních gramatikách, slovnících a zvláště pravidlech pravopisu. Všechno ostatní je pak mylně vnímáno jako nesprávné, chybné, nevhodné. Jenomže přirozený jazykový vývoj, který je nezadržitelný, je vždycky jen sledem „nesprávností", „chyb", „nedůsledností" a neobvyklých novot, které se později staly běžnou, standardní součástí jazyka.

Termín spisovnost bývá někdy spojován s vyšší jazykovou kulturou. Nejde tu však z lingvistického hlediska o kulturu projevu ve smyslu propracovanosti a kvality obsahu sdělení, nýbrž zejména ve smyslu shody jednotlivých slov a tvarů, popř. slovních spojení s příručkami. Mezi prvním a druhým ale není přímá souvislost, o čemž mimo jiné svědčí mnohá velká díla české literatury. Naopak, stává se nezřídka, že přehnaná fixace mluvčího (resp. posluchače) na slovní tvary spíš vyjadřování (resp. recepci) sdělovaného komplikuje. Místo povrchního chápání kulturnosti jako shody s předpisem dáváme přednost hlubší kultuře projevu, která se týká obsahového bohatství, myšlenkové uspořádanosti, co nejplnějšího využívání slovní zásoby, jasné a věcné argumentace a dalších podobných hodnot.

Chápání spisovnosti prostředku založené na preskriptivních (tj. přikazujících) kodifikačních příručkách, které normovaly tvary slov a pravopis (příp. i výslovnost), navíc nereflektuje fakt, že ani jedna z regulovaných rovin zdaleka nepřispívá k celkové kultivovanosti nebo srozumitelnosti tolik jako myšlenková a stylizační úroveň textu.

2.2.2 Standardní a obecná čeština

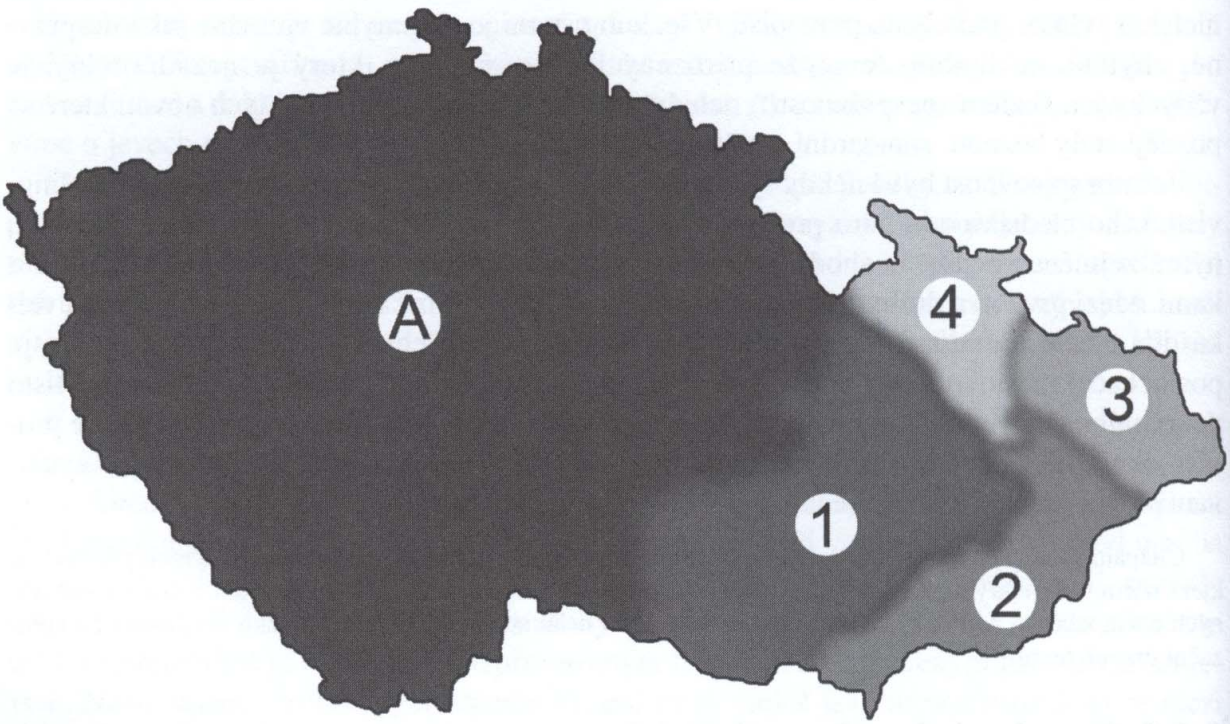
Koncept jazykové kultury vypracovaný členy Pražského lingvistického kroužku ve 30. letech 20. století dělil národní jazyk na spisovný a útvary nespisovné („lidové"), tj. především nářečí a obecnou češtinu, která byla vnímána jako útvar mající tendenci stát se primárním prostředkem mluvené komunikace na celém území češtiny.

2

Obecná čeština je nivelizovaný, tj. z hlediska formy užívaných jazykových prostředků víceméně homogenní mluvený jazykový útvar převládající s některými variantními prvky na území Čech a západní Moravy. Vznikl (vyvinul se a rozšířil) přirozeným vývojem bez přímých zásahů lingvistů (na rozdíl od češtiny spisovné). Ve srovnání s obecnou češtinou je mluvený jazyk na většině území Moravy a ve Slezsku mnohem víc diferencovaný (viz mapku níž). Jak obecná čeština, tak převládající mluva v jednotlivých oblastech na Moravě a ve Slezsku patří mezi celonárodně srozumitelné útvary. Zvláštní postavení obecné češtiny mezi standardy mluvených projevů je dáno i tím, že její prostředky se často užívají v různých komunikačních funkcích, včetně krásné literatury, veřejných promluv aj. Její rozšíření je o tolik větší než rozšíření ostatních územních variet, že její mluvčí v běžném hovoru zpravidla nepomyslí na to, že jsou i území, na kterých se neužívá. Užívají ji tedy jako základní, primární soubor vyjadřovacích prostředků (i proto se někdy mluví o její „tendenci k celonárodnosti"). Naproti tomu mluvčí ne tak rozšířených variet moravských a slezských pochopitelně berou v úvahu, jaké prostředky se hodí spíš jen při komunikaci „mezi svými", mezi mluvčími téže variety.

Ve standardu mluvených projevů se z uvedených příčin prostředky obecné češtiny projevují poměrně často. To se zrcadlí i v této mluvnici při popisu úzu.

Standardy mluvených projevů na Moravě a ve Slezsku nebylo možné v rámci mluvnice soustavně charakterizovat, protože v době její přípravy nebyla k dispozici potřebná data (korpusy moravské mluvené češtiny).

Obr. 2.1: A – oblast obecné češtiny (Čechy a západní Morava); 1 – oblast středomoravských nářečí, 2 – oblast východomoravských nářečí, 3 – oblast slezských nářečí, 4 – oblast severomoravského pohraničí bez tradičního nářečního podloží. Situace velkých měst se může výrazně odlišovat od okolních oblastí.

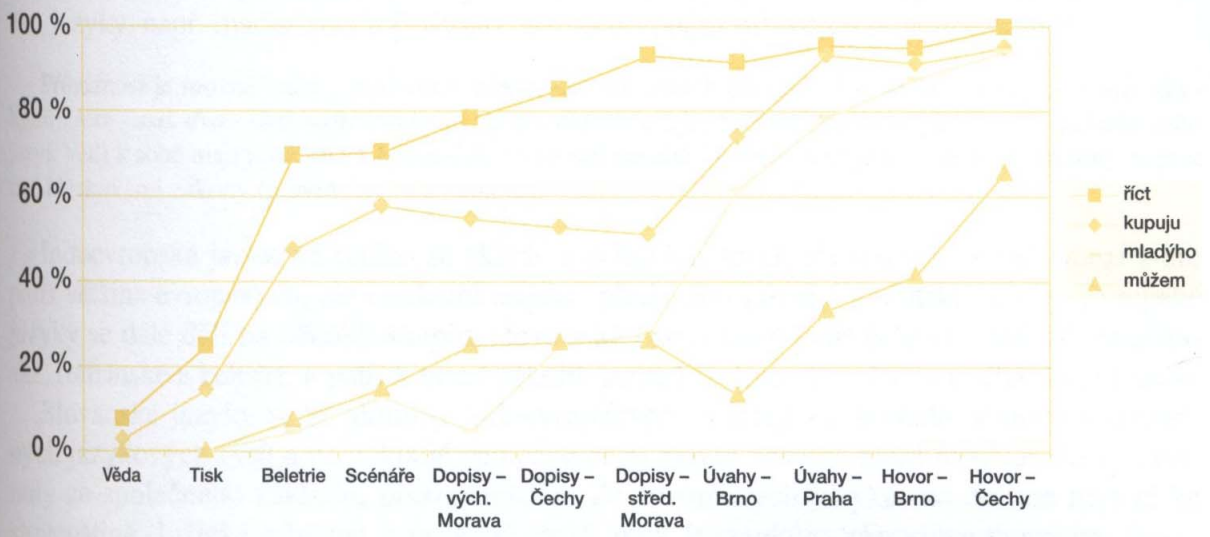
2.3 ROZRŮZNĚNOST ČEŠTINY V ZÁVISLOSTI NA ŽÁNRU A STYLU

Řekli jsme už, že standard není jeden; v případě variantních jazykových prostředků volí mluvčí varianty podle formy sdělení (mluvená – psaná), situace (např. formální – neformální, oficiální – neoficiální), textového typu (žánru), příp. v závislosti na regionu. Určité prostředky se hodí pro vyjadřování neveřejné až intimní (např. osobní dopis, přátelský rozhovor), jiné jsou vlastní veřejným projevům (ať už mluveným nebo psaným); publicistika si např. často vyžaduje jiné způsoby práce s jazykem než odborný text atp.

Uživatelé jazyka vybírají konkrétní variantu jazykového prostředku podle svého povědomí, které je založeno mj. i na tom, jak často se daná varianta v rámci daného stylu/žánru užívá.

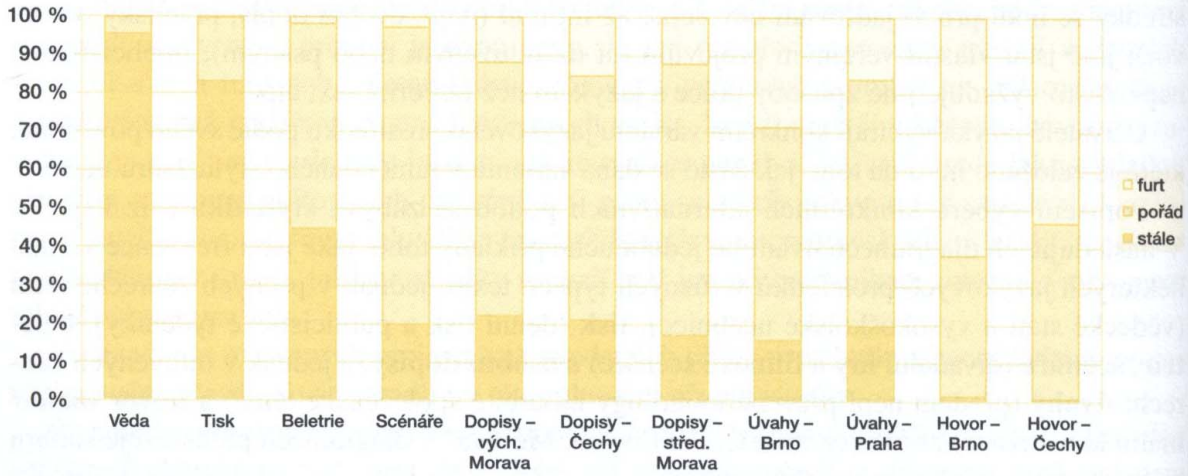
Popisem výběru konkrétních alternativních podob se zabývá **stylistika** (viz kap. 9). V následujících diagramech uvádíme jednoduché příklady toho, jaké jsou frekvence variant některých jazykových prostředků v různých typech textů, jednak v psaných žánrech: **věda** (vědecké stati a vysokoškolské učebnice), **tisk** (denní tisk a publicistické týdeníky), **beletrie, scénáře** (divadelní hry a filmové scénáře) a **osobní dopisy**, a jednak v mluvených žánrech: **úvahy** (předem nepřipravené monology na určité společenské téma) a **hovor** (neformální konverzace) z různých míst Česka („vých. Morava" v diagramech představuje souhrn za východomoravskou a slezskou oblast).

První graf uvádí frekvenční zastoupení jednotlivých podob charakteristických spíš pro neformální a neveřejné situace: infinitivu slovesa *říct* (oproti formálnějšímu *říci*), tvarů v 1. os. přítomného času sloves typu *kupovat* (*kupuju* vs. *kupuji*), ve 2. pádě jedn. čísla přídavných jmen typu *mladý* (*mladýho* vs. *mladého, starýho* vs. *starého* apod.) a v 1. os. přítomného času množ. čísla sloves typu *moct* (*můžem* vs. *můžeme*). Z grafu je patrné, že jde o spojitou škálu, často od většinového (až téměř výhradního) užití jedné varianty k většinovému (až výlučnému) užití varianty druhé; výběr je přitom ovlivňován řadou různých faktorů (žánr, oblast, forma apod.), a liší se navíc i v závislosti na konkrétním jazykovém prostředku.

Obr. 2.2: Frekvenční zastoupení konkurujících si podob napříč žánry a oblastmi.

Ne příliš často má mluvčí nebo pisatel k dispozici hned tři možnosti vyjádření, které se liší svým způsobem užití. Výrazy *stále, pořád, furt* je možné někdy chápat jako synonymní, i když se liší žánrem, v němž se užívají. Na rozdíl od prvního grafu je z následujícího vyobrazení procentního zastoupení jednotlivých variant v rámci daných textových typů zřejmé, že užití dané podoby není tolik ovlivněno regionem.

Obr. 2.3: Poměr variant *stále – pořád – furt* v různých typech textů.

3 VÝVOJ ČEŠTINY

3.1 ČEŠTINA MEZI OSTATNÍMI JAZYKY. GENETICKÁ PŘÍBUZNOST A TYPOLOGICKÁ PODOBNOST

Pokud bychom chtěli češtinu zařadit do skupiny jazyků, které jsou jí nějakým způsobem podobné, máme několik možností. Buď můžeme (a) vysledovat její genetické kořeny, to znamená, že budeme hledat příbuznost mezi ní a jinými jazyky, které vznikly ze společného základu (prajazyka), nebo můžeme (b) hledat společné rysy systémové, např. způsob, jak se vyjadřují gramatické významy.

Genetická klasifikace (a), tedy hledání příbuznosti mezi jazyky a zkoumání jejich minulosti, rozděluje jazyky do jazykových rodin a v jejich rámci do skupin, naproti tomu **typologie** (b) se zabývá většinou současným stavem jazyků a snaží se zařadit každý jazyk do jazykového typu charakterizovaného určitou skupinou navzájem si blízkých strukturních vlastností (fonologických, morfologických nebo syntaktických).

3.1.1 Genetické zařazení češtiny

Čeština patří mezi jazyky **indoevropské** spolu s většinou evropských jazyků, jako je například angličtina, němčina, francouzština, španělština, latina, řečtina apod., ale i s řadou jazyků indických a jiných. Indoevropská jazyková rodina je jen jednou z několika jazykových rodin (dalším zástupcem je třeba jazyková rodina uralská, do které taky patří některé evropské jazyky, např. maďarština a finština), ale co do počtu mluvčích je nejrozsáhlejší.

Příbuznost je možné vidět v porovnání některých základních českých slov se sanskrtskými (staroindickými): *jest – asti, dva – dvá, máti – mátá* aj.; podstatné ovšem je, že starší stadia jazyků (praslovanština nebo jazyk Véd) k sobě mají ještě blíž a že paralely ve slovní zásobě i v tvarosloví je možné do velké míry popsat tzv. hláskovými zákony (pravidelnými změnami).

Indoevropská jazyková rodina se skládá z několika stovek příbuzných jazyků, mezi které patří většina evropských, ale i některé asijské, především indické a íránské jazyky. Evropské jazyky se dále dělí na několik skupin: **slovanské** (mezi které patří čeština), baltské, germánské, románské a keltské, a patří k nim i několik jazyků izolovaných: řečtina, albánština a další.

Slovanské jazyky se ze skupiny indoevropských vydělují na základě některých společných jazykových rysů a na základě společné části slovní zásoby, která ukazuje, že se vyvinuly ze společného základu, praslovanštiny. Ze slovanských jazyků má čeština nejblíž ke slovenštině, lužické srbštině a polštině, patří tedy k jazykům **západoslovanským** (resp. k jejich československé větvi). Mezi další slovanské jazyky patří např. ukrajinština, ruština (východoslovanské) nebo slovinština, chorvatština, srbština, bulharština, makedonština

(jihoslovanské). Z dalších evropských jazyků jsou slovanským nejbližší jazyky baltské, tj. litevština a lotyština (spolu s vymřelou pruštinou).

3.1.2 Typologické zařazení češtiny

Čeština se podle strukturní typologie (V. Skalička) řadí k typu **flektivnímu**, to znamená, že gramatické funkce vyjadřuje koncovkami připojovanými ke kořenu nebo kmenu slova, přičemž koncovka může vyjadřovat (a běžně vyjadřuje) několik gramatických významů najednou (např. koncovka slova *žen-ám* vyjadřuje zároveň tři významy: že jde o ženský rod, dativ a množné číslo).

V rámci typologie se jazykovým typem myslí ideální konstrukt, kombinace navzájem si blízkých vlastností, kterému ve skutečnosti úplně neodpovídá žádný jazyk. Jednotlivé jazyky, tedy i čeština, jsou vždycky smíšené a mají i některé rysy ostatních typů.

Rozlišujeme pět jazykových typů, které charakterizoval tvůrce pražské strukturní typologie V. Skalička. Čeština má vedle vlastností **flektivních** (které má společné s většinou slovanských jazyků i s latinou a dalšími starými jazyky indoevropskými) i rysy dalších typů, totiž **aglutinačního**, charakteristického pro maďarštinu, turečtinu aj. (hromadění přípon a/nebo předpon jako u českých tvarů *děl-ej-me, děl-a-l-i, nej-del-ší-mi* a u odvozování slov), **izolačního**, známého z angličtiny nebo francouzštiny (používání pomocných slov, jako jsou předložky, pomocná slovesa, např. *řekl bych, bude psát*), okrajově i **introflexivního** (alternace uvnitř slova, což je v češtině jen ojedinělé, srov. *přítel-přátel*); sotva se tu dají najít vlastnosti typu **polysyntetického** (kde je základním vyjadřovacím prostředkem gramatiky slovosled, jako ve vietnamštině nebo v klasické čínštině).

Podle jiné typologie, slovosledné (J. Greenberg), která sleduje typické postavení podmětu (S), slovesa (V) a předmětu (O) ve větě (viz 8.2), patří čeština k typu **SVO**, tedy k jednomu z nejčastějších typů.

3.2 VÝVOJ JAZYKA

Jednou ze základních charakteristik přirozeného jazyka je to, že se neustále vyvíjí. Čeština se jako samostatný jazyk měnila po několik staletí až do dnešní podoby. Ta není konečná, její vývoj pod vlivem mluvčích neustále pokračuje (viz 1.3). Jazykové změny, například změny v hláskovém systému (příklady níž), v jazyce neprobíhají na celém území najednou, šíří se obvykle z místa svého vzniku různými směry a postupně slábnou: na vzdálenějších místech nemusí proběhnout vůbec. Tím lze vysvětlit nářeční rozrůzněnost v jazyce (a také rozdíly v jazycích); jednoduše řečeno, změna, která vznikne na jedné části území, se neprojeví ve vzdálenější části, kde pak zůstane starší stav jazyka, případně vývoj proběhne jinak.

Záleží ovšem na tom, jak je v daném období společnost těsněji nebo volněji komunikačně propojená; v češtině po poměrně kondenzovaném období 15.–16. století následovalo refeudalizační oblastní rozčlenění a s ním např. nová diferenciace mezi mluvou Čech a střední a jižní Moravy, kde se výrazy jako *dobrej, bejt* změnily na *dobré, být* apod.

Při zkoumání vývoje jazyka se obvykle sledují změny ve fonologickém systému, v morfologii, v syntaxi a ve slovotvorbě a slovní zásobě. Jednotlivé změny spolu většinou souvisejí, například hláskové změny často vedou ke změnám v morfologii. Informace o vývoji jazyka a jazykových změnách lze získat z písemných záznamů z daného období, pokud jsou k dispozici. Z nejstarších období písemné doklady nejsou, takže je možné jen rekonstruovat stav jazyka např. na základě srovnávání s ostatními jazyky.

Zařazení češtiny: indoevropská jazyková rodina → slovanská jazyková větev → západoslovanské jazyky (spolu se slovenštinou, lužickou srbštinou a polštinou)

3.3 PERIODIZACE VÝVOJE ČEŠTINY

V následující kapitole uvádíme jen některé z hláskových a tvaroslovných změn, které v daných obdobích proběhly. Cílem této knihy není jejich úplný výčet, ale jen uvedení do problematiky.

3.3.1 Praslovanština

Praslovanština je nedoložený, jen rekonstruovaný, slovanský prajazyk, ze kterého se vyvinuly ostatní slovanské jazyky včetně češtiny. Její začátek se datuje zhruba do první třetiny prvního tisíciletí, její konec, tedy rozdělení na další jazyky, zhruba do konce prvního tisíciletí.

Velký význam kulturní má pro naše území nejstarší slovanský literární jazyk – **staroslověnština**. Staroslověnština je jazyk, který vytvořili řečtí bratři Konstantin (Cyril) a Metoděj pro svou náboženskou misii na území Velké Moravy, kam přišli v roce 863; jako základ použili slovanský dialekt z okolí Soluně, odkud pocházeli. Aby mohli pro účely misie přeložit liturgické texty, vytvořili i písmo pro její zápis: hlaholici (později se používalo jiné písmo s názvem cyrilice, které je blízké ruské azbuce). Na území Velké Moravy vznikaly staroslověnsky psané texty, které jsou zachovány až v mladších opisech. Někteří badatelé považují za pravděpodobné, že v období 9. století nebyly praslovanské větve od sebe příliš vzdáleny a že staroslověnština, založená na jihoslovanském dialektu, byla na území Velké Moravy ještě dobře srozumitelná.

3.3.2 Počáteční fáze vývoje českého jazyka

Ke konci prvního tisíciletí se z praslovanštiny v důsledku významných jazykových změn začaly vydělovat skupiny dialektů, ze kterých pak vznikly jednotlivé dnešní jazyky; jedním z nich byl dialekt používaný v českomoravském prostoru se svébytnými prvky, které známe ze staroslověnských textů vzniklých na území Velké Moravy a Čech. Tato nejstarší vývojová fáze češtiny se časově umisťuje mezi konec 10. století a asi polovinu 12. století. Z tohoto období je jen velmi málo písemných dokladů a obvykle se charakterizuje především povahou hlásek.

Mezi důležité **hláskové změny**, které zasáhly slovanský jazykový prostor včetně území Čech a Moravy, patří:

(a) Kontrakce (stahování): ve skupinách typu *samohláska+j+samohláska* zaniklo *j* a obě samohlásky splynuly v jednu dlouhou (např. *a + j + a > á, o + j + e > é*). Kontrakce měla vliv např. na dnešní podobu složeného adjektivního skloňování: *dobraja > dobrá, dobrajego > dobrého* (viz 7.2.2).

(b) Při změně nazývané zánik a vokalizace jerů byly odstraněny redukované praslovanské samohlásky *ъ* a *ь* (tzv. měkký a tvrdý jer). Jery podle tzv. Havlíkova pravidla buď zanikly, nebo se změnily na plnou samohlásku, v češtině na samohlásku *e*. V dnešní době můžeme různé výsledky zániku či vokalizace jerů pozorovat u takových dvojic slov jako *pes – psa, hra – her, zlo – zel, mocen – mocný* (viz např. 7.1.1, 7.2.2.2).

(c) Zánik nosových samohlásek odlišil dnešní polštinu (kde nosové samohlásky existují) od ostatních slovanských jazyků včetně češtiny.

3.3.3 Raná (stará) čeština

Od poloviny 12. století do poloviny 13. století mluvíme o tzv. **rané češtině**, resp. rané staré češtině. Je to období, z kterého už existují písemné doklady v podobě jednotlivých slov, poznámek nebo vět vepsaných do cizojazyčného textu; nejde ale ještě o souvislé české texty. Díky takovým písemným dokladům můžeme sledovat vývoj fonologického systému nebo morfologii jmen, ale jen velmi omezeně morfologii sloves nebo syntax.

Hláskové změny. Mezi hláskové změny tohoto období patří mj. změna hlásek *a, ä* na hlásku *ě* po měkkých (palatálních) nebo změkčených (palatalizovaných) souhláskách, např.: *kot'ä* > *kotě, m'äkký* > *měkký*. Tato změna výrazněji odlišila tvrdé a měkké typy skloňování jmen (tvar Gsg. *hada* vs. *muže,* Nsg. *žena* vs. *duše,* Gsg. *města* vs. *moře*; viz 7.1). Dalším příkladem hláskové změny je tzv. staročeská asibilace neboli přidávání sykavkového šumu při výslovnosti některých palatalizovaných (změkčených) souhlásek. Výsledkem je např. vznik ryze české hlásky *ř* z původního měkčeného *r'* (*r'* > *ř*). Ve 12.–13. století se na celém území rozšířila změna *g* > *h*, např. u slov *noga* > *noha, gora* > *hora*.

Morfologie. Na rozdíl od dnešního jazyka se ve staročeském období vedle singuláru (jednotného čísla) a plurálu (množného čísla) běžně používalo ještě dvojné číslo, tzv. duál, označující dvě jednotliviny. Minulost se kromě dnes obvyklého složeného minulého času (préteria, viz 7.5.1.3.1) vyjadřovala i jednoduchými minulými časy, aoristem a imperfektem.

3.3.4 Čeština 14. století

Už na sklonku 13. století se začínají objevovat první souvislé české texty, ve 14. století vznikají staročeské literární texty různých žánrů, jako jsou zapsané legendy, duchovní a milostné básně atd. **Čeština 14. století** je tedy jazykem počátků české literatury. Ke konci 14. století čeština proniká i do odborných textů a do textů administrativních. Během tohoto století jsou do češtiny přeložena evangelia a nakonec celá bible.

Spřežkový pravopis. Rozšíření češtiny v psaných textech přineslo nutnost vyřešit problém zapisování českých hlásek, které nezachycuje latinská abeceda. Na rozdíl od minulého období, kdy k zápisu českých slov sloužila latinská abeceda bez úpravy (tzv. primitivní pravopis), se ve 14. století začíná užívat spřežkový pravopis, který ryze české hlásky zapisuje pomocí tzv. spřežek, neobvyklých kombinací písmen. Příkladem může být spřežka *cz* pro [č], *rz* pro [ř].

Hláskové změny. Vybrané hláskové změny ve 14. století můžou sloužit jako příklad toho, jak jedna změna vyvolávala další, ať už hláskové, nebo morfologické. V tomto období proběhla jedna z nejdůležitějších změn v souhláskovém systému: hlavní historická depalatalizace. Díky této změně byla silně oslabena opozice souhláskového systému, palatálnost : nepalatálnost, která byla dosud převládající a týkala se dvojic fonémů jako *t-ť, n-ň*, ale i např. *p-p', l-ľ*, a určující opozicí se místo ní stala znělost : neznělost (viz 4.5.1.3). V souvislosti s depalatalizací pak zanikl foném *ě*: krátké *ě* se změnilo na *e*, případně na *j* + *e* po retných hláskách. Dvojhláska *ie*, která se později změnila na *í*,

Zařazení češtiny: indoevropská jazyková rodina → slovanská jazyková větev → západoslovanské jazyky (spolu se slovenštinou, lužickou srbštinou a polštinou)

zase přispěla ke vzniku diftongu *uo* z původního dlouhého *ó*: *dóm* > *duom, mój* > *muoj*. Diftong *uo* se později, ve století 15., změnil na *ů*: *duom* > *dům, muoj* > *můj* (kroužek nad *u* je zde pozůstatkem *o*; viz 10.3.6). Ve 14. století se taky poprvé objevuje protetické *v-* na začátku slov začínajících na *o-* (*vokno, vokolo*; viz 4.5.1.2), které se pak v 15.–16. století rozšířilo i na střední Moravu.

Morfologie. Ve 14. století začaly ustupovat jednoduché minulé časy a byly nahrazovány préteritem, složeným minulým časem (viz 7.5.1.3.1). Začalo se vytvářet opisné pasivum (viz 7.5.1.4), i když nejprve měly výrazy jako *jest chválen* význam minulého času. Začal se gramatikalizovat protiklad vidu dokonavého a nedokonavého (viz 7.5.1.5).

3.3.5 Čeština 15. století

Čeština se v 15. století rozšiřuje i do dalších sfér, používá se v literatuře elitní i lidové, v odborných textech i v administrativě. Vlivem husitství se čeština výrazněji prosazuje na úkor latiny v psaných textech. Množství uživatelů psaného jazyka (pisatelů, ale především čtenářů) se zvyšuje. Od sklonku 14. století se díky existenci pražské univerzity rozšiřovala vzdělanost; docházelo k sekularizaci školství a rozšíření sítě městských škol. Čeština měla díky husitství vliv i na okolní jazyky (polština, ukrajinština, slovenština), v tomto období totiž fungovala ve střední Evropě jako kvazidiplomatický jazyk.

Diakritický pravopis. Spis *De orthographia Bohemica* přisuzovaný Janu Husovi navrhl na počátku 15. století zjednodušení pravopisných pravidel – používání písmen s diakritickým (rozlišovacím) znamínkem místo spřežek. Hlásky, které neexistovaly v latině, se zapisovaly s tečkou (v dnešní době háček, např. pro označení hlásky [ř]), dlouhé samohlásky se začaly označovat čárkou. Diakritický pravopisný systém se neprosadil okamžitě, dlouho existoval vedle spřežkového.

Hláskové změny. Už v 15. století na většině území českého jazyka splynula výslovnost původního *y* a *i*, ačkoli se tato změna neprojevila v grafice. Dlouhé *ý* se začalo měnit na dvojhlásku *ej* (např. *být* > *bejt, mladý* > *mladej*), stejně tak se dlouhé *ú* začalo měnit na dvojhlásku *ou* (např. pův. *súd* > *soud, hlavú* > *hlavou*). Obě změny byly plně dokončeny až v období češtiny humanistické. Dvojhláska *ie* se změnila na *í* a dvojhláska *uo*, vzniklá z původního dlouhého *ó*, se změnila na *ů* (psáno zhruba od poloviny 16. století s kroužkem, viz výš).

Morfologie. Jednoduché minulé časy, aorist a imperfektum, zanikly v průběhu 15. století i v konzervativnější psané češtině. Naproti tomu se v psaném jazyce šíří opisné pasivum, i když jeho forma zatím není ustálená. V tomto období taky začíná ustupovat duál (dvojné číslo), který v následujícím období zaniká.

3.3.6 Čeština humanistická

V 16. a na počátku 17. století se čeština šíří do dalších oblastí života, v kterých měla až dosud výhradní postavení latina. Rozvoj školství, rozšíření vzdělanosti a šíření knihtisku umožnily lepší přístup k psaným textům. Ty na jedné straně částečně ustalovaly jazyk (v tomto období je už míň jazykových změn jiných než nářečních), na druhé straně pomáhaly některým hláskovým změnám, např. *ý* > *ej*, *ú* > *ou*, rozšířit se mnohem rychleji a na větší území.

Čeština je v tomto období stylově rozmanitější než dřív, má škálu forem, které jsou vhodné pro nejrůznější situace a odlišné texty. Z jazykovědného hlediska je zajímavé, že v tomto období vznikají gramatiky češtiny, většinou zaměřené na potřeby knihtiskařů.

V 16. století vydává vlastní tisky Jednota bratrská. Jejím nejznámějším tiskem je Bible kralická (vydávaná v letech 1579 až 1594), jejíž jazyk byl v období národního obrození (zejména pokud jde o tvarosloví a některé hláskoslovné jevy) uplatněn jako vzor pro kodifikaci češtiny.

Hláskové změny. Dnešního rozšíření dosáhly změny *ý* > *ej* a *ú* > *ou*. Změna *ý* > *ej* se v grafice projevila jen v některých psaných textech, obvykle tzv. nižšího stylu. Územně se ale velmi rozšířila v mluveném jazyce (území prakticky celých Čech a střední Moravy) a např. u přídavných jmen je dnes primárním ukazatelem mluvenosti textu (viz 7.2.2.1). Podobně i protetické *v-* (viz i výš) proniklo na velké území (celé Čechy a západní část Moravy) především v mluveném jazyce. Proběhla i změna *aj* > *ej* v rámci jedné slabiky, např. *vajce* > *vejce*, která se taky velmi úspěšně rozšířila (jen v některých moravských nářečích neproběhla). Hláskové změny po tomto období už díky rozšíření psaného jazyka, výuky a dalších činitelů spíše ustávají, i když v dialektech vývoj pokračuje.

Morfologie. Rozlišení životnosti a neživotnosti u maskulin (viz 7.1.2) dosáhlo dnešního stavu. Zanikl duál (dvojné číslo, viz 7.1.3, 7.2.1 a další); v jazyce ale zůstávají zachovány některé duálové tvary, především některé tvary názvů párových orgánů těla, např. Ipl. *rukama,* Gpl. *nohou*, tvary Ipl. u adjektiv, zájmen a číslovek, které se pojí s těmito párovými orgány, např. *dlouhýma rukama, těma nohama, mezi čtyřma očima*, a u číslovek, *dvěma, dvě stě*. V mluvené češtině se zčásti vyrovnávají tvary Ipl. mask. a fem.: *ženami – zubami* (ještě později do těchto tvarů pronikly původní duálové tvary: *ženama, zubama*; viz tvary Ipl. v 7.1.6.2).

3.3.7 Barokní čeština

Český jazyk okolo poloviny 17. století se postupně stahuje z řady funkcí, které plnil v období humanismu. S odchodem části intelektuální elity ustoupila čeština z odborné literatury, administrativy a částečně i z literatury umělecké. Po určitou dobu v češtině ještě tvořila česká emigrace, například Jan Ámos Komenský, ale i na našem území vznikala díla jako Bible svatováclavská (nový překlad bible vydávaný v letech 1677 až 1715) nebo skladba *Co Bůh? Člověk?* Bedřicha Bridela (1658). V 18. století byly na našem území rozšířeny žánry jako duchovní poezie, kramářská píseň, sbírky kázání, knížky lidového čtení apod. Pro ně je typické, že do nich na rozdíl od tzv. elitní literatury pronikly i změny jako *ý* > *ej*, *é* > *í* nebo protetické *v-* (*bejt, mladej, dobrý mlíko, vokolo*).

Hláskové změny. Do psaného jazyka pronikalo úžení *é* > *í* (zvl. po měkkých souhláskách, *řéci* > *říci, pečénka* > *pečínka*, ale i *lémec* > *límec, znaménko* > *znamínko, dobré mléko* > *dobrý mlíko*), které v mluveném jazyce proběhlo na většině území (kromě východomoravských dialektů). V nářečích, která nejsou konzervována psaným jazykem, pokračuje hláskový vývoj a rozrůznění.

Zařazení češtiny: indoevropská jazyková rodina → slovanská jazyková větev → západoslovanské jazyky (spolu se slovenštinou, lužickou srbštinou a polštinou)

Morfologie. Ipl. mask. přebral koncovku zaniklého duálu (*zubama*), která analogicky přechází i do Ipl. feminin a neuter (*ženama, městama;* viz 7.1.6.2) a do Ipl. adjektiv a zájmen (*zdravejma zubama, mladejma ženama, těma našima městama*; viz tvary Ipl. v 7.2.2, 7.3.2, 7.4). Vývoj opisného pasiva je už dokončen, jeho forma je shodná s formou dnešní. V Čechách v tomto období pokračuje vývoj, který začal už dřív a vedl k nivelizaci nářečí; nářečí česká v užším smyslu (tedy nikoli moravská) ustupují víceméně jednotnému jazykovému útvaru, který B. Havránek ve 20. století charakterizoval jako obecnou češtinu; ta má specifické tvarosloví, ale není nijak vyhraněná v syntaxi a ve slovní zásobě. Jiná je situace na Moravě, ta zůstává rozdělená na nářeční oblast hanáckou ve středu a na jihu, slováckou na jihovýchodě a lašskou (ostravskou) na severovýchodě.

3.3.8 Čeština v době národního obrození a v 2. polovině 19. století

V souvislosti s národně emancipačním hnutím, které probíhalo v první polovině 19. století ve většině zemí Evropy, se i u nás začínají objevovat snahy o kulturní osamostatnění. Národní obrození znamenalo rozvoj kulturních, ekonomických a společenských aktivit na našem území. Postupná kulturní emancipace vedla nejdřív k rozšíření spektra komunikačních situací, ve kterých se čeština užívala, až k její úplné dominanci na našem území v době vzniku samostatného státu v roce 1918.

Emblémem národně emancipačních snah se stává národní jazyk, který byl v období 18. století omezen jen na několik žánrů. Z negativního hodnocení politické situace národa se zrodilo i negativní hodnocení jazyka předcházejícího období, který byl z iracionálních důvodů považován za pokleslý a nevyhovující. Generace lingvistů přelomu 18. a 19. století (v čele s Josefem Dobrovským a Josefem Jungmannem) se proto snažily o obnovu češtiny na základě jazyka předbělohorského. Dobrovský na možnost obnovy češtiny v jejích kulturních funkcích nevěřil a svou velkou mluvnici psal právě o klasickém jazyce předbělohorském. Tím došlo k nepřirozenému přerušení jazykového vývoje, kdy za základ kodifikace nebyla brána soudobá podoba češtiny, ale v té době už 200 let stará čeština období humanismu.

Toto nepřirozené vychýlení jazykového vývoje mělo následky, které pociťujeme dodnes. Norma vytvořená obrozenci na základě psaného/literárního jazyka humanismu (v kterém neproběhly některé změny 16. až 18. století) se postupně vyvinula do podoby, která se dnes užívá víceméně jen v rámci psaných nebo oficiálních mluvených textů. Přirozený jazykový vývoj, ve kterém se uplatnily všechny uvedené hláskové a morfologické změny, dal vzniknout té podobě češtiny, která se na většině území České republiky užívá zejména v mluvených projevech (s charakteristickými rysy, jako jsou *vokno, abysme, lidma, mladej* apod.). Rozestup mezi oběma formami, který je patrný do značné míry dodnes, je tak dědictvím pokusu o násilnou změnu jazykového vývoje na začátku 19. století. V konkurenci těchto dvou útvarů postupně (i když pomalu, s mnoha překážkami) přece jen vítězí ty podoby, které pocházejí z mluvené formy jazyka (a jsou tedy výsledkem přirozeného vývoje). Pro určité vrstvy mluvené řeči je typická oscilace mezi oběma základními normami češtiny, tzv. střídání kódů, srov. spojení jako *s velkýma okny; malá města, které...; starej člověk, kterému...* apod.

V rámci snah o „záchranu" češtiny vznikalo mnoho tzv. brusů, tj. příruček, které se snažily zakazováním určitých podob a tvarů „vybrousit" češtinu k její „lepší" podobě, nebo ji zbavit vlivu němčiny. Tyto příručky brusičů (puristů) často nečerpaly svoji autoritu z odborné lingvistické erudice, ale spíš z nacionálně laděné protiněmecké rétoriky. Propagovaly mnohdy jevy, které přirozeným jazykovým vývojem nebyly přijaty (šlo zejména o nacházení nových slov ve snaze vymýtit všechny pozůstatky němčiny a v touze co nejvíc se přiblížit starší podobě, která byla neopodstatněně považována za lepší). Většina z těchto vymyšlených inovací (kromě množství nově vytvořené odborné terminologie) ovšem nebyla jazykovým vývojem přes všechnu snahu přijata.

Čeština se po fonologické a morfologické stránce v tomto období zvlášť nevyvíjí. Z patrných jevů můžeme jmenovat zánik posledních zbytků supina (zvláštní slovesný tvar podobný infinitivu užívaný po slovesech pohybu – *šla spat*), ústup infinitivu na *-ti/-ci* (*bráti* > *brát*), který byl dokončen až ve 20. století, a ústup přechodníků. Hlavní část změn v tomto období spadá do oblasti syntaxe a slovníku; ten se postupně obohacuje.

3.3.9 Čeština 1. poloviny 20. století a čeština současná

Po první světové válce, kdy už v souvislosti se založením Československé republiky emancipační snahy nejsou tak aktuální a slábnou, se mění i pohled na regulaci češtiny. Na konci 20. let se v opozici proti předcházející puristické generaci vyhraňuje Pražský lingvistický kroužek, který přichází s konceptem jazykové kultury. Ten je významně ovlivněn funkčním principem, v němž prostředky nemají být hodnoceny podle jejich nejstarší dohledatelné podoby nebo podle toho, z jakého jazyka byly přejaty, ale podle toho, jak se užívají a k čemu slouží. I když příchod teorie jazykové kultury znamenal kvalitativní posun oproti předcházející puristické generaci, nepřinesl zásadnější přelom; hlavní důraz v jazykové regulaci je i dál na preskriptivní (přikazující) kodifikaci, která má usměrňovat jazykový vývoj. Úzus (tedy skutečná podoba jazyka, jak se reálně užívá) v rámci konceptu jazykové kultury nebyl základním východiskem výzkumu, což vedlo k tomu, že jazyková norma byla vcelku výrazně revidována jen v době nástupu Pražského lingvistického kroužku; tento trend se však neudržel a postupem času se teorie jazykové kultury inovacím spíše brání a brzdí tak přirozený jazykový vývoj.

Jako současnou češtinu označujeme jazyk posledních dvou až tří generací, tedy zhruba od 20. let. V tomto období dochází ke změnám zejména v oblasti syntaxe a slovní zásoby (v poslední době i pod vlivem angličtiny). V Čechách pokračuje proces nivelizace (vyrovnávání zbývajících rozdílů) nářečí, která se ztrácejí pod vlivem migrace obyvatel, gramotnosti, médií a moderních komunikačních technologií.

Zařazení češtiny: indoevropská jazyková rodina → slovanská jazyková větev → západoslovanské jazyky (spolu se slovenštinou, lužickou srbštinou a polštinou)

4 FONETIKA A FONOLOGIE

4.1 VZTAH MLUVENÉ A PSANÉ FORMY JAZYKA

Komunikace se v běžném životě děje převážně mluvenou formou jazyka, tedy za pomoci řeči. Psaná forma jazyka má roli sekundární a je od mluvené formy odvozena. To, nakolik je člověk v každodenních činnostech obklopen mluvenou nebo psanou formou jazyka, se odvíjí od jeho povolání, kulturního prostředí, v němž žije, a dalších faktorů.

Český pravopis je stejně jako naprostá většina ortografických systémů v jazycích světa pravopisem fonografickým. To znamená, že grafické prvky pravopisné soustavy zachycují především zvukovou stránku jazyka, a nikoli přímo sémantickou náplň jeho jednotek, jak to činí vzácnější pravopisné systémy ideografické, např. čínština. Zvuková stránka však není v češtině zachycena zcela konzistentně. Rozdíly mezi vyslovovaným a zapisovaným jsou způsobeny dvěma principy, které se v české pravopisné soustavě projevují. Je to jednak princip morfematický a dále princip historický (podrobněji viz 10.3).

Morfematický princip vede k zápisu nikoli aktuální zvukové podoby morfému (jednotky nesoucí význam, viz oddíl 7.0.1), ale jeho podoby nejobvyklejší. Tak například morfém *kov* může být v mnoha případech vysloven jako [kof]. Je to v zásadě tam, kde po něm v řeči následuje pauza nebo neznělá hláska (neznělost hlásek – viz 4.5.1.3). Tyto případy však český pravopis nezachycuje a morfém je zapisován tak, jak je vyslovován nejčastěji, tedy se segmentem /v/. Jedné grafické podobě pak odpovídají různé zvukové podoby. Naopak u dvojice *oběd* a *objet* je možno demonstrovat situaci, kdy jedné zvukové podobě ([objet]) odpovídají dva zápisy grafické. V případě slova *objet* je zápisem *-bje-* naznačena hranice mezi morfémy, u slova *oběd* je pak zápisem *-bě-* naznačena morfematická jednolitost.

Princip historický se v českém pravopise projevuje tím, že některé zápisy odrážejí výslovnost dřívější, dnes již nepoužívanou. Tento princip není v češtině nijak silný, způsobuje však problémy například v angličtině, kde musí být zvládnutí pravopisu věnováno ve školách mnohem více času a úsilí než u nás.

Typickým pozůstatkem dávné výslovnosti v české pravopisné soustavě je písmeno *y*. Tak například u slov *mít* a *mýt* nebo slov *lyže* a *pakliže* pravopis naznačuje zvukový rozdíl, ve skutečnosti však tento rozdíl neexistuje. Podobně se neliší výslovnost příčestí minulého pro ženský a mužský rod (*zajíci přezimovali* × *koroptve přezimovaly*), avšak pravopisná pravidla žádají tento prvek dávné výslovnosti zachycovat. (Takováto příčestí minulá jsou kupříkladu v ruštině nebo ve slovenštině zapisována jednotně, bez ohledu na rod.) Písmeno *y* má ovšem významnou úlohu grafotaktickou. U písmen *t*, *d*, *n* totiž v domácí slovní zásobě signalizuje, zda se jedná o zápis souhlásek /t, d, n/ nebo /ť, ď, ň/ (*vody* /vodɪ/ × *vodit* /voďɪt/). K tomu podrobněji též následující kapitola.

Dalším historickým prvkem v českém pravopise je existence písmena *ů* vedle *ú*. Ani zde nejde o zachycení zvukového rozdílu (*vůl* × *úl*). Tento prvek ovšem způsobuje osobám učícím se českému pravopisu daleko menší problémy než pravidla pro psaní *y*.

Grafické soustavy, které se snaží zvukovou podobu mluveného jazyka zachytit konzistentně a přímo, se nazývají **transkripční systémy**. K základním požadavkům na takovéto systémy patří jednoznačnost vztahu mezi grafickými a zvukovými jednotkami, flexibilita,

úplnost a jednoduchost. Tyto požadavky mohou vést k navzájem protichůdným řešením, zejména úplnost a jednoduchost je obtížné smiřovat. Dobrý transkripční systém musí být výsledkem kompromisů mezi nimi. O flexibilitu a úplnost pečuje Mezinárodní fonetická asociace (**IPA – International Phonetic Association**), která za účasti předních světových fonetiků rozvíjí a upravuje mezinárodní fonetickou abecedu (**International Phonetic Alphabet**) a doporučuje pravidla pro její používání. Jednoduchost je mimo jiné zajištěna zavedením národních transkripčních systémů, které z mezinárodní transkripce vycházejí, ale upravují ji podle potřeb jednotlivých jazyků. Je ovšem nasnadě, že pro srovnávací účely je nutné používat transkripci mezinárodní.

4

Transkripční systémy je možné dělit podle množství informace, které o zvucích zachycují, nebo podle roviny zvukové výstavby, pro niž jsou určeny. Takzvaná **fonologická transkripce** zachycuje pouze základní kontrastivní jednotky daného jazyka. Nevšímá si tedy detailů, které mohou být sice zvukově nápadné, avšak jsou buď odvoditelné z kontextu, nebo nehrají distinktivní (tj. význam rozlišující) roli ve zvukovém plánu. Tato transkripce je signalizována šikmými závorkami: /ňɪgdo sem nepřɪšel | abɪ mňe upozorňɪl/. Naproti tomu **transkripce fonetická** může zachycovat větší bohatství zvukových variant bez ohledu na jejich funkci v jazyce. Zapisuje se do hranatých závorek: [ňɪgdo sə̃m nę̟p̟r̝ɪšel | ʔabɪ mňe ʔupǒzorňɪl]. Množství detailů zachycených ve fonetické transkripci je vybíráno podle konkrétního účelu, jemuž má transkripce právě sloužit. I bez uvádění zvukových variant naznačují fonetické závorky (např. [z]), že se hovoří o jednotce z hlediska její výslovnosti nebo fyzikálních, případně psychoakustických vlastností. Závorky fonologické (např. /z/) naproti tomu upozorňují, že předmětem zájmu je jednotka jakožto funkční stavební prvek.

V tomto oddílu mluvnice je použita transkripce česká, která je z transkripce mezinárodní odvozena, liší se od ní pouze tam, kde zjednodušuje zápis pro českého uživatele. Na rozdíl od mezinárodní transkripce jsou hlásky [š, ž, ř, č, ť, ď, ň] zapisovány tak, jak jsme zvyklí, tedy s háčkem. (IPA tyto hlásky zapisuje symboly [ʃ, ʒ, ɾ̝, tʃ, c, ɟ, ɲ].) Délku hlásek ovšem zapisujeme stejně jako mezinárodní transkripce dvojtečkou (*máslo* [ma:slo]) a stejně tak v souladu s mezinárodními konvencemi označujeme např. slabikotvornost souhlásek svislou čárkou pod písmenem (*kapr* [kapr̩], *plný* [pl̩ni:]) a neznělost nevyplněným kroužkem pod symbolem relevantní hlásky (*tříska* [tr̝̥i:ska]).

Vzhledem k tomu, že česká abeceda neposkytuje dostatek grafických symbolů, je nutno používat i značek nealfabetických. Jsou to zejména:

[ɪ] pro přední vysokou krátkou samohlásku (*bič, vysoko* → [bɪč, vɪsoko])
[ɱ] pro retozubnou nazálu (*nymfa* → [nɪɱfa])
[ŋ] pro měkkopatrovou nazálu (*sklenka* → [skleŋka])
[x] pro neznělou velární frikativu (*kýchnout* → [ki:xn͡oût])
[ɣ] pro znělou velární frikativu (*hřích generálů* → [hři:ɣ genera:lu:])
[ʒ] pro znělou dásňovou afrikátu (*moc deště* → [moʒ dešťe])
[ǯ] pro znělou zadní dásňovou afrikátu (*proč by ne* → [proǯbɪ ne])

Některé další symboly budou vysvětleny v následujícím výkladu. (Více informací o uvedených hláskách viz zejména oddíly 4.5.1.2 a 4.5.1.3.)

Přízvuky jsou značeny svislou povýšenou čárkou: [ˈkolečko], [ˈpraha]. Značky je zvykem psát před přízvučnou slabikou. Kromě tohoto tzv. primárního přízvuku je možno svislou níže umístěnou čárkou označit tzv. sekundární přízvuk, který je ovšem v češtině záležitostí zcela okrajovou (viz též 4.5.3). Delší svislá čára (ˈ)

Zvláštní transkripční znaky: *bič, vysoko* [bɪč, vɪsoko]; *nymfa* [nɪɱfa]; *sklenka* [skleŋka]; *kýchnout* [ki:xn͡oût]; *hřích generálů* [hři:ɣ genera:lu:]; *moc deště* [moʒ dešťe]; *proč by ne* [proǯbɪ ne]

se používá pro naznačení prozodického předělu (4.5.3 a 4.5.4). Transkripce intonační nejsou zatím sjednoceny ani na mezinárodní úrovni, ale dokonce ani na úrovních národních. Je to především kvůli rozdílným metodologickým přístupům k popisu intonace.

4.2 FONETICKÝ POPIS JAZYKA A ŘEČI

Tak jako je řečové chování relativně složité a různorodé, je i fonetický popis bohatý na různé přístupy a pohledy na zvukovou stránku jazyka. Za čtyři zásadní hlediska fonetického popisu jsou považovány aspekt **produkční**, **percepční**, **akustický** a **funkční** neboli **fonologický**.

V minulosti se fonologický aspekt vyděloval mimo fonetiku, dnes je však fonologie většinově přijímána jako jedna z fonetických věd. Již delší dobu se totiž ukazuje, že jakkoli je funkční pohled pro lingvistiku tím nejpodstatnějším, přehnané snahy o izolaci fonologie od ostatních fonetických disciplín vedou k nesprávným, neprokazatelným nebo i paradoxním závěrům.

Produkční aspekt fonetického popisu je zaměřen na tvorbu řečových jednotek. Tradičně se týká především artikulace hlásek, jinak ovšem také popisuje například vznik a ovládání základního hlasivkového tónu v rámci jednotek intonačních nebo produkci zvukové prominence, která může být základem přízvuku, vytýkání nebo zdůrazňování a rytmického členění řeči. Kromě statického popisu ideálního postavení mluvidel při artikulaci určité hlásky se fonetika zabývá především synchronizací různých artikulačních úkonů, neboť i drobné posuny v souhře artikulačních orgánů vedou ke změnám výsledného zvuku řečové jednotky a jsou základem například cizineckého přízvuku nebo individuálních zvláštností v řeči jednotlivce. Produkuje-li např. Čech nebo Angličan slovo skládající se ze sledu hlásek b-ɪ-t, pak při standardní výslovnosti bude české [bɪt] znít odlišně od anglického [bɪt]. Rozdíly jsou dány především jinou synchronizací práce rtů (labiálního artikulačního úkonu) a práce hlasivek (glotálního artikulačního úkonu).

Percepční aspekt fonetického popisu se týká vnímání zvuků řeči, které je velmi specifické a v řadě ohledů se liší od vnímání neřečových zvuků okolního světa. Jde především o to, že při osvojování řeči v dětství se neučíme pouze rozpoznávat zvukové kontrasty sloužící k odlišování významů ve sdělovaném obsahu, ale také se odnaučujeme vnímat zvukové rozdíly, které z hlediska vnímání významu jazykových jednotek nehrají roli. Například objektivní rozdíl mezi [ž] a [š] ve slovech *žije* a *šije* je stejný jako rozdíl mezi [ř] a [r̝] ve slovech *dříví* a *tříska*. Český posluchač se však naučil vnímat rozdíl mezi [ž] a [š] jako větší než rozdíl mezi [ř] a [r̝]. Podobně je pro srbského posluchače percepční rozdíl mezi slovy *hlad* a *chlad* zanedbatelný, zatímco pro českého posluchače jde o percepční rozdíl velký. Pro anglického posluchače je percepční rozdíl mezi slovy *den* /den/ a *Dan* /dæn/ velký, pro českého posluchače se jedná o rozdíl malý. Posluchači s různým jazykovým zázemím, ale i z různých nářečních oblastí mohou být také různě citliví na změny v trvání řečových jednotek nebo změny intonační.

Akustický aspekt fonetického popisu se zabývá objektivními, fyzikálně měřitelnými vlastnostmi zvuku řeči. Řečový signál je akusticky nesmírně bohatý, neboť se jedná o velmi rychlé změny zvuků složených (viz 4.4). Tyto složené zvuky vykazují různá akustická spektra a akustická fonetika zjišťuje nejen typické spektrální složení jednotlivých hlásek, ale také spektrální změny v závislosti na přízvuku nebo pozici hlásky v nějaké vyšší jednotce (např. slabice, mluvním taktu, promluvovém úseku). Také intenzita a trvání jednotlivých složek

řečového signálu vyžaduje specifické metody měření a výzkumu. Jedním z důležitých cílů fonetické akustiky je nalézt takové psychoakustické jednotky, které by měly jednoznačný vztah k základním jednotkám fyzikálním a zároveň přibližovaly měřené veličiny lidským percepčním mechanismům.

Důležitost **jazykově funkčního pohledu** na popis zvukové stránky řeči se odráží i v tom, že získal zvláštní jméno: **fonologie**. O přesné vymezení předmětu fonologie a její vztah k ostatním fonetickým vědám se dodnes vedou diskuse. Je však jisté, že v rámci fonologie je nejdůležitější otázkou fungování zvukového plánu řeči při plnění jazykových funkcí. Jde tedy o stanovení jednotek nebo jevů, které se na zvukové podobě jazykových významů podílejí, a o určení jejich vzájemných vztahů a vazeb. Od konkrétních artikulačních rysů nebo fyzikálních vlastností se ve fonologii abstrahuje. Důležitou fonologickou jednotkou je například **foném**. Podle dnešního většinového hlediska jde o jednotku na úrovni hlásky, která je však definována především svou kontrastivní funkcí (podrobněji viz 4.5.1). Zvukový segment, který pouze jinak zní, avšak nemění význam slova nebo morfému, se nazývá **alofon**. Součástí fonologie je také fonotaktika, která se zabývá distribucí a kombinatorikou zvukových jednotek v jednotkách vyšších.

U jakéhokoli řečového jevu nebo jednotky je tedy možno klást otázky ze všech čtyř základních hledisek. Např. u elementární melodické kontury můžeme zjišťovat, jak je produkována, jakým způsobem ji nebo její varianty lidé vnímají, jaké má fyzikální vlastnosti a jaké funkce plní v jazykovém plánu. K tomu pak dále přibývají hlediska osvojování řeči, historického vývoje, případně hledisko normativní (ortoepické).

4.3 ŘEČOVÉ ORGÁNY

Na produkci řeči se podílí celá řada orgánů. V rámci fylogeneze člověka jako živočišného druhu je ovšem možno si povšimnout, že každý z nich se primárně vyvinul k plnění jiných, neřečových funkcí, a teprve sekundárně začal být při řeči využíván. Soustava orgánů, které se produkce řeči účastní, se někdy také nazývá **vokální trakt**. Je možno ji rozdělit na **ústrojí iniciační**, **ústrojí fonační** a **ústrojí modulační**.

Úkolem **ústrojí iniciačního** je vytvořit zásadní podmínku pro tvorbu řeči: proud vzduchu. Čeština využívá výhradně výdechového proudu vzduchu z plic, v některých jazycích je však možno nalézt i zvuky iniciované vdechovým proudem nebo vzduchem rozhýbaným jinými mechanismy.

Může se jednat o vytváření podtlaku v ústní dutině u souhlásek nazývaných **mlaskavky** nebo o použití hrtanu jako pístu u **ejektiv** a **imploziv**.

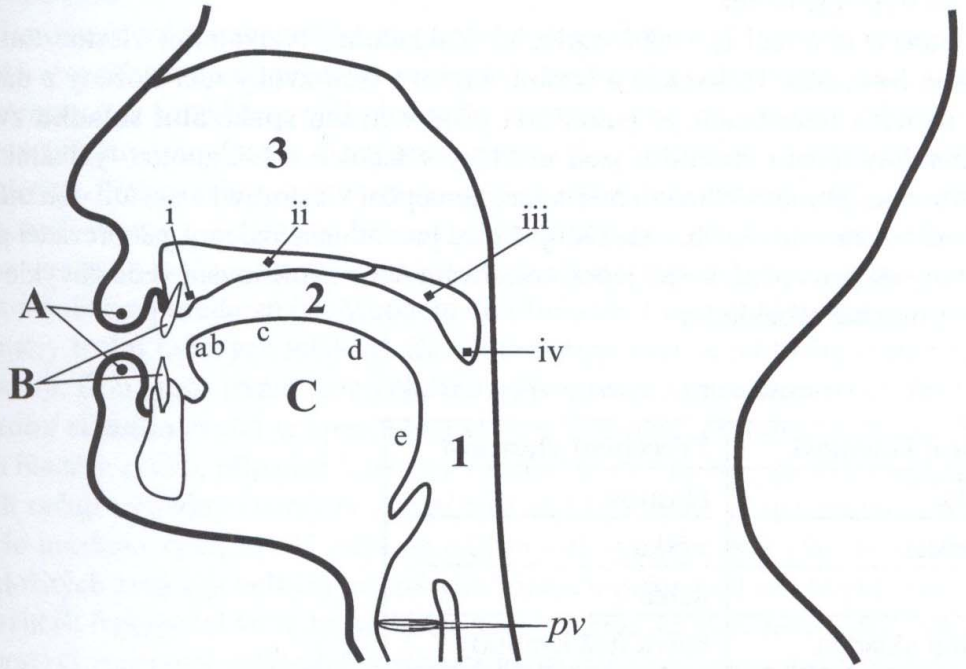
Hlavní součástí iniciačního ústrojí jsou plíce. Jejich pohyb je zajišťován jednak plochým svalem zvaným bránice, který je umístěn mezi hrudním košem a dutinou břišní, a jednak svaly mezižeberními. Vzduch z plic proudí soustavou průdušinek do průdušek, odkud je sveden do jedné trubice zvané průdušnice (trachea).

Na horní konec průdušnice dosedá **ústrojí fonační** v podobě hrtanu. Toto ústrojí odvozuje svůj název od termínu **fonace**, což znamená tvorba hlasu. Hrtan (larynx) je tvořen chrupavkami, jemnými svaly a především párem **hlasivek** (jinak též **hlasových valů**). Obě hlasivky jsou tvořeny vazy a svalovou hmotou a mohou se vzájemně přibližovat a oddalovat. Pokud jsou těsně přiblíženy, proudící vzduch je může rozvibrovat. Tím vznikne poměrně

Zvláštní transkripční znaky: *bič, vysoko* [bɪč, vɪsoko]; *nymfa* [nɪm̩fa]; *sklenka* [skleŋka]; *kýchnout* [ki:xn͡out]; *hřích generálů* [hři:ɣ genera:lu:]; *moc deště* [moʒ dešťe]; *proč by ne* [proʒbɪ ne]

ostrý řezavý zvuk, který tvoří základ lidského hlasu. Od sebe oddálené hlasivky umožňují jednak volný průchod vzduchu při dýchání, jednak také artikulaci neznělých souhlásek (viz níže).

Původní syrový základ lidského hlasu je filtrován a dále modifikován v **ústrojí modulačním**, které je v dutině hrdelní, dutině ústní a dutinách nosních (viz obr. 4.1).

Obr. 4.1: Schéma ústrojí modulačního: 1 – dutina hrdelní (faryngální), 2 – dutina ústní (orální), 3 – dutiny nosní (nazální); A – rty (labia), B – zuby (dentes), C – jazyk (lingua); části jazyka: a – špička, b – čepel, c – přední část, d – zadní část, e – kořen; i – dásňový (alveolární) výběžek, ii – tvrdé patro (palatum durum), iii – měkké patro (velum), iv – čípek (uvula). Hlasivky (plicae vocales – pv) již k modulačnímu ústrojí nepatří.

Pohyb jazyka a rtů může buď tvarovat hrdelní a ústní dutinu, čímž vznikají podmínky pro samohláskové zvuky, nebo vytvářet různé typy překážek, které jsou základem zvuků souhláskových. Kromě toho je možno svěšením měkkého patra otevřít průchod nosem, což vede k artikulaci samohlásek nebo souhlásek nosových. Čeština rysu nosovosti využívá pouze u souhlásek (m, n, ň, ŋ).

Nosové samohlásky známe např. z francouzštiny, hindštiny nebo portugalštiny.

Jinak je samohlásky možno charakterizovat podle pohybu přední či zadní části jazyka, postavení rtů a relativního trvání neboli délky. Například přední vysoké samohlásky charakterizuje postavení přední části jazyka relativně vysoko v ústní dutině, rty mohou být kromě neutrálního postavení zaostřeny nebo zaokrouhleny a v češtině je funkčně využito rozlišování dlouhých a krátkých samohlásek. (Celý samohláskový systém češtiny viz 4.5.1.2)

Artikulační rysy souhlásek se týkají místa vytvoření překážky výdechovému proudu, typu překážky a účasti hlasivkového tónu při artikulaci. Podle místa artikulace tedy rozlišujeme například souhlásky retné (labiální), měkkopatrové (velární) a další, podle typu překážky např. souhlásky závěrové, úžinové apod. a podle účasti hlasivkového tónu souhlásky znělé a neznělé. (Celý souhláskový systém češtiny viz 4.5.1.3)

4.4 AKUSTICKÉ VLASTNOSTI ŘEČI A PERCEPCE

Vztah mezi objektivními vlastnostmi zvuku a jejich vjemy je v případě řeči poměrně komplikovaný. Jako takový je neustále předmětem výzkumu a řada důležitých otázek zůstává dodnes nezodpovězena. V zásadě je ovšem jasné, že každá z objektivních vlastností zvuku má nějakou nepřímou percepční odezvu (tj. percepční korelát), která dává základ vnímání atributů řečových jednotek.

Podstatou zvuku řeči je vlnění vzduchu. Základními fyzikálními vlastnostmi takového vlnění jsou **intenzita**, **frekvence** a **trvání**. Protože jsou zvuky řeči složeny z mnoha frekvencí o různých intenzitách, je nutno brát ještě v úvahu **spektrální skladbu** zvuku. Percepční koreláty těchto vlastností jsou uvedeny v tabulce 4.1. Zatímco fyzikální vlastnosti zvuku jsou dnes poměrně snadno měřitelné, percepční vlastnosti se zjišťují obtížně. Pro analýzy řečového chování člověka neexistují žádné jednoduché recepty, jak převádět popis fyzikální roviny na percepční, avšak jejich směšování nebo zaměňování vede obvykle k hrubým chybám, případně sebeklamu.

Tab. 4.1: Fyzikální vlastnosti zvuku a jejich percepční koreláty.

Fyzikální vlastnost	Percepční vlastnost
intenzita	hlasitost
frekvence	výška
trvání	délka
spektrální skladba	barva (též kvalita)

Intenzita zvuku se měří ve wattech na metr čtvereční (W/m^2). Od poměru dvou intenzit je možno odvodit **hladinu zvuku**. Ta se měří v decibelech (dB) a pro řadu účelů je výhodné používat poměr mezi intenzitou aktuálně naměřenou a intenzitou zvuku, která určuje tzv. práh slyšení. V tom případě pak hodnota zhruba 30 dB udává hladinu zvuku v relativně tiché místnosti, 60 dB hladinu zvuku při běžné konverzaci a 90 dB hladinu zvuku, při které už dochází k poškozování zdraví. (Hladina zvuku 130 dB se nazývá prahem bolesti.) Existuje také veličina zvaná **hladina hlasitosti**, která se týká jednoduchých, čistých tónů a zohledňuje skutečnost, že stejné hladiny zvuku vnímáme při různých frekvencích jako různě hlasité. Např. u tónu o frekvenci 30 Hz vnímáme hladinu zvuku 70 dB jako slabou, zatímco u tónu o frekvenci 500 Hz vnímáme stejnou hladinu jako dost hlasitou. U složeného zvuku řeči se situace navíc komplikuje tím, že intenzity některých složek řečového signálu se sčítají, jiné se částečně maskují. To činí určení **hlasitosti**, která se měří v sonech (son), poměrně obtížným úkolem. Přesto je toto určování důležité, neboť i z výše uvedeného je zřejmé, že jakkoli intenzita s hlasitostí souvisí, jedna druhé se ani zdaleka nerovná. Řečové chování člověka má pak přímou vazbu právě na hlasitost, nikoli na intenzitu.

Frekvence zvuku se měří v kmitech za sekundu neboli hertzech (Hz). V běžném životě se ovšem setkáváme téměř výhradně se zvuky, které jsou složené, což znamená, že obsahují více než jednu frekvenci naráz. Pokud se frekvence skládají tak, že výsledná zvuková vlna vykazuje dostatečnou pravidelnost (periodicitu), vnímáme daný zvuk jako tón. Vnímaná **výška** takového tónu se vztahuje především k nejnižší frekvenční složce zvuku, je však také ovlivňována hladinou zvuku a tvarem zvukové vlny. Navíc ještě stejné přírůstky frekvence

Zvláštní transkripční znaky: *bič, vysoko* [bɪč, vɪsoko]; *nymfa* [nɪɱfa]; *sklenka* [skleŋka]; *kýchnout* [ki:xn͡out]; *hřích generálů* [hři:ɣ genera:lu:]; *moc deště* [moʒ dešťe]; *proč by ne* [proʒbɪ ne]

vyvolávají v různých frekvenčních pásmech různý dojem výškového kroku (výškového intervalu). U hlubších tónů znamená změna 50 Hz velký výškový krok, u vyšších tónů bude vnímána jako krok malý a u velmi vysokých tónů je téměř nepostřehnutelná. Proto je výška měřena v jednotkách psychoakustických. Nejznámější a pro výzkum intonace řeči nejvýhodnější jednotkou je půltón (ST), který ve všech pásmech rozsahu lidského hlasu vyjadřuje stejný výškový interval. Pro frekvence vyšších složek spektra se používají jednotky jako mel, erb nebo bark.

Trvání zvuku se měří v sekundách (s). U řečových jednotek je zvykem používat milisekundy (ms), aby nebylo nutno pracovat s údaji obsahujícími příliš mnoho desetinných míst. Lidská percepce řeči se ovšem opírá především o trvání relativní, tedy o vzájemné poměry trvání různých řečových událostí. Není proto možné říci, kolik milisekund trvá česká dlouhá samohláska. Při pomalém mluvním tempu to může být víc než 200 ms, při tempu rychlém postačí i méně než 100 ms. Během řeči také většinou nejde o trvání zvuku ve schématu ticho – začátek zvuku – konec zvuku – ticho, ale o trvání určitých vlastností zvuku ve vysoce proměnlivém proudu změn. Mnohem důležitější než absolutní trvání jsou proto vzájemné poměry trvání řečových událostí. Samotné **tempo řeči** se od trvání řečových jednotek také odvíjí. Čím kratší trvání jednotek, tím vyšší tempo vnímáme.

Spektrální skladba zvuku se specifikuje výčtem frekvencí přítomných ve zvuku a udáním jejich hladiny zvuku, případně intenzity. Obecně je možno říci, že frekvence o vyšších intenzitách určují výsledný charakter zvuku více než frekvence s intenzitami nízkými, jak ovšem bylo uvedeno výše, záleží spíše na citlivosti lidské percepce vůči určité frekvenci. U velmi složitých zvuků (s velkým množstvím různých frekvencí) se obvykle udávají pouze nejdůležitější frekvenční vrcholy, případně některé shrnující ukazatele (např. průměr, rozptyl, šikmost) či vlastnosti spektrální obálky (tvaru dvojrozměrného zobrazení spektra). Percepčním korelátem spektrální skladby je **barva zvuku**, označovaná též termínem kvalita nebo témbr.

Termíny **kvalita** a **témbr** však bývají používány ve specifických kontextech. Témbr je spojován se stálejšími charakteristikami zvuku, které jsou většinou dány vlastnostmi zdroje zvuku. Pro různé hudební nástroje nebo různé mluvčí je charakteristický jejich témbr. Termín kvalita je používán pro barvu vázanou na konkrétní výsledky řečové produkce. Jednotlivé hlásky se od sebe liší kvalitou, např. [a] má jinou kvalitu než [o] a znělé sykavky mají jinou kvalitu než sykavky neznělé. Z akustického hlediska je však stále základem obojího spektrální složení.

Uvedené percepční vlastnosti zvuku se podílejí na zvukové struktuře řeči mnoha způsoby. Uplatňují se například pro vytvoření kontrastu mezi hláskami, k dosažení prominence některých slabik, k signalizaci členění promluvy, pro vyjádření afektivního stavu mluvčího apod. Kontrast mezi hláskami je dán především rozdíly v barvě jejich zvuku, v některých jazycích však také délkou. Čeština využívá kontrastu délky pouze u samohlásek, lze však nalézt i jazyky, kde je kontrast délky využit i u souhlásek (finština, estonština, italština).

Slabičná prominence je dána hlasitostí, relativní výškou vůči okolním slabikám, modifikacemi barvy zvuku a v některých jazycích i délkou hlásek. Tato prominence se uplatňuje v signalizaci přízvuku nebo důrazu. V současné češtině je problematika přízvuku poněkud komplikovaná (viz 4.5.3).

Na signalizaci členění promluvy se podílí především změny výšky základního hlasivkového tónu, které tvoří základ intonace, a změny tempa řeči. Při vnímání intonace (ve smyslu melodie řeči) však některé výšky hrají roli zásadní (např. ve středních částech samohlá-

sek), zatímco jiné se na její výstavbě nepodílejí (např. na okrajích samohlásek a během většiny souhlásek).

Pro vyjadřování afektivních stavů (např. emocí, nálad, postojů a aktuálních interpersonálních ladění) je typická souhra všech vlastností zvuku. Nedávný výzkum ukázal, že klíčovou roli zde hrají tzv. **fonační modifikace**, které vedou ke změnám v barvě hlasu.

Svébytnou charakteristikou zvuku řeči je **rytmus**. Je dán především temporálními (časovými) poměry v rozmístění jednotlivých zvukových prominencí. Pro řeč v určitém jazyce existují typická rytmická schémata a badatelé se pokoušejí o sestavení rytmické typologie jazyků. Ačkoli rytmus není využíván pro vyjadřování kontrastu mezi jazykovými jednotkami, při percepci řeči hraje poměrně důležitou úlohu. Promluvy, které vyhovují rytmickým schématům daného jazyka, jsou vnímány snadno, zatímco řečová produkce s nezvyklými rytmy nebo arytmičností posluchače rychleji unaví.

4

4.5 JEDNOTKY ZVUKOVÉHO PLÁNU ČEŠTINY

4.5.1 Hláska, foném, alofon

4.5.1.1 Vymezení pojmů

Vědomé pozorování řetězce zvuků, které tvoří řeč, vede k vydělení nejmenší lineární jednotky zvukové stavby zvané **hláska**. Hláska je určena svými artikulačními a zvukovými vlastnostmi. Pokud je jednotka stejné úrovně posuzována nikoli z hlediska artikulačního a akustického, ale z hlediska funkčního, je nazývána **fonémem**. Primární funkcí fonému je distinktivnost. To znamená, že jeho záměnou je možno změnit význam slova. V češtině fungují /n/ a /m/ jako samostatné fonémy, protože jejich záměna způsobí rozdíl mezi významy (např. *náš* × *máš*). Naproti tomu [n] a [ŋ] jako samostatné fonémy nefungují. Jejich záměna vede ke změně zvukové podoby slova, ne však jeho významu. Pro mnoho ortografických soustav včetně češtiny je foném základní jednotkou, od níž je pravopis odvozován (viz 10.3).

V některých fonologických koncepcích je fonémem jakákoli distinktivní jednotka nebo jev. Počítá se pak např. i s fonémy intonačními nebo přízvukovými. Tento přístup ovšem není příliš rozšířen.

Každý jazyk má vlastní sadu fonémů. To, co funguje jako foném v češtině, nemusí mít status fonému v jiném jazyce a naopak. Při systémovém popisu jazyka pak bývá účelné zavést ještě pojem **alofon**. Označuje opět jednotku stejné úrovně, jako je foném nebo hláska, ale je definován jako varianta fonému. Jde tedy také o abstraktní jednotku, avšak některé vlastnosti, související s realizacemi fonému v určitých pozicích nebo kontextech, jsou konkretizovány. (Např. /s/ ve slovech jako *sud* nebo *sůl* je vyslovováno se zaokrouhlením rtů: [sʷ]. Protože se jedná o jev naprosto pravidelný, labializované (tj. zaokrouhlené) /s/ je hodnoceno jako alofon.)

Alofon jakožto popisná jednotka má s hláskou společný důraz na artikulační nebo zvukové vlastnosti, s fonémem má pak společný systémový přístup: jde o variantu fonému v rámci systému daného jazyka. Volba mezi termíny hláska a alofon není volbou mezi zvukovými jednotkami, které budou popisovány, ale mezi přístupem, který bude při popisu uplatňován.

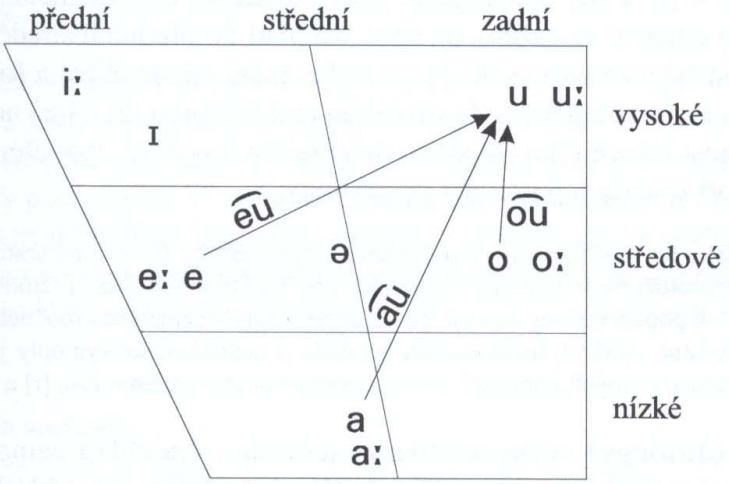
Zvláštní transkripční znaky: *bič, vysoko* [bɪč, vɪsoko]; *nymfa* [nɪɱfa]; *sklenka* [skleŋka]; *kýchnout* [ki:xn͡oût]; *hřích generálů* [hři:ɣ genera:lu:]; *moc deště* [moʒ dešte]; *proč by ne* [proʒbɪ ne]

Někdy se zavádí také pojem **morfoném**, a to pro jednotku zachycující alternace fonémů v rámci morfému (viz též 7.0.2). Tak například k morfému *noh-* ze slova *noha* je ve tvarech /nohɪ/, /noze/, /nožňi:/ a /nožka/ vázán morfoném {h – z – ž – š}.

Určení počtu fonémů v daném jazyce často komplikují různé nepravidelnosti ve výskytech způsobené historickým vývojem jazyka. To se týká zvláště případů, kdy se fonémy do jazyka importují s přejatými slovy. Distinktivnost nových jednotek je pak omezena jen na několik málo případů (pro /ó/ např. *boje* × *bóje*, *lože* × *lóže* nebo pro /ʒ/ *čemu* × *džemu*, *čin* × *džin*). Důležitým hlediskem by však také mělo být povědomí uživatelů jazyka. Jakkoli je např. obtížné hledat minimální pár pro /k/ a /g/ (např. *krok* × *grog*, *kolem* × *Golem*), běžný uživatel češtiny nepovažuje /g/ za pouhou variantu /k/ a není ochoten vyslovovat slovo *guma* jako [kuma] nebo *garáž* jako [kara:š]. Je tedy možno říci, že čeština má 39 fonémů, z nichž je 13 samohláskových (vokalických) a 26 souhláskových (konsonantických).

4.5.1.2 Samohlásky

Jak jsme už naznačili, artikulační podstatou samohlásek je nastavení určitého tvaru zvukovodu nad hrtanem pomocí jazyka a rtů tak, aby došlo k odfiltrování některých složek základního hlasivkového tónu a k relativnímu zesílení jiných. Charakteristiky samohlásek (jejich artikulační rysy) se odvozují primárně od postavení jazyka v dutině ústní, postavení rtů a v češtině také od jejich relativního trvání neboli délky. Rys nosovosti není u českých samohlásek využit. Manévrovací prostor jazyka při vytváření samohlásek se označuje jako **prostor vokalický** a v popisech podle Mezinárodní fonetické asociace (**IPA – International Phonetic Association**) má tvar lichoběžníka (obr. 4.2). Protože čeština využívá v oblasti nízkých samohlásek pouze střední sektor, dá se její vokalický prostor aproximovat také trojúhelníkem. Pro mezijazyková srovnání je však lichoběžník výhodnější.

Obr. 4.2: Vokalický prostor s českými samohláskami.

Zajímavé je, že vokalický lichoběžník s podobnými prostorovými vztahy mezi samohláskami lze zkonstruovat také na základě akustických parametrů. Pokud budou na svislou osu inverzně vynášeny hodnoty prvního zesíleného pásma frekvencí (tzv. první formant – F1) a na vodorovnou osu hodnoty druhého pásma (tzv. druhý formant – F2), pak vznikne graf s velmi podobným rozložením samohlásek, jaké nacházíme ve schématech artikulačních.

Na obr. 4.2 je zachyceno 14 samohlásek, které se v dnešní češtině používají: šest krátkých, pět dlouhých a tři dvojhlásky neboli diftongy. Tyto samohlásky se však vzájemně liší svým postavením v rámci systému. Především je nutno zdůraznit, že střední středová samohláska [ə] (též zvaná **neutrální samohláska**) nemá status fonému. V češtině ji používáme jako oporu při vyjmenovávání některých písmen abecedy (např. [bə], [kə], [sə] apod.) nebo namísto jiných samohlásek při redukované výslovnosti (např. výslovnost slova *protože* jako [prətəže]). Tato redukovaná výslovnost je typická např. pro důvěrný mluvní styl (4.6) a rychlá artikulační tempa. Zvuk střední středové samohlásky je také využíván při váhání během řeči (tzv. **hezitační zvuk**). Tehdy je ovšem její trvání poměrně dlouhé ([əː] nebo dokonce [əːː]) a při častém výskytu může působit i nepříjemně. Z pragmatického hlediska vyjadřuje přání mluvčího nebýt přerušován při hledání vhodných vyjadřovacích prostředků.

Ostatní samohlásky již status fonému mají, i když v případě /oː/, /a͡u/ a /e͡u/ je dokazování distinktivnosti obtížnější, neboť jejich frekvence výskytu jsou dost nízké. Vyskytují se totiž převážně ve slovech cizího původu (*gól*, *auto*, *pseudonym*), případně také v citoslovcích.

Krátké a dlouhé samohlásky tvoří páry, v nichž by měl dlouhý člen páru vykazovat zhruba dvojnásobné trvání oproti členu krátkému. Funkční kontrast délky je však zachován i při poněkud kratším trvání dlouhé oproti krátké samohlásce. To platí zejména u realizací předních vysokých samohlásek [ɪ] a [iː]. Jak je patrno z obr. 4.2, u těchto dvou samohlásek se liší i artikulační postavení mluvidel a nutně tedy i barva (kvalita) zvuku. Zatímco u ostatních párů samohlásek je možno zkrácením dlouhé vytvořit krátkou a prodloužením krátké vytvořit dlouhou, u předních vysokých samohlásek [ɪ] a [iː] tento postup selhává. (Tuto skutečnost je vhodné zachycovat i transkripcí.) Pouze v některých oblastech, zejména moravských, je krátká přední vysoká samohláska realizována jako [i], tedy se stejným nastavením mluvidel a stejnou spektrální skladbou jako samohláska dlouhá.

Postavení rtů u [ɪ] a [iː] označujeme jako zaostřené, což znamená, že koutky úst jsou aktivní svalovou činností roztaženy od sebe. To platí i o předních středových samohláskách [e] a [eː]. Samohlásky zadní vysoké [u] a [uː] a zadní středové [o] a [oː] jsou artikulovány se rty v postavení zaokrouhleném. U středního nízkého páru [a] a [aː] nevykonávají rty žádnou aktivní činnost kromě toho, že svým rozevřením umožňují vytvoření potřebného čelistního úhlu. Hovoří se tedy o postavení neutrálním.

České samohlásky [e] a [eː] jsou při srovnávání s jinými jazyky (tj. v komparativní transkripci) zapisovány jako [ɛ] a [ɛː], protože ve standardní výslovnosti poněkud tíhnou k oblasti samohlásek polonízkých. Pro účely nesrovnávacích popisů češtiny se však podle doporučení Mezinárodní fonetické asociace v národních transkripcích přednostně využívá alfabetických symbolů a nealfabetické symboly jsou rezervovány pouze pro případy vyjádření zřetelných kontrastů v rámci popisovaného systému (viz [ɪ] a [iː]).

Dvojhlásky (diftongy) svým relativním trváním odpovídají samohláskám dlouhým. Během jejich trvání dochází k posunu artikulátorů z pozice určité hlásky směrem k pozici hlásky jiné. Důležitým kritériem pro určení diftongu jako jedné hlásky, a nikoli sledu dvou, je tzv. tautoslabičnost. To znamená, že diftong je vnímán jako jádro jedné slabiky. Slova jako *louka*, *kouzlo* nebo *Prahou* jsou vnímána jako dvojslabičná. Pokud by byla vnímána jako trojslabičná jako např. slova *doučit* nebo *pousmát*, uvažovalo by se o sledu dvou hlásek (monoftongů). Tento kontrast je možno pozorovat také u dvojice *proudit* (téci proudem) a *proudit* (důkladně vyudit).

Zvláštní transkripční znaky: *bič, vysoko* [bɪč, vɪsoko]; *nymfa* [nɪŋfa]; *sklenka* [skleŋka]; *kýchnout* [kiːxno͡ut]; *hřích generálů* [hřiːɣ genera:luː]; *moc deště* [moʒ dešťe]; *proč by ne* [proʒbɪ ne]

U diftongu /e͡u/ se stává, že je v některých slovech rozkládán na dva monoftongy. Např. slovo *pneumatika* může být vysloveno jak čtyřslabičně: [pne͡u.ma.ti.ka], tak pětislabičně: [pne.u.ma.ti.ka].

Z uvedených příkladů je také zřejmé, že pro klasifikaci komplexní samohláskové artikulace jako diftongu je nutné, aby neprobíhala přes morfematickou hranici. V češtině je navíc možno pozorovat střídání diftongu s monoftongem v rámci morfému: *loupit* × *lup*, *koukat* × *kukátko*, *soudek* × *sud*. Jak již bylo řečeno výše, dvojhlásky /a͡u/ a /e͡u/ nacházíme ve slovech původně jinojazyčných a pouze /o͡u/ je původu domácího.

Krátké samohlásky svým výskytem převažují nad dlouhými zhruba v poměru 3:1 až 4:1. I když je možno nalézt řadu dvojic slov, které se liší pouze krátkostí nebo délkou samohlásky, (tzv. minimální páry, např. *dal* × *dál*, *páni* × *paní*, *stály* × *stálý*, *této* × *teto*), krátké a dlouhé samohlásky si příliš nekonkurují. U většiny slov vede záměna délky pouze k deformaci zvuku slova, nikoli ke změně významu. Percepční dopad takovýchto deformací by však mohl být závažný. Komunikace mezi lidmi, kteří by nerespektovali distribuci krátkých a dlouhých samohlásek, by rozhodně nebyla hladká.

Specifikem češtiny oproti mnoha jiným jazykům je to, že slovní přízvuk a relativní trvání samohlásky nejsou navzájem nijak vázány. Dále je zajímavé, že v českých slovech je možno najít dvě a někdy i více slabik s dlouhou samohláskou vedle sebe: *vzácný*, *mávání*, *kličníkův*.

Z hlediska distribuce je částečně omezen výskyt samohlásek v iniciální pozici ve slově. To platí především pro samohlásky přední, které nacházíme na slovním počátku převážně jen ve slovech cizího původu. Střední nízké samohlásky sice nalezneme ve vysoce frekventovaných slovech jako *a*, *aby*, *ale*, *ani*, *asi*, *až* apod., ovšem naprostá většina slovníkových hesel u písmene *a* se vztahuje také ke slovům cizího původu. U zadní středové samohlásky /o/ můžeme v běžně mluvených projevech sledovat snahy o modifikaci její iniciální pozice pomocí protetického /v/: *oko* × *voko*, *opak* × *vopak*, *otočit* × *votočit*. Pouze zadní vysoké /u/ a /u:/ je v iniciální pozici ve slově relativně časté.

4.5.1.3 Souhlásky

Artikulační podstatou souhlásek je vytváření překážek výdechovému proudu vzduchu. Na rozdíl od samohlásek však tento proud vzduchu nemusí být nutně obohacen o základní hlasivkový tón a velká skupina souhlásek je pak neznělá. Kromě dělení na znělé a neznělé klasifikujeme souhlásky podle místa ve vokálním traktu, kde byla překážka vytvořena, a podle typu překážky. Toto trojí hledisko je možno zachytit v tabulce, kde je podle konvencí **místo tvoření** zachyceno ve sloupcích, **způsob tvoření** v řádcích a **neznělost/znělost** pozicí v buňce tabulky. Neznělé souhlásky jsou umisťovány v buňce vlevo, znělé souhlásky vpravo (viz tab. 4.2).

Tab. 4.2: Přehled českých souhlásek.

	bilabiální	labio-dentální	alveolární	post-alveolární	palatální	velární	laryngální	
explozívy	p b		t d		c̟ ɟ	k g	ʔ	obstruenty
frikativy		f v	s z	š ž		x ɣ	h	
afrikáty			c ʒ	č ǯ				
frikativní vibranty				r̝ ř				

	bilabiální	labio-dentální	alveolární	post-alveolární	palatální	velární	laryngální	
nazály	m	ɱ	n		ň	ŋ		sonory
centrální aproximanty					j			
laterální aproximanty			l					
vibranty (aproximativní)			r					

České názvosloví artikulačních míst a způsobů tvoření souhlásek je pro česky mluvící osoby do určité míry srozumitelnější, a tedy explicitnější. Je však vzdálenější názvosloví mezinárodnímu, a proto z dnešní praxe ustupuje. Je výhodné znát obě sady názvů: bilabiální = obouretné, labiodentální = retozubné, alveolární = dásňové, postalveolární = dásňové zadní, palatální = tvrdopatrové, velární = měkkopatrové, laryngální = hrtanové; explozívy = hlásky závěrové ústní, frikativy = hlásky třené, afrikáty = hlásky polotřené, nazály = nosovky (hlásky závěrové nosové), vibranty = hlásky kmitavé, laterální aproximanty = hlásky bokové úžinové netřené, centrální aproximanty = hlásky středové úžinové netřené. (Existují i další alternativní názvy, viz níže.)

Tabulka 4.2 obsahuje 32 souhlásek. Fonologicky však nejsou zdaleka rovnocenné. Především podobně jako u sady samohlásek (viz výše) nemají všechny z nich status fonému a liší se také různými distribučními omezeními (tedy tím, v jakých pozicích se mohou vyskytovat). Status fonému nemají laryngální explozíva [ʔ], znělá velární frikativa [ɣ], znělá alveolární afrikáta [ʒ], neznělá frikativní vibranta [r̝̊], labiodentální nazála [ɱ] a velární nazála [ŋ].

Explozívy (**orální okluzívy**) jsou souhlásky, při jejichž tvoření je výdechový proud na krátkou dobu zastaven úplným závěrem. Během závěru buď nastane okamžik ticha (u neznělých explozív), nebo se přes tkáně vokálního traktu ozývá hlasivkový tón (u znělých explozív). Přetlak vzduchu za vytvořenou překážkou pak při jejím uvolnění způsobí charakteristický zvukový efekt nazývaný exploze. Jeho podstatou je krátký širokospektrální šum. Pro rozpoznávání explozív podle místa tvoření jsou důležité změny ve spektru okolních samohlásek.

Zvláštností českého souhláskového inventáře jsou palatální explozívy [ť, ď], které sice nacházíme ve slovanských jazycích, avšak v jazycích jiných jsou méně obvyklé. Pár [k, g] je zase zvláštní tím, že jeho znělý člen [g] se v domácí slovní zásobě vyskytuje pouze jako znělá varianta /k/: *někde* [ňegde]. Jinak je součástí slov přejatých z cizích jazyků (*gen*, *guma*, *lingvista*). Laryngální explozíva [ʔ] (též glotální nebo hlasivková explozíva) je v češtině využívána jako základní varianta tzv. **rázu**. Funkcí rázu je signalizovat hranici slov (přesněji především plnovýznamových morfémů), která jinak začínají samohláskovým fonémem. Usnadňuje tak posluchači vydělení důležitých, význam nesoucích jednotek ze spojitého řečového proudu. Protože jsou slova začínající samohláskou v češtině mnohem méně častá, percepční stereotyp by mohl vést k hledání hranice především před souhláskami. Ráz (často realizovaný právě laryngální explozívou) zajišťuje oddělení iniciální samohlásky od předchozí souhlásky. Například spojení *k ovoci* je lépe srozumitelné ve formě [kʔovoci] než ve formě [kovoci] nebo [govoci]. Podobně výraz *s elánem* je pro posluchače snadněji dešifrovatelný jako [sʔela:nem] než [sela:nem] nebo [zela:nem]. Používání rázu souvisí také s problematikou mluvních stylů (4.6).

Pro artikulaci **frikativ** (**konstriktiv**) je nutno vytvořit na některém místě vokálního traktu takové zúžení, aby došlo k výrazným turbulencím. Akustickým důsledkem turbulencí je

Zvláštní transkripční znaky: *bič, vysoko* [bɪč, vɪsoko]; *nymfa* [nɪɱfa]; *sklenka* [skleŋka]; *kýchnout* [ki:xn͡out]; *hřích generálů* [hři:ɣ genera:lu:]; *moc deště* [moʒ dešťe]; *proč by ne* [proʒbɪ ne]

pak třecí šum, který je dále vokálním traktem filtrován. Nejvýraznější šum vzniká při artikulaci [s] a [z] (ostré sykavky) nebo [š] a [ž] (tupé sykavky). Naopak u [h] je šum silně maskován hlasivkovým tónem a navíc filtrován zhruba 15 až 20 centimetry vokálního traktu, neboť vzniká až v hrtanu.

Zvláštní postavení v sadě českých frikativ mají labiodentály [f] a [v]. Neznělé [f] bylo totiž do češtiny zavedeno především ve slovech přejímaných z jiných jazyků (dnes např. *film*, *profesionál*, *telefon*), jinak se vyskytovalo pouze výjimečně (*fuj*, *foukat*, *zoufat*). Znělé [v] bylo původně aproximantou (viz níže), což se dodnes projevuje v jeho neobvyklém chování při asimilacích znělosti (4.5.1.5). Určitou nepravidelnost vnáší do systému také znělá velární frikativa [ɣ], která funguje pouze jako alofon fonému /x/. Tento foném je ve většině případů realizován neznělou velární frikativou [x]: *chodec* [xodec], *lachtan* [laxtan], *bych* [bɪx]. V určitých pozicích však může přejímat znělost od hlásky následují: *bych byl* [bɪɣ bɪl] nebo *prach dusil* [praɣ dusɪl] (více v 4.5.1.5). Česká laryngální frikativa [h] je znělá. V pozicích, kde má docházet ke ztrátě znělosti (např. konec slova před pauzou nebo před jinou neznělou hláskou), je střídána velárním [x]: *sníh* [sňi:x], *břeh* [břex], *lehký* [lexki:].

Afrikáty (**semiokluzívy**) jsou artikulačně poměrně složité. Začínají úplným závěrem typickým pro explozívy a končí kritickým zúžením, které je typické pro frikativy. To se odráží i v mezinárodní transkripci, kde se např. české [c] zapisuje jako [t͡s]. Přechod závěru v úžinu je relativně obtížným artikulačním manévrem. Proto také osvojení afrikát trvá malým dětem déle než osvojení explozív a frikativ.

Čeština má pouze dva páry afrikát: [c, ɟ] a [č, ǯ]. Vzhledem k akustickým vlastnostem jejich šumu jsou také řazeny mezi sykavky (někdy jsou terminologicky vydělovány jako polosykavky). V původní české slovní zásobě jsou znělé afrikáty pouze variantami (alofony) fonémů /c/ a /č/. Česká slovní zásoba však byla díky přejímání cizích slov obohacena o slova jako *džin*, *džem*, *džus*. Tím získalo [ǯ] schopnost distinkce významů a podle většinově uznávané definice fonému i fonémický status.

Ještě obtížnější artikulaci než afrikáty vykazují **frikativní vibranty** [r̝] a [ř]. Při jejich artikulaci dochází k zákmitům špičky jazyka, a to v takové blízkosti přechodu alveolárního výběžku na tvrdé patro, že navíc vzniká ještě třecí šum. Nejčastěji kmitne špička jazyka při výslovnosti [r̝] a [ř] dvakrát až třikrát. Varianty s více kmity jsou méně časté, a proto mohou být v řeči nápadné.

Protože jsou v jazycích světa nesmírně vzácné, označují se [r̝] a [ř] někdy za hlásky typicky české. Mnoho českých mluvčích si existenci neznělého [r̝] ani neuvědomuje, neboť je pouhým alofonem fonému /ř/: před pauzou nebo jinou neznělou hláskou vyslovujeme *tvář* jako [tva:r̝] a *bouřka* jako [bo͡ur̝ka] (přesněji viz 4.5.1.5) a např. slova *křičet* a *třepat* jsou vyslovována [kr̝ɪčet] a [tr̝epat].

Nazály (**nazální okluzívy**) se tvoří pomocí úplného závěru vokálního traktu jako explozívy nebo afrikáty. Výrazný přetlak vzduchu však za překážkou nevzniká, neboť vzduch uniká nosem. To je umožněno svěšením měkkého patra (prvek iii na obr. 4.1). Průchod vzduchu (a zvuku) nosní dutinou specifickým způsobem obohacuje spektrální skladbu hlásky. Z tabulky 4.2 je patrno, že všechny nazály jsou znělé. Nazální rezonance a antirezonance by totiž u neznělých hlásek nebyly dostatečně percepčně nápadné, a tedy při řeči snadno využitelné.

Při vyslovování většiny hlásek je měkké patro zdviženo a uzavírá průchod dutinou nosní. U slov jako např. *límec*, *konev* nebo *průnik* musí měkké patro při artikulaci [m], [n] a [ň] vykonat pohyb směrem k jazyku a zpět. To na okamžik (řádově desítky milisekund) patrohltanový závěr zruší. Pokud je nos např. při nachlazení ucpaný, slova uvedená jako příklad mají zvukovou podobu spíše jako [li:bec], [kodef] a [pru:ďik].

Zatímco /m/, /n/ a /ň/ jsou v češtině samostatnými fonémy, [ɱ] a [ŋ] fungují jako alofony. Velární [ŋ] se objevuje pravidelně jako varianta /n/ před /k/ nebo /g/: *hrnky* [hr̩ŋkɪ], *fungovat* [fuŋgovat]. Labiodentální [ɱ] je zase poměrně častou variantou /m/ před /f/ nebo /v/: *komfort* [koɱfort], *tramvaj* [traɱvaj].

Také zbylé tři souhlásky jsou v základní podobě pouze znělé. Vibranta [r] se řadí mezi **aproximanty**, což jsou hlásky úžinové, ovšem na rozdíl od frikativ je jejich úžina příliš široká na to, aby vznikly výrazné turbulence vzduchu a tím nápadný třecí šum. Kromě absence nápadnějšího třecího šumu se české [r] liší od [ř] také tím, že je v běžné řeči velmi často pouze jednokmitné. U laterální aproximanty [l] vznikají úžiny po stranách jazyka, u palatální aproximanty [j] mezi přední částí jazyka a tvrdým patrem.

Hláskám [r] a [l] se také říká **likvidy** (někdy též **hlásky plynné**). V češtině mohou tvořit slabičný vrchol namísto samohlásek, a to i v přízvučných slabikách, což není v jazycích světa příliš běžné: *brzy* [br̩zɪ] i *bratr* [bratr̩], *vlna* [vl̩na] i *spadl* [spadl̩]. Značení slabikotvornosti krátkou svislou čárkou je v souladu s mezinárodními konvencemi. Jiné značky mohou být zbytečně matoucí.

Souhlásky je možno podle percepčního dojmu rozdělit na dvě velké skupiny, a to **obstruenty** (**hlásky šumové**) a **sonory** (**hlásky tónové**) – viz tabulka 4.2. (Striktně vzato, všechny samohlásky mohou být také považovány za sonory.) Dělení souhlásek na obstruenty a sonory je užitečné i v tom, že má svou paralelu v protikladu jedinečnost – párovost. Souhlásky sonorní jsou nazývány jako **jedinečné** v tom smyslu, že nevytvářejí znělostní páry. Obstruenty, až na laryngální [h] a [ʔ], se naopak v češtině vyskytují jak ve znělé, tak v neznělé podobě. Z hlediska asimilace znělosti se pak obstruenty chovají jinak než sonory (viz níže).

4.5.1.4 Popis fonologického inventáře pomocí distinktivních rysů

Fonologický inventář jazyků je možno popisovat také pomocí tzv. **distinktivních rysů**, tedy takových vlastností, jejichž změny vedou ke změnám identity fonologických jednotek a tím i ke změnám významů v jazykové rovině komunikace. Pro každý jazyk je nutno najít odpovídající sadu rysů v něm využitých. Upřednostňovány jsou rysy binární, tj. takové, které v daném zvukovém plánu jazyka nabývají pouze dvou hodnot (obvykle zaznamenávaných jako + a –). Nalezená sada rysů se zanáší do tabulky společně se skupinou studovaných fonologických jednotek a v jednotlivých buňkách tabulky jsou uvedeny hodnoty rysu pro danou jednotku (viz tab. 4.3 a 4.4 pro české fonémy). Každá fonologická jednotka musí mít jedinečnou skladbu hodnot distinktivních rysů. Pokud by se v systému objevily dvě jednotky (např. dva fonémy) se stejnou sadou znamének, bylo by nutno hledat další distinktivní rys, který by je odlišil.

Popis pomocí distinktivních rysů zavedl v 50. letech minulého století R. Jakobson, který původně navrhoval, aby základem distinkcí byly vlastnosti výhradně akustické. Později však byla motivace distinktivních rysů rozšířena i na oblast artikulační a percepční. Také Jakobsonova idea jedné univerzální sady rysů pro všechny jazyky byla záhy revidována.

České samohlásky je možno charakterizovat pomocí pěti rysů (viz tab. 4.3). Rys **disperznost** odkazuje na výraznou vzdálenost mezi prvními dvěma pásmy zesílených frekvencí ve spektru hlásky (formantů F1 a F2 – viz též 4.5.1.2). V českém inventáři vykazují kladnou hodnotu tohoto rysu fonémy /i, i:, e, e:, e͡u/. Z artikulačního hlediska se jedná o tzv. přední samohlásky, tedy ty, které se tvoří zdvižením přední části jazyka.

Zvláštní transkripční znaky: *bič, vysoko* [bɪč, vɪsoko]; *nymfa* [nɪɱfa]; *sklenka* [skleŋka]; *kýchnout* [ki:xno͡ut]; *hřích generálů* [hři:ɣ genera:lu:]; *moc deště* [moʒ dešťe]; *proč by ne* [proʒbɪ ne]

Tab. 4.3: České samohláskové fonémy určené hodnotami distinktivních rysů

	i	i:	e	e:	a	a:	o	o:	u	u:	a͡u	e͡u	o͡u
disperznost	+	+	+	+	–	–	–	–	–	–	–	+	–
kompaktnost	–	–	–	–	+	+	–	–	–	–	+	–	–
gravisovost	+	+	–	–	–	–	–	–	+	+	–	–	–
délka	–	+	–	+	–	+	–	+	–	+	+	+	+
diftongičnost	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	+	+	+

Rys **kompaktnost** je naopak charakterizován značnou blízkostí formantů F1 a F2 vedoucí až k jejich percepčnímu splývání. V češtině nesou kladnou hodnotu tohoto rysu fonémy /a, a:, a͡u/. Artikulačně jde o hlásky nízké, tedy takové, při kterých je jazyk nejvíce vzdálen od paterní klenby a čelistní úhel (otevřenost úst) je největší.

U rysu **gravisovost** se nejčastěji vychází z nízké polohy prvního formantu F1 vedoucí k jeho percepčnímu splývání s pásmem základní hlasivkové frekvence F0. Kladnou hodnotu tohoto rysu vykazují /i, i:, u, u:/, tedy samohlásky vysoké, při jejichž artikulaci je přední nebo zadní část jazyka zdvižena v ústní dutině nejvýše. K rysům **délka** a **diftongičnost** viz výklad v odd. 4.5.1.2.

Tab. 4.4: České souhláskové fonémy určené hodnotami distinktivních rysů. Význam zkratek: son = sonornost, zněl = znělost, kor = koronálnost, ant = anteriornost, kont = kontinuálnost, drs = drsnost a vibr = vibrantnost

	m	n	ň	l	r	j	p	b	t	d	ť	ď	k	g	c	č	ǯ	f	v	s	z	š	ž	ř	x	h
son	+	+	+	+	+	+	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
zněl	+	+	+	+	+	+	–	+	–	+	–	+	–	+	–	–	+	–	+	–	+	–	+	+	–	+
kor	–	+	+	+	+	+	–	–	+	+	+	+	–	–	+	+	+	–	–	+	+	+	+	+	–	–
ant	+	+	–	+	+	–	+	+	+	+	–	–	–	–	+	–	–	+	+	+	+	–	–	–	–	–
kont	–	–	–	+	+	+	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	+	+	+	+	+	+	+	+	+
drs	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	+	+	+	–	–	+	+	+	+	+	–	–
vibr	–	–	–	–	+	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	+	–	–

Pro popis českých souhláskových fonémů postačí sedm distinktivních rysů. **Sonornost** vyděluje hlásky s převahou tónové složky v akustickém spektru nad složkou šumovou. Je také základem obecnějšího dělení souhlásek na sonory a obstruenty (viz též výše tab. 4.2). **Znělost** je dána přítomností základního hlasivkového tónu ve zvuku souhlásky (viz též s. 46, 4.5.1.3). V češtině se uplatňuje devět znělostních párů. (Nepatří sem např. pár [r̥] – [ř], který není distinktivní. Proto také [r̥] spolu s dalšími souhláskami, které nemají status fonému, není uvedeno v tabulce 4.4.) **Koronálnost** odkazuje na místo artikulace souhlásky. Kladná hodnota tohoto rysu je spojena s artikulací špičky, čepele nebo přední části jazyka proti zubům, alveolárnímu výběžku nebo tvrdému patru. **Anteriornost** vyděluje souhlásky bilabiální, labiodentální a alveolární (v některých jazycích i dentální) proti všem ostatním.

Kombinace hodnot rysů anteriornost a koronálnost rozdělují vokální trakt na čtyři regiony. Fonémy /p, b, f, v, m/ mají specifikaci [koronální –], [anteriorní +], fonémy /t, d, s, z, c, n, l, r/ jsou [koronální +], [anteriorní +], fonémy, pro něž český pravopis používá písmena s háčkem, a foném /j/ mají specifikaci [koronální +], [anteriorní –] a konečně /k, g, x, h/ vykazují hodnoty [koronální –], [anteriorní –].

Kladná hodnota rysu **kontinuálnost** signalizuje průchod výdechového proudu dutinou ústní. Hlásky, při jejichž artikulaci se v ústní dutině vytváří úplný závěr (tj. explozívy, afrikáty a nazály), mají hodnotu [kontinuální –]. **Drsnost** odkazuje na výraznou šumovou složku ve vyšších částech spektra. Mezi souhlásky se specifikací [drsné +] patří sykavky a /ř/. Rys **vibrantnost** se týká kmitání artikulátoru a v češtině nabývá kladné hodnoty u fonémů /r/ a /ř/.

Distinktivní rysy umožňují přehlednější zápis fonologických procesů, které v jazyce probíhají. Proto byly hojně využívány např. v rámci generativní fonologie a možnost jejich uplatnění byla dále zpřesňována v modernějších fonologických směrech, jakými byla třeba teorie neúplných specifikací (Underspecification Theory) nebo teorie hierarchizace distinktivních rysů (Feature Geometry). Nejnovější fonologické směry (např. optimalitní teorie nebo artikulační fonologie) od distinktivních rysů ustupují, neboť jejich skutečnou roli ve zvukovém plánu jazyka se prozatím nepodařilo vyjasnit a závěry moderního výzkumu spíše naznačují, že se jedná o metalingvistické popisné konstrukty, které se ve zvukovém systému samostatně neuplatňují. To má za následek značnou spekulativnost při jejich definování i využívání.

4.5.1.5 Změny na úrovni hlásek při produkci řeči

Při produkci řeči dochází na úrovni hlásek k některým změnám oproti tzv. základním zvukovým podobám jazykových jednotek. K těmto změnám patří v češtině především **asimilace** (spodoba – přenášení rysů), **elize** (výpustka – vynechávání hlásek), **epenteze** (vkládání hlásek) a **proteze** (užívání opěrných hlásek).

Takzvaná **asimilace** neboli **spodoba** je typem substituce, při níž je na určitém místě hláskového řetězce nahrazena určitá hláska jinou, a to pod vlivem některé z hlásek okolních. Ve skutečnosti při asimilaci vlastně dochází k tomu, že vlastnost jedné hlásky (nějaký její artikulační rys) je přenesena na hlásku sousední, v důsledku čehož dojde ke změně identity ovlivněné hlásky.

Od asimilace je vhodné odlišovat koartikulaci, při níž se sousedící segmenty také navzájem ovlivňují, avšak nedochází ke změnám identity hlásek. Např. [k] ve slově *kývat* je díky koartikulaci vysloveno jako anteriorizované, tj. se závěrem (místem dotyku hřbetu jazyka a paterní klenby) blíže k tvrdému patru, než je obvyklé. Děje se tak pod vlivem následujícího [i:]. Nevzniká tím však jiná hláska.

Asimilační procesy lze klasifikovat podle tří základních kritérií:

- Podle dosahu ovlivňování se rozlišuje **asimilace kontaktní** (ovlivňování přímo sousedících segmentů) a **asimilace distanční** (ovlivňování i vzdálenějších než přímo sousedících segmentů, např. samohlásek přes souhlásku vloženou mezi ně). V češtině se setkáváme pouze s asimilací kontaktní. Také drobná pauza s artikulačním odsazením může asimilaci zrušit.
- Podle směru ovlivňování je rozlišována **asimilace regresivní** (**anticipační**), při níž se vliv šíří z jednoho segmentu na segment předchozí, a **asimilace progresivní** (**perseverační**), při níž se vliv šíří na segment následující. V češtině silně převažuje asimilace regresivní.
- Podle typu rysu, který je přenášen, rozlišujeme **asimilaci znělosti**, **asimilaci místa tvoření** a **asimilaci způsobu tvoření**. V češtině se nejdůsledněji uplatňuje asimilace znělosti. Asimilace místa tvoření je méně pravidelná a asimilace způsobu tvoření se vyskytuje velmi zřídka.

Asimilace znělosti se týká především obstruentů (explozív, frikativ, afrikát a frikativní vibranty). Zjednodušeně je možné základní pravidlo formulovat tak, že ve shluku dvou a více obstruentů se sjednocuje znělost nebo neznělost podle posledního členu skupiny. Jedná se tedy o asimilaci regresivní. Existuje však mnoho případů, kde je nutno toto pravidlo modifikovat nebo měnit.

Zvláštní transkripční znaky: *bič, vysoko* [bɪč, vɪsoko]; *nymfa* [nɪɱfa]; *sklenka* [skleŋka]; *kýchnout* [ki:xn͡out]; *hřích generálů* [hři:ɣ genera:lu:]; *moc deště* [moʒ dešťe]; *proč by ne* [proʒbɪ ne]

Role obstruentů je z hlediska hlásky ovlivněné naprosto logická: rys znělosti může měnit identitu hlásky pouze tam, kde existuje znělostní pár. Z hlediska hlásky ovlivňující je však situace mnohoznačnější. Otázka, zda ovlivňující hláskou může být zase pouze obstruent nebo i hláska sonorní, je zodpovězena různě v různých výslovnostních variantách. U tzv. **moravské asimilace** mohou změnu způsobovat i sonory. Na území Čech spouštějí asimilaci znělosti převážně obstruenty, sonory pouze výjimečně. Příklady:

/d/ → [t]

rád tě vidím [ra:t ťe viďi:m] × *rád bych šel* [ra:d bɪx šel] × *rád mě nechal* [ra:t mňe nexal]
avšak při moravské asimilaci × *rád mě nechal* [ra:d mňe nexal]

/z/ → [s]

vůz popojel [vu:s popojel] × *vůz dotlačili* [vu:z dotlačɪlɪ] × *vůz rachotil* [vu:s raxoťɪl]
avšak při moravské asimilaci × *vůz rachotil* [vu:z raxoťɪl]

/ř/ → [r̝]

tvář stařeny [tva:r̝ stařenɪ] × *tvář babičky* [tva:ř babɪčkɪ] × *tvář lotra* [tva:r̝ lotra]
avšak při moravské asimilaci × *tvář lotra* [tva:ř lotra]

/t/ → [d]

výlet začal [vi:led začal] × *výlet skončil* [vi:let skončɪl] × *výlet jinam* [vi:let jinam]
avšak při moravské asimilaci × *výlet jinam* [vi:led jinam]

/š/ → [ž]

víš dobře [vi:ž dobře] × *víš konečně* [vi:š konečňe] × *víš nejlíp* [vi:š nejli:p]
avšak při moravské asimilaci × *víš nejlíp* [vi:ž nejli:p]

/x/ → [ɣ]

strach zmizel [straɣ zmɪzel] × *strach trval* [strax tr̥val] × *strach neměli* [strax nemňelɪ]
avšak při moravské asimilaci × *strach neměli* [straɣ nemňelɪ]

Namísto [ɣ] vyslovují někteří mluvčí [h]: [strah zmɪzel], [vi:buh dɪnamɪtu].

U asimilací uvnitř slov je situace obdobná, nikoli však identická. Rozdíly v pravidlech se týkají opět sonor: *družstvo* [drušstvo], *družba* [družba], *družný* [družni:] – přes hranici slova by však sled [ž n] vedl např. k *výdrž neměl* [vi:dr̥š nemňel] v Čechách a [vi:dr̥ž nemňel] na Moravě. Podobně je *podklad* vyslovován jako [potklat], *podhůří* jako [podhu:ři:] a *podmínka* v Čechách i na Moravě jako [podmi:ŋka]. Případ sledu [d m] přes hranici slova je uveden výše (*rád mě…*).

Z tohoto hlediska jsou také zajímavé jednoslabičné předložky. Chovají se totiž, jako by tvořily s následujícím slovem jeden celek. Proto je *nad rukou* [nad rukou̯], ale *snad rukou* [snat rukou̯] (při moravské asimilaci však [snad rukou̯]). Toto chování jednoslabičných předložek souvisí s tím, že obvykle tvoří s následujícím slovem jeden mluvní takt a přebírají na sebe přízvuk (viz též 4.5.3).

Další výjimky se týkají labiodentální frikativy /v/. Ta totiž jakožto obstruent asimilaci znělosti podléhá (*vtom* [ftom], *výpravčí* [vi:prafči:], *konev* [konef]), ale nespouští ji (*tvoje* [tvoje], *dvoje* [dvoje], *svedl* [svedl̥], *zvedl* [zvedl̥]). V tom, že /v/ nespouští asimilaci znělosti, se podobá sonorám (*tmou* [tmou̯], *dmou* [dmou̯], *smyje* [smɪje], *zmije* [zmɪje]). V dnešní češtině je však možno pozorovat velké množství případů, kdy /v/ asimilaci spouští přes hra-

nici slova (*napsat větu* [napsad vjetu], *váš výkon* [va:ž vi:kon], výtah visel [vi:taɣ vɪsel] i [vi:tah vɪsel]).

O asimilaci znělosti před /v/ přes hranici slova se předchozí jazykové příručky nezmiňují nebo ji označují za okrajovou či úzce regionální. Je však doložena v řeči rozhlasových hlasatelů a vysokoškolských studentů v poměru zhruba 50 % : 50 %. Zvláštní chování znělé labiodentální frikativy /v/ má svůj původ v minulosti. Podle nálezů historické fonologie se totiž /v/ vyvinulo ve staré češtině z jedinečné sonory /w/.

Pravidelný výskyt asimilace progresivní neboli dopředné vykazuje frikativní vibranta /ř/. Následuje-li po neznělých obstruentech uvnitř slova, přejímá od nich neznělost. V češtině jsou využity zejména kombinace /př/, /tř/, /kř/ a /xř/: *přání* [p̥ř̥a:ňi:], *třeba* [t̥ř̥eba], *křídlo* [k̥ř̥i:dlo], *chřadnout* [x̥ř̥adno͡ut], v přejatých slovech i jiné: *kufřík* [kuf̥ř̥i:k], *cifře* [cɪf̥ř̥e], *v Basře* [v bas̥ř̥e]. Zároveň samozřejmě frikativní vibranta /ř/ také podléhá asimilaci regresivní neboli zpětné jako ostatní české obstruenty: *hořce* [hoř̥ce], *buřt* [buř̥t], *dvířka* [dvi:ř̥ka].

S menší pravidelností se progresivní asimilace vyskytuje u skupiny *sh* (→ [sx]). Stejně jako v předchozím případě se neobjevuje přes hranici slov, na rozdíl od předchozího případu není používána na Moravě. Na území Čech jsou ovšem slova jako *shledat*, *shoda*, *shnilý* nebo *shrnout* většinou vyslovována [sxledat], [sxoda], [sxňɪli:] a [sx̩no͡ut]. Naproti tomu slova *shluk* a *shora* jsou vyslovována [zhluk] a [zhora]. Může se též stát, že týž mluvčí asimiluje progresivně ve spojení *prosím o shovívavost* [prosi:m ʔo sxovi:vavost], ale regresivně ve spojení *můžete mi poshovět* [mu:žete mɪ pozhovjet].

Při pozorování slov jako *hnít* [hňi:t] a *shnít* [sxňi:t] nebo *hořet* [hořet] a *shořet* [sxořet] je třeba si uvědomit, že při asimilaci se v nich kromě ztráty znělosti v dnešní češtině mění také místo artikulace. Laryngální [h] je střídáno velárním [x].

Asimilace místa tvoření se týká zejména hlásek nazálních, ale i některých dalších. Řada případů tohoto typu asimilace je na rozdíl od asimilace znělosti vázána na mluvní styl zvolený pro danou komunikační situaci (4.6). Uvádíme zde proto pouze případy, které se vyskytují s dostatečnou pravidelností v běžné, každodenní mluvě.

/n/ → [ŋ]
Velmi pravidelně se střídá alveolární [n] s velárním [ŋ] tam, kde po nazále následuje velární [k] nebo [g]. Říká se tedy *ven* [ven], ale *venku* [veŋku], *lano* [lano], ale *lanko* [laŋko] a *hrnek* [hŋek], ale *hrnky* [hŋkɪ]. K této asimilaci dochází velmi snadno i přes hranici slova: *měl jen garáž* [mňel jeŋ gara:š], *přišij ten knoflík* [p̥ř̥ɪšɪj teŋ knofli:k].

/n/ → [ň]
Alveolární [n] se také asimiluje na [ň], pokud následuje [ť], [ď] nebo další [ň]. Uvnitř slova: *studenti* [studeňťɪ], *v bundě* [v buňďe], přes mezislovní hranici: *jeden tisíc* [jedeň ťɪsi:c], *den díků* [deň ďi:ku:], *ten ničema* [teň ňɪčema]. Tato asimilace je v reálné řeči nenápadná, neboť [ň] přechází plynule v další hlásku ([ť], [ď] nebo [ň]). Pokud by však bylo artikulačně odsazeno, znělo by nepřirozeně.

/m/ → [ɱ]
Podobně bývá namísto bilabiálního [m] vyslovováno labiodentální [ɱ], následuje-li [f] nebo [v]. Uvnitř slova: *komfort* [koɱfort], *tramvaj* [traɱvaj], přes mezislovní hranici: *tam fouká* [taɱ fo͡uká], *mým vozem* [mi:ɱ vozem].

Zvláštní transkripční znaky: *bič, vysoko* [bɪč, vɪsoko]; *nymfa* [nɪɱfa]; *sklenka* [skleŋka]; *kýchnout* [ki:xno͡ut]; *hřích generálů* [hři:ɣ genera:lu:]; *moc deště* [moʒ dešťe]; *proč by ne* [proʒbɪ ne]

/n/ → [m], [ɱ]
V některých mluvních stylech se střídá také [m] nebo [ɱ] za [n]: *pan profesor* [pam profesor], *konference* [koɱference]. Hypotéza, že by tato asimilace mohla snižovat srozumitelnost projevu, zatím nebyla experimentálně prokázána. V pomalejších mluvních tempech jsou však tyto asimilace místa tvoření nápadnější.

/t/ → [ť], /d/ → [ď]
Asimilace alveolárních explozív na palatální vlivem následujícího [ň] je nesmírně častá, avšak v řeči zcela nenápadná, neboť nově vzniklé [ť] nebo [ď] je vyslovováno bez závěrečné exploze (viz 4.5.1.3). Pro mnohé mluvčí je pak obtížné si uvědomit, že vlastně vyslovují [uplaťňovat], [koťňi:k], [pʲeďňe], [poďňɪk], a nikoli [uplatňovat], [kotňi:k], [pʲeďňe], [podňɪk], a stejně tak i přes mezislovní hranici [mi:ť ňi:sko͡u teplotu] namísto [mi:t ňi:sko͡u teplotu].

Stejná asimilace může být spuštěna i následujícím [ť] nebo [ď]: *snad tě najdu* [snaď‿ťe najdu], *základ dělil napůl* [za:kladʲ‿ďelil napu:l]. Kdyby byla asimilovaná hláska vyslovena s explozí, zněla by velice nepřirozeně. K tomu však za normálních okolností nedochází. Naopak se projevuje spíše tendence zkracovat trvání asimilované hlásky, takže *zjednat ticho* může znít téměř jako [zjednaťixo] a *odchod dětí* jako [otxoďeťi:].

/s/, /z/ → [š]
Poměrně nápadná je asimilace místa tvoření u sykavek, které jsou obecně dosti percepčně výrazné. Výslovnost *sčítat* jako [šči:tat], *rozčesat* jako [roščesat], *zákaz činnosti* jako [za:kaš činosťi] a *z Čelákovic* jako [š čela:kovɪc] je proto spíše méně častá než ostatní, výše uvedené případy.

Asimilace způsobu tvoření je obvykle jevem náhodným. Je kupříkladu možno si povšimnout, že sled /dn/ je někdy vysloven jako [nn] (např. *jednou* jako [jenno͡u] nebo *spadne* jako [spanne]) a /dň/ jako [ňň] (např. *klidně* jako [klɪňňe] nebo *sedni* jako [seňňɪ]). Jak [nn], tak [ňň] je potom realizováno jedním spojitým artikulačním pohybem, takže je slyšet spíše dlouhé [n:] nebo [ň:]. V některých krajových oblastech je tato asimilace častější, většinou jako pozůstatek jejího systematického používání v nářečích.

Za systematickou progresivní asimilaci způsobu tvoření je třeba považovat i změnu sledu /ns/ na [nc], /nš/ na [nč], /nz/ na [nʒ] a /nž/ na [nǯ]. Ve všech těchto případech jde o to, že rys závěrovosti, který je typický pro tvoření nazál, se rozšíří na následující frikativu, takže ji změní na afrikátu (tvoření souhlásek viz 4.5.1.3). Příklady: *japonský* [japoncki:], *zmenšovat* [zmenčovat], *Honzík* [honʒi:k] a *manželka* [manǯelka].

Někdy bývá jako asimilace způsobu tvoření hodnoceno také splývání /t/+/s/ → [c] nebo /t/+/š/ → [č]: *dětský* [ďecki:], *většina* [vječɪna]. Takováto asimilace se pak označuje přívlastkem **reciproční**. Případy, kdy jedna hláska předá druhé nějaký artikulační rys, by však měly být hodnoceny odděleně od případů, kdy ze dvou hlásek vzniká jedna.

Elize je takovým typem redukce ve výslovnosti, při kterém dojde k úplnému zmizení hlásky ze zvukového řetězce. U samohlásek dochází k elizím na fonetické rovině pouze zřídka, neboť zmizení samohlásky vede obvykle ke změně počtu slabik, což je pociťováno jako značná deformace zvukové podoby slova. Výjimkou je např. slovo *byl*, které je v rychlých artikulačních tempech vyslovováno jako [bl̩], tedy se slabikotvornou likvidou. Vysoce fre-

kventované *protože* bývá vyslovováno dvojslabičně, např. jako [proče]. Ve vysokých artikulačních tempech např. hlasatelské mluvy (7 až 8 slabik za sekundu) může dojít k elizi samohlásky i v plnovýznamovém slově, zejména ve víceslabičném (*americký* → [amrɪcki:]).

Kromě těchto spíše náhodných elizí existují však také elize ustálené, které jsou pravidelnou součástí zvukového obrazu tvaru slova a jsou zachovávány i při pečlivé výslovnosti: *zmatek – zmatku*, *pytel – pytlů*, *třešeň – třešní*. Týkají se výhradně samohlásky /e/ a mají své historické opodstatnění. Vzhledem ke své pravidelnosti jsou tyto elize považovány za součást české morfologie.

V běžném hovoru je poměrně častá elize laterální likvidy /l/ v mužském rodě příčestí minulého tam, kde předchází jiná souhláska: *četl* → [čet], *snědl* → [sňet], *zakopl* → [zakop]. Jedná se o přechodný případ v tom smyslu, že jde sice o elizi souhlásky, ale takové, která svou slabikotvorností plní funkci samohlásky.

Jinak se v češtině problematika elizí týká především souhláskových skupin. Ty jsou v běžné řeči zjednodušovány, aby se usnadnila artikulace. Např. u slov *srdce* [sr̩ce], a *dcera* [cera] se s plnou výslovností ([sr̩tce], [tcera]) téměř již nesetkáváme. Podobně jsou pravidelně zjednodušovány přítomné tvary sloves *být* a *jít* (např. *jsem* [sem], *jsou* [sou̯], *jdeš* [deš], *jdete* [dete]).

Mnohé souhláskové elize fungují jako příznaky mluvního stylu (4.6). Velmi časté je např. zjednodušování výslovnosti slova *který* na [keri:], *kdyby* na [dɪbɪ], *když* na [dɪš] či *vždyť* na [dɪť]. Obecně je možno elizi očekávat tam, kde se v rámci slova vyskytne shluk tří a více souhlásek (*elektrikář* [eletrɪka:r̝], *jízdní řád* [ji:zňi: řa:t], *pražský* [praski:], *návštěva* [na:šťeva], *vstávat* [sta:vat]).

Epenteze neboli **vkládání hlásek** je vlastně opakem elize, ovšem motivace tohoto procesu je stejná: jde o usnadnění artikulace. Systematická epenteze vkladného /e/ se vyskytuje u podstatných jmen rodu ženského v 2. pádě č. množného (*hloubka – hloubek*, *stávka – stávek*, *tužka – tužek*) nebo v derivacích (*hanba – hanebný*, *sádlo – sádelník*). Pravidelně jsou také číslovky *sedm* a *osm* a jejich odvozeniny vyslovovány s epentetickým /u/: [sedum], [osum]. Jinak jsou epenteze vnímány spíše jako neobratnost nebo výslovnostní manýra: souhláskové *samozřejmě* jako [samozdřejmňe], *zrcadlo* jako [zr̩tcadlo], *bizarní* jako [bɪzardní] nebo samohláskové *konec týdne* [konecə ti:dne] či *prosím* [pərosi:m].

Epentetické /e/ u jinak slabikotvorných likvid je ještě občas slyšet v severovýchodních Čechách: *prkno* [perkno], *vrčet* [verčet], *plnej* [pelnej], *vlněnej* [velňenej].

Proteze znamená podobně jako epenteze přidání hlásky, avšak u proteze nejde o vložení, ale o umístění hlásky do iniciální pozice. Nejnápadnějším případem proteze v češtině je používání opěrného /v/ u slov (nebo některých jejich složek) začínajících zadní středovou samohláskou /o/. V povědomí rodilých uživatelů je tento výslovnostní prvek příznakem určitých mluvních stylů (viz 4.6).

Na počátku slov se objevuje především u běžné slovní zásoby: *on* [von], *okamžitě* [vokamžɪťe], *olej* [volej], *opice* [vopɪce], *ohromný* [vohromni:], včetně předpon *o-*, *ob-* a *od-*: *ohřát* [vohřa:t], *obsadit* [vopsaďɪt], *odvalit* [vodvalɪt]. U méně frekventovaných slov, především u slov cizího původu (např. *olympiáda*, *opozice*, *ozón*), není opěrné /v/ tak časté. Při odvozování nebo skládání slov se protetické /v/ zachovává: [nevoxotnej], [povodeji:t], [černovoka:], [samovopsluha].

Za protezi je v určitém smyslu možno považovat i používání tzv. **rázu** před samohláskou v iniciální pozici slova (někdy i morfému): *auto* [ʔa͡uto], *energie* [ʔenergɪje], *iluze* [ʔɪluze],

Zvláštní transkripční znaky: *bič, vysoko* [bɪč, vɪsoko]; *nymfa* [nɪŋfa]; *sklenka* [skleŋka]; *kýchnout* [ki:xno͡ut]; *hřích generálů* [hři:ɣ genera:lu:]; *moc deště* [moʒ dešťe]; *proč by ne* [proʒbɪ ne]

opak [ʔopak], *umět* [ʔumňet]. Z iniciální slabiky tvořené nebo začínající samohláskou vytváří slabiku začínající na souhlásku. Tato souhláska však nemá žádné nápadné spektrální charakteristiky a mnozí mluvčí ji používají, aniž by si to uvědomovali. Ráz je v základní podobě realizován jako laryngální (hlasivková) explozíva [ʔ] (viz též 4.5.1.3). Jeho původním posláním mohlo být napomoci rozeznění hlasivek, dnešní čeština jej však využívá nikoli jako hlásky, ale především jako hraničního signálu. Ve spojité řeči se projevuje jako krátké přerušení zvuku a umožňuje snadnější vydělení slov z kontinuálního řečového signálu: [ma:mʔa͡uto] × [ma:ma͡uto], [me:ňeʔenergɪje] × [me:ňeenergɪje], [mi:tʔɪluze] × [mi:tɪluze] apod. Ráz může být také přidán na konec slova za samohlásku jakožto signál afektivního důrazu: *to ne* [to neʔ], *tak co* [tak coʔ], *už je* [ʔuš jeʔ].

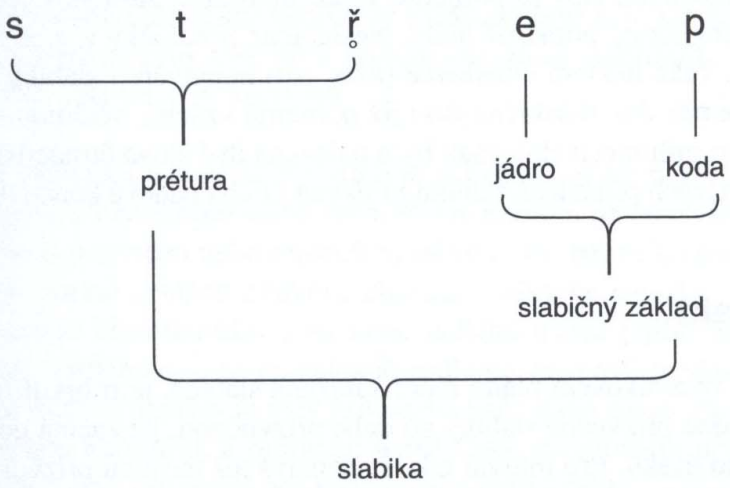
V některých jazycích funguje laryngální explozíva [ʔ] jako foném (perština, thajština, hausština) a v některých variantách angličtiny a němčiny je používána jako alofon fonému /t/.

V kombinaci s neutrální samohláskou [ə] je ráz občas používán jako jakási fortifikace začátku promluvy: *Dobrý den* [ʔədobri: den] nebo *Myslím, že ano* [ʔəmɪsli:m že ʔano]. Tento jev je však pouze okrajový.

4.5.2 Slabika

Slabika je přirozenější řečovou jednotkou než hláska v tom smyslu, že její samostatná výslovnost nevyžaduje pomocné zvuky. S tím souvisí také to, že slovo vyslovené po slabikách je dobře srozumitelné, zatímco slovo vyslovené po hláskách vyžaduje určité mentální úsilí, má-li být rozpoznáno. V různých experimentech s reakční dobou se navíc ukázalo, že pokusné osoby reagují při poslechu spojité řeči na zadané slabiky rychleji než na zadané hlásky. Má-li se například v rámci věty co nejrychleji zareagovat na přítomnost hlásky [b] nebo slabiky [ba], pak reakce na slabiku jsou rychlejší než reakce na hlásku. Zdá se tedy, že izolace hlásky je kognitivně náročnější než rozpoznání slabiky.

Z artikulačního hlediska je sled slabik sérií cyklů sevření a otevření vokálního traktu. Sevření odpovídají souhláskám, otevření samohláskám. Nejčastějším typem slabiky nejen v češtině, ale i v jazycích světa je typ souhláska-samohláska (tj. typ CV = konsonant – vokál). Artikulačně otevřená část slabiky, což je většinou samohláska, se nazývá **jádrem**, okolní souhlásky tvoří **hrany** slabiky. Pro nástupní hranu slabiky se používá název **prétura**,

Obr. 4.3: Stavba slabiky na příkladu slova *střep*.

pro koncovou název **koda**. Zatímco jádro slabiky je její povinnou součástí, souhláskové hrany mohou chybět. Jádro s případnou kodou tvoří tzv. **slabičný základ**.

Podle složitosti souhláskových hran se rozlišují typy slabik. Při jejich popisu se pro souhlásku používá velké písmeno C a pro samohlásku velké V. Dělení slov na slabiky je však problematické. Zatímco počet slabik ve slově určují rodilí mluvčí velmi snadno podle počtu vnímaných sonorních vrcholů, určení slabičných hranic se řídí pravidly, která mohou být do značné míry arbitrární. (Určitým vodítkem pro určení, které shluky souhlásek patří do slabičné prétury nebo kody a které je nutno rozdělit do sousedních slabik, mohou být slova jednoslabičná.) V názorech, jak nakládat s neslabičnými předložkami, rázem nebo hranicemi morfémů, se však jazykovědci rozcházejí. I tak je ale jasné, že čeština patří k jazykům, v nichž se objevují poměrně složité prétury slabik, zatímco kody jsou spíše jednoduché (viz níže).

V některých jazycích se vyskytují pouze slabiky s velmi jednoduchou strukturou (např. v japonštině, italštině, mandarínské čínštině a v některých variantách arabštiny). Čeština patří mezi jazyky s poměrně složitou slabičnou strukturou.

Jak již bylo řečeno výše, nejčastější slabikou je typ CV (*na*, *se*, *mi*), který je v textu zastoupen zhruba polovinou všech případů. Slabiky CVC (*pod*, *míč*, *ven*) tvoří dalších 15 až 20 % textu. Přibližně deseti procenty je zastoupen typ CCV (*pro*, *sto*, *zde*) a o něco menší zastoupení má typ CCVC (*člen*, *hroch*, *proč*). Nezanedbatelný je také výskyt tzv. *minimální slabiky*, která obsahuje pouze samohlásku (*a*, *i*, *o*, *u*). Ostatní typy slabik se vyskytují méně často.

Čeština je zvláštní tím, že v ní nalezneme slabičné prétury až o čtyřech souhláskách: *vzplál* [fspla:l], *vstřebá* [fstr̝eba:], *pštros* [pštros] a trojčlenné prétury nejsou v lexikonu nijak vzácné. Naopak kody o více než dvou souhláskách se téměř nevyskytují. V původní české slovní zásobě se dvoučlenné kody omezují převážně na skupiny *-st*, *-šť*, které se při asimilaci znělosti přes hranici slova mění odpovídajícím způsobem: *most zapadl* [mozd zapadl̩]. Ve slovech přejatých nebo zvukomalebných se pak v kodách objevují i kombinace další, většinou s nazálou a obstruentem (*tank*, *břink*, *špunt*, nebo genitiv plurálu feminin *pump*, *nymf*). Jádrem české slabiky může být kromě samohlásek i /l/, /r/ ([zvɪkl̩], [svetr̩]), výjimečně i /m/ ([sedm̩]) a nářečně i /n/ ([sedn̩desa:t]). Slabikotvorné likvidy lze nalézt i v přízvučných slabikách ([zvl̩hno͡ut], [hr̩nec]).

Pokud se týče počtu slabik ve slově, v českých textech převažují slova tří a čtyřslabičná. Také dvou a pětislabičných slov je poměrně velké množství, zato slov jednoslabičných je třeba na rozdíl od angličtiny poměrně málo. Neslabičné předložky *v*, *k*, *s*, *z* jsou velmi specifickým případem. Také některá citoslovce (*kšš*, *pst*) nevytvářejí slabiky podle tradičních představ. Slova více než desetislabičná jsou již poměrně vzácná. Většinou se jedná o adjektiva. V korpusu o sto milionech slov však byla nalezena dvě slova čtrnáctislabičná. Je nutno pamatovat, že v některých případech slabiku přidávají i třeba pádové koncovky: *hrad – hradu*, *jarní – jarními*.

4.5.3 Mluvní takt

Jednotkou, která je ve zvukovém plánu řeči nadřazena slabice, je **mluvní takt**. Je vymezen jako úsek řeči od jedné přízvučné slabiky po další přízvučnou, jíž začíná nový takt, nebo po konec promluvového úseku. Pro mluvní takt se používá též termínů přízvukový takt a fonologické slovo, v teorii verše i termínu stopa. Příklad dělení promluvy na mluvní takty:

ˈ*Uslyšel* ˈ*táhlý* ˈ*hvizd* | *a* ˈ*po něm* ˈ*několik* ˈ*dutých* ˈ*ran.* (= 7 mluvních taktů)

Zvláštní transkripční znaky: *bič, vysoko* [bɪč, vɪsoko]; *nymfa* [nɪɱfa]; *sklenka* [skleŋka]; *kýchnout* [ki:xno͡ut]; *hřích generálů* [hři:ɣ genera:lu:]; *moc deště* [moʒ dešťe]; *proč by ne* [proʒbɪ ne]

Z příkladu je patrné, že mluvní takt v češtině nejčastěji odpovídá slovu. Přízvučná slabika je totiž pravidelně první slabikou ve slově. Zároveň však v souvislé řeči existuje tendence proti přímému sousedství přízvuků, takže jednoslabičná slova tvoří samostatné takty spíše zřídka. Pokud k tomu přesto dochází, pak je to obvykle na konci promluvového úseku. Jinak se jednoslabičná slova chovají podle některé z následujících možností.

A. Na začátku promluvového úseku se jednoslabičné slovo může stát nepřízvučnou **taktovou předrážkou**. Děje se tak obvykle v případě slov neplnovýznamových:
... že ' přitáhne, až ' zaplatí;
... co ' neviděl, to ' neřekl;
... jak ' nakoupil, tak ' prodal.
Výjimečně bývají předrážky i dvojslabičné (např. v případě spojek *aby*, *ale*, *nebo*). Záleží na volbě mluvčího, zda bude takovou spojku přízvukovat.

B. Jednoslabičné slovo může být vysloveno nepřízvučně a vytvořit mluvní takt společně se slovem předchozím (nebo i více slovy předchozími, jsou-li jednoslabičná). Tato možnost se opět týká především slov neplnovýznamových, nikoli však výhradně:
' Neuměl si ' poradit.
' Začal nám ' kázat.
' Ven měl jít ' sám.
Pro slova připojující se ke slovu předchozímu do jednoho mluvního taktu se používá termínu **příklonky**. Je však třeba rozlišovat mezi příklonkami definovanými na základě jejich aktuální zvukové charakteristiky (jako zde) a příklonkami určenými výčtem jednotlivých slov, pro která je přimykání k předchozímu slovu typické (*mi*, *ti*, *tě*, *si*, *se*, *mu*, *ho*).

C. Jednoslabičné předložky vlastní (tj. původní) obvykle vytvářejí mluvní takt s následujícím slovem, které pak přízvuk na první slabice ztrácí v jejich prospěch:
' viset ' nad stolem;
' vědět ' o něčem ' lepším;
' začít ' ve správný ' okamžik.
Toto pravidlo je někdy porušováno, pokud je slovo následující po předložce příliš dlouhé (*za ' charakteristického ' bzučení*) nebo nese zvláštní důraz (*do ' **ne**vhodné ' situace*). Předložka někdy nepřebere přízvuk také před příslovcem, které modifikuje následující přídavné jméno (*od ' podivně ' páchnoucí ' rostliny*).

Problematika přízvuku v současné češtině je zatížena mnoha nesprávnými představami, které mají svůj původ v omezené volbě řečového materiálu, na němž byl přízvuk sledován. (Jednalo se většinou o recitaci nebo rétorickou mluvu.) Při běžné komunikaci totiž přízvučná slabika nenese žádné zvláštní zvukové charakteristiky ve smyslu vyšší intenzity, vyšší frekvence základního hlasivkového tónu nebo delšího trvání jejího jádra. Mluvní takt se však přesto v řeči vyčleňuje, a to na základě průběhu zvukových vlastností během svého trvání. Vyčlenění mluvního taktu je tedy pro posluchače dáno celou jeho melodickou, dynamickou a temporální konturou, a mnohem méně často prominencí první slabiky. Proto je také termín mluvní takt výstižnější než termín přízvukový takt.

Chce-li mluvčí působit důrazněji, může samozřejmě první slabiku taktu dynamicky zesílit. Prodlužování samohlásek v přízvučné slabice je vzhledem k distinktivní úloze délky

v českém vokalickém systému problematické. Mluvčí se k němu uchylují pouze při velmi expresivním vyjadřování a jen u některých slov (např. [stra::šňe hloupej]). Obvyklejší je mírné prodlužování souhlásek v préturách přízvučných slabik. I tento prostředek je však příznakový. Melodické průběhy v mluvním taktu jsou dost různorodé, existuje ovšem poměrně silná tendence pro vyšší pozici druhé slabiky oproti první. V posledním taktu promluvového úseku je pak řečová melodie podmíněna funkčním zřetelem (viz 4.5.4).

Takzvaný sekundární přízvuk je v češtině záležitostí zcela okrajovou. Projevuje se opět pouze při recitaci nebo při snahách o vyšší rétorický styl a jeho umisťování záleží na rytmickém cítění mluvčího. V nářečních variantách češtiny na severu Moravy je možno slyšet sekundární přízvuk na předposlední slabice delších slov i v každodenní mluvě.

4.5.4 Promluvový úsek, promluva

Jeden nebo více mluvních taktů může vytvořit promluvový úsek a jeden nebo více promluvových úseků vytváří promluvu. Jde opět o jednotky, pro jejichž určení je rozhodující percepční odezva posluchače, který je vnímá jako zvukově oddělené od jednotek okolních. **Promluva** je určena pouze velice volně jako zvukově zcela samostatná část mluvního aktu, zřetelně oddělená od svého okolí. Na úrovni syntaktické koresponduje s větou (souvětím) nebo skupinou vět.

Promluvový úsek je kromě předělových prostředků vymezen také zvukovou kompaktností neboli kohezí. V jeho rámci je sice možno identifikovat jednotlivé takty, jiné zvukové předěly však neobsahuje. Je tedy uskupením mluvních taktů, které jsou vnímány jako vyčleněné proti sousedním skupinám. V češtině jsou pro členění promluv na promluvové úseky využívány specifické melodické průběhy a relativní zpomalování artikulačního tempa na konci úseku. Pro hlubší předěl je možno použít také **pauzu**, během níž mluvčí na okamžik ustane v artikulaci hlásek a nastane buď krátké ticho, nebo zní zvuky nehláskové povahy. Tyto prostředky (melodická konfigurace, relativní zpomalení nebo pauza) mohou být použity ve vzájemné kombinaci i jednotlivě. Pauza bez zpomalení nebo specifické melodické konfigurace však nepůsobí přirozeně. Čím delší pauza a čím výraznější zpomalení artikulačního tempa v posledních slabikách, tím zřetelnější předěl posluchači vnímají. Předěly mezi promluvami se od předělů mezi promluvovými úseky liší vnímanou hloubkou. Předěly mezi promluvovými úseky uvnitř promluv jsou proto často bez pauz nebo s pauzami pouze nepatrnými (do 200 milisekund). Mohou také využívat pouhé zpomalení bez předělové melodické konfigurace nebo naopak melodickou konfiguraci bez zpomalení.

V jasně členěné promluvě klesá artikulační tempo v poslední slabice promluvového úseku zhruba na 70 % tempa průměrného. Naopak začátek nového promluvového úseku je charakterizován artikulačním tempem o něco vyšším než průměrným. Tím vzniká percepčně důležitý kontrast. Pokud jsou však poklesy artikulačního tempa příliš výrazné, mohou být vnímány jako protahovaná výslovnost.

Motivací pro členění na promluvové úseky je snaha mluvčího seskupit v promluvě slova, která k sobě syntakticky nebo sémanticky patří těsněji než ke slovům ostatním. Vhodně členěnou promluvu pak může posluchač snadněji pochopit v souladu s úmyslem mluvčího. Delší nečleněné promluvy je obtížnější vnímat. Někdy může změna členění dokonce změnit význam sdělovaného:

Průvodčí | tvrdí inspektor | je lenoch.
Průvodčí tvrdí | inspektor je lenoch.

Zvláštní transkripční znaky: *bič, vysoko* [bɪč, vɪsoko]; *nymfa* [nɪɱfa]; *sklenka* [skleŋka]; *kýchnout* [ki:xn͡oʊt]; *hřích generálů* [hři:ɣ genera:lu:]; *moc deště* [moʒ dešťe]; *proč by ne* [proʒbɪ ne]

Dejte to tam do háje.
Dejte to tam | do háje.

Změny tempa kolem předělů mezi promluvovými úseky a promluvami bývají také provázeny výraznějšími melodickými konfiguracemi. Podle funkce spadají tyto konfigurace pod tři základní **melodémy**:

I. *melodém neukončující* (MN, dále označovaný →),
II. *melodém ukončující klesavý* (MUK, dále označovaný ↘),
III. *melodém ukončující stoupavý* (MUS, dále označovaný ↗).

Melodém neukončující sice signalizuje předěl v promluvě, zároveň s tím však také úmysl mluvčího pokračovat ve sdělování myšlenek. Melodémy ukončující označují závěr ucelené jednotky sdělení, korespondující na syntaktické úrovni s větou, na zvukové úrovni s promluvou. Melodém ukončující klesavý napomáhá rozpoznání gramatického typu věty jako oznamovací nebo jako otázky doplňovací (tj. takové, která obsahuje tázací výraz jako *kdo, kdy, jaký, odkud, v kolik* atd.). Melodém ukončující stoupavý označuje větu s gramatickou funkcí otázky zjišťovací (tj. takové, na niž se odpovídá výrazy *ano* a *ne*).

Melodém je tedy abstraktní popisná jednotka vymezená svou funkcí. Proto jsou termíny **klesavý** a **stoupavý** v názvosloví melodémů metonymické a není možno je brát doslova. Např. melodém ukončující stoupavý může být realizován za pomoci mírného klesání (viz níže).

Melodémy se obvykle realizují v rámci posledního taktu promluvového úseku. (Značky melodémů se umisťují před slabiku, na níž realizace melodému začíná.) Za účelem vytýkání (kontextového nebo afektivního) může být začátek kadence přesunut na zdůrazňované slovo, které nemusí být nutně poslední v rámci úseku:

A tohle je můj ↘ zachránce. – typické umístění melodému na posledním taktu
A tohle je ↘ můj zachránce. – příznakové umístění melodému, zde za účelem odlišení zachránce mluvčího od zachránce někoho jiného.
A ↘ tohle je můj zachránce. – příznakové umístění melodému, zde patrně za účelem odlišení zachránce mluvčího od osoby, která zachráncem není.

Umisťování melodému jinam než na poslední takt úseku je typické také pro otázky doplňovací, kde bývá začátkem domény melodického schématu tázací výraz:
Takže ↘ který z nich je váš syn?

Jakkoli tedy oznamovací věty i otázky doplňovací využívají melodému ukončujícího klesavého, při realizaci se od sebe výrazně liší, protože u oznamovacích vět je melodém realizován na jiné části promluvového úseku než u otázek doplňovacích:
Byl to → on | kdo viděl Šárku jako ↘ poslední.
↘ Kdo viděl Šárku jako poslední?

Jednotlivým typům konfigurací, které reprezentují daný melodém, se říká **kadence**. Při klasifikaci kadencí je ovšem často užitečné posoudit i melodický pohyb nebo polohu slabiky před přízvukem, tedy před nástupem vlastní kadence. To platí zejména u kadencí, jimiž se realizuje melodém neukončující (MN). Pokud bychom např. posuzovali kadenci stoupavou melodému neukončujícího, vlastní stoupání v posledním taktu úseku (v níže uvedeném příkladu na slově *dědovi*) může být víceméně stejné, ale zvukový dojem se bude poněkud měnit podle pohybu před nástupem vlastní kadence:

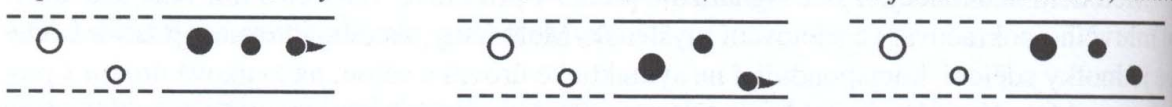
Já musím napsat → dědovi, že… *… napsat → dědovi, že…* *… napsat → dědovi, že…*

V první variantě tedy melodie před vlastní kadencí stoupá a ve zbylých dvou klesá. V druhé variantě je nástup kadence melodicky výše než předchozí slabika, ve třetí variantě je níže.

Melodém neukončující může být také realizován kadencí rovnou, stoupavo-klesavou nebo klesavou:

… pak se → zastavil, aby… *… až ho → zadáte, tak…* *… jestli → neuhneš, tak…*

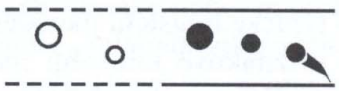
Tyto kadence jsou poněkud méně časté a objevují se pouze v některých mluvních stylech. Obecně je možno říci, že mezi realizacemi melodému neukončujícího panuje ve srovnání s ostatními dvěma melodémy velká variabilita.

U melodému ukončujícího klesavého (MUK) je nejčastěji použita jedna z následujících tří možností:

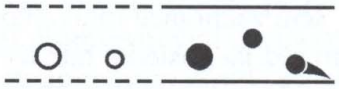
– kadence klesavá bezpříznaková: *… prostě ↘ zázračná.*

– kadence klesavá příznaková: *… prostě ↘ zázračná.*

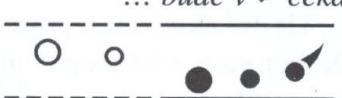
– kadence stoupavo-klesavá: *… prostě ↘ zázračná.*

Opět je vidět, že obě klesavé kadence melodému ukončujícího klesavého se od sebe liší pozicí první slabiky vlastní kadence vzhledem ke slabice předchozí. Z hlediska percepce je ovšem dosti pravděpodobné, že posluchači využívají kromě relace k předchozí slabice také relaci vůči intonačnímu rozpětí a vědí, že příznaková kadence začíná v jeho horní polovině. Proto je také klesání v jejím rámci výraznější. Pro kadenci stoupavo-klesavou se někdy používá názvu důrazová. Je poměrně často užívána i v neutrálních sděleních a její důrazovost závisí na výšce melodického kroku mezi přízvučnou a popřízvučnou slabikou. Při malém výškovém kroku nemusí být již důraz pociťován.

Melodém ukončující stoupavý (MUS) je opět nejčastěji realizován jednou ze tří základních možností:

– kadence stoupavá: *… bude v ↗ čekárně?*

Zvláštní transkripční znaky: *bič, vysoko* [bɪč, vɪsoko]; *nymfa* [nɪɱfa]; *sklenka* [skleŋka]; *kýchnout* [ki:xn͡oût]; *hřích generálů* [hři:ɣ genera:lu:]; *moc deště* [moʒ dešťe]; *proč by ne* [proʒbɪ ne]

... *bude v ↗ čekárně?*

- kadence stoupavo-klesavá:

... *bude v ↗ čekárně?*

- kadence rovno-klesavá:

Je vcelku jasné, že pro odlišení kadencí jednotlivých melodémů (MN, MUK a MUS) záleží na relativní pozici vlastní melodické konfigurace vůči předchozímu materiálu a vůči použitému intonačnímu rozpětí. V důvěrném náznakovém mluvním stylu někdy vlivem komprese intonačního rozpětí dochází k nedorozumění, které vyvolá otázku: „*To se ptáš, nebo mi to říkáš?*". V pečlivějším mluvním stylu jsou však všechny kadence dostatečně rozlišitelné.

Další podoby kadencí jednotlivých melodémů je možno nalézt v různých oblastních variantách češtiny. Také preference té či oné kadence či varianty z výše uvedených může být závislá na územním původu mluvčího.

Schematická zobrazení melodických průběhů naznačují, že každé slabice je při percepci intonace přiřazena jedna určitá výška. Pouze poslední zpomalená slabika může ve svém průběhu zachycovat také melodický pohyb. Konfigurace dané kadencí se také realizují na taktech s různým počtem slabik. U dvojslabičných taktů se některé z variant těžko rozlišují právě proto, že melodický pohyb nemá dostatečný prostor, na kterém by se realizoval.

Variabilita významů komunikovaných melodickými konfiguracemi je navíc závislá na **intonačním rozpětí**, které je nutno odlišovat od hlasového rozsahu mluvčího. Zatímco hlasový rozsah je dán fyziologicky, intonační rozpětí volí mluvčí pro jednotlivé melodické události. Expandované intonační rozpětí obecně vyvolává dojem větší živosti nebo důraznosti sdělení, komprimované rozpětí má účinek opačný.

4.5.5 Replika, mluvní akt, mluvený text

Další řečové jednotky mají definice méně ustálené a s jejich rozlišováním se setkáváme méně často. Např. při analýzách dialogů se pracuje také s termínem **replika**. Ten odpovídá řečové produkci jednoho mluvčího mezi dvěma produkcemi jiného mluvčího/jiných mluvčích nebo je vymezen řečovou produkcí komunikačního partnera a začátkem nebo koncem dialogu. Za **mluvní akt** je považována řečová produkce vymezená situačně. Jde o soubor promluv, které se váží na jeden obecnější pragmatický záměr jednoho nebo více mluvčích. Jednotka zvaná **mluvený text** se používá zejména tam, kde je řečová produkce vázána na předem připravený, obvykle písemný materiál (nikoli však výhradně).

Vzhledem k tomu, že řečové chování člověka je velmi rozmanité, při jeho analýzách je nutno určovat i další jednotky nebo kritéria členění. Např. pro hlasitou četbu jasně strukturovaného textu se na úrovni odstavce zavádí jednotka s názvem **fonoparagraf**. Její opodstatnění pro češtinu je však ještě nutno prokázat.

4.6 MLUVNÍ STYLY

Řeč je používána v různých komunikačních situacích a její produkce může být podle určité komunikační situace modifikována. Spíše než předepisovat, co je pro danou komunikační situaci vhodné, je třeba sledovat a popisovat, co je pro tu kterou situaci typické. Mluvčí však přesto může uvažovat také o tom, jaký mluvní styl je pro danou situaci výhodný z hlediska dosažení komunikačního záměru. Plnění komunikační funkce je konec konců základem výběru mluvního stylu, ať si to již mluvčí uvědomuje či tak cítí podvědomě. Na druhou stranu je pochopitelné, že se lidé snaží minimalizovat úsilí, které na řečovou produkci vynakládají.

Výběr mluvního stylu se tedy řídí jednak snahou o srozumitelnost a o odstranění rysů, které by odváděly pozornost posluchače od obsahu, jednak však také snahou o co nejmenší výdej energie. Zároveň ovšem platí, že čím méně se snaží mluvčí, tím více se často musí snažit posluchač a případná nerovnováha může vést až k neochotě posluchače na komunikaci participovat.

Uživatelé jazyka na jednu stranu nelibě nesou, pokud jim někdo předepisuje změny mluvních návyků, na druhou stranu se však dožadují příruček, školení nebo kurzů, které se řečovou produkcí zabývají, a hledají pomoc při zlepšování svých komunikačních dovedností. Člověk sám může posoudit úspěšnost svých komunikačních snah, ne vždy je však schopen přijít na to, jak tuto úspěšnost zvyšovat. Představa, že klíčem k úspěchu je tzv. spisovná mluva, je ovšem zavádějící a není podložena žádným systematickým ověřováním.

Jazyková stylistika (kapitola 9) zavádí celou řadu kritérií pro posuzování stylů, ta jsou však užitečná pro posuzování jazykových prostředků (morfologických, syntaktických, lexikálních) v celé jejich šíři. Pro mluvní styly je v obecné rovině možno vycházet ze dvou základních kritérií: a) z kritéria **výslovnostního úsilí** a b) z kritéria **pragmatiky komunikační situace**. Při podrobnějších analýzách je pak možno tato kritéria rozšiřovat a zpřesňovat.

Podle výslovnostního úsilí můžeme mluvní styl označit jako **náznakový**, **nedbalý**, **neutrální**, **pečlivý**, **výrazný** (**hyperkorektní**). Výslovnostním úsilím se samozřejmě nemyslí pouze úsilí věnované artikulaci hlásek, ale i energie vynaložená na produkci zvukových prominencí, melodických konfigurací, předělových prvků apod.

Náznakový mluvní styl vyžaduje dobrou znalost kontextu a mluvčího, neboť řečové jednotky jsou při něm nedostatečně distinktivní, a tedy snadno vzájemně zaměnitelné. Např. nazální souhlásky jsou tvořeny bez orálního závěru a často jsou zastoupeny pouhou nazalitou v samohláskách, které mají s nazálou sousedit. Také kontrast souhláskové znělosti je v náznakovém mluvním stylu silně potlačen a obstruenty jsou převážně produkovány jako znělé. Samohlásky bývají výrazně centralizovány, případně anteriorizovány při alveolární, postalveolární a palatální artikulaci souhlásek. Intonační postupy jsou neurčité, trpí především melodické kroky směrem vzhůru.

Nedbalý mluvní styl je již srozumitelný lépe než náznakový, přesto však některé řečové jednotky nemají tu podobu, kterou by při vědomé inspekci uživatel jazyka označil jako náležitou. Dochází např. k redukcím intervokalického [j], [h] a [v]: *moje* [moe], *starýho* [stari:o], *povedlo* [poedlo]. Souhláskové skupiny jsou výrazně zjednodušovány: *vést Zdenu* → [ve:zdenu]. Dále dochází k velmi silným asimilacím artikulačního místa, a to i přes hranice slov: *to jsem dělal* → [to seň‿ďa:l], *má nos šejdrem* → [ma: noš‿šejdrem]). V tomto stylu také není využit ráz jako demarkační prostředek: *s Evou* [sevo͡u] namísto [sʔevo͡u] (4.5.1.3). Nízká samohláska [a] je vyslovována jako polonízká, ostatní samohlásky mohou být naopak vyslovovány s nižší polohou jazyka. Podobně jako u náznakového stylu je značně redukováno relativní trvání dlouhých samohlásek.

Zvláštní transkripční znaky: *bič, vysoko* [bɪč, vɪsoko]; *nymfa* [nɪɱfa]; *sklenka* [skleŋka]; *kýchnout* [ki:xno͡ut]; *hřích generálů* [hři:ɣ genera:lu:]; *moc deště* [moʒ dešťe]; *proč by ne* [proʒbɪ ne]

Neutrální mluvní styl je paradoxně charakteristický tím, že produkce řečových jednotek nenese žádné charakteristické rysy. Na výslovnosti není nic nápadného, což je výhodné především proto, že je tento styl téměř univerzálně použitelný. Ve většině situací je zaručeno, že pozornost posluchače nebude strhávána ke zvukovým formám řeči a může být tedy soustředěněji zaměřena na obsah. Neutrální mluvní styl se může projevit jako nedostačující za ztížených akustických podmínek. Tam je sice možno zvýšit hlasitost produkce, vyplácí se však přejít na tzv. pečlivý mluvní styl, který zachovává srozumitelnost při nižších nárocích na činnost hrtanu.

Při **pečlivém mluvním stylu** jsou artikulační pohyby dotahovány do krajních poloh. To je sice pro mluvčího náročnější, posluchači však tento styl většinou oceňují jako „hezký", neboť nemusí vynakládat žádné zvláštní úsilí na dekódování řečových jednotek. Řečové jednotky všech úrovní mají při pečlivém mluvním stylu svou modelovou podobu, tedy takovou, jaká bývá popisována v učebnicích. Také ráz je používán systematicky, a to dokonce i uvnitř slov po předponách nebo ve složeninách: [neʔobvɪkli:], nikoli [neobvɪkli:] a [trojʔu:helňi:k], nikoli [troju:helňi:k]. Tento styl je obtížné udržet spolu s vysokým artikulačním tempem a v některých komunikačních situacích může být neúčelný.

Výrazný mluvní styl má pouze omezené uplatnění. Dochází při něm k přehnaným artikulačním pohybům (a to např. i ve smyslu tvorby melodických kontur nebo ve smyslu dynamického zdůrazňování). Koartikulace mezi hláskami je silně omezena a někdy dochází k narušení přirozených asimilačních procesů, takže je vysloveno např. [tenki:] namísto obvyklého [teŋki:]. Přehnané závěrové zpomalování může působit rozmáchlým dojmem. Tento styl může být použit při jevištní řeči, tradičně bývá spojován s deklamačním recitováním nebo oslavně rétorickým patosem. Jinak působí hyperkorektně, tedy nenáležitě.

Podle pragmatiky komunikační situace je možno rozlišovat styl **důvěrný**, **nenucený**, **věcný**, **formální** a **veřejný**. Problematika fonetické pragmatiky mluvních stylů je však pro češtinu ještě do velké míry neprozkoumána a její popis je neúplný. Přesto je známo, že kromě určitého výslovnostního úsilí, které si komunikační situace může vynutit, vstupují do řečové produkce některé další rysy. Např. pro styl důvěrný je typická určitá měkkost hlasu, které je dosahováno změnami ve způsobu vibrování hlasivek. Někteří mluvčí také v důvěrném stylu více nazalizují a protahují samohlásky. Nenucený mluvní styl často charakterizuje relativně vysoké artikulační tempo, neboť mnohé české mluvčí jako by udržování pomalejšího tempa obtěžovalo. Na druhou stranu však v tomto stylu dochází k častým pauzám, které nejsou ani pravidelně rozmístěny, ani vyváženy z hlediska trvání. Věcný mluvní styl charakterizuje přiměřenost nebo také průměrnost parametrů řeči, ať již se týkají fonace nebo temporální modulace. Mluvní styl formální charakterizují prostředky zdůrazňující odstup mluvčího a posluchače. Kombinace fonačních a rezonančních poměrů vedou ke zvučnému hlasu, mluvčí také častěji využívá dynamického zdůrazňování přízvučných slabik. Nepoužívá se protetické /v/ u slov začínajících na /o/ jako *otázka* nebo *okolo*. Tyto rysy zachovává i mluvní styl veřejný. Přistupuje k nim ještě navíc pravidelnější rytmus a většinou i pomalejší tempo, což posluchači hodnotí kladně, neboť tím získávají lepší možnost sledovat projev mluvčího, kterého obvykle osobně neznají.

Mluvní styly mohou být také klasifikovány žánrově jako např. styl hlasatelský, styl vypravěčský nebo styl výkladový, které odlišuje především prozodická rovina, a to volbou tempa, členěním promluv a výběrem určitých melodických stereotypů.

4.7 ŘEČOVÉ PORUCHY, ŘEČOVÉ VADY A ŘEČOVÉ CHYBY

Produkce a percepce řeči jsou z neurofyziologického i psychologického hlediska nesmírně složité činnosti a z různých příčin může dojít k jejich poruchám. Mezi nejznámější **řečové poruchy** patří **afázie**, které vznikají v důsledku organického poškození mozku např. při nehodách, mozkových mrtvicích nebo zánětech. Při afáziích je pacient postižen již na úrovni jazyka a jeho řeč toto postižení pouze odráží. Naopak při **dysartrii** nebo **dyspraxii** nejsou postižena řečová centra v mozku, ale centra motorická nebo nervové okruhy výkonné.

Termínu **řečové vady** se užívá především pro různé typy **dyslálií** (nesprávné výslovnosti hlásek), pro **koktavost** nebo **zadrhávání**. Tyto vady jsou definovány podle projevů, nikoli podle jejich příčin. Z hlediska příčin tedy mohou být jak organické, tak funkční, a stejně tak vrozené jako získané. Některé dyslálie se pojmenovávají podle hlásky, která je vyslovována nestandardně. V Čechách je nejčastější **rotacismus bohemicus**, tj. nesprávná výslovnost hlásky [ř], dále prostý **rotacismus** (porucha [r]), **sigmatismus** (porucha sykavek [s, z, c]) a **lambdacismus** (porucha [l]). Nápravou artikulačních vad se zabývá **logopedie**.

Na rozdíl od řečových poruch a vad nejsou **řečové chyby** jevem patologickým. Objevují se v produkci každého člověka (i když nestejně často) a odrážejí aktuální obtíže s řečovou produkcí. Patří mezi ně tzv. **přeřeky**, **opakované začátky** a **nedokončené artikulace**. Řečové chyby jsou cenným zdrojem informací pro psychofonetický výzkum řeči.

Zvláštní transkripční znaky: *bič, vysoko* [bɪč, vɪsoko]; *nymfa* [nɪɱfa]; *sklenka* [skleŋka]; *kýchnout* [ki:xn͡out]; *hřích generálů* [hři:ɣ genera:lu:]; *moc deště* [moʒ dešťe]; *proč by ne* [proʒbɪ ne]

5 LEXIKOLOGIE

5.1 VYMEZENÍ LEXIKOLOGIE A ZÁKLADNÍ POJMY

Lexikologie je jazykovědná disciplína zabývající se formou, významem a užíváním lexikálních jednotek jazyka. Předmětem zájmu lexikologie je tedy slovní zásoba obecně (někdy také nazývaná **lexikon**) a vztahy mezi jejími jednotkami (lexémy), případně vztahy k ostatním jazykovým rovinám. Lexikologie může být **obecná**, ta se zaměřuje na univerzální a speciální rysy lexikonu v jednotlivých jazycích. Lexikologie **konkrétního jazyka** se hlouběji věnuje pouze jednomu jazyku (v našem případě češtině); spadají sem ovšem i vztahy k ostatním jazykům (např. v oblasti přejímání slov).

5.1.1 Související disciplíny

Lexikografie se zabývá teorií, metodami a praktickou stránkou zpracování slovní zásoby ve slovnících.

Vnitrojazykovým vztahům a širším jazykovým souvislostem se dále věnují: **lexikální sémantika**, která zkoumá význam lexikálních jednotek; **stylistika** (viz kapitola 9); **sociolingvistika**, ta se zabývá postavením jazyka ve společnosti, **psycholingvistika** věnující se vlivu jazyka na poznání a psychickým aspektům odrážejícím se v jazyce nebo **jazykový zeměpis**, který se zaměřuje na teritoriální prvky v jazyce.

Dále s lexikologií úzce souvisí **dialektologie**, která se zaměřuje na studium nářečí; **etymologie** se zabývá původem slov; **onomastika** se věnuje vlastním jménům a jejich postavení v systému jazyka. **Pragmatika** je disciplína popisující vztah jazykových znaků (např. slov) a účastníků komunikace s ohledem na kontext a situaci, v níž se komunikace odehrává.

5.1.2 Slovo

Slovo se tradičně považuje za základní lexikální jednotku, ale neexistuje jeho přesné teoretické vymezení. Pro upřesnění různých aspektů tohoto pojmu můžeme uvést několik charakteristik, které však nejsou vyčerpávající:

(1) **Fonetická podoba** – slovo se projevuje jako zvukově ucelená řada fonémů (viz 4.5.1.1), která se v pomalé řeči vyděluje pauzami. V češtině takovému slovu přísluší jeden hlavní přízvuk na první slabice. Existují však slova nepřízvučná, tzv. enklitika nebo-li příklonky (např. krátké tvary zájmen *tě, mu, si*), přízvuk se také mění po předložce, která tvoří s následujícím slovem jeden fonetický celek (ˈ *Pojďte* | ˈ *do tepla*). Jako fonetická jednotka tedy slovu odpovídá takt (viz 4.5.3), např. *dej mi to* nebo *na stůl*.

(2) **Grafická podoba** – slovo je psáno dohromady jako diskrétní a formálně samostatný znak vyjádřený nepřetržitým sledem grafémů (viz 10.2), někdy jen jednoho grafému (*v, k*),

bývá ztotožňováno se slovem textovým (v textu od mezery k mezeře); takže např. složené slovesné tvary (*šel bych, budu mluvit*) sice tvoří jedinou významovou jednotku, ale v písmu i slovosledu odpovídají dvěma slovním tvarům. Proměnlivost hranic slova se odráží i v psaní spřežek, které má obvykle svůj vývoj od podoby s mezerou k podobě spojené (*z prava – zprava, do leva – doleva*) a v jistém období se používá obojí psaní bez významového rozlišení. Na přechodu mezi jednou a dvěma grafickými jednotkami jsou i kombinace jako *máš-li*.

(3) **Významová jednotka** – slovo má obvykle **lexikální význam** (pojmenovává mimojazykové skutečnosti, viz 5.2.1.1), jehož součástí je i **pragmatická složka** (vyjadřuje postoje mluvčího k dalším účastníkům promluvy, ke sdělované skutečnosti i k okolnostem promluvy). Má také **gramatický význam/funkci** (vytváří vnitrojazykový vztah k dalším jednotkám, spolu s nimi utváří větu a text). Slovo v aktuálním kontextu je zpravidla nositelem pouze jednoho lexikálního významu (pokud není záměrem autora dvojznačnost). Nositelem lexikálního významu jsou někdy i víceslovné jednotky, např. termíny nebo frazémy (*heřmánek pravý, je všemi mastmi mazaný*). Významovou stránku slova vyjadřuje jeho forma, ale nemusí tu jít vždy o symetrický vztah, jednomu významu může odpovídat více forem (v případě synonym), naopak např. u homonym jedné formě odpovídá více významů.

(4) **Přemístitelnost** – slovo může do jisté míry měnit své místo ve větě tak, aby nebyla narušena srozumitelnost. Je však třeba respektovat gramatickou strukturu a zákonitosti výstavby textu. V češtině je umístění slova důležité pro aktuální větné členění (viz 8. 5): ohnisko (jádro) věty, odpovídající tzv. nové informaci, je obvykle na konci věty nebo je intonačně zdůrazněno: *V kanceláři jsem nebyl **včera večer** (... ale dnes ráno). Včera večer jsem nebyl **v kanceláři** (... ale doma).*

V mluveném jazyce jsou možnosti přemístitelnosti a izolování pomocí pauz větší, protože mluvčí může využít ještě dalších aspektů (např. intonace, opakování, zesílení hlasu, upřesnění, přítomnosti adresáta, gestikulace), které podporují srozumitelnost.

(5) **Nahraditelnost** – slovo může být nahrazeno jiným výrazem ze stejné sémantické třídy a s odpovídající gramatickou funkcí. (*Ráno / večer mám schůzku / sejdu se s kamarádem / přítelem.* Třídy: čas – setkání – lidská bytost.)

(6) **Ustálenost** – slovo musí být v jazyce ustálené (to znamená, že daná skupina hlásek má určitý význam, kterému mluvčí příslušného jazyka rozumí. Např. posloupnost hlásek *les* má pro mluvčí češtiny význam „velká skupina stromů"). Takováto konvenčně daná ustálená forma pak nese příslušný význam při každém opakování. Proces ustalování můžeme pozorovat u slov přejímaných z cizích jazyků, která zpravidla přizpůsobují svoji formu češtině (např. ve způsobu psaní: *juice – džus, jam – džem*; nebo ve výslovnosti: *werd – word*), při pojmenovávání nově vznikajících skutečností (*SMS zpráva – textovka – esemeska*) či při posunu významu už existující formy (*roštěnka* – jako pojmenování dívky, *myš* – zařízení k ovládání počítače).

(7) **Arbitrárnost** – slovo je **jazykovým znakem**. Mezi formou slova a pojmenovávanou skutečností neexistuje ve většině případů přímá souvislost (výjimku tvoří tzv. zvukomalebná slova – viz fonetická motivace, 5.1.6). Tento vztah je dán konvencí a slovní forma je pak **arbitrární** (libovolná) vzhledem k pojmenovávané realitě (viz také 1.3). Např. slovní forma *kniha* není podmíněna předmětem, který označuje.

Autosémantika = slova významově samostatná, **synsémantika** = slova významově nesamostatná; **propria** = vlastní jména, **apelativa** = obecná jména; **hyperonyma** = nadřazené pojmy, **hyponyma** = podřazené pojmy

Libovolnost slovní formy vůči pojmenovávané skutečnosti dokládají i odlišná označení stejné věci v různých jazycích. Např. čes. – *strom*, ang. – *tree*, něm. – *der Baum*, rus. – *derevo*, frn. – *arbre*, fin. – *puu*. (Podobnost slovních forem u příbuzných jazyků nebo přejatých slov vznikla jiným jazykovým procesem, a proto neodporuje arbitrárnosti.) O arbitrárnosti jazykového znaku se můžeme přesvědčit i v rámci češtiny, existují např. regionálně rozdílná pojmenování pro kuchyňský nástroj na potírání těsta rozšlehaným vejcem nebo rozpuštěným tukem: *vlažítko*, *mašlovačka*, *pírko*, *mastítko*.

Arbitrárnost není absolutní, např. často užívaná slova se základním významem bývají kratší než jiná slova (zkrácení formy vyvolané častým užíváním můžeme sledovat také u používání zkratek, např. častější užívané *USA* než plného názvu státu *Spojené státy americké*); slova odvozená a složená se chápou jako motivovaná (viz 5.1.6).

5.1.3 Lexém

Pro popis lexikální jednotky jazyka slouží termín **lexém**, tj. formálně samostatná jednotka, která má vlastní význam a funkci, v češtině u ohebných slov zahrnuje celé paradigma (např.: *žena, ženy, ženě...*; *číst, čtu... budu číst... četl bych...*). Může se skládat z jednoho (*kočka, mluvit*) nebo víc grafických slov (*umělecké dílo*, *oxid siřičitý*, *mít starostí nad hlavu*). Lexémy jsou tedy jednoslovné i víceslovné. Součástí charakteristiky lexému je i jeho frekvence. Někdy se v podstatě synonymně s termínem lexém používá označení **lexikální jednotka**; pokud se skládá z více textových slov, jde o víceslovnou lexikální jednotku.

Lexémy jsou uváděny ve slovnících jako lemmata. **Lemma** je reprezentativní realizace lexému, např. pro substantiva (*kočky, kočkou, kočkama* ad.) tvar nominativu singuláru (*kočka*), pro slovesa (*seděl, sedím, seď* ad.) infinitiv (*sedět*) atp.

5.1.4 Kolokabilita a kolokace

Kolokabilita je schopnost lexikálního prvku kombinovat se s jinými lexikálními prvky. Tato schopnost je pak vyjádřena **kolokačními paradigmaty**, např. kolokačním paradigmatem adjektiva *kočičí* jsou všechna substantiva, která se s tímto adjektivem obvykle spojují (*oči, hlava, hřbet, srst, tlapky, pracky, vousky, drápky, kožich, pelíšek, skřeky, mňoukání, konzerva* a další, nikoli např. *strach, část, mast*). Prvek kolokačního paradigmatu musí být **kompatibilní**, to znamená významově i gramaticky slučitelný s jazykovým prvkem, se kterým se spojuje. Např. sloveso *žít* vyžaduje jako podmět živou bytost: *ryba žije ve vodě*, ale nelze **sníh žije na stromech* (pokud jde o metaforické užití, pak tato podmínka nemusí platit: *kámen žije v našich rukou*). Kolokační **paradigma** tedy tvoří určitou třídu prvků, které se s daným lexémem kombinují.

Pojem paradigma se v jiném významu užívá i v rámci tvarosloví (viz 7.1.7), kde ale označuje způsob ohýbání a soubor tvarů dané třídy slov neboli vzor.

Syntagma je kombinace nejméně dvou jazykových jednotek roviny nižší na rovině hierarchicky nejblíže vyšší, v případě lexikologie jde o kombinace lexémů, které pak tvoří různá spojení nebo věty (např. *ve skříni vlevo nahoře*, *Zuzana jde pěšky*). Kolokabilita společně s valencí vytváří hlavní podmínky pro tvorbu syntagmat. Konkrétním naplněním kolokability lexikonu je **kolokace**.

Kolokace jsou kombinace jazykových prvků lexikální povahy. Jedná se o víceslovné lexémy, které mohou být:

(1) systémově pravidelné – to jsou víceslovné termíny (*kyselina citrónová*, *vysoká škola*)
(2) systémově nepravidelné (jeden člen není součástí kolokačního paradigmatu druhého slova) – to jsou frazémy a idiomy (*srdce ze zlata*, *ohnivá voda*)
(3) textově pravidelné – to jsou běžné kolokace (*babička a dědeček, mňoukající kočka*)
(4) textově nepravidelné – to jsou individuální autorské metafory (*chtěl jsem, aby ta harfa spinkala* – Skácel).

V jiném pojetí se kolokacemi rozumí pouze kolokace typické, tj. textově pravidelné (např. slovo *pes* má typické kolokace: *hlídací pes*, *toulavý pes*, *pes štěká*, *venčit psa*).

Existují jazykové prvky, které se vyskytují pouze v jediném typu kolokace a nikde jinde, ty se nazývají **monokolokabilní** (např. *hin*, *krážem, bycha, techtle, mechtle, cik, cak, acta, dokořán, trop*). Nemají tedy samostatný význam, ten má až celá kolokace, zpravidla se jedná o frazémy (viz 5.4.1): *být z něčeho hin, jezdit/projít křížem krážem, honit bycha, mít s někým techtle mechtle, jezdit cik cak, odložit ad acta, otevřít dveře dokořán, hop nebo trop*. V těchto kolokacích není možné zaměnit monokolokabilní lexém za jiný, v dalších spojeních se nevyskytuje. Někdy mohou mít více variant, většinou z omezeného paradigmatu, např.: *otevřít dveře/okno/ústa dokořán, nechat dveře dokořán, dveře jsou dokořán, stát s ústy/pusou dokořán*). Některé jsou naprosto neměnné, např. *(pozdě) bycha honit*.

5.1.5 Pojmenování

Pojmenování (nominace) je proces, při kterém dochází k přiřazení jazykové formy pojmu (myšlenkovému zpracování pojmenovávané reality v lidském vědomí). Pojmenování je také výsledek tohoto procesu a tak ho budeme chápat v následujícím textu.

Pojmenování může být realizované slovem (*zvíře, radost*) nebo systémovou kolokací (*zdravotní pojišťovna, nebrat si servítky*). Pojmenování užité v konkrétní promluvě není většinou tvořeno nově (jako je neustálená charakteristika, např. *ten člověk, který stojí na druhé straně ulice*), ale vybírá se z existujících lexémů a kolokací.

Pojmenování v tradičním chápání jsou především slova ze základních pojmenovacích slovních druhů (substantiva, adjektiva, slovesa a adverbia). V širším smyslu však tvoří pojmenování všechny slovní druhy, popř. se stávají součástí víceslovných pojmenování (např. *svíčková na smetaně*).

Rozeznáváme pojmenování značková a popisná. **Značkové pojmenování** je takové, které svou formou nic nevypovídá o významu. Učíme se je jako celek, ten pak bývá základem dalšího slovotvorného procesu (*sud, les*). Jedná se o pojmenování ze synchronního hlediska nemotivovaná, arbitrární.

Popisná pojmenování jsou tvořena více morfémy, ze kterých můžeme alespoň částečně na základě předchozí znalosti odhadnout určitou informaci o jejich významu (např. morfém *-ový* ve slově *sudový* signalizuje adjektivum, ve slově *stavitel* morfém *-tel* signalizuje osobu).

Samotný význam morfémů *-ový, -tel* však nelze odhadnout, je třeba se ho naučit (na základě významů slov, v nichž se objevují); mají tedy značkovou povahu.

Autosémantika = slova významově samostatná, **synsémantika** = slova významově nesamostatná; **propria** = vlastní jména, **apelativa** = obecná jména; **hyperonyma** = nadřazené pojmy, **hyponyma** = podřazené pojmy

Taková pojmenování jsou motivovaná (viz slovotvorná motivace, 5.1.6). Popisné pojmenování, které se dostává do jazykového užívání, podléhá **lexikalizaci**, to znamená, že se zpevňuje jeho vztah k označovanému pojmu a omezuje se bezprostřední vztah k motivujícím jednotkám (např. slovo *svět*, odvozené zpětně, nulovou příponou, už současný mluvčí nespojuje se slovem *světlo*). Lexikální význam (viz 5.2.1.1) pak může být modifikovaný (srov. *vinař* – pěstitel vína, *pivař* – ten, kdo pivo pije; *řidič* – není ten, kdo řídí cokoliv, srov. *ředitel*, ale ten, kdo řídí dopravní prostředek). Často forma motivovaného slova označuje pouze některý z jeho významových komponentů, který nemusí být podstatný (*zelenina*).

Pojmenovacím procesem se zabývá **onomaziologie**.

5.1.6 Motivace (motivovanost)

Motivace je úplná nebo částečná odvoditelnost významu pojmenování z jeho formy. Motivované pojmenování souvisí s motivujícím a je jím vysvětlitelné (*hlasatel* – ten, kdo něco hlásá), případně vyjadřuje jistý vztah k pojmenovávané skutečnosti (*žbluňk* – napodobení zvuku předmětu padajícího do vody; i zde je napodobení příslušného reálného zvuku pouze přibližné a dané konvenčně, srov. české *bác* a anglické *oops* – citoslovce označující pád předmětu). Často je oslabována nejednoznačností sufixů (např. *nosič* – osoba, která něco nese, nebo předmět, který něco nese: *nosič u kola*).

Rozlišují se čtyři typy motivace:

(1) fonetická (zvuková, imitativní, mimojazyková) – zakládá se na napodobení zvuků spojených s označovaným jevem (*bác, mňau, cinky-linky*), taková pojmenování se pak nazývají zvukomalebná (viz 7.10.5).

(2) slovotvorná (strukturní, systémová) – jde o motivační spojení s jinými jednotkami daného lexikálního systému (*učit – učitel – učitelka*), viz např. 6.1.

(3) sémanticko-onomaziologická (významová) – jde o přenesená pojmenování na základě metafory, metonymie (*čočka* – rostlina × v optice) nebo synekdochy (viz 5.2.2).

(4) slovních spojení – zde se motivace týká vztahů mezi komponenty, u víceslovných pojmenování je pak význam zhruba vyvoditelný z významů komponentů (*kupní smlouva, celozrnné pečivo*).

Ve vývoji jazyka dochází k **zastínění motivace**, například v souvislosti s formálními změnami nebo i zánikem původního motivujícího slova.

Slova *kuchyň* a *kuchař* byla motivována slovem *kuchati*, které mělo ve staré češtině význam „vařit", nesouvisí se slovesem *kuchat* ve významu „vyvrhovat zvíře". Sloveso *kuchat* s významem „vařit" zaniklo a vzniklo jiné sloveso s mírně ironickým významem *kuchtit*, které je motivujícím slovem pro slova *kuchtík, kuchtička*.

U cizích slov může dojít vlivem podobnosti s domácím slovem k mylnému vztahu s jinou formální i významovou jednotkou – např. slovo *protežovat* (původem z francouzského slova *protéger* – „chránit") je často psáno i vyslovováno *protěžovat*, lidovou etymologií je spojováno se slovem *těžký*. Původně popisná pojmenování se tak stávají značkovými (viz 5.1.5 slovo *svět*).

Lidová etymologie je obecně spojování slova, jehož původ je nejasný, se slovem formálně nebo významově podobným. V některých případech může na základě lidové etymologie dojít i ke změně formy (*koniklec*, původně *poniklec* bylo vytvořeno od starého adjektiva *poniklý* „skloněný"; když adjektivum zaniklo, slovo *poniklec* bylo lidovou etymologií připodobněno ke slovu *kůň*).

5.2 LEXIKÁLNÍ SÉMANTIKA

5.2.1 Význam

Význam je složitý pojem, kterým se zabývá nejen lingvistika, ale také např. analytická filozofie či sémiotika. V lingvistice lze význam lexému odvodit z jeho užívání a funkce v komunikaci. V lexikologii rozlišujeme **lexikální** a **gramatický význam**.

5.2.1.1 Lexikální význam

Lexikální význam (význam lexému) je poměrně obtížně definovatelný složitý jev, na kterém se podílí řada složek. Jsou to především samotná pojmenovávaná skutečnost (denotát), její mentální reflexe v lidském vědomí (pojem) a jazykové zpracování této reflexe. Zjednodušeně lze říci, že jde o jazykově vyjádřenou mentální reflexi pojmenovávané skutečnosti. Lexikální význam se vždy zpřesňuje a zjednodušuje v kontextu.

Rozlišují se dvě složky lexikálního významu:

(1) pojmová (věcná, konceptuální, kognitivní, nocionální) – vyjadřuje vztah k denotátu znaku a odráží význam slova na základě obvyklé kombinace. Termíny jsou většinou omezeny na tento význam, a proto se často dají vyjádřit jednoznačnou definicí.

(2) pragmatická – sem patří konotace, asociace (ty mohou být i individuální nebo kulturně podmíněné), emoce mluvčího, např. i zdvořilost. Dále sem patří tematická vrstva, která je dána organizací textu, a vrstva stylistická.

Denotát je jádro významu slova, je to objekt vnější reality, ale i kulturní, myšlenkové apod., který je označen lexémem. Na rozdíl od **konotace**, kterou označujeme vedlejší významové rysy lexému (postojové, hodnotící, estetické apod.), je nezávislý na kontextu a situaci.

Lexikální význam (především jeho nocionální, tj. pojmovou složku) lze vyjádřit:

(1) klasickou definicí – ta bývá uvedena ve slovníku, označovaný předmět je zařazen do nadřazené třídy (**genus proximum**), specifikují se jeho zvláštní rysy (**differentia specifica**), které ho odlišují od prvků stejné třídy (viz 5.3.3 hyponymie a hyperonymie). Např. *orel – velký dravý pták* (genus proximum) *s mohutným zahnutým zobákem a silnými spáry* (differentia specifica). Z principu této definice vychází popis;

(2) komponentovou (sémovou) analýzou – ta se pokouší rozložit význam do menších významových rysů, **sémů**; např. *žena* může být charakterizována čtyřmi sémy: *živá, lidská bytost, ženského pohlaví, dospělá* (ale podle kontextu také pouze třemi: *živá, lidská bytost, ženského pohlaví*);

(3) pomocí synonym – např. *historie = dějiny*, *lingvistika = jazykověda*.

Tyto postupy vyjádření lexikálního významu nejsou dostačující, je třeba vycházet z kontextového užití (v některých přístupech je význam slova dán pouze úhrnem kontextů, v nichž vystupuje) a brát v úvahu i pragmatickou složku významu.

Jednotlivé tvary lexému mají týž lexikální význam, ale liší se významem gramatickým (viz také 7.0), který bývá vyjádřen gramatickými kategoriemi (*mluvím, bude mluvit* – mají tentýž lexikální význam, zjednodušeně „produkovat řeč", ale různý gramatický význam, který se liší např. v osobě a čase).

Autosémantika = slova významově samostatná, **synsémantika** = slova významově nesamostatná; **propria** = vlastní jména, **apelativa** = obecná jména; **hyperonyma** = nadřazené pojmy, **hyponyma** = podřazené pojmy

5.2.1.2 Gramatický význam

Složky gramatického významu odpovídají hodnotám gramatických kategorií (viz 7.0), např. *jídlem* – 7. pád singuláru neutra. V některých jazycích se kategorie, které čeština vyjadřuje gramaticky, mohou vyjadřovat lexikálně a naopak. Synsémantika (slova neplnovýznamová) se podílejí na výstavbě textu a mají především význam gramatický a oslabený význam lexikální (např. *v, a, ke* apod.).

5.2.2 Metafora

Metafora je užití slova v přeneseném, posunutém významu. Metafory rozšiřují polysémii (viz 5.2.8). Ustálené metafory jsou zpravidla frazémy (*holka krev a mlíko*, *moje maličkost*). Neustálené metafory se někdy také nazývají autorské a jsou tvořeny přímo v konkrétní promluvě nebo textu (*láska začíná ve chvíli, kdy se žena vepíše svým prvním slovem do naší poetické paměti* – M. Kundera). V poetice se už od antické tradice řadí mezi tzv. **tropy** (poetické a rétorické figury). Uplatňují se ovšem běžně v jazyce při vzniku významového posunu. Rozlišujeme tyto tropy:

- **Metafora** – posun vzniká na základě podobnosti: *perly rosy, blankytně modrý, hvězdy filmového plátna.*
- **Metonymie** – k posunu dochází na základě souvislosti: např. prostorové *celé divadlo tleskalo* (lidé v něm), časové: *včerejšek se nevydařil* (jednání, které se konalo včera), kauzální: *dneska máme češtinu* (hodinu češtiny).
- **Synekdocha** – posun je dán vztahem části a celku, tj. buď na principu **pars pro toto** (část za celek): *byla tam hlava na hlavě* (množství lidí), nebo naopak **totum pro parte** (celek za část): *jel městskou dopravou* (metrem, tramvají). Patří sem např. i autorský a mateřský plurál (viz 7.5.1.1).

5.2.3 Autosémantika

Podle míry lexikálního významu se slovní druhy tradičně dělí na **autosémantika** (plnovýznamové) a **synsémantika** (neplnovýznamové). Toto dělení nepostihuje celou škálu slovních druhů a našla by se řada případů, kdy jde o přechodové postavení slov (viz 7.0.3).

Autosémantika jsou slova významově samostatná (někdy je jejich význam dán až situačním kontextem). Tradičně k nim jsou řazena podstatná jména, přídavná jména, slovesa, příslovce, dále pak v některých pojetích i zájmena, číslovky a citoslovce. Substantiva, adjektiva, verba a adverbia jsou také označována jako slova lexikálně-gramatická, protože vedle lexikálního významu mají i význam gramatický.

5.2.4 Synsémantika

Synsémantika jsou slova významově závislá, jejich význam se plně rozvíjí až ve spojení se slovy plnovýznamovými. Bývají označována jako slova gramaticko-lexikální – mají zřetelnou funkci gramatickou (podílejí se na výstavbě a organizaci textu), ale mohou nést též lexikální význam, např. předložka *s* má v některých kontextech význam spojovací (*chleba s máslem*).

Ze slovních druhů se k synsémantikům řadí předložky, spojky, částice, popřípadě některá zájmena a číslovky. (Citoslovce stojí mimo systém, jsou to vlastně samostatné věty.) Jed-

ná se zpravidla o slova neohebná, ve větě neplní funkci větných členů (patřila by sem i pomocná slovesa – např. pro tvorbu budoucího času: *budu pracovat*).

Synsémantika tvoří relativně uzavřené třídy, počtem lemmat jsou ve slovní zásobě méně zastoupena než autosémantika, ale jsou velmi frekventovaná. Deset nejčastějších slov jsou synsémantika: *a, v, se, být, na, ten, s, že, z, který*.

5.2.5 Propria

Propria jsou vlastní jména osob (*Pavel, Marie, Petr Dvořák*), zvířat (*pes Alík*), věcí (*Fiat, vinárna U Sudu, Univerzita Karlova*) a míst (*Liberec, Šumava, Labe*). V češtině se píší s velkým písmenem, protože označují jedinečnou skutečnost.

5.2.6 Apelativa

Apelativa jsou jména obecná, píšeme je s malým písmenem, protože takových skutečností existuje celá řada (*rybník, les, učebnice, člověk, kočka*). Některá propria se mohou apelativizovat – např. jména literárních postav se stanou obecným pojmenováním pro určitý typ člověka: *Švejk – švejk*; nebo název jednoho typu výrobku splyne s jeho obecným pojmenováním: *vysavače značky Lux – lux* jako synonymum vysavače.

5.2.7 Abstrakta a konkréta

Z jiného pohledu lze lexémy, především substantiva, rozdělovat na abstrakta a konkréta. Substantiva současně označují především abstraktní třídy jevů, k nimž procesem pojmenování fyzický objekt přiřazují, např. *stůl* označuje množinu všech možných stolů, do které je ten konkrétní zařazen, nebo prvek této množiny.

Konkréta mají denotát fyzické povahy, tj. vnímatelný smysly (*mléko, kočka, tráva, auto*). **Abstrakta** nemají denotát fyzické povahy, ale např. obecně kulturní. Jsou jimi názvy vlastností odvozené od adjektiv (*hrdost, vděčnost, laskavost*) nebo od sloves odvozená dějová jména (*běhání, vrčení*) či pojmenování stavů (*spánek, stání*).

Mezi abstrakty a konkréty nejsou jasně vymezené hranice a dochází k přechodům. **Konkretizace** je změna významu, při které se z abstrakta stává konkrétum (např. *stání* jako označení místa ustájení pro dobytek, *pozornost* jako označení dárku). Opačný proces se nazývá **abstraktizace** (např. *jádro problému*).

5.2.8 Polysémie

Polysémie (mnohoznačnost) je jev, kdy pro jednu formu existuje více než jeden význam; jednotlivé významy spolu zpravidla souvisejí: *kočka* – zvíře, *kočka* – jako krásná žena, zde se jedná o metaforické užití, *ladit* – upravovat hudební nástroj, aby vydával tóny žádané výšky, *ladit* – nastavovat např. rozhlasový přijímač na vlny určité délky, *ladit (oblečením)* – být s něčím v souladu. V komunikaci podporuje polysémie jazykovou ekonomii, to znamená, že řeší potřebu stále nových pojmenování a dostatku jejich forem. V jazykovém projevu rodilému mluvčímu nepůsobí potíže, protože se z kontextu pozná, o jaký význam se jedná. Často se stává zdrojem jazykového humoru.

Jazyková ekonomie je jedna ze základních sil ovlivňujících jazykový vývoj směrem k větší jednoduchosti (ať už ve výslovnosti, morfologii nebo v uspořádání jazykového systému, např. v oblasti lexikonu).

Autosémantika = slova významově samostatná, **synsémantika** = slova významově nesamostatná; **propria** = vlastní jména, **apelativa** = obecná jména; **hyperonyma** = nadřazené pojmy, **hyponyma** = podřazené pojmy

Dalo by se říct, že všechna slova jsou víceznačná, protože v různých kontextech mohou nabývat různých významových odlišností. O polysémii však hovoříme u těch lexikálních jednotek, kde se jednotlivé významy začínají osamostatňovat a ustalovat – lexikalizovat. Takové významy jsou pak u příslušných forem uvedeny ve slovníku jako samostatné. Např. u lexému *smysl* najdeme ve slovníku šest významů: (1) myšlenkový obsah, (2) konečný cíl, zaměření, (3) pochopení, cit, (4) schopnost člověka i zvířat vnímat vnější svět smyslovými orgány, (5) vědomí, rozum, (6) otáčení hřídele, motoru – technický význam. Pro přesnější charakteristiku významu pomáhá v některých případech valence (viz 8.2) – např. zde význam (3) bude mít valenci *smysl pro*, význam izolovaných lexémů dále zpřesňuje kolokabilita (viz 5.1.5). Jeden význam však většinou chápeme jako základní.

5.2.9 Homonymie

Také při homonymii (stejnozvučnosti) představuje jedna forma více významů, ale na rozdíl od polysémie mezi nimi není žádná souvislost. Projevuje se i v ostatních jazykových rovinách (např. koncovka *-a* vyjadřuje Gsg i Asg u substantiv vzoru *had*). Lexikální homonyma mohou vznikat hláskovým vývojem, užitím homonymních stavebních prvků, tvarovým připodobněním slova ke slovu formálně blízkému. Tvarovou shodu přejatého slova se slovem domácím představuje např. *kolej* (stopa po kole vozu, tramvajová kolej) × *kolej* (ubytovna vysokoškoláků, původem z latinského *collegium*). Některé lexémy jsou považovány za homonyma, protože došlo k zastínění polysémie. K rozlišení je třeba etymologického zkoumání.

Úplná homonyma se shodují v celém paradigmatu, částečná se v něčem liší. Jsou za ně považována i tzv. tvarová homonyma (tvar *metru* může být Gsg, Dsg nebo Lsg substantiva *metr*, Dsg a Lsg substantiv *metro*, *metrum*); čeština je na ně velice bohatá.

Dále existují poměrně častá tzv. **homofona** – slova, která stejně znějí, ale jejich psaná podoba se liší (*být – bít, výr – vír*). **Homografa** jsou naopak slova, která mají stejnou písemnou podobu, ale liší se výslovností (*proudit* – související s proudem, a *proudit* – související s uzením); v takové dvojici mívá jeden z členů jen nízkou frekvenci. Homografa jsou celkem vzácná.

Blízká homonymii jsou slova, která jsou formálně podobná – tzv. **paronyma** (*ekonomie – ekonomika*).

5.3 ZÁKLADNÍ SÉMANTICKÉ VZTAHY

5.3.1 Synonymie

Synonymie (souznačnost) je sémantický vztah mezi formálně odlišnými jazykovými jednotkami, které mají téměř shodný nebo velmi podobný význam. Jednomu významu odpovídá více forem. **Úplná synonymie** je velmi vzácná, její podmínkou je možnost záměny synonym ve všech kontextech. Jako úplná synonyma se uvádí například české termíny a jejich cizojazyčné protějšky: *jazykověda – lingvistika*, *lékařství – medicína*; dále např. *taky – též*, *už – již*. Pokud však vezmeme v úvahu všechny kontexty, stylové aspekty a frekvenci lexému, je prakticky vyloučena. Brání jí princip jazykové ekonomie (zvětšoval by se inventář lexémů bez odpovídajícího nárůstu vyjadřovacích možností).

Lexém *lékařství* má 3,5× nižší frekvenci než slovo *medicína*; existují pouze kolokace *vnitřní lékařství* a *doktor medicíny*, v nichž se druhý lexém neobjevuje. Synonymní nahrazení je možné a objevuje se např. u kolokací *praktická medicína, praktické lékařství*; *moderní lékařství, moderní medicína* – i zde je ovšem rozdíl ve frekvenci kolokací.

Běžnější je **částečná synonymie** (kvazisynonymie), která spojuje lexémy se shodným základním pojmovým obsahem, ale s odlišnou např. pragmatickou složkou: *být – existovat, rádio – rozhlas*. Vedle dvojic synonym existují i **synonymické řady**, jednotlivá synonyma se pak liší důrazem, stylovou charakteristikou, nářeční příslušností apod., např.:

chytrý: mít za ušima – mazaný – rozumný – vzdělaný – moudrý
hloupý: blbý – pitomý – debilní – IQ tykve – nedůvtipný – bez rozumu – nerozumný – zaostalý
kouzelník: čaroděj – mág – šaman – medicinman

5

Jádrovým synonymem je neutrální jednotka, k jejímuž základnímu významu se ostatní vztahují a která je také nejfrekventovanější. Ne vždy je jasně vymezitelná (srov. *kouzelník - čaroděj*).

Synonyma se mohou objevit u všech slovních druhů; nejčastější jsou u autosémantik.

5.3.2 Opozitnost

Opozitnost (antonymie, protikladnost) je lexikální vztah mezi slovy, který je realizován na stejném významovém základě a v ideálním případě se liší v jednom sémantickém rysu (*muž* × *žena* – dospělá lidská bytost mužského pohlaví × dospělá lidská bytost ženského pohlaví; *chytrý* × *hloupý*). Jde tedy o slova, která spojuje obecný význam (např. hodnocení mentálních schopností). Opozitnost spojuje pouze dvě lexikální jednotky, jedná se o vyhraněný případ kohyponymie (viz 5.3.3) a není v lexikonu frekventovaná. Většina lexémů opozita nemá (*voda, auto, kopretina, autobusová doprava*). Velmi častá je však **kontextová opozitnost** (*Pojedeme vlakem nebo autobusem?*).

Rozlišujeme několik typů opozitnosti:

(1) **Antonymie** (graduální) – lexémy antonymní dvojice nepokrývají celý obsah nadřazeného pojmu, z popření jednoho členu nevyplývá nutně platnost členu druhého (*malý* × *velký* - člověk může být *ani malý ani velký*; člověk, který není velký, nemusí být automaticky malý). Jde vlastně o krajní členy stupnice, mezi kterými si můžeme představit další členy (*pozitivní – neutrální – negativní*). Jeden lexém z dvojice bývá používán bezpříznakově: *jak je ta skříňka velká?* (i když je malá), *jak je dítě staré?* Tento typ tvoří především adjektiva, která lze stupňovat (viz 7.2.3). Druhý stupeň se někdy používá ve své primární funkci srovnávací i ve významu intenzifikačním, je v ní vlastně lexikalizován: *starší člověk* není starší než starý, *mladší žena* není mladší než mladá (tzv. elativ, viz 7.2.3.1).

(2) **Komplementarita** (kontradiktorická opozitnost) – tato opozita se vzájemně doplňují, pokrývají celý obsah nadřazeného pojmu a nenechávají žádný prostor pro přechodové členy (*živý* × *mrtvý* – není-li osoba živá, musí být mrtvá a naopak, výrazy jako *ani živý ani mrtvý, více živý než mrtvý* jsou možné pouze jako metafory). Tato opozita mají blízko k negaci: *spí* × *nespí*.

(3) **Konverzivnost** – tato opozita zachycují protichůdnost pohledu na jednu skutečnost (*prodat – koupit*) nebo označení různých sociálních vztahů (*vedoucí – podřízený, ženich – nevěsta*). Patří sem i tzv. vektorová opozita, která vyjadřují opačný směr (*přiblížit se – vzdálit se, k – od*).

Autosémantika = slova významově samostatná, **synsémantika** = slova významově nesamostatná; **propria** = vlastní jména, **apelativa** = obecná jména; **hyperonyma** = nadřazené pojmy, **hyponyma** = podřazené pojmy

(4) **Kontextová opozita** – v některých kontextech se mohou do protikladného vztahu dostávat i lexémy, které systémově opozity nejsou (*nepřijede s rodinou, ale sám*). Častým užíváním mohou pak některé dvojice fungovat jako protikladné v povědomí mluvčích, např. *červené – bílé krvinky*.

5.3.3 Hyperonymie a hyponymie

Hyperonymie vyjadřuje významový vztah nadřazeného pojmu – **hyperonyma** (*zvíře*) k podřazenému **hyponymu** (*kočka, pes, želva*). **Hyponymie** je vztah opačný: tedy hyponymum *fialka* patří pod hyperonymum *květina*.

Hyperonymum bývá nadřazeno několika hyponymům, ta se pak na stejné úrovni nazývají **kohyponyma** a mezi sebou mají vztah souřadnosti, např. další názvy květin: *kopretina, konvalinka, pivoňka* atd. Hyponymum může být zároveň na další úrovni hyperonymem, např. (vědecká klasifikace by byla mnohem podrobnější):

zvíře
plaz, savec, pták
pěnkava, kos, orel
skalní, stepní, bělohlavý, mořský, křiklavý

Tyto vztahy jsou důležité pro organizaci slovníku, kde bývá pomocí hyperonyma definován lexém (viz 5.2.1.1 lexikální význam). Zároveň odrážejí hierarchickou strukturu lidského poznání.

5.4 FRAZEOLOGIE

Frazeologie se zabývá zkoumáním ustálených anomálních kombinací, které se nazývají **frazémy**. Frazeologie se zaměřuje na formální aspekty těchto jednotek. Termíny **idiom** a **idiomatika** vyjadřují pohled na sémantické aspekty.

5.4.1 Frazém

Frazém je ustálená anomální kombinace dvou či více prvků (morfémů, slov, kolokací), z nichž jeden bývá členem extrémně omezeného a uzavřeného kolokačního paradigmatu (třídy). Používá se i termínu **idiom**, který označuje sémantické aspekty (např. *psí počasí* – formálně se chová jako spojení adjektiva se substantivem, lze ho např. skloňovat; idiom byl vytvořen na základě metafory). Naproti tomu termín **frazém** se týká formálních aspektů (např. u frazému *křížem krážem* nelze zaměnit pořadí komponentů **krážem křížem* a druhý z nich se samostatně nevyskytuje, u frazémů *bílá vrána* není možné použít plurál **bílé vrány*). V češtině je běžnější užívání termínu frazém.

V jiném pojetí může termín frazém znamenat pouze ustálený způsob vyjádření a idiom (používá se především v anglosaské tradici) označuje kombinace vázané pouze na daný jazyk a nesrozumitelné z rozboru významu složek.

Anomálnost kombinace lze testovat tak, že se pokusíme zaměnit komponent frazému analogickým jiným ze stejné třídy. Pokud tato záměna neumožňuje jiné ustálené kombinace s podobnou funkcí, jedná se o frazém (např. *nechat na holičkách* – nelze **nechat na kůlech, na trámcích, na tyčkách*, příp. **nechat na kadeřnicích, na holičích* apod.). Význam

frazému není srozumitelný z významů jeho komponentů tak, jak je to u běžných kolokací. Existují kombinace, které stojí na přechodu mezi běžnými kolokacemi a frazémy, protože mají omezenou spojitelnost (např. substantivum *pozornost* se pojí převážně se slovesy *věnovat, upoutat, vzbudit* a některými dalšími).

5.4.2 Typy frazémů

Frazémy se vyskytují na všech rovinách jazyka. Existují kombinace na úrovni morfémů (*nalézt* neznamená „hodně lézt" či „lézt nahoru", jak by odpovídalo součtu významu komponentů), na úrovni slov (*dubová hlava* – nechápavá, nikoliv z dubového dřeva); i kombinace synsémantik (*pro nic za nic*).

Klasifikace frazémů:

- neslovesné: *zlaté ruce* (= šikovné ruce),
- přirovnání: *spí jako dudek* (= hluboce),
- binomiál – dvoukomponentový frazém založený na opakování stejného druhu: *alfa a omega, horem dolem,*
- slovesné: *mít pro strach uděláno* (viz i frazémová slovesa 7.5),
- větné, které lze ještě dále rozlišovat na:
  - přísloví: *Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá.*
  - pranostiky (týkají se počasí): *Únor bílý, pole sílí.*
  - citáty (okřídlená slova): *Kostky jsou vrženy.*
  - dialogické frazémy: *Dobrý den – Celý den, bába leze komínem.*

5.5 SLOVNÍ ZÁSOBA ČEŠTINY

Slovní zásobu (lexikon) jazyka tvoří souhrn všech jeho lexémů. Jejich počet nelze přesně zjistit, neustále se mění. Určitou představu o velikosti lexikonu podávají velké výkladové slovníky, které pro současnou češtinu bohužel nejsou k dispozici. Nejrozsáhlejší výkladový slovník češtiny, Příruční slovník jazyka českého z let 1935–1957, obsahuje 250 000 heslových slov. Odhaduje se, že **aktivní individuální slovník** (slovní zásoba, kterou člověk užívá ve všech svých mluvených i psaných projevech) tvoří zhruba 5000–10 000 slov, **pasivní individuální slovník** (to je slovní zásoba, které člověk rozumí, ale aktivně ji neužívá) je asi 40 000 slov. Tyto odhady jsou velmi přibližné, protože u každého člověka rozsah jeho lexikonu ovlivňuje řada faktorů, např. vzdělání, profese, nářeční původ, věk apod.

V češtině máme zatím pouze pár přesných srovnání: aktivní lexikon písemného díla Karla Čapka (kterého ovšem rozhodně není možné považovat za průměrného jedince v této oblasti) tvoří 68 000 různých slov. V díle Bohumila Hrabala (které je zhruba tříčtvrtinové co do rozsahu v porovnání s Čapkem) najdeme 46 900 různých lexémů.

Centrum slovní zásoby každého jazyka tvoří tzv. **jádro**. K tomu patří slova, která se užívají v základní komunikaci v běžném životě (např. *chléb, muž, dcera, den, já, mít*). Tato slova patří k nejstarším a téměř neměnným jednotkám lexikonu. Ze synchronního hlediska jsou to slova nemotivovaná, neutrální, mají vysokou frekvenci výskytu a jsou zpravidla krátká.

Ve Frekvenčním slovníku češtiny je těchto deset nejfrekventovanějších plnovýznamových slov včetně zájmen: *být, mít, rok, svůj, moci, já, oni, co, všechen, člověk*; ve Frekvenčním slovníku mluvené češtiny jsou tato nejfrekventovanější autosémantika: *bejt, mít, myslet si, moct, dítě, vědět, muset, dělat, lidi, chtít*, přičemž frekvence slova *dítě* je zkreslena způsobem vytváření slovníku.

Autosémantika = slova významově samostatná, **synsémantika** = slova významově nesamostatná; **propria** = vlastní jména, **apelativa** = obecná jména; **hyperonyma** = nadřazené pojmy, **hyponyma** = podřazené pojmy

Periferii slovní zásoby tvoří naopak slova, která jsou málo používaná a málo frekventovaná, např. slova zastarávající: *hudec, zlíbit se*; nebo termíny používané úzkým okruhem odborníků: *gnom, gonorea, kryoskopie*.

5.5.1 Vrstvy slovní zásoby

Slovní zásoba češtiny i individuální lexikon každého člověka má řadu vrstev. Vedle neutrálního lexikonu, který víceméně používají všichni mluvčí, se objevuje např. **dětská mluva** (*papat, hajat*), **mládežnická a studentská mluva** nebo také **slang** (*týpek, borka, roštěnka, fotřík, říďa, tříďas*), **profesní mluva** související se zaměstnáním nebo zájmovou činností (lékařská: *pacoš* – pacient, *kajzr* – císařský řez, počítačová: *poč* – počítač, *úpeeska* – záložní zdroj, z ang. Uninterruptable Power Supply, letecké modelářství: *helina* – vrtulník, *lipolky* – lithium-polymerové akumulátory, od zkratky Li-Pol neboli lithium-polymer, *regl* – regulátor), na pomezí mezi **slangem** a tzv. **argotem** (utajovaná mluva určité skupiny) je např. mluva uživatelů drog (*koks, káčko, sníh* – kokain, *být na tripu* – být ve stavu po užití halucinogenů).

Z časového hlediska v lexikonu rozlišujeme **archaismy** (slova, která se přestávají používat), např. *vyňatá slova* – dnes: vyjmenovaná, *neb, okorování* – okolky, *čutat* – kopat do míče), **historismy** (pojmenování zaniklých historických skutečností), např. *groš, rychtář, Československo, pětiletka*) a **neologismy** (slova, která jsou nově užívána a jako nová pociťována), např. *mobil, esemeska, personalista, golfky* (typ dětského kočárku, zpočátku nazývaný *kočárek typu golfové hole*).

Dále do lexikonu patří výrazy z nářečí, tzv. **dialektismy** (*pole – **role**, les – **hora**, tam – **hen***). Pokud jsou rozšířena na větším území, nazývají se **regionalismy**, čechismy a moravismy (např. *sodovka – **sifon**, vesnice – **dědina**, překážet – **zavazet***). V individuální slovní zásobě mohou existovat slova vytvořená pouze pro úzký okruh lidí nebo užívaná pouze jedincem, tzv. **idiolektismy**.

Některá slova mohou mít různý příznak expresivnosti. Mezi **kladně zabarvená** slova patří **familiární slova** (užívaná v okruhu blízkých lidí, např. *miláček, růžička, zlatíčko*), **hypokoristika** (domácké obměny vlastních jmen nebo příbuzenských vztahů, např. *mamča, Alča, tatulda, prašule, Janina, Míša*), **eufemismy** (**meliorativa**, to znamená slova, která zjemňují určitou nepříjemnou nebo společensky nepřijatelnou skutečnost, např. *neslyšící* místo *hluchý*, *dříve narozený* místo *starý*). Mezi **záporně zabarvená** slova patří **pejorativa** (hanlivá slova, např. *vobejda, šmírák*), dále **augmentativa** (slova zveličelá, např. *vlezloun, babice, hrubián*) a **vulgární slova** (např. nadávky: *debil, čuně, posera*).

5.5.2 Způsoby obohacování slovní zásoby

Slovní zásoba se mění a zpravidla roste několika způsoby:

(1) tvořením nových slov (viz kap. 6, slovotvorba);

(2) významovými změnami existujících slov – může docházet k významovému posunu (např. slova *přítel, přítelkyně* se užívají ve významu nemanželský partner, a to má vliv na ústup užití těchto slov v původním významu), k rozšíření významu (viz polysémie 5.2.8) či zúžení významu, prostředky k tomu jsou i metafora, metonymie a synekdocha (viz 5.2.2) a **apelativizace** (konkrétní jméno se stává obecným označením shodných vlastností, např. *Švejk – švejk, Jidáš – jidáš, Xerox – xerox*);

(3) vznikem ustálených slovních spojení – sem řadíme zejména víceslovné termíny, jde o zpřesnění významu (např. *kopretina bílá, kopretina řimbaba, finanční spoluúčast, finanční injekce, volnočasové aktivity*);
(4) přejímáním cizích slov a kalkováním – slova přejímaná z cizích jazyků si nejprve zachovávají původní pravopis a většinou i výslovnost (např. *jazz, modeling, monitoring, roaming*), někdy dokonce zůstávají nesklonná (např. *beri-beri, kuduru, check-in* [čekin], *chassé* [šasé]), některá citátová slova zůstávají nezměněna (např. *ad acta*), jiná se přizpůsobují. V této fázi zpravidla kolísá způsob jejich psaní (*jazz* i *džez*; *puding* i *pudink*), a také se objevují další odvozená slova, např. adjektiva *tuning, tuningový*. V poslední fázi tyto výrazy zdomácní a nejsou už pociťovány jako cizí (*kufr, hřbitov, problém, anděl*).

Zvláštním případem přejímání cizích slov je **kalkování**, to znamená napodobení cizího vzoru domácími prostředky (často doslovným překladem), např. *mrakodrap* – podle anglického *skyscraper* a německého *Wolkenkratzer*; název gramatické kategorie jmen *pád* je kalkem latinského slova *casus*, které napodobuje řecké πτωσις.

Některá slova samozřejmě také zanikají, buď vlivem zániku skutečností, které označují (např. *spartakiáda*), dále také změnami ve společnosti (zánik výrazů spojených s dobou socialismu, jako např. *kádrové rezervy, brigáda socialistické práce* aj.). Nárůstem nových informačních zdrojů vznikají slova nová (např. *mobil, internet, server*).

5.5.3 Současné způsoby obohacování slovní zásoby

V současnosti v češtině narůstá množství slov přejímaných z angličtiny (např. *mobil, operátor, sponzoring, banking, monitoring, jogging, tuning, extremista*), která se v češtině ustalují především prostřednictvím publicistiky. V některých případech si mluvčí není vědom přesného významu a vyjadřuje ho nadbytečně cizím i českým slovem (např. *negociační obchodněpolitická jednání*). Dochází k tomu zřejmě vlivem angličtiny, ze které jsou zprávy překládány. Velkou roli hraje také reklama, když se snaží hledat nová a neotřelá vyjádření.

Nová pojmenování vznikají především jako víceslovné lexémy (např. *volnočasové aktivity, finanční operace, pevná linka*), posunutím významu (např. slovo *zelený* se užívá ve významu šetrný k životnímu prostředí – *zelené technologie*, slovo *satelit* jako nově vybudované sídliště blízko velkoměsta), tvořením pomocí předpony (např. *expremiér, exmanžel, exporadce*). Vzniká množství složených slov od přejatých základů (např. *negociační, negociovat, bioprodukty, makrovirus*). Některá nově vzniklá pojmenování zanikají (srov. označení *textovka* pro SMS zprávu; převládlo *esemeska*). V publicistice a politice se objevuje i řada metafor pro aktuální skutečnosti (*balíček opatření, politický atentát, dostat se do červených čísel, z kapes daňových poplatníků, třešnička na dortu, časový horizont*). Slovní zásoba češtiny se tak neustále mění a vyvíjí.

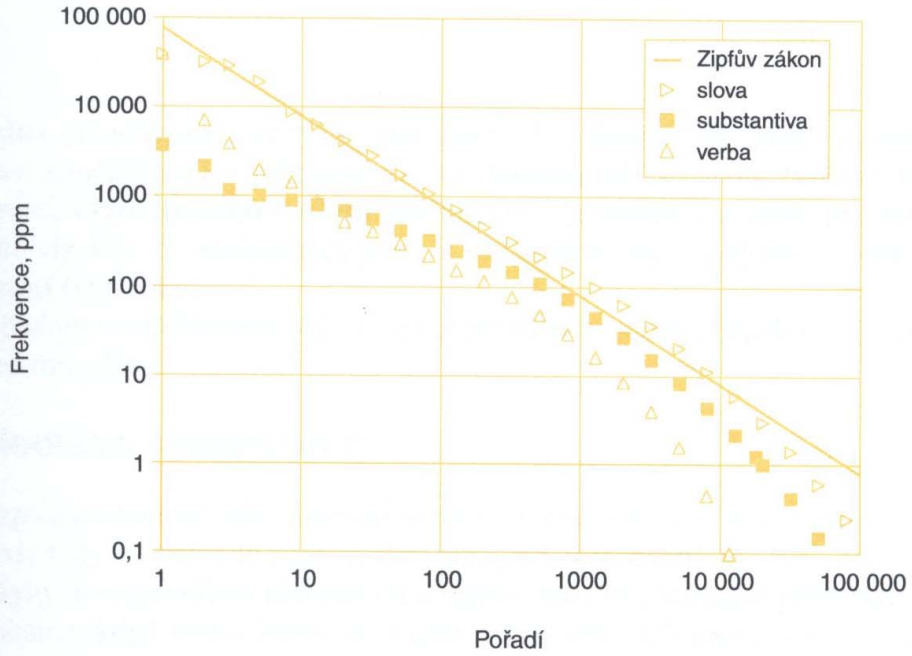
5.5.4 Statistické aspekty lexikonu. Zipfův zákon

V rámci lexikonu daného jazyka existuje statistický vztah mezi frekvencemi jeho jednotek a jejich pořadím, kterému se říká Zipfův zákon (podle amerického lingvisty George Kingsley Zipfa, 1902–1950). Když seřadíme všechna různá slova v určitém textu (korpusu) od nejfrekventovanějšího po nejméně časté a přiřadíme ke každému slovu číslo (tzv. rank) označující jeho pořadí (1 – nejfrekventovanější slovo *být*, 10 – desáté nejfrekventovanější slovo, předložka *z* apod.), můžeme si všimnout následujícího vztahu: pořadí slova krát frekvence daného slova je víceméně konstantní (viz obr. 5.1).

Autosémantika = slova významově samostatná, **synsémantika** = slova významově nesamostatná; **propria** = vlastní jména, **apelativa** = obecná jména; **hyperonyma** = nadřazené pojmy, **hyponyma** = podřazené pojmy

Následující tabulka ukazuje výřez z korpusu SYN2005, slova s pořadím 501 až 504.

Pořadí	Frekvence	Slovo	Pořadí × Frekvence
501	21272	společný	10657272
502	21253	autor	10669006
503	21230	domácí	10678690
504	21225	náklad	10697400

Obr. 5.1: Zipfův zákon pro jednotlivá slova, dále pak specificky pro substantiva a slovesa. Na vodorovné ose *x* je uvedeno pořadí slova (rank), na svislé ose *y* je jejich průměrná frekvence v rámci textu (korpusu) o délce milionu slov (obě osy jsou logaritmické). Všechny údaje se týkají psaného jazyka.

Z tohoto vztahu vyplývá, že v jazyce existuje velmi málo hodně frekventovaných slov (na ose *x* vlevo) – to jsou zejména gramatická slova jako předložky a spojky. Většinu lexikonu ale tvoří velké množství slov, která mají velmi nízkou frekvenci (na ose *x* vpravo).

Z grafu pro jednotlivé slovní druhy také můžeme vyčíst, že frekvence posledního zobrazeného substantiva je výrazně vyšší než posledního slovesa. Podrobnější zkoumání také naznačuje, že se snižující se frekvencí se poměr substantiv k ostatním slovním druhům stále zvyšuje.

Z tohoto důvodu není možné přesně propočítat poměry některých skupin slov v rámci celého jazyka. Se zvětšujícím se zkoumaným korpusem se poměr substantiv k předložkám neustále zvětšuje, protože zatímco málo frekventovaných substantiv je mnoho, předložek je omezený počet (a všechny jsou hodně časté). Stejně tak poměr slov vzoru *žena* k slovům vzoru *kuře* bude neustále se zvětšujícím se korpusem růst, jelikož druhá skupina slov představuje uzavřenou (nerostoucí) třídu.

Z Zipfova zákona také plynou praktické důsledky pro výuku jazyků, konkrétně zvládání slovní zásoby. Nejfrekventovanějších 100 slov totiž pokrývá necelých 40 % textu, 1000 slov tvoří 62 % textu a se znalostí 3000 slov jsme schopni rozumět více než 75 % textu.

6 TVOŘENÍ SLOV

Tvoření slov (slovotvorba) se týká jednoslovných pojmenování, která vznikla (v historii nebo v naší současnosti) z pojmenování už existujících. Je vedle **tvoření víceslovných pojmenování, významového tvoření** (vedoucího k polysémii) a vedle **přejímání** z cizích jazyků (vše viz kap. 5, lexikologie) jednou z oblastí nauky o **pojmenovávání** (procesu) / **pojmenování** (výsledku).

My se budeme v dalších výkladech snažit nahlížet na slova a jejich utvářenost z pohledu současného mluvčího.

6.0.1 Hledisko slovotvorné

Základní způsoby tvoření slov, kterými se zde budeme zabývat, jsou odvozování (viz 6.1), skládání (viz 6.2) a z pohledu tvoření slov okrajové zkracování (viz 6.3).

Ať už bylo slovo utvořeno kterýmkoli z těchto způsobů, základní představu o jeho utvářenosti získáme, když slovo, které nás zajímá (tedy výsledek procesu tvoření), porovnáme se **slovem základovým** (tedy původním). Pokud do nového slova nevstoupilo základové slovo celé, pak té jeho části, která tam vstupuje (hlásková změna základu viz 6.0.1.1 odst. 2), říkáme **slovotvorný základ**. Prvku, který ke slovotvornému základu přidáváme, a tím jej pozměňujeme, říkáme **afix** (poznámka o rozšířených variantách afixů v 6.0.1.2).

Hledíme-li na nově vytvořené a jeho základové slovo z hlediska jejich **formy**, hovoříme o slovu **fundovaném** a **fundujícím** a vzájemný vztah nazýváme fundací. Hledíme-li na obě slova z hlediska **významu** a **významové souvislosti**, pak jde o slovo **motivované** a **motivující** a o vzájemný vztah motivace (viz 5.1.6). Pokud proti sobě stavíme slova motivovaná a ta, u nichž motivaci v současném jazyce nenacházíme, hovoříme někdy o slovech popisných (motivovaných) a značkových (nemotivovaných). Jen na okraj poznamenáváme, že i tato druhá (tedy nemotivovaná) slova lze historicky často chápat jako odvozená (tedy v tomto smyslu motivovaná), jen už dnes jejich motivovanost nevnímáme (*krákat* za vlasy – od *křák*, tedy „trs", také „keř": *bujný křák vlasů* = „bujný pramen vlasů"), a že i u nich lze identifikovat sufixy (*dlouh-ý*, kde -ý pomáhá ve vysoce flektivním jazyce, češtině, identifikovat formu jako adjektivum).

Plnovýznamová slova nemotivovaná (v povědomí uživatelů se u některých z nich do dnešní doby nedochovaly odvozovací souvislosti) nemá smysl pro jejich velký počet vyjmenovávat. Výjimkou jsou přídavná jména (*velký, celý, černý* ad., celkově asi 200), ta viz 7.2, předložky viz 7.7 a spojky viz 7.8.

Při tvoření slov se hlásková skladba slovního základu často (částečně) proměňuje, dochází k **hláskové alternaci**. Může se týkat kvality souhlásek nebo samohlásek, délky samohlásek a může docházet i k alternaci vznikové či zánikové, při kterých se samohlásky objevují (*prádlo – prádélko, křeslo – křesílko*), nebo mizí (*lev – lví*). Blíže v kapitole o morfematice (viz 7.0.1 a 7.0.2).

Případy, kdy se uvnitř skloňování či časování jednoho slova (lexému) střídají dvě spolu nesouvisející formy (*já – mě, dobrý – lepší, jde – šel*), nazýváme supletivismus. Tyto případy nepatří do slovotvorby, zabýváme se jimi v morfologii (viz např. 7.2.3.3, 7.3.2.1, 7.5.4.6).

6.0.1.1 Tvoření odvozováním

Při tvoření slov **odvozováním** (derivací) se ke slovotvornému základu připojuje odvozovací část, **formant**, který samostatně v jazyce neexistuje, nebo – jde-li o formant analogický s předložkou – není slovem plnovýznamovým. Takto vzniklému slovu říkáme **odvozenina** (derivát).

Formantem zde budeme rozumět nejčastěji afix, tedy předponu nebo příponu, a dále postfix. Za formant budeme považovat také pouhou koncovku tam, kde se u slov ohebných účastní konverze, dále slovnědruhovou charakteristiku tam, kde se u slov neohebných účastní konverze (*bílý – bíle*), a dále spojovací hlásku (spojovací morfém) tam, kde dochází ke skládání slov. V těchto případech je formant současně morfémem. Formantem obecně ovšem může být jakákoli změna formy, která odlišuje slovo utvořené od slova základového, také pouhá změna v délce nebo v měkkosti a alternace základu (ta viz morfologie, kap. 7). Diskrétní morfémy *se, si* viz slovesa, 7.5.1.4.

Formantem budeme rozumět v některých případech také složenou příponu, tedy řetězec dvou přípon (s koncovkou). To v tom případě, že se tato složená přípona účastnila tvoření slova jako celek (nikoli postupně).

Všechny formanty, které se shodují v umístění, zařazujeme do jedné skupiny. Dále uvedené dělení na sufixy, postfixy, koncovky a slovnědruhové charakteristiky lze nalézt v podrobnějších příručkách.

Všude v následujícím textu uvádíme příponu spolu s koncovkou (*obyvatel+stv+o* jako *obyvatel+stvo*), protože je spoluformantem a především protože uvádění v této formě považujeme za názornější i přehlednější. Na tento fakt upozorňujeme odlišným záznamem koncovky pouze v kap. 6.0.3. Na ostatních místech textu dáváme přednost zde popsanému zjednodušení.

Části připojované k základu nazýváme podle umístění vzhledem k základu následovně: slovotvorná předpona (prefix), přípona (sufix), cirkumfix nebo nekoncová přípona.

prefix – **předpona**:	*nad- poručík*
sufix – **přípona**:	*ostrov -an*
cirkumfix:	*po- hranič -í*
nekoncový sufix – **nekoncová přípona**:	*mali-li-nký*

Méně často se vyskytuje zápona (postfix), která se připojuje až za sám konec základového slova (tedy i za koncovku) a umožňuje, aby se před ní stojící slovní základ ohýbal (*kdosi, kohosi, komusi atd.*). Nebudeme se zabývat případy odsunutí předpony (deprefixace), které v češtině nejsou časté, a speciálně nebudeme probírat ani odsunutí přípony (desufixace: *vytvořit – výtvor*; tyto případy však naleznete v oddíle Odvozování 6.1.1), ani výměnu předpony (reprefixaci: *postrašený – přestrašený*) nebo výměnu přípony (resufixaci: *bohatý – boháč*).

Přestože slovotvorba používá termín formant nebo výše vyjmenované další termíny, jde o slovotvorné morfémy. To z ní dělá – vedle tvarosloví – druhou velkou oblast morfologie (viz kap. 7).

Slovotvorné předpony, přípony a cirkumfixy lze tedy z hlediska morfémů označit za slovotvorné (a tedy lexikální, nikoli gramatické) morfémy. Vedle nich zná slovotvorná morfologie také morfém kořenný. Ten dostaneme, oddělíme-li od slova všechny slovotvorné morfémy odvozovací (i s koncovkami, stojí-li morfém na konci slova; v našem textu na koncovky neboli morfémy tvarotvorné zvlášť neupozorňujeme).

K odvozování jsou většinou řazeny také případy, kdy se ze slovesa nereflexivního (např. *nést*) reflexivizací stává sloveso zvratné (*nést se*) se samostatně stojící (diskrétní) částí *se, si*. Jak jsme odvozování a tvoření slov vymezili výše (zabývá se jednoslovným pojmenováním), chápeme tyto případy na samé jeho hranici a za ní. Zmínku o nich najdete v oddíle Slovesa, viz 7.5.1.4.

Mutace = mění se význam: *ryba – rybář*; **transpozice** = mění se slovní druh: *tvrdý – tvrdost* (**konverze** = mění se slovní druh, ale ne forma: *vrchní číšník – vrchní*); **modifikace** = přidává se zeslabující/zesilující/expresivní rys, nemění se význam ani slovní druh: *krátký – kratinký*

6.0.1.2 Rozšiřování a hromadění přípon

Rozšiřování přípon přesunem původních hranic

Při zkoumání odvozování sledujeme následující tři faktory, které dohromady tvoří slovotvorný typ:

slovotvorný formant	(např. *-ní*: *hrad* → *hradní*)
typ obecného významu	(např. název místa: *rum* → *rumiště*)
typ slovotvorného základu, slovní druh	(např. kmen příd. jm.: *možn* → *možnost*)

Slovotvorný typ je základním a nejdůležitějším činitelem slovotvorného systému. Sledování všech tří jeho faktorů je důležité zejména v případech, kde je jeden slovotvorný typ natolik častý, že se podle něj začne vyvíjet analogické tvoření, ovšem za přítomnosti jiných činitelů. Obvykle se slovotvorný formant začne připojovat k jinému slovnímu druhu, ale mluvčí současně přehodnotí (přesunou) původní hranice formantu a formant rozšíří. Jde o **přerozdělení** (perintegraci) toho, co patří ke slovotvorné příponě. Případy se pak mohou jevit na první pohled jako varianty. My je budeme považovat za samostatné slovotvorné typy, protože se opírají o základová slova různého slovního druhu, protože jejich forma je odlišná a protože tuto odlišnost nezpůsobilo jiné hláskové sousedství.

základové slovo je přídavné jméno × podstatné jméno:
- *možný* → *možnost* (sufix: *-ost*) × *tragika* → *tragičnost* (sufix: *-nost*)
- *odborný* → *odborník* (sufix: *-ík*) × *číše* → *číšník* (sufix: *-ník*)

základové slovo je sloveso × podstatné jméno:
- *studovat* → *studovna* (sufix: *-n-a*) × *stroj* → *strojovna* (sufix: *-ovn-a*)
- *ubytovat* → *ubytovna* (sufix: *-n-a*) × *kniha* → *knihovna* (sufix: *-ovn-a*)

kdo vykonává činnost (odvozeno od slovesa) × věc:
- *tiskař* → *tiskárna* (sufix: *-n-a*) × *káva* → *kavárna* (sufix: *-árn-a*)
- *pekař* → *pekárna* (sufix: *-n-a*) × *voda* → *vodárna* (sufix: *-árn-a*)

Tyto případy hodnotíme jako samostatné sufixy.

Trojice *tiskárna – kavárna – mrazírna* dobře dokumentuje důležitost kmenotvorné přípony (viz 7.5.2) při odvozování. Pokud nastane **střet samohlásky kmenotvorné přípony se samohláskou na nepůvodní hranici**, pak kmenotvorná přípona zůstane (*mraz-i-t* → *mrazírna*), zatímco samohláska sufixu na nepůvodní hranici se odsouvá. Na základě toho budeme posuzovat případy s *-árn(a)*, budou-li odvozeny od sloves s kmenotvornou příponou *-a-*, jako případy se sufixem *-rn(a)*: *poslucháma* (místo, kde se *poslouchá* – sufix: *-rn(a)* + změna délky kmenotvorné přípony *-a-*). Případy budeme posuzovat jednotlivě a s důrazem na logiku významových vztahů v rámci analýzy typu slovo motivující – slovo motivované: *strojírna*, místo, kde se vyrábí *stroje*, nikoli místo, kde se bude něco *strojit* – sufix: *-írn(a)* od slova *stroj*.

Rozšiřování přípon vkládáním spojovacího morfému

Při odvozování se můžeme setkat se spojovacím morfémem, konektémem. Může to být vkladné **-n-** (*bažant-n-ice*), nebo **-ov-** (*knih-ov-na, před-ov-ka, stan-ov-isko*), **-ev-** (*duš-ev-ní, poust-ev-na*), **-av-** (*noh-av-ice, lij-av-ec*). Budeme je považovat za rozšíření přípony, resp. za její součást.

Hromadění přípon

Postupným odvozováním se mohou sufixy hromadit (*modlit-**ba** – modlit-**eb-na***). O komplex sufixů jde ale jen tehdy, když analýzou můžeme potvrdit jejich postupné hromadění (*péct - pek-**ař** – pek-**ár-na***); tam, kde původní komplex analýzou rozdělit nedokážeme (*káva - kav-**árna***), hovoříme o sufixu.

Naše slovotvorná analýza pracuje všude tam, kde to jde, se sufixy prvního řádu, to znamená, že při určování sufixu pracuje se slovotvornou řadou a v jejím rámci porovnává slovo odvozené a slovo základové (těsně před ním stojící, mající s ním společnou největší část).

6.0.1.3 Slovotvorné typy

Jak už jsme uvedli výše, při odvozování hraje roli slovotvorný typ, důležité jsou pro něj následující faktory: slovotvorný formant (např. *-ní*: *hrad → hradní*), typ obecného významu (např. název místa: *rum → rumiště*) a typ slovotvorného základu, slovní druh (např. kmen příd. jm.: *možn → možnost*).

K jednomu slovotvornému typu patří ta slova, která se v těchto třech faktorech shodují. Jsou to tedy slova mající stejný obecný význam, tvořená stejným způsobem a ze stejného typu slov.

Při slovotvorné analýze tedy zvažujeme nejen formant, ale také další faktory (jeho význam, slovní druh slova základového, konkrétní podobu slovotvorného základu). V našem přehledu (6.1 a dále) není materiál řazen podle komplexu všech faktorů slovotvorného typu, je řazen podle formy slovotvorného formantu.

6.0.1.4 Slovotvorné kategorie

Slova jakožto výsledky tvoření můžeme třídit podle **slovotvorných kategorií**, které jsou založeny na **obecnějším společném významu**, používané slovotvorné formanty jsou uvnitř jedné kategorie různé. Slovotvorné kategorie jsou v blízkém vztahu ke kategoriím pojmenovacím (podrobnější vysvětlení viz níže 6.0.2):

Slovotvorné kategorie podstatných jmen s příklady:

slovotvorné kategorie	pojmenovací kategorie		
	mutace	transpozice	modifikace
názvy konatelské	*rybář*		
n. činitelské	*pěstitel*		
n. obyvatelské	*ostrovan*		
n. podle příslušnosti	*republikán*		
n. nositelů vlastnosti	*stařec*		
n. nositelů okolnostního určení	*námořník*		
n. přechýlené	*cizinka*		
n. zdrobnělé	*váleček*		*chlapeček*
n. zvelič ené			*chlapisko*
n. mláďat	*slůně*		
n. hromadné	*obyvatelstvo*		
n. jednotlivin	*travina*		
n. podle podobnosti	*vlčák*		
n. prostředků	*šroubovák*		

Mutace = mění se význam: *ryba – rybář*; **transpozice** = mění se slovní druh: *tvrdý – tvrdost* (**konverze** = mění se slovní druh, ale ne forma: *vrchní* číšník – *vrchní*); **modifikace** = přidává se zeslabující/zesilující/expresivní rys, nemění se význam ani slovní druh: *krátký – kratinký*

slovotvorné kategorie	pojmenovací kategorie		
	mutace	transpozice	modifikace
n. rostlin, zvířat, přírodnin	*žabinec*		
n. míst	*smetiště*		
n. výsledků děje	*ústřižek*		
n. dějů		*pečení*	
n. vlastností a stavů		*bohatství*	
n. okolností		*zítřek*	
n. konvertované		*výborná*	

O zařazení jmen přechýlených, hromadných, mláďat a dalších viz 6.1.1.2.

Slovotvorné kategorie přídavných jmen s příklady:

	mutace	transpozice	modifikace
př. jm. vztahová	*televizní*		
př. jm. přivlastňovací		*otcův*	
př. jm. látky a původu	*dřevěný*		
př. jm. místa a času	*zimní*		
př. jm. podobnosti	*jehlicovitý*		
př. jm. nápadného rysu	*bradatý*		
př. jm. možnosti	*čitelný*		
př. jm. dějová	*bojový*	*bojující*	
př. jm. účelová	*hasicí*		
př. jm. výsledková		*upečený*	
př. jm. zeslabující			*pomenší*
př. jm. zesilující			*dlouhatánský*

Z příkladů vidíme, že jednotlivé slovotvorné kategorie často sdílejí odvozovací části s kategoriemi dalšími (*chlapeček, ústřižek, zítřek – vlčák, šroubovák – televizní, zimní*). Z důvodu omezeného prostoru a současně s cílem představit co největší škálu odvozovacích prostředků jsme zvolili v následujících kapitolách kategorizaci opírající se o hledisko pojmenovací – viz níže 6.0.2 – a v jeho rámci takové rozložení (resp. někdy sloučení) kategorií, které minimalizuje opakování.

6.0.1.5 Tvoření skládáním

Při tvoření slov **skládáním** (kompozicí) se k sobě připojuje několik částí (obvykle dvě), které, stojí-li samostatně, jsou plnovýznamovými slovy (*voda* + *pád: vodopád*). Můžeme tedy také říct, že se k sobě připojuje několik slovotvorných základů. Takto vzniklému slovu říkáme **složenina** (kompozitum). Spojovaným částem říkáme přední a zadní, eventuálně ještě střední člen složeniny. Mezi nimi bývá vložena spojovací samohláska (spojovací morfém, konektém: *modr-**o**-zelený*). Tu při analýze složeniny přiřazujeme k přednímu členu, který je v zásadě odpovědný za její podobu. Skládání bývá často doprovázeno odvozováním.

6.0.1.6 Tvoření zkracováním

Při tvoření slov **zkracováním** (abreviací) se základové slovo různým způsobem zkracuje.

(1) Vypouští se střední část slova a počáteční a koncová část jsou staženy k sobě – zkracování stažené, tedy kontrakční (*matematika – matika*).

(2) Vypouští se koncová část – zkracování počátkové, tedy iniciálové (*spolehnutí – spoleh*).
(3) Vypouští se počáteční část – zkracování koncové, tedy finální (*cigaretka – retka*).
(4) Vypouští se jeden ze slovních základů složeniny – zkracování rozložením složenin, tedy dekompozicí (*dekagram – deka*).

Jen v části případů jde o zkracování čisté, mnoho případů (zkracování počátkového a rozložením složenin) přibírá běžné přípony, aby se slovo dobře začlenilo do tvarosloví češtiny. Je tedy podobně jako skládání často doprovázeno odvozováním.

6.0.2 Hledisko pojmenovací (onomaziologické)

Zajímá-li nás, jakým obecným způsobem se pojmenování vybraného jevu vytváří (hledisko onomaziologické), pak budeme sledovat především to, zda se při tvoření pojmenování mění význam slova základového (kategorie **mutace**), nebo zda se mění především slovní druh, zatímco význam se mění minimálně (kategorie **transpozice**), nebo zda se nemění ani slovní druh, ani základní význam, ale slovo získává dodatečný rys, odstín (kategorie **modifikace**).

6

V našem přehledu nevydělujeme zvláštní kategorii **reprodukce**, ve které je zvuk ztvárněn pomocí hlásek konkrétního jazyka. Konkrétní ztvárnění je často věcí kulturní tradice (*bim, bam*), věrnost napodobení není nejdůležitějším měřítkem.

Setkávají-li se dva či více slovních základů, tedy v případě skládání, může z hlediska pojmenovacího vedle kategorií už uvedených (kategorie mutace: spojením dvou obsahů vzniká obsah nové významové kvality; a modifikace: jeden člen složeniny je blíže určován druhým členem) jít také o kategorii typickou pouze pro složeniny, kategorii slučovací (kategorii **koordinace**, **integrace**).

6.0.3 Slovotvorná stavba slova – tvar slovního základu, tvar afixu

6.0.3.1 Odvozování předponou

Při odvozování bývá rozpoznání slovotvorné hranice (slovotvorného švu), konkrétní podoby slovního základu a podoby k němu se připojujícího konkrétního afixu – tedy slovotvorná analýza – snazší u **prefixů** a **předních částí cirkumfixů**. Jejich podoby u podstatných jmen, přídavných jmen a sloves většinou odpovídají českým předložkám (vyjma *pa-, pra-, pře-, roz-, sou-, vy-, vý-, vz-* a dále vyjma *pří-*, které odpovídá předložce *při*).

6.0.3.2 Odvozování příponou

U **sufixů** je rozpoznání jejich formy těžší, situace je rozrůzněná a ne vždy zcela průhledná. Obecně platí, že při odvozování čeština preferuje slovotvorný základ ve tvaru kmene (tedy tvar slova bez koncovky). Při slovotvorné analýze dáváme obecně přednost frekventovaným sufixům, které jsou tak opřeny o bohatou analogii.

Odvozování z podstatných jmen

Při odvozování z **podstatných jmen** bývá nejčastěji slovotvorným základem **kmen** základového slova (tedy jeho tvar bez koncovky):

Nom. sg. – *předsed(a)* – kmen: *předsed* → *předsednický;* sufix: *-nick(ý)*

Pokud má substantivum více kmenů (*tel(e), telet-e, telat-a*), základní slovníkový tvar nehraje roli, odvozování se mohou účastnit různé kmeny:

Mutace = mění se význam: *ryba – rybář*; **transpozice** = mění se slovní druh: *tvrdý – tvrdost* (**konverze** = mění se slovní druh, ale ne forma: *vrchní číšník – vrchní*); **modifikace** = přidává se zeslabující/zesilující/expresivní rys, nemění se význam ani slovní druh: *krátký – kratinký*

tel(e) → *telit se*; sufix: *-i(t)*
telet(e) → *teletina*; sufix: *-in(a)*

Při tvoření slov z podstatných jmen nastávají případy vynechávání zdvojených hlásek (*-ss-*) na slovotvorné hranici. Vynechávání zdvojeného *-ss-* nastává pravidelně, sufix chápeme tradičně, tedy *-ský*:

Brandýs(Ø) – kmen: *Brandýs* → *brandýský*; sufix: *-sk(ý)*

Podobné řešení má sousedství *-k-* + *-ský*, které vede k tomu, že podoba přípony je *-cký*:

politik(a) – kmen: *politik* → *politický*; sufix: *-ck(ý)*

Problémy spíše činí případy sufixů *-n(ý)* a *-n(í)*, které naopak vedou ke zdvojenému *-nn*. Také toto zdvojení nastává pravidelně:

výkon(Ø) – kmen: *výkon* → *výkonný*; sufix: *-n(ý)*
telefon(Ø) – kmen: *telefon* → *telefonní*; sufix: *-n(í)*

Je-li na konci kmene podstatného jména *-k* (dnes už takto nevnímaný, ale historicky také příponový prvek), pak se může – v některých případech – tato část **vypouštět**:

jazyk(Ø) – kmen: *jazyk* → *jazylka*; sufix: *-lk(a)*

Při odvozování od podstatných jmen se můžeme setkat s **vkladným** *-n-* (*bažant-n-ice*), nebo *-ov-* (*knih-ov-na, král-ov-ský*), *-ev-* (*duš-ev-ní*), *-av-* (*noh-av-ice, špin-av-ý*). Budeme je považovat za rozšíření přípony, resp. za její součást.

Odvozování z přídavných jmen

Také při odvozování z **přídavných jmen** bývá slovotvorným základem kmen základového slova (tedy jeho tvar bez koncovky):

Nom. sg. mask. – *hork(ý)* – kmen: *hork* → *horko*; sufix: *-(o)*
Nom. sg. mask. – *marn(ý)* – kmen: *marn* → *marnost*; sufix: *-ost(Ø)*

Tomuto typu slovotvorné analýzy dáváme přednost v případech, kdy motivace přídavným jménem je zřejmá:

Nom. sg. *lanov(á) dráh(a)* – kmen: *lanov* → *lanovka*; sufix: *-k(a)*
(tedy nikoli od *lano*)

Při tvoření slov z přídavných jmen utvořených příponou *-n(ý)*, *-n(í)* se tato přípona odsouvá a zdvojené *-nn-* mizí:

denn(í) záznamník(Ø) – kmen: *den* → *deník*; sufix: *-ík(Ø)*

Je-li na konci kmene přídavného jména *-k-*, *-n-* nebo *-at-* (dnes už takto nevnímaný, ale historicky také příponový prvek), pak se může – v některých případech – tato část vypouštět:

Nom. sg. mask. – *sladk(ý)* – kmen: *sladk* → *sladit*; sufix: *-i(t)*
Nom. sg. mask. – *hořk(ý)* – kmen: *hořk* → *hořec*; sufix: *-ec(Ø)*
Nom. sg. mask. – *krásn(ý)* – kmen: *krásn* → *krása*; sufix: *-(a)*
Nom. sg. fem. – *hlásn(á) věž* – kmen: *hlásn* → *hláska*; sufix: *-k(a)*
Nom. sg. mask. – *rovn(ý)* – kmen: *rovn* → *rovina*; sufix: *-in(a)*
Nom. sg. mask. – *huňat(ý)* – kmen: *huňat* → *huňáč*; sufix: *-áč(Ø)*

Vypouštěné řetězce mohou být i delší, např. *-ok-*:

Nom. sg. mask. – *vysok(ý)* – kmen: *vysok* → *výše*; sufix: *-(e)*

Takto lze hodnotit i některé jevy tvarotvorné (morfologické):

Nom. sg. mask. – *krátk(ý)* – kmen: *krátk* → *kratší*; sufix: *-ší(Ø)*

Analyzujeme-li tvary *budoucnost, vědoucnost, žádoucnost*, původní slovotvorný vztah vede k dnes již neužívaným tvarům *budoucný, vědoucný, žádoucný* (srov. *budoucně, vědoucně, žádoucně*). V současné češtině budeme hovořit o **vkladném** *-n-*. Někdy se zde hovoří o rozšíření kmene (a předpokládá se tak znalost původních tvarů), v této mluvnici budeme výše zmíněné příklady považovat za rozšíření přípony (na základě analogie s četným typem slovotvorného vztahu *možný – možnost*, tak zřejmě také *tragičnost*).

Při odvozování z přídavných jmen se dále můžeme setkat s **vkladným** *-ov-* (*před-ov-ka*), *-ev-* (*poust-ev-na*), *-av-* (*kras-av-ice*). Tyto morfémy budeme považovat za rozšíření přípony, resp. za její součást.

Odvozování z číslovek

Při odvozování z číslovek je obvyklým slovotvorným základem kmen základového slova:

Nom. *osm(Ø)* – kmen: *osm* → *osma*; sufix: *-(a)*
Nom. *osm(Ø)* – kmen: *osm* → *osmička*; sufix: *-ičk(a)*
Nom. *osm(ý)* – kmen: *osm* → *osmina*; sufix: *-in(a)*
Nom. *osm(ý)* – kmen: *osm* → *osmák*; sufix: *-ák(Ø)*
Nom. *osmin(a)* – kmen: *osmin* → *osminka*; sufix: *-k(a)*

Neměli bychom se tu nechat zmást některými běžnými hláskovými alternacemi:

Nom. *třicet(Ø)* – kmen: *třicet* → *třicítka*; sufix: *-k(a)*

Odvozování ze sloves

Při odvozování ze **sloves** je obvyklým slovotvorným základem kmen základového slova, tedy i kmenotvorná přípona (*-e-/-ě-, -i-/-í, -a-/-á-, -j-, -n-/-nu-/-nou-, -ova-, -uj-*):

pořáda(t) – slovotv. základ = kmen min.: *pořáda* → *pořadač*; sufix: *-č(Ø)*
žehli(t) – slovotv. základ = kmen min.: *žehli* → *žehlička*; sufix: *-čk(a)*
čerpa(t) – slovotv. základ = kmen min.: *čerpa* → *čerpadlo*; sufix: *-dl(o)*
hlasova(t) – slovotv. základ = kmen min.: *hlasova* → *hlasování*; sufix: *-n(í)*
hnís(t) – slovotv. základ = kmen min.: *hnět* → *hnětýnka*; sufix: *-ýnk(a)*

Všimněme si, že jde o sufixy začínající na souhlásku, takže sousedství kmenotvorné přípony (která obsahuje jen samohlásku, nebo na ni končí) nečiní problém.

Je-li součástí kmene **kmenotvorná přípona složená** (*-ov + a-*), může do odvozeného slova vcházet pouze svou **první částí**:

milova(t) – slovotv. základ: *milov* → *milovník*; sufix: *-ník(Ø)*

Přípona se může připojovat ke slovotvornému základu bez kmenotvorné přípony (ke kořenu):

soudi(t) – kmen min.: *soudi* – slovotv. základ: *soud* → *sudba*; sufix: *-b(a)*
+ hlásková alternace v kořeni

Kdyby v těchto případech vznikl větší shluk souhlásek, může se koncová hláska vypustit:

kresli(t) – kmen min.: *kresli* – slovotv. základ: *kres* → *kresba*; sufix: *-b(a)*
tedy nikoli *kresl*

Při odvozování ze sloves, při kterém se k slovnímu základu připojují **sufixy začínající na samohlásky**, by ovšem sousedství dvou samohlásek činilo problémy. Nemusíme v takových případech odvozovat od kmene s kmenotvornou příponou, slovotvorný základ může být bez kmenotvorné přípony:

ztrati(t) – kmen min.: *ztrati* – slovotv. základ: *ztrat* → *ztráta*; sufix: *-(a)*
smrka(t) – kmen min.: *smrka* – slovotv. základ: *smrk* → *smrkáč*; sufix: *-áč(Ø)*

Mutace = mění se význam: *ryba – rybář*; **transpozice** = mění se slovní druh: *tvrdý – tvrdost* (**konverze** = mění se slovní druh, ale ne forma: *vrchní číšník – vrchní*); **modifikace** = přidává se zeslabující/zesilující/expresivní rys, nemění se význam ani slovní druh: *krátký – kratinký*

kupova(t) – kmen min.: *kupova* – slovotv. základ: *kup* → *kupec*; sufix: *-ec(Ø)*
kráje(t) – kmen min.: *kráje* – slovotv. základ: *kráj* → *krajíc*; sufix: *-íc(Ø)*
šlapa(t) – kmen min.: *šlapa* – slovotv. základ: *šlap* → *šlápota*; sufix: *-ot(a)*
poletova(t) – kmen min.: *poletova* – slovotv. základ: *polet* → *poletucha*; sufix: *-uch(a)*
seka(t) – kmen min.: *seka* – slovotv. základ: *sek* → *sekyra*; sufix: *-yr(a)*

Při analýze klademe menší důraz na její zdánlivou „jednoduchost" a větší důraz na logické a významové vztahy mezi slovy. Na tomto základě významový vztah mezi slovy *model* a *modelína* téměř nevidíme (málokterý *model* je z *modelíny*), ale vidíme vztah mezi slovy *modelovat* a *modelína* (materiál, ze kterého můžeme *modelovat*, je *modelína*).

Při odvozování ze sloves, při kterém se k slovnímu základu připojují **sufixy začínající na samohlásky** a současně **kmenotvorná přípona obsahuje souhlásku**, nedochází vždy k odsunutí celé kmenotvorné přípony, ale někdy jen její koncové samohlásky. Slovotvorný základ pak může z kmenotvorné přípony obsahovat jen souhlásku nebo tu část, která souhláskou končí:

blednou(t) – kmen min.: *blednu* – slovotv. základ: *bledn* → *bledníčka*; sufix: *-ičk(a)*
šroubova(t) – kmen min.: *šroubova* – slovotv. základ: *šroubov* → *šroubovák*; sufix: *-ák(Ø)*

Při odvozování z **přechodníků** či **příčestí** je obvyklé, že část koncovky (nebo jedné z koncovek – viz *hoře/hoříce*), nikoli koncovka celá, zůstává ze sémantických důvodů v odvozeném slově přítomna (a je tedy součástí slovního základu). Zůstane tak zachován příznak ne/ukončenosti nebo aktivnosti/pasivnosti. Tvoření se tedy neopírá pouze o kmen, ale o kmen a část koncovky:

přechodník přít. – *hořic* → *hořící*; tvoření koncovkou: *-(í)*
přechodník min. – *vyhořevši* → *vyhořevší*; tvoření koncovkou: *-(í)*
příčestí minulé – *vyhořel* → *vyhořelý*; tvoření koncovkou: *-(ý)*
příčestí trpné – *namalován* → *namalovaný*; tvoření koncovkou: *-(ý)*

Při odvozování ze sloves preferují mluvčí češtiny situaci, kdy slovotvorným základem je kmen (tedy tvar bez koncovky). V situaci, kdy se k slovnímu základu připojují **sufixy začínající na samohlásky** a ve které je kmen jednoslabičný (obsahující slabiku otevřenou, viz 4.5.2), může být slovním základem infinitiv:

infinitiv – *rýt(t)* → *rytec*; sufix: *-ec(Ø)*

Sufixy začínající souhláskou se i u slov s jednoslabičným kmenem připojují spíš ke kmeni:

infinitiv – *rýt(t)* – kmen min.: *ry* → *rydlo*; sufix: *-dl(o)*

Při odvozování ze sloves může v řídkých případech být slovním základem také **infinitiv**, tedy kmen i s koncovkou:

infinitiv – *požíva(t)* → *poživatina*; sufix: *-in(a)*

Při odvozování ze sloves se může setkat s vkladnými morfémy **-ov-** (*stan-ov-isko*), **-av-** (*lij-av-ec, naléh-av-ý*). Budeme je považovat za rozšíření přípony, resp. za její součást.

Odvozování z příslovcí

Přestože příslovce počítáme ke slovům neohebným, pro slovotvornou analýzu je výhodné se na ně dívat jako na slova, která se skládají z kmene a slovnědruhové koncovky. Při odvozování z **příslovcí** je obvyklým slovotvorným základem kmen základového slova:

1. p. *zpátk(y)* – kmen: *zpátk* → *zpátečník*; sufix: *-ník(Ø)*

Při odvozování od příslovcí se s vkladnými morfémy nesetkáváme, částečně to však závisí na chápání jednotlivých případů odvozování (*kříž-ov-ka*: od podstatného jména *kříž*, nebo od příslovce *křížem*, příp. od přídavného jména *křížový*).

Odvozování ze zkratek

Při odvozování ze **zkratek** (hláskovaných) je obvyklým slovotvorným základem celá (neohebná) zkratka – v podobě vokalizované:

dépéhá → *dépéháčko*; sufix: *-čk(o)*
ódées → *ódéesák*; sufix: *-ák(Ø)*

i nevokalizované:

FAMU → *famák*, sufix: *-ák(Ø)*

6.0.3.3 Skládání

Při skládání se často uplatňuje spojovací hláska (morfém) vkládaná mezi dvě plnovýznamová slova, z nich první bývá zastoupeno svým kmenem (u přídavných jmen na *-ný*, *-ní* může být někdy kmen bez *-n-*: *kras-o-jízda* proti *drobn-o-malba*). Základní a nejčastější spojovací hláskou je *-o-* (*barv-o-tisk, světl-o-vlasý, prv-o-rozený*).

Spojovací *-e-* může následovat po *-j-* nebo *-ž-*, *-š-* (*báj-e-sloví, kož-e-luh, duš-e-zpytný*), spojovací *-i-* může následovat po *-t* nebo *-d* (*had-i-mrška*), po substantivech vzorů *kost* a *píseň* (*lod-i-vod, pid-i-muž*), po slovesech (*vrt-i-chvost*) a nacházíme jej také po číslovkách (*sedm-i-kráska*). Ke spojovacím hláskám *-e-* a *-i-* je příkladů příliš málo, aby bylo možno zvažovat také interpretaci jinou, např. genitivní (na dnes už neprůhledném pozadí spřežky). Napovídaly by tomu ovšem některé odlišné doklady (*zbož-í-znalec, zem-ě-dělec, lid-u-mil*), které se v jiných gramatikách označují také za doklady se spojovací hláskou (*-í-*, *-ě-* a *-u-*).

6.1 ODVOZOVÁNÍ (DERIVACE) – ODVOZENINY (DERIVÁTY)

V oddílech 6.1.1 (mutace a transpozice) i 6.1.2 (modifikace) vidíme dvě velké oblasti odpovídající formálnímu způsobu odvozování: odvozování odvozovacím prvkem a odvozování bez odvozovacího prvku. Tyto oblasti lze dále dělit.

A	B
• odvozování odvozovacím prvkem	– předponou (prefixem)
	– příponou (sufixem)
	– cirkumfixem
	– nekoncovou příponou
• odvozování bez odvozovacího prvku	– původní forma se nemění
	– původní forma se mění odsunutím přípony

Pro zjednodušení číselného značení podkapitol úroveň A vynecháváme a pracujeme s úrovní B.

Z jiného pohledu bychom mohli hovořit o odvozování s odvozovacími prvky volnými a odvozovacími prvky vázanými (ke kategorii rodu – konkrétně u univerbizace). Toto dělení zde nepoužíváme. Pasáž o univerbizaci můžete nalézt v oddíle Odvozování příponou (viz 6.1.1.2).

Mutace = mění se význam: *ryba – rybář*; **transpozice** = mění se slovní druh: *tvrdý – tvrdost* (**konverze** = mění se slovní druh, ale ne forma: *vrchní číšník – vrchní*); **modifikace** = přidává se zeslabující/zesilující/expresivní rys, nemění se význam ani slovní druh: *krátký – kratinký*

6.1.1 Mění se význam slova nebo slovní druh (mutace nebo transpozice)

Při **mutaci** se mění význam základového slova, a to tím, že se mění jeho forma (pomocí odvozovacího prvku). Základové slovo může i nemusí být stejného slovního druhu.

Při **transpozici** se mění pouze slovnědruhové zařazení slova. Ke změně formy (pomocí odvozovacího prvku) docházet může (*dobrý – dobro*), ale nemusí (*poddaný* člověk – *poddaný*), v druhém případě jde o konverzi.

Slovotvorný proces, který v tomto oddílu kapitoly o odvozování nazýváme transpozice (změna slovnědruhového zařazení, př.: *tvrdý – tvrdost*), má svou obdobu v kapitole skládání v oddílu 6.2.2. Zejména hledíme-li na víceslovnou jednotku jako na celek, analogie je zřejmá (*studená válka – studenoválečný*).

6.1.1.1 Odvozování předponou (prefixem)

Odvozování podstatných jmen (uvnitř kategorií mutace nebo transpozice)

bez- *bezvědomí;* **do-** *dopoledne*; **kolem-** *kolemstojící*; **mezi-** *mezipřistání*; **mimo-** *mimoprostor*; **místo-** *místopředseda, místodržící*; **ná-** *nákotník*; **nad-** *nadprůměr*; **ne-** *nevědomí*; **(v)o-** *okruh/vokruh*; **(v)ob-** *obočí/vobočí*; **(v)od-** *odpoledne/vodpoledne*; **o-** *okolostojící*; **pa-** *pavěda*; **po-** *počin*; **pod-** *podčeleď*; **pra-** *prapodstata*; **pro-** *provolba*; **proti-** *protilék*; **pře-** *přetlak*; **přes-** *přesčas*; **před-** *předpremiéra*; **při-** *přízvuk, přísedící*; **roz-** *rozhovor*; **s-** *svědomí*; **sou-** *souzvuk*; **vý-** *výstavba;* **zá-** *zákmit*

Předpony (původní i nepůvodní), které jsou uvedeny v tabulce, se připojují k základovým slovům patřícím k slovnímu druhu **podstatných** a **přídavných jmen**. Připojuje-li se předpona k základovým slovům více (tedy různých) slovních druhů, je dokumentována více příklady. Množství příkladů tedy nesouvisí s produktivností typu.

Mnohé přejaté předpony (myslíme součásti přejímek) jsou – díky analogii – obecně vnímány jako známé. Ty viz 6.5.

Některé doklady, které bychom hledali zde, vznikly současně předponou i příponou (viz 6.1.1.3). Mnoho dalších vzniklo odvozením ze slov, která již předponu nesla.

V případech *e-banka, e-placení* nemůžeme *e-* chápat jako předponu. Vzniklo zkrácením přídavného jména *elektronický (-á, -é)* a mimo tento typ složenin se nevyskytuje. Takto vzniklá slova patří ke skládání (viz 6.2.3.4).

Odvozování přídavných jmen (uvnitř kategorií mutace nebo transpozice)

kolem- *kolemjdoucí*; **krom-** *kromobyčejný*; **mimo-** *mimojdoucí*; **ne-** *neobchodní*; **okolo-** *okolostojící*; **pa-** *pavědecký*; **pod-** *podkritický*; **pro-** *prosociální*; **proti-** *protisociální*; **sebe-** *sebezáchovný*; **sou-** *souminulý*

Předpony, které jsou uvedeny v tabulce, se připojují k základovým slovům patřícím k slovnímu druhu **přídavných jmen**.

Mnohé přejaté předpony (myslíme součásti přejímek) jsou – díky analogii – obecně vnímány jako známé. Ty viz 6.5.

Cirkumfix **nej-** a **-ejší/-ější** nebo **-ší/-čí** (*nejpomalejší, nejkrásnější, nejdelší, nejhezčí* ap.) se účastní stupňování přídavných jmen. Podrobněji se s ním setkáváme v kapitole o tvarosloví (viz 7.2.3.2).

Odvozování sloves (uvnitř kategorií mutace nebo transpozice)

do- *doplnit*; **na-** *nazpívat*; **nad-** *nadnést*; **ne-*** *nevěřit*; **(v)o-** *opéct/vopéct*; **(v)ob-** *objevit/vobjevit*; **(v)od-** *odpovědět/vodpovědět*; **pa-** *padělat;* **po-** *potáhnout*; **pod-** *podřídit*; **pro-** *prohlásit*; **proti-** *protiargumentovat*; **pře-** *převzít*; **před-** *předplatit*; **při-** *přinést*; **roz-** *rozházet*; **s-** *snést*; **u-** *upsat*; **v-** *vnořit se*; **vy-** *vymluvit*; **vz-** *vzkypět*; **z-** *zhoblovat*; **za-** *zastrčit*

Předpony, které jsou uvedeny v tabulce, se připojují k základovým slovům patřícím k slovnímu druhu **sloves**.

* Případy negace – zejména u sloves – nebývají kategorizovány jako jev slovotvorný, my jsme se rozhodli předponu **ne-** v našem přehledu uvádět u všech slovních druhů zde probíraných a na tento fakt pouze upozornit.

6

Příklady, které by se sem dnes zdánlivě mohly řadit, ale neřadí, vznikly buď současně předponou i příponou (viz 6.1.1.3), nebo z nepředponových sloves, která dnešní čeština už nezná (*dopravit* vzniklo z *pravit* ve významu „řídit", „vést správným směrem"), nebo pomocí předpony, jejíž význam z doby vzniku už dnešní čeština nezná (*závidět* vzniklo předponou *za-* ve významu „postranně", „nepřímo").

Cizí odvozovací prvky se dostávají do kategorie sloves, jsou-li součástí přejímaného slovesa, nebo někdy prostřednictvím základového slova, ze kterého je sloveso odvozeno. Uvnitř slovního druhu sloves se mimo tyto dva případy téměř nevyskytují a nelze je považovat za průkazné (***kon**celebrovat*).

Připojení předpony je časté při změně formy ve vidové dvojici. Tyto případy popisujeme v souvislosti s videm, tedy v morfologii v 7.5.1.5.

Do slovotvorby naopak patří případy, kdy o vidovou dvojici nejde (*doplnit* není vidový protějšek k *plnit,* a proto sem patří). Řadíme je k mutaci, protože předpona zde význam pozměňuje.

Některé z uvedených předpon jsou u sloves řídké (**pa-** *padělat,* **proti-** *protiargumentovat*), často se však vyskytují u podstatných jmen.

Některé neobvyklé vkladné morfémy (**-n-** *nandat*) a vokalizace (**-u-** *zulíbat, zušlechtit* – podobně ***su**ndat*) jsou pozůstatky hláskových jevů ze starších fází češtiny.
Předpony se připojují také ke slovům, která už sama předponu nesou:

do- *doobrat, doobjednat, doposlouchat, doprodat, dopřeložit, dorozdělovat, doupravit, dovychovat, dovzdělat*; **na- (+se, si)** *naopisovat se, naposlouchat se, napřemýšlet se, nasmlouvat, navymýšlet si, navzdychat se, nazdržovat se*; **nad-** *nadužívat*; **(v)o-** *opominout/vopominout, ozbrojit*; **(v)od-** *odnaučit/vodnaučit, odposlechnout, odprodat/vodprodat, odpřednášet, odumřít/vodumírat, odvyprávět, odzbrojit*; **po-** *podotknout, ponaučit, pootáčet, poodhrnout, poposedat, poprocházet se, popřemýšlet, porozhlédnout, posbírat, pousmát, povdat, povypůjčovat si, povzdychnout, pozbýt, pozastavit*; **pod-** *podnapít, podpojistit, podvyživit*; **pro-** *pronajmout, proposlouchat se, prosouložit, provzdychat, prozradit*; **pře-** *přenastavit, přeobjednat, přeposlat, přerozdělit, přeskládat, přeuložit, převětlit, převychovat, přezbrojit*; **před-** *přednastavit, předpokládat, předprodat, předpřipravit, předzpracovat*; **při-** *přinatřefit, přiopít, přiobjednat, připojistit, přisvařit, přivstat si, přivydělat, přizpůsobit, přizabít*; **roz-** *rozpoložit, rozprodat, rozusmívat se, rozvykládat se, rozvzdychat se*; **s(e)-** *sporážet, sesbírat, sezdat*; **u-** *uposlechnout, usebrat, uvylamovat, uzpůsobit, uzardít*; **vy-** *vydobýt, vynachválit, vyposlechnout, vypodložit, vyprodat, vyzpovídat*; **z-** *zohýbat, zodpovědět, zpoplatnit, zprohýbat, zpřeházet*; **za-** *zanaříkat, zaobírat, zaobroubit, zaposlouchat, zaprodat, zapřemýšlet, zasouložit si, zaujmout, zavyhrožovat, zavzdychat, zazávidět*

Mutace = mění se význam: *ryba – rybář*; **transpozice** = mění se slovní druh: *tvrdý – tvrdost* (**konverze** = mění se slovní druh, ale ne forma: *vrchní* číšník – *vrchní*); **modifikace** = přidává se zeslabující/zesilující/expresivní rys, nemění se význam ani slovní druh: *krátký – kratinký*

Jen výjimečně se lze setkat s předponou trojnásobnou (***po-z-u-****rážet*), nebo se slovesem, které nese dvě předpony, ale pouze s jednou se dnes běžně nevyskytuje (***se-s-****kupit*, ***za-u-****jmout*).

Všimněme si, že existují i případy, kdy jde o dvě předpony stejné: ***nana****říkat se*, ***popo****jíždět*, ***se****sbírat*, *trochu si* ***za****zachraňovat*. Tyto případy však hodnotíme jako modifikace, které význam zesilují či zeslabují, ale nemění (viz 6.1.2). Všimněme si, že u části z nich je součástí odvozování také reflexivizace (*se, si*).

Na hranici předponového tvoření jednoduchého a dvojitého je ***zazá****vidět*, protože v případě *závidět* původně předponové spojení už dnes jako předponové spíše nevnímáme (podobně jako u *záležet, záviset*).

Odvozování příslovcí (uvnitř kategorií mutace nebo transpozice)

bez(e) *bezesporu, beztoho, bezmála, beztak*; **do** *dohromady, doteď, dospod*; **k(u)** *kupříkladu*; **mezi** *mezitím*; **mimo** *mimochodem, mimoto*; **na** *naoko, nanic, najednou, napotom, napřed*; **nad** *nadmíru, nadto*; **(v)o** *opravdu/vopravdu, ostošest/vostošest, opodál*; **(v)ob** *občas/vobčas, obzvlášť/vobzvlášť*; **(v)od** *odnepaměti, odkdy/vodkdy*; **po** *popořádku, potom, pojednatřicáté, podnes*; **pro** *prostřed, proto, prozatím*; **před** *předtím, předloni*; **přes** *přesrok, přesto, přespříště*; **při** *přinejlepším, přitom*; **s(e)** *spodivem, seshora*; **u** *uprostřed*; **v(e)** *vskutku, vtom, vedví, vleže, vloni, vpřed*; **z(e)** *zčásti, zprostřed, zleže, zespod*; **za** *zaboha, zajisté, zatím, zaprvé, zadost*

Předložky, které jsou uvedeny v tabulce, se spojují s dalšími slovy patřícími k slovnímu druhu **podstatných jmen**, **přídavných jmen**, **zájmen**, **číslovek**, **sloves**, **příslovcí** nebo **předložek**. Připojuje-li se předpona k základovým slovům více (tedy různých) slovních druhů, je dokumentována více příklady. Množství příkladů tedy nesouvisí s produktivností typu.

kde- *kdekam*; **lec-** *leckde*; **leda-** *ledajak*; **ledas-** *ledaskam*; **ne-** *nedlouho*; **ně-** *někde*; **ni-** *nikam*; **všeli-** *všelijak*

Předpony, které jsou uvedeny v tabulce, se připojují k základovým slovům patřícím k slovnímu druhu **příslovcí**.

Předpona „kde-" je zde náležitě v tom případě, pokud složku „kde-" nelze ztotožnit s příslovcem místa „kde". Pokud ji s příslovcem místa ztotožníme, pak uvedený příklad patří mezi spřežky (nevlastní skládání – 6.2.4.2).

Příklady variant:

lec-/ledas-/leda- (*lecjak, ledasjak, ledajak*)

6.1.1.2 Odvozování příponou (sufixem)

Odvozování podstatných jmen (uvnitř kategorií mutace nebo transpozice)

-a *bambula, něha, osma, chvála, číča*; **-ba** *honba*; **-oba** *staroba*; **-tba** *kletba*; **-da** *strejda, pravda, obejda*; **-ajda** *žákajda*; **-nda** *šeptanda*; **-anda** *fešanda*; **-uha** *ostruha*; **-echa** *macecha*; **-ucha** *sviňucha, ruducha, poletucha*; **-ka** *vyzvědačka, sušenka, nicka, dvacka, vyžírka, dálka, přeska, ňamka*; **-čka** *šlehačka*; **-ačka** *prdelačka, pravačka, zabíjačka*; **-ečka** *horečka, vařečka, zpátečka*; **-ička** *rosnička, spodnička, jednička*; **-atika** *pijatika*; **-lka** *jazylka*; **-alka** *píďalka, rusalka, píšťalka*; **-nka** *hraběnka, hádanka*; **-anka/-ánka** *ušanka/slánka, písanka*; **-enka/-ěnka** *klíčenka/rtěnka, milenka/zlatěnka, tlačenka/leštěnka*;

-inka *holubinka, modřinka*; **-ynka** *fanynka*; **-ýnka** *hnětýnka*; **-uňka** *smoluňka*; **-érka** *manikérka*; **-írka** *placírka*; **-ýrka** *špehýrka*; **-ařka** *masařka*; **-uška** *světluška*; **-tka** *pohnutka*; **-átka** *syrovátka*; **-ovatka** *jinovatka*; **-vka** *stovka, dodávka*; **-avka** *bradavka, hluchavka, třesavka*; **-ivka** *skvrnivka*; **-ovka** *obrazovka*; **-ůvka** *borůvka*; **-yka** *vladyka*; **-la** *metla*; **-ola** *mrtvola, prďola*; **-ula** *šikula, hejhula*; **-ima** *bělima*; **-na** *šatna, půjčovna*; **-ana** *dvorana, smetana*; **-ena/-ěna** *tkadlena/štěstěna, stařena*; **-ina** *bučina, slabina, osmina, poživatina, spodina*; **-ína** *modelína*; **-čina** *kozlečina*; **-ičina** *buničina*; **-elína** *vazelína*; **-nina** *pícnina*; **-ešina** *stařešina*; **-tina** *angličtina*; **-otina** *nahotina, prvotina*; **-ovina** *zubovina*; **-árna** *slepičárna, levárna*; **-írna** *kafírna*; **-ovna** *míčovna*; **-ezna** *princezna*; **-izna** *podobizna*; **-ajzna** *klapajzna*; **-ra** *kostra*; **-era/-ěra** *chuděra, sekera/záděra, mezera*; **-ura** *ježura*; **-yra** *sekyra*; **-ta** *plenta*; **-ita** *táborita, banalita*; **-ota** *levota, šlápota*; **-ista** *sborista*; **-osta** *měšťanosta, přednosta*; **-va** *břitva*; **-ava** *černava, dálava*; **-ová** *ševcová*; **-tva** *žatva*; **-c** *dědic*; **-ec** *obrazec, šílenec, čtverec, rytec*; **-ejec** *epikurejec*; **-elec** *krmelec*; **-nec** *kopanec*; **-anec** *bratranec*; **-enec/-ěnec** *papeženec, kříženec, blíženec*; **-inec** *babinec*; **-atec** *křivatec*; **-avec** *krasavec*; **-ivec** *sklivec*; **-ovec** *láčkovec*; **-ic** *šlechtic*; **-íc** *krajíc*; **-evic** *kralevic*; **-č** *řidič*; **-ač** *knírač, trubač*; **-áč** *hrbáč, naháč*; **-eč** *kladeč*; **-ad** *mokřad*; **-e/-ě** *vlče/hádě, šíře/mládě, záře/vůně*; **-ce** *důchodce, obhájce*; **-ice** *vačice, mladice, trojice*; **-lice** *poběhlice*; **-nice** *včelnice, plískanice*; **-enice/-ěnice** *sestřenice, loděnice*; **-ovnice** *brokovnice*; **-avice** *nohavice*; **-ovice** *krkovice*; **-če** *dvojče*; **-áče** *kapsáče*; **-íče** *lvíče*; **-avče** *padavče*; **-le** *housle*; **-ule** *břehule, křivule, vrtule*; **-yně** *bohyně*; **-kyně** *přítelkyně*; **-iště** *hradiště, těžiště, pracoviště*; **-niště** *tokaniště*; **-eniště** *pařeniště*; **-oviště** *vrakoviště*; **-ich** *kožich*; **-och** *slaboch, vrtoch*; **-ouch** *blatouch*; **-í** *smrčí, ostří, šití*; **-čí** *závodčí, mluvčí*; **-ní** *spaní*; **-ení** *vlášení, řešení*; **-tí** *rozhodnutí*; **-etí** *dojetí*; **-oví** *listoví*; **-tví** *siláctví*; **-ctví** *knížectví*; **-ectví** *stávkokazectví, ublíženectví*; **-nictví** *předsednictví*; **-ovnictví** *sadovnictví*; **-ství** *povalečství, bohatství, jáství, prvenství*; **-enství** *starostenství*; **-aj** *výdaj, rumraj*; **-ataj** *vozataj*; **-ej** *kročej*; **-ák** *vlčák, drobák, dvanácterák, bzučák, bubák*; **-ňák** *kapustňák*; **-ek** *sládek, bílek, čtvrtek, polibek, zítřek*; **-áček** *miláček, louskáček*; **-eček** *syreček*; **-íček** *velebníček*; **-níček** *bramborníček*; **-álek** *vtipálek*; **-nek** *spánek*; **-ásek** *žluťásek*; **-ošek** *černoušek*; **-vek** *požadavek*; **-ázek** *oblázek*; **-ík** *žebřík, rychlík, uprchlík*; **-čík** *kulometčík*; **-ník** *holubník, dvojník, milovník, zpátečník*; **-čník** *setrvačník*; **-ečník** *středečník*; **-ovičník** *holovičník*; **-eník** *harfeník*; **-iník** *kopiník*; **-ovník** *plukovník*; **-tík** *nebožtík*; **-ok** *prvok*; **-ouk** *oblouk*; **-al** *cípal*;**-ál** *nosál, kvartál, vřešťál*; **-el** *kozel, živel*; **-tel** *učitel*; **-itel** *držitel*; **-il** *čumil*; **-ol** *hrbol, výmol*; **-ýl** *střechýl, motýl*; **-ím** *otčím*; **-an** *skokan, vřešťan, hafan*; **-án** *dlouhán, kvartán*; **-ián** *hrubián*; **-en** *květen, čeřen*; **-ín** *včelín, modřín*; **-olín** *chytrolín*; **-ón** *kujón*; **-oun** *mečoun, vztekloun, bručoun*; **-ýn** *perutýn, blondýn*; **-eň** *hlaveň, holeň, učeň*; **-oň** *broskvoň, tupoň*; **-o** *kyselo, pouto*; **-čko** *céděčko*; **-isko** *křovisko*; **-ovisko** *letovisko*; **-tko** *lehátko*; **-átko** *telátko, neviňátko*; **-ítko** *pravítko*; **-lo** *světlo*; **-dlo** *švihadlo*; **-adlo** *držadlo*; **-idlo** *vrtidlo*; **-mo** *bělmo*; **-no** *mračno, magično, sukno*; **-eno** *rameno*; **-ro** *leháro*; **-eso** *koleso*; **-vo** *palivo*; **-ivo** *výrazivo, pletivo*; **-tvo** *jezdectvo*; **-ctvo** *zvířectvo*; **-ectvo** *časopisectvo*; **-nictvo** *předsednictvo*; **-stvo** *obyvatelstvo, veškerenstvo*; **-enstvo** *veličenstvo*; **-ovstvo** *rodičovstvo*; **-ar** *suchar*; **-er** *houser*; **-or** *nábor*; **-átor** *novátor, moderátor*; **-our** *hubeňour*; **-ár** *kočár*; **-ař/-ář** *žabař/holubář, metař*; **-kář** *házenkář*; **-íř** *mečíř, malíř*; **-ýř** *měchýř, pastýř*; **-as** *pruďas*; **-us** *muzikus*; **-izmus** *bábizmus*; **-ous** *divous*; **-áš** *kontráš*; **-ejš** *slimejš*; **-oš** *strakoš, kvakoš*; **-ouš** *rypouš, bělouš*; **-ýš** *trubýš, měkkýš, chřestýš*; **-et** *drobet*; **-ot** *mlaskot*; **-est** *svěžest*; **-ost** *bledost, jakost, žádost, jinakost*; **-nost** *baladičnost*; **-ivost** *březivost, váživost*; **-out** *žrout*; **-eť** *perleť*; **-áv** *rukáv*; **-ev** *plástev*; **-ov** *balíkov, krov, venkov*; **-y** *džínsy, námluvy*; **-ky** *tesilky, ospalky, ohlášky, okolky*; **-áky** *tepláky*; **-ičky** *potničky*; **-iny** *padesátiny*; **-áž** *pletáž*; **-ež** *mládež*; **-íž** *ostříž*

Přípony (jednoduché i rozšířené), které jsou uvedeny v tabulce a které jsou setříděny retrográdně (od svého konce), se připojují k základovým slovům patřícím k slovnímu druhu **podstatných jmen**, **přídavných jmen**, **zájmen**, **číslovek**, **sloves**, **příslovcí**, **předložek** nebo **citoslovcí**. Připojuje-li se přípona k základovým slovům více (tedy různých) slovních druhů, je dokumentována více příklady. Množství příkladů tedy nesouvisí s produktivností typu.

Podstatná jména vzniklá univerbizací viz Zkracování a odvozování 6.3.2.1.

Vedle podstatných jmen obecných se používá přípona **-ová**: *Horáková* také pro ženská příjmení (vlastní jména).

Příklady variant:

-Ø/-e	(*skrýš, skrýše*)
-e/-a	(*kapuce, kapuca*)

Mutace = mění se význam: *ryba – rybář*; **transpozice** = mění se slovní druh: *tvrdý – tvrdost* (**konverze** = mění se slovní druh, ale ne forma: *vrchní číšník – vrchní*); **modifikace** = přidává se zeslabující/zesilující/expresivní rys, nemění se význam ani slovní druh: *krátký – kratinký*

krátká / dlouhá samohláska u slov cizího původu:
-ida/-ída (*hepatitida, hepatitída*)
krátká / dlouhá samohláska u slov domácích:
-ař/-ář (*brankař, brankář*)
-íčka/-ička (*zádíčka, zádička*)
různé přípony (stejného jmenného rodu):
-ice/-ička (*dvojice, dvojička*)
různé přípony (různého jmenného rodu):
-ání/-ačka (*vloupání, vloupačka*)
přejatá a domácí forma (a přechody):
-néř/-ák (*žoldnéř, žoldák*)

V tabulce níže uvádíme – pro vyváženost pohledu – několik ukázek sufixů (např. *-lka parádilka*), se kterými se můžete setkat v jiných příručkách. Současně uvádíme v závorce náš pohled (od *parádila se*) a příponu, pod kterou slova řadíme my (příponou *-ka*).

-lka *parádilka* (od *parádila se*, příponou -ka); **-telka** *pastelka* (od *pastel*, příponou -ka); **-ulka** *baculka* (od *baculatý*, příponou -ka); **-erka/-érka** *dispečerka, režisérka* (od *dispečer, režisér*, příponou -ka); **-řka** *kořenářka* (od *kořenář*, příponou -ka); **-oška** *lenoška* (od *lenoch*, příponou -ka); **-natka** *hřebenatka, vlnatka* (od *hřebenatý, vlnatý*, příponou -ka); **-itka** *lupenitka* (od *lupenitý*, příponou -ka); **-antka** *bakchantka, infantka* (pravidelně od přejaté podoby mužského rodu příponou -ka, jen výjimečně příponou -ka přímo k cizí formě, např. latinské: *rosa polyant – růže polyantka*); **-ůstka** *blbůstka* (od *blbost*, příponou -ka); **-utka** *smrdutka* (od *smrdutý*, příponou -ka); **-ebna** *zkušebna* (od *zkušební*, příponou -a); **-tebna** *modlitebna* (od *modlitba*, příponou -na); **-lena** *tkadlena, přadlena* (od *tkadlec, přadlák*, příponou -ena); **-lina** *kyselina, uzlina* (od *kyselý, uzel*, příponou -ina); **-dlina** *kovadlina* (od *kovadlo*, příponou -ina); **-atina** *kulatina* (od *kulatý*, příponou -ina); **-avina** *hořlavina* (od *hořlavý*, příponou -ina); **-lna** *svítilna* (od *svítil/a/o*, příponou -na); **-telna** *zprostředkovatelna* (od *zprostředkovatel*, příponou -na); **-rna** *čekárna, balírna* (od *čekat, balit*, příponami -árna, -írna); **-alista** *formalista* (od *formalismus*, příponou -ista); **-ionalista** *nacionalista* (od *nacionalismus*, příponou -ista); **-ionista** *impresionista* (od *impresionismus*, příponou -ista); **-ualista** *individualista* (od *individual(ní)*, příponou -ista); **-atista** *separatista* (od *separace*, příponou -ista); **-lec** *znalec, střelec* (od *znalý, střela*, příponou -ec); **-dlec** *podlec* (od *podlý*, příponou -ec); **-nec** *chovanec* (od *chovaný*, příponou -ec); **-náč** *listnáč* (od *listnatý*, příponou -áč); **-lice** *vidlice, veselice* (od *vidle, veselý*, příponou -ice); **-atice** *vlasatice* (od *vlasatý*, příponou -ice); **-sle** *housle* (od *housti*, příponou -le); **-ně** *nemluvně* (od *nemluvný*, příponou -ě); **-ovkyně** sportovkyně (od *sportovec*, příponou -kyně); **-liště** *popeliště* (od *popel*, příponou -iště); **-ovčí** *jalovčí* (od *jalovec*, příponou -čí); **-ovství** *bláznovství* (od *bláznovský*, příponou -ství); **-čák** *vrabčák* (od *vrabec*, příponou -ák); **-lák** *bodlák, vidlák* (od *bodllo, vidle*, příponou -ák); **-ovák** *borovák* (od *borový*, příponou -ák); **-lek** *pisálek* (od *psal*, příponou -ek); **-ének** *listének* (od *listen*, příponou -ek); **-tek** *začátek* (od příčestí trpného *začat*, příponou -ek); **-lík** *jedlík* (od *jedl*, příponou -ík); **-ávník** *rukávník* (od *rukáv*, příponou -ník); **-loun** *křikloun* (od *křičel*, příponou -oun); **-lisko** *skalisko* (od *skála*, příponou -isko); **-otisko** *dobrotisko* (od *dobrotivý*, příponou -isko); **-atář** *indosatář* (nový majitel cenného papíru písemně uvedený na jeho rubu; příponou -ář k přejatému už slovu *indosát* stejného významu)

V případě kategorie mutace a jí přináležejících přípon se naše kategorizace liší od mluvnic starších. S kategorií mutace – tedy se změnou významu – počítáme u těch dvojic slov (slovo původní : slovo odvozené), u kterých každý člen dvojice pojmenovává jinou (nějak svébytnou) skupinu osob, věcí atp., a to byť by patřily do stejné (z našeho hlediska vyšší) třídy, měly stejnou funkci.

Kategorii mutace, tedy dvě jasně odlišené a nepřekrývající se skupiny, máme u slov základových a vedle toho slov přechýlených a jmen mláďat: *učitel* versus *učitelka*, *lev* versus *lvíče*.

Odlišení je také u opozice jednotlivina – skupina (podst. jména hromadná), která je blízká gramatické opozici uvnitř kategorie čísla (jednotné číslo – množné číslo), ale která nevyjadřuje „množství/mnohost jednotlivin", ale toto množství jednotlivin pojímá/chápe jako jednotný celek, čímž se od gramatického množného čísla liší: *list, listy* versus *listoví*.

Lišení můžeme nalézt také u opozice slovo nezdrobnělé – slovo zdrobnělé. Slovo *stůl* máme rezervováno pro předměty jisté kategorie a určité velikosti (*jídelní stůl, pracovní stůl*), slovo *stolek* pro velikost jinou (*konferenční stolek, dětský stolek, stolek pro panenky*). Kdybychom slovem *stolek* označili *jídelní stůl*, považovali bychom toto vyjádření za překvapivé a nepatřičné. Dokážeme-li odlišit podobné skupiny, považujeme zdrobňování za záležitost významu, a to i přesto, že může v kontextu docházet k částečnému překryvu obou funkcí. Překryvy a nejasné hranice jsou ovšem v jazyce na mnoha místech.

V případě zdrobnělin je kategorizace složitější. V předcházejícím odstavci jsme hovořili o jejich pojmenovacím užití, vedle toho mohou být ovšem užita také tak, že vyjadřují vztah mluvčího (pragmatické užití). Že jde u deminutiv skutečně o pojmenovací užití substantiva, zjistíme z kontextu. Když se policista, který vidí jít po ulici samotné dítě, zeptá: „*Čí je to chlapeček?*", jde o deminutivum v pojmenovacím užití. Když ovšem šedesátiletá matka řekne o svém čtyřicetiletém synovi: „*To je můj chlapeček.*", jde o deminutivum v pragmatickém užití. U deminutiv tedy nebudeme hovořit o kategorii mutace/modifikace v případě lexému, ale v případě konkrétního výskytu slova v kontextu.

K mutaci tedy počítáme:

- jména přechýlená z původně mužských (**-a** *magistra*, **-ka** *manželka*, **-ovna** *císařovna*, **-na** *kněžna*, **-ová** *ševcová*, **-ice** *holubice*, **-yně** *bohyně*, **-kyně** *přítelkyně*),
- jména přechýlená z původně ženských (**-ák** *žabák, veverčák, opičák*, **-er** *houser*, **-el** *kozel*, **-ec** *srnec*) jsou velmi řídká,
- pojmenování mláďat (**-e/-ě** *house, medvídě*; **-íče** *lvíče*); v minulosti se odvozovala nejčastěji od relativně starých názvů zvířat známých ve střední Evropě, převážně hospodářských, chovných, lovných či jinak významných, ovšem jen u těch, u kterých má smysl lišit jedince ne/dospělé – srov. neexistující **včele* (jinak se čeština uchyluje ke zdrobnělinám: *černoušek, ovečka, želvička, labuťátko* nebo aktuálně vytvoří sousloví založené na zdrobnění: *malý mravenečník*, nebo sousloví založené na pojmenování mláďat: *bažantí kuře, vlčí štěně, sobí tele*), přes stoupající obeznámenost s živočichy z celého světa a trvající možnost aktuálního tvoření se v dnešní době kategorie zdá být spíše uzavřena,
- jména hromadná (**-atika** *problematika*; **-í** *smrčí*, **-ina** *zelenina*, **-ota** *pěchota*, **-oví** *listoví*, **-tvo** *jezdectvo*, **-(e)ctvo** *zvířectvo*, **-stvo** *obyvatelstvo*, **-ovstvo** *Židovstvo*, **-ež** *mládež*),
- pojmenování jednotlivin (**-inka** *kvasinka*, **-ina** *travina*, **-ín** *čeledín*) jsou velmi řídká,
- podstatná jména zdrobnělá (**-ka** *branka*, **-ek** *balónek*, **-ík** *keřík*, **-ejk** *vozejk*, **-ečko** *kolečko*); patří sem také některé jednotlivé doklady variant 2. stupně zdrobnění, ve kterých jsou výše uvedené sufixy rozšířeny o *-eč-/-éč-, -ič-/-íč-, -en-/-én-, -ín-, -áč-, -án-,-át-* (+ *ka/ek/ík/ko*).

Přípony se mohou kromě slov připojovat také ke zkratkám a vytvářet tak zkratková slova, akronyma (SPZ – *espézetka*, viz 6.4.3).

Někdy dochází k odvozování od tvarů komparativu příd. jména: *menší – menšina*.

Mutace = mění se význam: *ryba – rybář*; **transpozice** = mění se slovní druh: *tvrdý – tvrdost* (**konverze** = mění se slovní druh, ale ne forma: *vrchní* číšník – *vrchní*); **modifikace** = přidává se zeslabující/zesilující/expresivní rys, nemění se význam ani slovní druh: *krátký – kratinký*

K odvozeninám (od sloves) můžeme počítat také případy tvořené analogií s přídavnými jmény (*všimné, ošatné*). Jiné podobné případy jsou naopak odvozeny od podstatných jmen (*svědečné* od *svědek; znalečné* od *znalec*).

Část podstatných jmen vznikla pravidelným odvozováním od jmen přídavných a můžeme je považovat za odvozeniny. Protože ale impuls k tomuto odvozování nedalo přídavné jméno samo o sobě, ale sousloví (kolokace), ve kterém přídavné jméno stálo před jménem podstatným (*textilní továrna: textilní – textilka*), hovoří se někdy o **univerbizaci** (změně víceslovného pojmenování na jednoslovné). Důvodem pro podobný pohled je předpoklad, že druhý člen původního sousloví, tedy podstatné jméno, má vliv na rod výsledného slova. Je tomu tak u velké části těchto slov:

- **mask.:** *sucháč, spacák, pohřebák, snubák, obývák, pracák, děcák, berňák, baloňák, slušňák, vlečňák, papiňák, mlíčňák, kojeňák, vlastňák, symfoňák, akčňák, jídelňák*
- **fem.:** *žákajda, hudebka, služebka, izolačka, pravačka, levačka, globálka, speciálka, iniciálka, filiálka, lokálka, decimálka, originálka, kriminálka, orchestrálka, kapitálka, instrumentálka, verzálka, destilka, textilka, protialkoholka, reálka, reklamka, seznamka, dietka, realitka, asfaltka, altka, masožravka, žárlivka, přepadovka, řadovka, nehodovka, sodovka, příjezdovka, tříproudovka, výjezdovka, zásahovka, odtahovka, hrachovka, dechovka, vzduchovka, akciovka, kabelovka*
- **neut.:** *rajče*
- **pl.:** *akumulačky, kombinačky, komunálky* atp.

Některé jednotlivé podobné případy však mohly vzniknout z jiného typu původního syntagmatu: *kapsáče, lacláče* (kalhoty s kapsami, kalhoty s laclem).

Protože však existuje i řada slov bez tohoto vlivu: *partiovka* (obchod partiovým zbožím), *sociálka* (sociální odbor), *učňák* (učňovská škola), *poplašňák* (poplašné zařízení) ad., je vhodnější takové okrajové případy označit za odvozeniny bez dalšího. Z tohoto hlediska mohou stát některá slova na pomezí: *nákladák, přátelák* z celku *nákladní* (*automobil* + *auto*) *nákladní automobil* 75 % × *nákladní auto* 25 %; z celku *přátelsk-* (*-é* utkání + *-ý* zápas) *přátelské utkání* 61 % × *přátelský zápas* 39 %).

V případě univerbizace jde o změnu víceslovné jednotky na jednotku jednoslovnou, a tedy nejde o zkracování (kdy původní i výsledné pojmenování je jednoslovné). Ovšem oba případy sdílejí stejnou příčinu, oba – zkracování i univerbizace – jsou totiž výsledkem ekonomického chování jazyka (jazykové ekonomie).

Velká řada mezinárodních slov přejatých také do češtiny je často analyzována pouze z hlediska původního zdrojového jazyka (většinou tedy latiny nebo řečtiny). Malá pozornost se v jejich případě věnuje tomu konkrétnímu jazyku, ze kterého přešly do češtiny (byť by to byl úkol, jehož řešení je často nejednoznačné), a sufixům, které si z něj přinesly. Tyto bezprostřední zdroje bývají geograficky i časově bližší, ovšem málokdy uvědomované. Jistě i proto, že se sufixy hláskově přizpůsobují českému tvaroslovnému systému.

Výslovně tedy upozorňujeme na to, že v následující tabulce nejde o české formanty (nebo řetězce, které tak v češtině mohou být vnímány), ale o formanty cizí, které si čeština jen hláskově přizpůsobila. Jen malá část pronikla do češtiny tak daleko, že se dokáže spojovat se slovy českými (*bábismus*). Příklady oddělujeme středníkem v závislosti na zdrojovém jazyce.

-áda *armáda* (ze špan.); *fasáda, brigáda, paráda* (z německého -ade); *ambasáda, arkáda* (z francouzského -ade); **-ida** *pyramida* (z německého -ide); *korida* (ze špan.); *karyatida* (z řeckého -ides); **-itida/-itída** *bronchytida, syfilitida* (z latinského -itis); **-nda** *sekunda, legenda* (z lat.); *veranda* (z něm.); *sonda* (z německého -nde); **-istika** *statistika, publicistika* (z německého -istik); **-uňka** *špeluňka* (z německého -unke); **-eska** *freska* (z italského -esco); *arabeska, humoreska* (z německého -eske); *groteska* (z italského -esca); **-ela** *novela, formela* (z italštiny); *klientela* (z německého -el); **-ma** *fantazma* (z řec.); *forma, norma, suma* (z lat.); *schéma, téma* (z něm.); *reklama* (z německého -me); *reforma* (z francouzského -me); **-má** *angažmá* (z francouzského -ment); **-ismá** *etablismá* (z francouzského -issement); **-atina** *želatina* (z francouzského -atine); *platina* (ze španělského -atina); **-erna** *lucerna, cisterna* (z lat.); *taverna* (z italštiny); **-s** *kurs* (z latinského -sus); *revers* (z něm.); *kompars* (z německého -se); *blankvers* (z anglického -se); **-ýna** *kantýna, serpentýna* (z německého -ine); **-ura** *figura, cenzura* (z lat.); *procedura* (z německého -ur); *brožura* (z francouzského -ure); **-tura** *kultura, struktura, literatura* (z lat.); *agentura, konjunktura* (z německého -tur); *karikatura, partitura* (z ital.); **-itura** *garnitura, politura* (z německého -itur); **-eta** *planeta* (z německého -et); *raketa* (z německého -ete); *cigareta* (z německého -ette); *bageta* (z francouzského -ette); *anketa* (z francouzského -ête); **-ista** *turista* (z německého -ist); **-iva/-íva** *iniciativa* (z francouzského -ive); *ofenzíva* (z německého -ive); **-áza** *oáza, metastáza* (z německého -ase); **-éza** *hypotéza* (z řeckého -esis); *kombinéza* (z francouzského -aison); *majonéza* (z francouzského -aise); *fréza* (z německého -äse); *pavéza* (z italského -ese); **-iza/-íza** *deviza* (z francouzského -ise); *remíza* (z německého -is); **-oza/-óza** *prognóza* (z německého -ose); *diagnóza* (z latinského -ōsis); **-yza/-ýza** *analýza, hypofyza/hypofýza* (z řeckého -ysis); **-éd** *tragéd* (z latinského -oedus, to z řeckého -ō(i)dōs); *pléd* (z anglického -aid); **-id** *oxid* (z něm.); *pesticid* (z latinského -idere); **-oid** *asteroid, humanoid, android* (z řeckého -eidos); *celuloid* (z ang.); **-é** *defilé, kupé, klišé* (z francouzského -é); *turné, renomé* (z francouzského -ée); *filé* (z francouzského -et); **-ie** *teorie* (z něm.); *energie* (z franc.), *historie* (z latinského -ia); **-ce** *indukce* (z latinského -tiō); *redakce* (z německého -ion); **-ace** *argumentace* (z latinského -ātiō); *situace* (z německého -ation); **-ice** *pozice* (z latinského -itiō); *tradice* (z německého -ition); **-zice** *kompozice* (z latinského -sitiō, nebo německého -sition); **-ance** *šance* (z němčiny); *bilance* (z německého -anz); *aliance* (z francouzštiny); **-ence** *rezistence* (z latinského -entia, nebo německého -enz); **-erie/-érie** *galerie* (z italského -eria); *bižuterie, kavalerie, baterie, karosérie* (z franc.); *periferie, mašinérie* (z něm.); *hysterie* (z latinského -eria); **-dle** *štokrdle, štamprdle* (z německého -erl); **-rle** *štamprle, štokrle* (z německého -erl); **-se** *komise, deprese, diskuse, emise* (z latinského -ssiō); *demise* (z francouzského -ssion); **-še** *depeše, rešerše* (z francouzského -che); *galoše, kamaše* (z německého -sche); *abatyše* (z latinského -ssa); **-ze** *iluze, dimenze* (z latinského -siō); *divize* (z francouzského -sion); *recenze, verze* (z německého -sion); *krize, fáze* (z německého -se); *báze* (z německého -sis); **-ik** *kritik, historik* (z německého -iker); **-ionik** *olympionik* (z řeckého -ionīkēs); **-atik** *dramatik* (základy často z řečtiny, ale přes německé -atiker); **-etik** *teoretik* (z německého -etiker); **-ink/-ing** *trénink, marketing* (z anglického -ing); **-unk** *skunk* (z angl.); *švunk* (z německého -ung); **-uňk** *truňk, šláftruňk* (z německého -unk); *verbuňk, šizuňk* (z německého -ung); **-al** *horal* (z polštiny); **-iál** *materiál* (z něm.); *seriál* (z angl.); *ceremoniál* (z francouzštiny); **-il** *mobil* (z francouzského -ile); *profil, textil* (z něm.); **-ul** *konzul* (z lat.); *titul* (z latinského -ulus); *vestibul* (z německého -ül); **-ium** *studium, kritérium* (z lat.); *médium* (z něm.); **-ikum** *publikum, panoptikum* (z němčiny); **-ivum** *sedativum, adjektivum* (z latiny); **-ián** *tymián, pavián* (z něm.); *vegetarián* (z angl.); **-itán** *purián* (z angl.); **-én** *terén, suterén, refrén* (z německého či francouzského -ain); *bazén, kretén* (z francouzského -in); *fenomén* (z němčiny); **-in** *aspirin, chinin* (z něm.); *bulletin* (z francouzštiny); **-on** *démon* (z lat.); *region, pavilon* (z něm.); *beton, baron* (z franc.); *hormon, elektron* (z anglického -one); *citron* (z německého -one); **-ion** *region, špion, škorpion* (z něm.); *kamion* (z francouzštiny); **-eto** *kvarteto* (z italského -etto); **-andr** *vandr, koriandr, salamandr, palisandr, oleandr* (z německého -ander); *skafandr, meandr* (z francouzského -andre); **-(i)ér** *premiér* (z francouzského -(i)er); *režisér, interiér* (z francouzského nebo německého -(i)eur); **-ler** *celer* (z něm.); *dealer, thriller* (z angl.); **-ner** *partner, kontejner, skener* (z angl.); *gauner* (z něm.); **-ionér** *kondicionér* (z angličtiny); **-tér** *reportér* (z něm.); *amatér* (z francouzského -teur); **-atér** *amatér, instalatér, debatér* (z francouzského -ateur); *štukatér* (z německého -ateur); **-ír** *elixír* (z lat.); *papír, špacír, špalír* (z německého -ier); **-or** *cenzor, doktor, autor* (z lat. nebo něm.); **-iátor** *gladiátor*

Mutace = mění se význam: *ryba – rybář*; **transpozice** = mění se slovní druh: *tvrdý – tvrdost* (**konverze** = mění se slovní druh, ale ne forma: *vrchní číšník – vrchní*); **modifikace** = přidává se zeslabující/zesilující/expresivní rys, nemění se význam ani slovní druh: *krátký – kratinký*

(z lat.); *plagiátor* (z něm.); *iniciátor* (z francouzského -iateur); **-itor** *monitor, auditor* (z angl.); *emitor* (z latiny); **-ýr** *pionýr, kvartýr, portýr* (z německého -ier); *suvenýr* (z francouzského -ir); *inženýr* (z francouzského -ieur); **-tář** *inventář* (z latinského -tārium); *polštář* (z německého -ter); *notář* (z německého -tar); *signatář* (z francouzského -taire); **-éř** *kancléř, žoldnéř, makléř, haléř* (z německého -er); **-néř** *žoldnéř* (z německého -ner); **-oř** *laboratoř* (z latinského -orium), *konzervatoř* (z italského -orio); **-týř** *trychtýř, pachtýř* (z německého -ter); **-ans** *stimulans* (z lat.); **-ens** *reagens* (z lat.); **-us** *konsensus, cyklus, mýtus* (z lat.); *rytmus* (z něm.); **-ismus/-izmus** *komunismus, orgasmus* (z němčiny); **-ys** *tyrkys* (z německého -is); *kyrys* (z německého -iss); *byznys* (z anglického -ess); **-at** *Asiat* (z lat.); *akrobat, diplomat* (z francouzského -ate); **-át** *kandidát* (z latinského -ātus); *aparát* (z latinského -ātum); **-et** *kabinet* (z franc.); *dekret* (z něm.); *balet* (z německého -ett); *atlet* (z latinského -ēta); **-it** *deficit* (z lat.); *limit* (z francouzského -ite); *audit* (z angl.); **-ant** *diamant, garant, emigrant* (z něm.); *protestant* (ze středolatinského -ans); **-(i)ent** *klient* (z něm.); *asistent* (z latinské formy -ēns); **-ement** *management* (z angl.); *departement* (z franc.); *element, exkrement* (z latinského -ementum/-ēmentum); **-iv** *imperativ* (z latinského -īvus); **-áž** *garáž* (z francouzského -age); *špionáž* (z německého -age)

Některé řetězce nekategorizujeme jako slovotvorné přípony (např. **-eska**), protože vznikly připojením českého (slovnědruhového) sufixu (v našem případě **-ka**) k původnímu cizímu podstatnému jménu (*hosteska*).

6

Odvozování přídavných jmen (uvnitř kategorií mutace nebo transpozice)

-ovic *sousedovic*; **-í** *holubí, příští*; **-cí** *zvířecí, očkovací*; **-ací** *visací*; **-ácí** *domácí*; **-ící** *očkující*; **-ující** *potěšující*; **-oucí*** *divoucí, živoucí, žádoucí*; **-čí** *dílčí*; **-ačí** *jinačí*; **-ní** *kloubní, výuční, tamní, přední*; **-ební**** *platební*; **-ební** *středeční, zpáteční*; **-ijní** *penzijní*; **-ostní** *celostní*; **-evní** *duševní*; **-tivní** *kvalitativní*; **-ovní** *bankovní, venkovní*; **-ší** *jinší, přivolavší*; **-ejší** *tehdejší, protější*; **-in** *slečnin*; **-ův** *dědův*; **-ý** *ozimý, vědomý, slíbený, častý*; **-ký** *znalecký, sypký, brzký*; **-cký** *antarktický*; **-ácký** *fízlácký, domácký*; **-ecký** *časopisecký, povýšenecký*; **-ický** *katastrofický, výlučnický, opravdický*; **-nický** *předsednický*; **-atický** *panoramatický*; **-ský** *šibalský, loňský*; **-ijský** *balijský*; **-ánský** *peruánský*; **-enský** *starostenský*; **-inský/-ínský** *kartaginský/rudolfínský*; **-ovský** *babičkovský, doopravdovský*; **-lý** *trvalý*; **-elý** *podezřelý*; **-ičelý** *osmičelý*; **-ný** *podobný, dvojný, otočný, včasný, podélný*; **-ovaný** *livrejovaný*; **-ebný**** *palebný*; **-cný** *nevěřícný*; **-čný** *panovačný*; **-ečný** *závěrečný, jedinečný, šesterečný*; **-ičný** *arzeničný*; **-avičný** *dýchavičný*; **-ený/-ěný** *kožený/dřevěný*; **-elný** *citelný, přijatelný*; **-telný** *zvladatelný*; **-etelný** *zřetelný*; **-itelný** *viditelný*; **-tný** *obytný*; **-utný** *slovutný*; **-lavý** *smradlavý, písklavý*; **-livý** *zánětlivý, hanlivý*; **-atý** *hrbatý, nahatý, ležatý*; **-natý** *lidnatý*; **-ovatý** *jedovatý, nanicovatý*; **-itý** *blanitý, pracovitý*; **-ičitý** *uraničitý*; **-ovitý** *lžícovitý*; **-istý** *chloristý*; **-utý** *smrdutý*; **-vý** *savý*; **-avý** *popelavý, přilnavý, zřídkavý, hopkavý*; **-ivý** *červivý, hrabivý*; **-ový** *medový, třetinový*; **-cový** *jehlancový*

Přípony, které jsou uvedeny v tabulce a které jsou setříděny retrográdně (od svého konce), se připojují k základovým slovům patřícím k slovnímu druhu **podstatných jmen**, **přídavných jmen**, **číslovek**, **sloves**, **příslovcí** nebo **předložek**. Připojuje-li se přípona k základovým slovům více (tedy různých) slovních druhů, je dokumentována více příklady. Množství příkladů tedy nesouvisí s produktivností typu.

* Uplatňuje se většinou ve dvouslovném spojení, ve kterém je podstatné jméno následováno jménem přídavným odvozeným od stejného základu, typ: *bída bídoucí, div divoucí, léta letoucí, hrůza hrůzoucí, krása krásoucí, tma tmoucí, do smrti smrťoucí, na věky věkoucí* (že je tento typ živý, dokazují autorské aktualizace: *modro modroucí, večer večeroucí*). Toto lze volněji chápat jako speciální typ zveličení (augmentace) opakováním (viz též 6.2.3.1).

** Za základové slovo bývá považováno dějové substantivum (*platba, palba*). Velká část dokladů s touto slovotvornou příponou však odpovídající dějové substantivum (v rovině užívání) postrádá (vedle *zkušební* nemáme **zkušba*, podobně *učební* – **učba, cvičební* – **cvičba*), připouštíme zde tedy možnost určit základové slovo přímo jako sloveso.

Příklady variant:

-ínský / -inský	(*rudolfínský, rudolfinský*)
-ní / -ný	(*nájemní /dům/, nájemný /dům/*)
-ivý / -avý	(*červivý, červavý*)
-(i)cí / -ící	(*čisticí /prostředky/, čistící /prostředky/*)

Všechny výše uváděné dvojice existují jako skutečné varianty (se stejným slovním základem) jen u malého počtu adjektiv. Tam, kde k výskytu variantních sufixů u stejného slovního základu dochází, může v souvislosti s kontextem docházet a dochází k sémantické diferenciaci.

Typickým příkladem je **bali-cí / bal-ící**, kde první varianta nese význam „určený k dané činnosti" (*balicí papír*) a druhá „konající/provádějící (současně) danou činnost" (*bosá noha balící mistrně žváro o podlahu*). Tento rozdíl ale mluvčí češtiny postupně stírají, protože v mnoha případech užívají jen variantu s dlouhou samohláskou. Běžně se užívá asi 100 takových slov: *řadicí* (páka), *měřicí* (přístroj), *chladicí* (zařízení), *trávicí* (ústrojí), *balicí* (papír), *čisticí* (prostředky), *plnicí* (pero), *dělicí* (čára), *holicí* (strojek), *lepicí* (páska), *hasicí* (přístroj), *vodicí* (lišta), *těsnicí* (kroužek), *bednicí* (deska), *školicí* (středisko), *mrazicí* (box), *třídicí* (linka), *zdicí* (prvek), *samolepicí* (fólie), *pečicí* (forma), *krouticí* (moment), *tavicí* (pec), *brousicí* (kotouč), *žehlicí* (prkno), *tlumicí* (vlastnosti), *spořicí* (účet), *honicí* (pes), *sušicí* (médium), *škrticí* (klapka), *kreslicí* (program), *kropicí* (vůz), *mučicí* (nástroje), *samočisticí* (schopnosti), *velicí* (jazyk), *řasicí* (lemovka), *stínicí* (omítka), *kypřicí* (prášek) a další.

Adjektiva ve své velké většině označují vztah k určité skupině jevů, třídě. Existují však vybrané případy, kdy adjektiva označují vztah k určité jednotlivině – všimněte si rozdílů mezi: *otcovský* × *otcův, ženský* × *ženin, sousedský* × *sousedovic*. Individuální i druhové přivlastňování viz též 7.2.2.3.

Některé koncové řetězce kategorizujeme jako slovotvorné přípony (**-ární, -orní, -erní, -antní, -entní, -ální, -elní, -ózní, -ezní/-ézní, -ivní/-ívní, -istní, -idní, -bilní**) jen v případě, že v češtině existuje slovo, které bychom v těchto případech mohli považovat za základové (*molekulární – molekula, iluzorní – iluze, primerní – prima, riskantní – risk, virulentní – virus, minimální – minimum, existencielní – existence, monstrózní – monstrum, pompézní – pompa, subjektivní – subjekt, technicistní – technika, lymfoidní – lymfa, diskutabilní – diskutovat*).

Značná část dokladů s těmito řetězci ale vznikla přidáním českého slovnědruhového sufixu **-ní** k původnímu cizímu přídavnému jménu, např. *populární* : *populár-ní* (poslední slabiku základového cizího slova máme někdy tendenci považovat za součást sufixu, v některých konkrétních případech považujeme za možné tento pohled akceptovat). Teprve později si některá takto vzniklá přídavná jména vytvořila na základě blízké příbuznosti vztahy k dalším přejatým slovům v českém lexikonu (*elegantní* k *elegance*, *indivuduální* k *individuum* atp.).

Podobně je tomu u **-etický**, např. v *teoretický, dietetický*, a **-atický**, např. v *idiomatický*, kde český sufix je původně **-ký**. Dnes je ale můžeme (díky vytvoření fundačního vztahu ke slovům *teorie*, *dieta* a *idiom*) označit za sufixy.

Vždy je ale třeba posuzovat případy jednotlivě (v případech jako *neolitický* můžeme, jde-li o přejímání z cizího jazyka, vidět jako sufix **-ký**, ale spíš tu jde o odvozeninu od *neolit*, sufix **-ický**).

Mutace = mění se význam: *ryba – rybář*; **transpozice** = mění se slovní druh: *tvrdý – tvrdost* (**konverze** = mění se slovní druh, ale ne forma: *vrchní* číšník – *vrchní*); **modifikace** = přidává se zeslabující/zesilující/expresivní rys, nemění se význam ani slovní druh: *krátký – kratinký*

Odvozování sloves (uvnitř kategorií mutace nebo transpozice)

-at *větrat, černat, tykat, křupat*; **-ovat** *křečkovat, opětovat, kušovat*; **-írovat** *placírovat*; **-izovat** *kanibalizovat*; **-et / -ět** *slzet, šedivět, kvičet*; **-it** *kamarádit, bílit, ničit, množit*; **-nout** *blesknout, žloutnout, vrznout*

Přípony, které jsou uvedeny v tabulce a které jsou setříděny retrográdně (od svého konce), se připojují k základovým slovům patřícím k slovnímu druhu **podstatných jmen**, **přídavných jmen**, **zájmen**, **číslovek** nebo **citoslovcí**. Připojuje-li se přípona k základovým slovům více (tedy různých) slovních druhů, je dokumentována více příklady. Množství příkladů tedy nesouvisí s produktivností typu.

Mezi základem a příponou mohou být u sloves odvozených ze zvukomalebných (onomatopoických) slov vloženy různé spojovací hlásky (morfémy): **-b-** *bimbat*, **-č-** *bučet*, **-l-** *brumlat*, **-n-** *chrnět*, **-t-** *chichtat se*.

Odvozování příslovcí (uvnitř kategorií mutace nebo transpozice)

-a *doma*; **-e/-ě** *bíle, bledě, prvně*; **-ade/-ude** *všade, všude*; **-ně** *protimluvně, vševědoucně*; **-ak** *jinak*; **-am** *jinam*; **-ad/-ať/-avad/-avaď/-avád/-aváde** *dokad/dokaď/dokavad/dokavaď/dokavád/dokaváde*; **-em** *spodem, hopem*; **-o** *dlouho, toliko*; **-mo** *koňmo, kosmo, zkusmo*; **-no** *stydno*; **-u** *pomalu*; **-ů** *domů*; **-y** *česky*; **-dy** *jindy, druhdy*; **-ady** *všady*; **-udy** *jinudy*; **-ky** *bosky, mlčky*

Přípony, které jsou uvedeny v tabulce a které jsou setříděny retrográdně (od svého konce), se připojují k základovým slovům patřícím k slovnímu druhu **podstatných jmen**, **přídavných jmen**, **zájmen**, **sloves**, **příslovcí** nebo **předložek**. Připojuje-li se přípona k základovým slovům více (tedy různých) slovních druhů, je dokumentována více příklady. Množství příkladů tedy nesouvisí s produktivností typu.

Příklady variant:

-ad/-ať/-avad/-avaď/-avád/-aváde

(*dokad, dokaď, dokavad, dokavaď, dokavád, dokaváde*)

6.1.1.3 Odvozování cirkumfixem (před i za základovým slovem)

Odvozovací prvek má dvě složky, jedna jeho složka stojí před, druhá za základovým slovem.

Odvozování podstatných jmen (uvnitř kategorií mutace nebo transpozice)

bez-/-ec *bezdomovec*; **bez-/-ek** *bezzemek*; **bez-/-í** *bezvládí*; **bez-/-ník** *bezbožník*; **bez-/-oví** *bezdomoví*; **do-/-ek** *dovětek*; **do-/-í** *doživotí*; **mezi-/-í** *mezidobí*; **ná-/-ek** *náhubek*; **ná-/-í** *nábřeží*; **ná-/-ice** *nákolenice*; **ná-/-ka** *nákolenka*; **ná-/-ník** *námořník*; **nad-/-ek** *nadbřišek*; **ad-/-í** *nadloží*; ***nad-/-ice*** *nadočnice*; **nad-/-ník** *nadhlavník*; **ne-/-če** *nedochůdče*; **(v)o-/-ka** *ochmelka/vochmelka, omáčka/vomáčka*; **(v)o-/-í** *ovzduší*; **(v)o-/-(n)ice** *okostice, omladnice*; **(v)o-/-ník** *osrdečník*; **(v)ob-/-a** *obživa/vobživa*; **(v)ob-/-í** *období/vobdobí*; **(v)od-/-ek** *odzemek*; **(v)od-/-í** *odvětví*; **po-/-an** *pozemšťan*; **po-/-í** *pobřeží*; **po-/-ice** *pobřišnice*; **po-/-ek** *pohlavek*; **po-/-eň** *povodeň*; **po-/-ka** *pohorka*; **po-/-ní** *pokání*; **po-/-ný** *porybný*; **po-/-ník** *pobočník*; **pod-/-ec** *podstavec*; **pod-/-ek** *podpatek*; **pod-/-í** *podpalubí*; **pod-/-(n)ice** *podzemnice*; **pod-/-ka** *podkolenka*; **pod-/-ník** *podhlavník*; **proti-/-ec** *protinožec*; **prů-/-í** *průčelí*; **prů-/-ek** *průramek*; **pře-/-ka** *překližka*; **před-/-eň** *předprseň*; **před-/-í** *předjaří*; **před-/-ka** *předsádka*; **přes-/-í** *přespolí*; **pří-/-ec** *přívrženec*; **pří-/-ek** *přístěnek*; **pří-/-í** *přízemí*; **pří-/-ka** *příručka*; **pří-/-(n)ice** *příušnice*; **roz-/-í** *rozmezí*; **s-/-í** *scestí*; **sou-/-ec** *soukmenovec*; **sou-/-í** *sousoší*; **ú-/-a** *úsluha*; **ú-/-ek** *útulek*; **ú-/-í** *úskalí*; **vý-/-í** *výsluní*; **za-/-í** *zahraničí*; **zá-/-ák** *zálesák*; **zá-/-í** *zákulisí*; **zá-/-ec** *záhlavec*; **zá-/-ek** *záhumenek*; **zá-/-ka** *závlačka*; **zá-/-ník** *zápecník*

Cirkumfixy, které jsou uvedeny v tabulce, se připojují k základovým slovům patřícím k slovnímu druhu **podstatných jmen** nebo **sloves**. Připojuje-li se přípona k základovým slovům více (tedy různých) slovních druhů, je dokumentována více příklady. Množství příkladů tedy nesouvisí s produktivností typu.

Příklady variant:

o- / vo- // -ka (*ochmelka, vochmelka*)

Odvozování přídavných jmen (uvnitř kategorií mutace nebo transpozice)

bez-/-ní *bezpartijní*; **bez-/-ný** *bezohledný*; **bez-/-ový** *bezdokladový*; **bez-/-ský** *bezpartnerský*; **bez-/-ý** *bezduchý*; **do-/-ní** *doživotní*; **do-/-ný** *dostředný;* **mezi-/-cký** *mezigalaktický;* **mezi-/-ní** *meziroční;* **mezi-/-ný** *mezihvězdný;* **mezi-/-ový** *mezioborový;* **mezi-/-ský** *meziměstský;* **mimo-/-cký** *mimostranický;* **mimo-/-ní** *mimotělní;* **mimo-/-ný** *mimobuněčný;* **mimo-/-ový** *mimoúrovňový;* **mimo-/-ský** *mimozemský;* **mimo-/-ý** *mimoosý;* **na-/-ní** *navečerní;* **ná-/-ní** *nástropní;* **ná-/-ný** *nástěnný;* **nad-/-cký** *nadstranický;* **nad-/-ní** *nadokenní;* **nad-/-ný** *nadprůměrný;* **nad-/-ový** *nadžánrový;* **nad-/-ský** *nadmořský;* **ne-/-ný** *neposedný;* **ne-/-ý** *nebohý;* **(v)o-/-ní** *okultní;* **(v)o-/-ný** *obrvený;* **(v)o-/-ý** *ospalý/vospalý;* **(v)ob-/-ní** *obroční;* **(v)ob-/-ný** *obšírný*; **(v)ob-/-ý** *obezřelý;* **(v)od-/-ný** *odosobněný*; **(v)od-/-ý** *odvěký;* **po-/-cký** *polopatický;* **po-/-ní** *povánoční;* **po-/-ný** *poválečný;* **po-/-ový** *poobědový;* **po-/-ský** *pozemský;* **pod-/-ní** *podvodní;* **pod-/-ný** *podzákonný;* **pod-/-ový** *podpásový;* **pod-/-ský** *podbrdský;* **pod-/-ý** *podmořský;* **pro-/-cký** *probiotický;* **pro-/-ní** *prokoaliční;* **pro-/-ný** *proválečný;* **pro-/-ový** *prolevicový;* **pro-/-ský** *proevropský;* **proti-/-cký** *protikomunistický;* **proti-/-ní** *protivládní;* **proti-/-ný** *protichůdný;* **proti-/-ový** *protidrogový;* **prů-/-ný** *průchodný;* **před-/-cký** *předhistorický;* **před-/-ní** *předoperační;* **před-/-ný** *předválečný;* **před-/-ový** *předletový;* **před-/-ský** *předmanželský;* **před-/-ý** *předvěký;* **přes-/-ní** *přespolní;* **přes-/-ný** *přespočetný;* **přes-/-ový** *přeskvartálový;* **pří-/-ní** *příbřežní;* **pří-/-ný** *přístěnný;* **pří-/-ový** *přífrontový;* **pří-/-ský** *příměstský;* **pří-/-ný** *přítomný;* **roz-/-ý** *rozespalý;* **s-/-ný** *spatný;* **sou-/-ný** *soumračný, soudržný;* **sou-/-ový** *soufázový;* **sou-/-ý** *soudobý;* **u-/-ilý** *ušlechtilý;* **u-/-ný** *upovídaný;* **ve-/-ný** *vespolný;* **vedle-/-ní** *vedlekolejní;* **z-/-ělý** *zbabělý;* **zá-/-ní** *záprstní;* **zá-/-ný** *zákeřný;* **za-/-ký** *zakaspický;* **za-/-ovaný** *zakomplexovaný;* **za-/-ový** *zaobloukový;* **za-/-ský** *zaoceánský;* **za-/-ý** *zatvrzelý*

Cirkumfixy, které jsou uvedeny v tabulce, se připojují k základovým slovům patřícím k slovnímu druhu **podstatných jmen**, **zájmen**, **sloves** nebo **příslovcí**.

Odvozování sloves (uvnitř kategorií mutace nebo transpozice)

do-/-it *docílit*; **na-/-it** *nastolit, načervenit*; **na-/-nout** *nakrknout*; **na-/-ovat** *nakvartýrovat*; **nad-/-it** *nadlehčit*; **(v)o-/-at** *olysat*; **(v)o-/-et** *oněmět/voněmět*; **(v)o-/-nit** *omilostnit*; **(v)o-/-nout** *omládnout*; **(v)o-/-ovat** *obdivovat*; **(v)ob-/-ovat** *obšancovat*; **(v)ob-/-it** *obnažit*; **(v)od-/-it** *odbočit/vodbočit*; **(v)od-/-nit** *odvodnit*; **(v)od-/-ovat** *odstopkovat*; **po-/-at** *pokaňkat, potěžkat*; **po-/-it** *počeštit*; **po-/-ovat** *pochlebovat*; **pod-/-it** *podsklepit*; **pro-/-it** *prokrvit, prodloužit*; **pře-/-it** *přelidnit, přehlušit*; **při-/-it** *připevnit*; **roz-/-it** *rozhojnit*; **roz-/-ovat** *rozklíčovat*; **se-/-it** *seznámit*; **sou-/-it** *soustředit*; **u-/-it** *ubezpečit, udobřit*; **u-/-nit** *usměrnit*; **u-/-nout** *utichnout*; **vy-/-it** *vyslovit, vyprostit*; **vz-/-it** *vzdálit*; **z-/-et** *zmoudřet*; **z-/-it** *zestátnit*; **z-/-nout** *zchudnout*; **z-/-ovat** *zkrachovat*; **za-/-it** *zaštítit*

Cirkumfixy, které jsou uvedeny v tabulce, se připojují k základovým slovům patřícím k slovnímu druhu **podstatných jmen**, **přídavných jmen** nebo **příslovcí**. Připojuje-li se přípona k základovým slovům více (tedy různých) slovních druhů, je dokumentována více příklady. Množství příkladů tedy nesouvisí s produktivností typu.

Většina ze zde uvedených dokonavých sloves má i varianty nedokonavé. Vznikly buď z uvedených sloves odvozením sufixem, nebo současně s nimi odvozením cirkumfixem.

Mutace = mění se význam: *ryba – rybář*; **transpozice** = mění se slovní druh: *tvrdý – tvrdost* (**konverze** = mění se slovní druh, ale ne forma: *vrchní číšník – vrchní*); **modifikace** = přidává se zeslabující/zesilující/expresivní rys, nemění se význam ani slovní druh: *krátký – kratinký*

Některé velmi blízké dvojice

z(e)- // -it/ -at (*zesvětlit, zesvětlat*)
z(e)- // -it/ -et (*zestátnit, zestátnět*)

existují jako skutečné varianty (se stejným významem) jen v části textů. Důvodem je, že původní sémantická diferenciace (*zesvětlit* „udělat něco světlým" – *zesvětlat* „stát se světlým") je často setřena (*zevšeobecnit* „učinit všeobecným" – *zevšeobecnět* „stát se všeobecným").

Speciální může být tvoření v oblasti terminologie, všeobecně známá jsou např. slovesa z oblasti tělocviku:

před-/při-/roz-/vz-/za-/ ***-paž-*** *//-it* a dále *před-/při-/roz-/s-/za-/* ***-nož-*** *//-it.*

Některé případy, které bychom dnes zařadili do této kategorie, mají skutečný původ jiný (např. *nafrnět se* není ze slova *frňák*, ale obě tato slova vznikla z dnes již neužívaného *frnět* ve významu „frkat").

Některá z přejatých slov ztratila v systému češtiny svou původní podobu a postupně si vytvářejí motivační vztahy k slovům domácím (*protěžovat* nesouvisí s „tíhou", původně se užívalo pouze *protežovat,* a to z francouzského *protéger*).

Odvozování příslovcí (uvnitř kategorií mutace nebo transpozice)

do-/-a *dopola, dohola, dozajista, dospoda*; **do-/-u** *dospodu*; **k(u)-/-u** *kupředu*; **na-/-ek** *nazpátek*; **na-/-o** *napolo, nalehko*; **na-/-u** *naživu, naspodu*; **na-/-y** *naposledy*; **(v)od-/-a** *odmala/vodmala, odjakživa/vodjakživa, odspoda*; **(v)od-/-u** *odpředu/vodpředu*; **(v)od-/-ud** *odjinud/vodjinud*; **(v)od-//-tud/ -tad/-taď** *odtamhletud/vodtamtaď*; **po-/-í** *potají*; **po-/-mo** *potažmo*; **po-/-u** *porůznu, pomálu, ponenáhlu, popředu*; **po-/-mu** *potajmu, pokradmu*; **před-/-mo** *přednožmo*; **s-/-mo** *snožmo*; **v-/-o** *vpravo*; **v-/-u** *vbrzku, vpředu*; **vz-/-a** *vzpříma*; **z-/-a** *zpola, zhola, zdola, zespoda*; **z-/-u** *znovu, zprvu, zepředu*; **za-/-a** *zamlada*

Cirkumfixy, které jsou uvedeny v tabulce, se připojují k základovým slovům patřícím k slovnímu druhu **podstatných jmen**, **přídavných jmen**, **zájmen**, **číslovek**, **sloves**, **příslovcí** nebo **předložek**. Připojuje-li se přípona k základovým slovům více (tedy různých) slovních druhů, je dokumentována více příklady. Množství příkladů tedy nesouvisí s produktivností typu.

(V)odevšad apod. může být sychronně považováno za příklad odvozování a zkracování.

Příklady variant:

od(e)- / vod(e)- // -u/ -a (*odspodu, odspoda, vodspodu, vodspoda*)
do- // -Ø/ -u/ -a (*dospod, dospodu, dospoda*)
na- // -u/ -Ø (*naspodu, naspod*)
od(e)- // -u/ -a (*odspodu, odspoda*)
z(e)- // -u/ -a/ -Ø (*zespodu, zespoda, zespod*)

Variantnost se v některých případech týká jak druhé, tak první části dvousložkového odvozovacího prvku, jde tedy o variantnost dvouvrstvou:

(1) od(e)-/ vod(e)- // -u/ -a
(2) od(e)-/ vod(e)- // -ad/ -ud/ -ať

Existují jednotlivé výjimečné případy, ve kterých ke změně obsahu základového pojmu nedochází, např. *zpolehoučka* vedle *polehoučku*.

6.1.1.4 Odvozování nekoncovým sufixem (uvnitř základového slova)

Odvozování nekoncovým sufixem v kategorii mutace nebo transpozice v češtině nenacházíme.

6.1.1.5 Původní forma se nemění

Tyto případy patří do kategorie **konverze**, kdy dochází ke změně slovního druhu bez použití afixu (také beze změny formy slova).

Odvozování podstatných jmen (uvnitř kategorie transpozice)

zákl. sl.	tvar	příklad
Adj	Nom. sg. mask.	*poddaný, vrchní, milý*
	Nom. sg. fem.	*služebná, zubatá, milá*
	Nom. sg. neut.	*školné*
	Nom. pl. fem.	*taneční*

zákl. sl.	tvar/kateg.	příklad
Verb	příčestí min.	*remcal*

Případy z prvního sloupce tabulky jsou tzv. zpodstatnělá (substantivizovaná) adjektiva.

Řídké případy substantivizovaného množného čísla (*taneční*) se liší od ostatních zde uváděných tím, že – na rozdíl od původního adjektiva – nemají číslo jednotné (a shoda jejich formy není tedy úplná).

6

Příklady odvozených podstatných jmen uvnitř kategorie transpozice:

- **mask.:** *nemocný, příbuzný, dospělý, známý, starý, milý, nadřízený, nezaměstnaný, poddaný, hostinský, vrátný, představený, hajný, nevidomý, ponocný, pohodný, lázeňský, rotný, hrázný, věžný, polesný, poklasný, jezný; povídal, koktal, plácal, čmuchal, kecal, hejkal, šťoural, loudal, střádal, škemral, brumlal, škrabal, kňoural, packal, coural, fňukal, brblal, tlachal, rýpal; radní, účetní, vrchní, výčepní* a další,
- **fem.:** *služebná, panská, komorná, pokojská, bytná, kantýnská, dovolená, podívaná, stará, známá, vysoká, černá, milá, proměnná, příbuzná, nemocná, kopaná, výborná, skotská, svíčková, hostinská, házená, schovávaná, poddaná, dostatečná, košíková, kojná, nadřízená, škodná, nedostatečná, zubatá, roštěná, výtečná, vrátná, honěná, prodloužená, kolová, žitná, odchodná, lázeňská, jalovcová, odbíjená, starorežná, skočná, sousedská, nevidomá, bandurská, dotočná, dočesná, nemocenská* a další,
- **neut.:** *nájemné, vstupné, pojistné, šampaňské, školné, odškodné, jízdné, vepřové, odstupné, výkupné, spropitné, mýtné, předplatné, kapesné, plzeňské, výživné, stočné, vodné, portské, uzené, bolestné, skopové, poštovné, výchovné, parkovné, startovné, cestovné, hovorné, odchodné, výpalné, porodné, pohřebné, služné, stravné, půjčovné, balné, dopravné, zápisné, přepravné, tokajské, všimné, nálezné, spropitné, kursovné, dovozné, výslužné, pachtovné, ošatné, odlučné* a další.

Existují případy přechodné, vzniklé jak konverzí, tak odvozováním předponou: *přísedící, okolostojící, podobojí.*

Další zvláštní případy jsou buď za hranicí konverze (*na pováženou* je idiom a žádná **považená* neexistuje), nebo na její hranici a je třeba počkat, zda se část idiomu časem osamostatní a zapojí do běžné slovní zásoby (*zmýlená* je mimo idiom zatím v následujících kontextech, např.: *a byla tu zmýlená; já svou zkušenost vytěžil z neblahé zmýlené; zmýlená jim však byla vhod*).

Některé sem patřící případy (*šampaňské*) mohou doložit vedle jména přídavného (*šampaňské víno*) také původní jméno podstatné (*Champagne*). Jejich vznik lze tedy sice chápat vícestupňově (postupně *Champagne* čteno [šampaň] – *šampaňské víno* – *šampaňské*), jejich poslední stupeň je ovšem příkladem konverze.

Mutace = mění se význam: *ryba – rybář*; **transpozice** = mění se slovní druh: *tvrdý – tvrdost* (**konverze** = mění se slovní druh, ale ne forma: *vrchní číšník – vrchní*); **modifikace** = přidává se zeslabující/zesilující/expresivní rys, nemění se význam ani slovní druh: *krátký – kratinký*

Odvozování příslovcí (uvnitř kategorie transpozice)

z	tvar	příklad
Subst	Nom. sg.	*večer*
	Ak. sg.	*trochu*
	Inst. sg.	*celkem*
	Inst. pl.	*místy*

z	tvar	příklad
Adj	Nom. sg. fem.	*možná*
	Inst. sg. fem.	*rovnou*

z	tvar	příklad
Num	násobná	*jednou*
Verb	přechodník	*nechtě*

6.1.1.6 Původní forma se mění odsunutím přípony (desufixace)

Odvozování podstatných jmen (uvnitř kategorie transpozice)
Část podstatných jmen vznikla z jiných slovních druhů a k jejich vzniku nepřispěl žádný odvozovací prvek: *škleb, sklad, zásah, průplach, prostoj, poklek, výmysl, příjem, přesun, brus, odlet* atd. Vznikla krácením a současně transpozicí a někdy je tento postup označován za zpětné odvozování (tedy odvozování, kdy se „odebírá" a postupuje směrem „zpět" ke kořeni – oproti běžnému způsobu odvozování, kdy se „přidává" a tedy postupuje směrem od kořene „vpřed").

Protože zkracování (viz 6.3.2.1) chápeme jako slovotvorný postup uvnitř jednoho slovního druhu, tyto zde uváděné příklady budeme odlišovat a považovat za výsledek desufixace (odstranění přípony sloves); řadíme je v naprosté většině k **transpozici**. Posunou-li se ve svém významu od pojmenování činnosti jinam, jde o sémantické tvoření, nikoli o transpozici.

Případy, kdy odvozené slovo nepřijímá slovotvorný afix, ale pouze vymění jeden soubor koncovek za jiný soubor koncovek (*kyselý – kyselo*) – někdy nazývané **koncovkové odvozování** –, probíráme spolu s afixy v oddíle Odvozování příponou (viz 6.1.1.2). Z našeho pohledu se totiž v tomto případě svou funkcí skutečným afixům blíží.

6.1.2 Význam slova ani jeho druh se nemění, přidává se zpřesňující rys (modifikace)

Při **modifikaci** se nemění slovnědruhové zařazení a nemění se obsah základového pojmu, mění se (přidává) nějaký příznak – zesilující, zeslabující, jiný dodatečný (neměnící obsah).

6.1.2.1 Odvozování předponou (prefixem)

Odvozování podstatných jmen (uvnitř kategorie modifikace)
Odvozování podstatných jmen předponou v češtině obvykle pozměňuje význam a je tedy obecně typické pro kategorii mutace (viz 6.1.1.1).

Odvozování přídavných jmen (uvnitř kategorie modifikace)

po- *postarší*; **pra-** *prazvláštní*; **prach-** *prachsprostý*; **pře-** *přetěžký*; **při-** *přiožralý*; **roz-** *rozmilý*; **rozto-** *roztodivný*; **vý-** *výřečný*

Předpony, které jsou uvedeny v tabulce, se připojují k základovým slovům patřícím k slovnímu druhu **přídavných jmen** (modifikace se vždy odehrává uvnitř jednoho slovního druhu).

Cirkumfix **nej-** a **-ejší/-ější** nebo **-ší/-čí** (*nejpomalejší, nejkrásnější, nejdelší, nejhezčí* ap.) dodáváme pro úplnost, účastní se stupňování přídavných jmen. Podrobněji se s ním setkáváme v kapitole o tvarosloví (viz 7.2.3.2).

Prvek **sebe-** a **-ejší/-ější** nebo **-ší/-čí** (*sebepomalejší, sebekrásnější, sebedelší, sebehezčí* ap.) lze ale chápat také jako cirkumfix. Před zavedenou interpretací „pomalejší sebe" dáváme přednost interpretaci, ve které je na pozadí odvozeniny struktura „sebe víc/více + 1. stupeň přídavného jména (*pomalý*)".

Případy **plno-, polo-, rádoby-, sáho-, vele-** patří z hlediska slovnědruhového zařazení prvního prvku (který zde uvádíme se spojovacími formanty) do oddílu Skládání (6.2.1). Zde na ně upozorňujeme proto, že podobně jako zde uváděné odvozeniny nemění slovnědruhové zařazení, nemění obsah základového pojmu a rys, který pojmu dodávají, je zesilující/zeslabující (*plnoautomatický, sáhodlouhý*).

Odvozování sloves (uvnitř kategorie modifikace)

Připojení předpony je časté při změně formy ve vidové dvojici, tyto případy nepatří do slovotvorby, ale do morfologie a najdeme je v 7.5.1.5.

Do slovotvorby naopak patří případy, kdy o vidovou dvojici nejde (*doplnit* není vidový protějšek k *plnit*), najdeme je však v kapitole mutace 6.1.1.1.

Vedle případů mutace s jednou nebo se dvěma (různými, postupně přidávanými) předponami existují i případy, kdy jde o dvě předpony stejné: ***nana**říkat se – **popo**jíždět – **ses**bírat trochu si **zaza**chraňovat.* Shoda předpon se může týkat pouze formy, ne nutně také významu. Všechny tyto případy hodnotíme jako modifikace, které význam zesilují nebo zeslabují, ale nemění. Všimněme si, že u části z nich je součástí odvozování také reflexivizace (*se, si*).

Na hranici předponového tvoření jednoduchého a dvojitého je ***zazá**vidět*, protože v případě *závidět* původně předložkové spojení už dnes jako předložkové spíše nevnímáme, podobně jako u *záležet, záviset*.

Odvozování příslovcí (uvnitř kategorie modifikace)

do- *doposud*; **po-** *ponejvíce*; **pra-** *prapodivně*; **prach-** *prachmizerně*; **pře-** *převelice*; **při-** *přiopile*; **roz-** *rozmile*; **rozto-** *roztodivně*; **sebe-** *sebevíc*

Předpony, které jsou uvedeny v tabulce, se připojují k základovým slovům patřícím k slovnímu druhu **příslovcí** (modifikace se vždy odehrává uvnitř jednoho slovního druhu).

Cirkumfix **nej-** a **-eji/-ejc/-ejš** (*nejníž, nejníže, nejveseleji, nejhloupěji*) zde uvádíme pro úplnost, účastní se stupňování příslovcí. Podrobněji se s ním setkáme v kapitole o tvarosloví (viz 7.6.4). Ne všechna jeho užití jsou však pravidelná (např. *nejlíp, nejhůř*).

6.1.2.2 Odvozování příponou (sufixem)

Odvozování podstatných jmen (uvnitř kategorie modifikace)

-da *cvalda*; **-uda** *mičuda*; **-ucha** *sviňucha*; **-ečka** *uzdečka*; **-ička/-íčka** *věcička*; **-enka/-énka** *chvilenka, sukénka*; **-inka** *bábinka, čičinka*; **-unka** *dcerunka*; **-ynka** *nanynka*; **-ýnka** *plotýnka*; **-uška** *ženuška*; **-outka** *poseroutka*; **-ula** *dědula*; **-ina** *kalužina*; **-izna** *babizna*; **-ajzna** *tlamajzna*; **-ota** *flákota, levota*; **-anec** *kusanec*; **-rle** *bábrle*; **-ule** *prašule*; **-iště** *pivniště*; **-och** *zajoch*; **-ák** *zeťák*; **-áček** *synáček*;

Mutace = mění se význam: *ryba – rybář*; **transpozice** = mění se slovní druh: *tvrdý – tvrdost* (**konverze** = mění se slovní druh, ale ne forma: *vrchní číšník – vrchní*); **modifikace** = přidává se zeslabující/zesilující/expresivní rys, nemění se význam ani slovní druh: *krátký – kratinký*

-eček *filmeček*; **-íček** *chlebíček*; **-ánek** *strýčánek*; **-ínek** *broučínek*; **-oušek** *dědoušek*; **-ík/-ejk** *vozík/vozejk*; **-an** *pesan*; **-oun** *vrahoun*; **-ko** *pyžámko*; **-ečko/-éčko** *městečko, slunéčko*; **-ičko/-íčko** *očičko, nářadíčko*; **-énko** *srdénko*; **-ínko** *pivínko*; **-isko** *chlapisko*; **-átko** *ubožátko*; **-our** *kaňour*; **-as** *dělňas*; **-ejš** *slimejš*; **-oš** *cigoš*; **-ouš** *dědouš*; **-ičky** *šatičky*

Přípony, které jsou uvedeny v tabulce a které jsou setříděny retrográdně (od svého konce), se připojují k základovým slovům patřícím k slovnímu druhu **podstatných jmen** (modifikace se vždy odehrává uvnitř jednoho slovního druhu).

Přípona **-ová** pro ženská příjmení (např. *Horáková*) patří do kategorie mutace (6.1.1.2). K modifikacím počítáme i následující podoby vlastních jmen: **-a** *Bóža*, **-ka** *Jarmilka*, **-ena** *Mařena*, **-enka** *Mařenka*, **-i** *Leni*, **-ina** *Olina*, **-una** *Jaruna*, a dále také **-ička** *Anička*, **-inka** *Julinka*, **-u** *Maru*, **-unka** *Libunka*, **-uš** *Maruš*, **-uška** *Miluška;* a následující podoby mužských vlastních jmen: **-a** *Míra*, **-ja** *Kája*, **-da** *Zdenda*, **-ek** *Radeček*, **-ík** *Pavlík*, **-ouš** *Jarouš*, **-ánek** *Fanánek*, **-eček** *Daneček*, **-íček** *Janíček*.

V případě kategorie modifikace a jí přináležejících přípon se naše kategorizace liší od mluvnic starších. S kategorií modifikace (kdy se nemění významu) nepočítáme u těch dvojic slov (slovo původní : slovo odvozené), u kterých každý člen dvojice pojmenovává jinou (nějak svébytnou) skupinu osob, věcí atp., a to byť by patřily do stejné (z našeho hlediska vyšší) kategorie, měly stejnou funkci. Blíže viz 6.1.1.2.

K modifikaci tedy nepočítáme: jména přechýlená z původně mužských, jména přechýlená z původně ženských, pojmenování mláďat, jména hromadná, pojmenování jednotlivin a podstatná jména zdrobnělá (viz příklady v kap. 6.1.1.2, Odvozování podstatných jmen).

Na rozdíl od názvů zdrobnělých (deminutiv), které lze vytvořit téměř od všech názvů a které – nejsou-li lexikalizované – není ani možné ve slovníku všechny uvádět, názvy zveličené (augmentativa) jsou velmi řídké, jejich užití je jen emocionální (nikoli pojmenovací), řadíme je do kategorie modifikace.

Postupné hromadění přípon (*čára – čárka – čárečka*) je sice časté, ale nenastává pravidelně ve všech případech (*nota – notička*). Také bohatá variantnost je spíše výjimečná a nacházíme ji nejspíše v jádru slovní zásoby u pojmenování blízkých osob (*baba / bába – babi / bábi – babča – bábinka – babička – bábrle – bábrlina – bábrlinka – babulinka – babuška – babka – babice – babizna;* část uvedených příkladů však nevznikla odvozováním, např. *babi*).

U některých konkrétních případů – většinou lexikalizovaných zdrobnělin – může nastat také situace, ve které dodatečný příznak (jindy např. zdrobňující) nepociťujeme nijak silně (*rohož – rohožka, samice – samička, kniha – knížka*).

Jiné jsou případy, kdy původně zdrobňující sufix ztratil svůj deminutivní význam obecně (*rám – rámec, řetěz – řetězec, vzor – vzorec, obraz – obrazec*) a sufix se svým významem kloní k – zřejmě původnímu – významu „(ně)čemu podobný".

V dalších případech se původní zdrobnělina oprostila od velmi těsného vztahu ke svému základovému slovu a nabyla nového významu, který nemusí být vždy s původním významem představově spojený (lexikalizovala se: *kůra – kůrka, vidle – vidlička, lavice – lavička*).

V ještě jiných případech existují vedle sebe výraz zdrobnělý a výraz lexikalizovaný a o zařazení do kategorie (modifikace nebo mutace) rozhoduje konkrétní užití v kontextu: *nad lesy se vyhouplo sluníčko* versus *s předloktí setřásla sluníčko sedmitečné.*

Odvozování přídavných jmen (uvnitř kategorie modifikace)

-ičký *mladičký*; **-oučký** *slaboučký*; **-inký** *mladinký*; **-ounký** *hebounký*; **-ánský** *dlouhatánský*; **-atý** *malinkatý*; **-itý** *obrovitý*; **-avý** *hnědavý*; **-kavý** *zelenkavý*; **-istvý** *celistvý*

Přípony, které jsou uvedeny v tabulce a které jsou setříděny retrográdně (od svého konce), se připojují k základovým slovům patřícím k slovnímu druhu **přídavných jmen** (modifikace se vždy odehrává uvnitř jednoho slovního druhu).

Sufixy **-ejší/-ější** nebo **-ší/-čí** (*pomalejší, krásnější, delší, hezčí* ap.) zde uvádíme pro úplnost, patří do tvarosloví, nevytvářejí nová slova, účastní se stupňování přídavných jmen (viz 7.2.3).

Slovotvorná přípona **-eji/-ši** je jen v komparativu adjektiva *rád* (*ráda, rádo*): *raději* / *radši*, kde ovšem forma odpovídá příslovcím.

K sufixu **-avý** (podobně jako k ostatním) zařazujeme jen ty prvky, které jsou užívány v současné češtině také ve formě přídavného jména nemodifikovaného, tedy bez daného sufixu (např. *hnědavý – hnědý*), nezařazujeme sem např. *prťavý*.

Modifikační odvozovací prvky se mohou vrstvit (řadit za sebe): *dlouhý – dlouhatý - dlouhatánský; malý – malinký – malinkatý*.

Přídavná jména zdrobňující můžeme, podobně jako je tomu u podstatných jmen, označit za deminutiva.

Odvozování sloves (uvnitř kategorie modifikace)

-at *vylézat*; **-vat** *čítávat*; **-ovat** *kupovat*; **-et** *ztrácet*; **-it** *nosit*; **-onit** *žadonit*; **-nout** *stanout*

Přípony, které jsou uvedeny v tabulce a které jsou setříděny retrográdně (od svého konce), se připojují k základovým slovům patřícím k slovnímu druhu **sloves** (modifikace se vždy odehrává uvnitř jednoho slovního druhu).

V některých případech dochází při odvozování sloves příponou ke změně vidu, viz kap. 7.5.1.5.

Odvozování příslovcí (uvnitř kategorie modifikace)

-ka *semka*; **-ma** *tudyma*; **-le** *hnedle*; **-dle/-dlen/-dlenc** *tadydle*; **-hle/-hlen/-hlenc** *semhle*; **-že** *odkudže*; **-koli(v)** *kamkoli(v)*; **-ky** *hnedky*; **-si** *kdysi*; **-pak** *kampak*; **-iko** *zadarmiko*; **-ánko** *kliďánko*; **-ičko** *maličko*; **-inko** *malinko*; **-to** *takto*; **-ky** *hnedky*; **-cky** *vždycky*; **-inky** *dycinky*; **-ž** *tehdáž*; **-též** *tamtéž*

Přípony, které jsou uvedeny v tabulce a které jsou setříděny retrográdně (od svého konce), se připojují k základovým slovům patřícím k slovnímu druhu **příslovcí** (modifikace se vždy odehrává uvnitř jednoho slovního druhu).

Sufixy **-eji/-ěji** (*veseleji, hloupěji*) zde uvádíme pro úplnost, nevytvářejí nová slova, účastní se stupňování příslovcí, které zde zařazujeme do tvarosloví. To je důvod, proč se s nimi podrobněji setkáváme v kapitole o příslovcích (viz 7.6.4).

Příslovce zdrobňující můžeme, podobně jako je tomu u podstatných a přídavných jmen, označit za deminutiva.

Mutace = mění se význam: *ryba – rybář*; **transpozice** = mění se slovní druh: *tvrdý – tvrdost* (**konverze** = mění se slovní druh, ale ne forma: *vrchní číšník – vrchní*); **modifikace** = přidává se zeslabující/zesilující/expresivní rys, nemění se význam ani slovní druh: *krátký – kratinký*

6.1.2.3 Odvozování cirkumfixem (před i za základovým slovem)

Odvozování přídavných jmen (uvnitř kategorie modifikace)

na-/-lý *nablblý*; **(v)ob-/-lý** *obhroublý*; **(v)ob-/-ožní** *obstaroţní*; **(v)ob-/-ší** *obstarší*; **po-/-ší** *postarší*; **po-/-lý** *podlouhlý*; **po-/-ný** *posvátný*; **při-/-lý** *přiblblý*

Cirkumfixy, které jsou uvedeny v tabulce, se připojují k základovým slovům patřícím k slovnímu druhu **přídavných jmen** (modifikace se vždy odehrává uvnitř jednoho slovního druhu).

Patří sem také velká část barevných odstínů (***na*zelenalý**, ***pro*modralý**, ***za*růžov*ělý***), protože jen pro menší část z nich máme doložena základová slovesa (*vyrudl, zmodral* atp.). Pokud ovšem doložena jsou, hodnotíme výše uvedené případy jako vzniklé ze sloves (*vyrudlý – vyrudl, zmodralý – zmodral*).

Odvozování sloves (uvnitř kategorie modifikace)

do-/-at *doléhat*; **do-/-et** *docházet*; **do-/-nout** *dohodnout*; **do-/-ovat** *dosahovat*; **na-/-at** *naslouchat*; **na-/-it** *nastoupit*; **na-/-ovat** *nadržovat*; **nad-/-it** *nadsadit*; **nad-/-nout** *nadběhnout*; **(v)o-/-at** *ošklíbat/vošklíbat se*; **(v)o-/-vat** *opěvovat*; **(v)od-/-at** *odmlouvat/vodmlouvat*; **(v)od-/-nout** *odhadnout/vodhadnout*; **po-/-at** *posmívat se*; **po-/-it** *pokročit*; **po-/-nout** *poslechnout*; **po-/-ovat** *pohybovat*; **pod-/-at** *podezřívat*; **pod-/-et** *podcházet*; **pod-/-it** *podstoupit*; **pod-/-nout** *podvrtnout*; **pro-/-nout** *proklouznout*; **proti-/-it** *protiřečit*; **přе-/-et** *přemýšlet*; **přе-/-nout** *přehlédnout*; **před-/-at** *předvídat*; **před-/-et** *předcházet*; **při-/-et** *přicházet*; **při-/-nout** *přiřknout*; **při-/-vat** *přihořívat*; **roz-/-et** *rozcházet*; **roz-/-nout** *rozběhnout*; **s-/-it** *sestoupit*; **s-/-nout** *sběhnout*; **s-/-vat** *schraňovat*; **sou-/-it** *souložit*; **u-/-nout** *uřeknout se*; **v-/-nout** *vběhnout*; **vy-/-it** *vykročit*; **vy-/-nout** *vyslechnout*; **vz-/-et** *vzcházet*; **vz-/-nout** *vzhlédnout*; **z-/-nout** *zběhnout*; **za-/-nout** *zaběhnout se*

Cirkumfixy, které jsou uvedeny v tabulce, se připojují k základovým slovům patřícím k slovnímu druhu **sloves** (modifikace se vždy odehrává uvnitř jednoho slovního druhu).

Všimněme si, že v některých případech (*ošklíbat se, uřeknout se*) je součástí odvozování také reflexivizace (*se, si*).

Mnoho sloves, která by sem zdánlivě mohla patřit, je ve skutečnosti odvozeno příponou, vznikla totiž postupně (*vládnout – **o**vládnout – ovlád**at***, *chladnout – ***pro**chladnout – prochlád**at***, *vládnout – ***pře**vládnout – převlád**at***, *vládnout – **z**vládnout – zvlád**at***).

6.1.2.4 Odvozování nekoncovým sufixem (uvnitř základového slova)

Odvozování podstatných jmen (uvnitř kategorie modifikace)

-in- *chvilinka*, **-ink-** *rostlinka*

Nekoncové sufixy, které jsou uvedeny v tabulce, se připojují k základovým slovům patřícím k slovnímu druhu podstatných jmen (modifikace se vždy odehrává uvnitř jednoho slovního druhu).

Doklady pro některé očekávané nekoncové sufixy lze najít v zapsaných či nahraných textech jazyka jen těžko (např. **-il-** v *chvililinku*). Vyskytují se totiž až ve zdrobnělinách intenzifikovaných, tedy ve zdrobnělinách vyššího stupně: *chvíle – chvilka – chvilinka – chvililinka.*

Odvozování přídavných jmen (uvnitř kategorie modifikace)

-an-/-án- *velikánský, velikanánský*; **-atán-** *dlouhatánský*; **-in-** *kratinký*; **-li-** *tenoulinký*

Nekoncové sufixy, které jsou uvedeny v tabulce, se připojují k základovým slovům patřícím k slovnímu druhu **přídavných jmen** (modifikace se vždy odehrává uvnitř jednoho slovního druhu).

Všimněme si, že nekoncové sufixy **-an-/-án-** a **-atán-** koexistují s příponou **-ský** a spolu s ní by tedy také bylo možno celek chápat sloučeně jako dvouslabičnou (resp. tříslabičnou) příponu **-ánský** a **-atánský**.

Odvozování sloves (uvnitř kategorie modifikace)

-et- *třepetat*; **-ink-** *blinkat*; **-it-** *cupitat*; **-k-** *capkat*; **-ot-** *mihotat*

Nekoncové sufixy, které jsou uvedeny v tabulce, se připojují k základovým slovům patřícím k slovnímu druhu **sloves** (modifikace se vždy odehrává uvnitř jednoho slovního druhu).

Vedle *špekulovat* máme také *špekulírovat*, ale **-ír-** je zde z německé přípony.

Odvozování příslovcí (uvnitř kategorie modifikace)

-li- *trošilinku*; **-ni-** *malininko*

Nekoncové sufixy, které jsou uvedeny v tabulce, se připojují k základovým slovům patřícím k slovnímu druhu **příslovcí** (modifikace se vždy odehrává uvnitř jednoho slovního druhu).

6.1.2.5 Původní forma se nemění

Tento typ odvozování bez odvozovacího prvku (konverzi nebo transpozici) v kategorii modifikace nenacházíme.

6.1.2.6 Původní forma se mění odsunutím přípony (desufixace)

Tento typ odvozování v kategorii modifikace nenacházíme.

6.2 SKLÁDÁNÍ (KOMPOZICE) – SLOŽENINY (KOMPOZITA)

Z hlediska pojmenovacího patří celý oddíl Skládání do kategorie slučovací (integrační).

V psaném textu se části složenin někdy píšou spojovníkem na švu složeniny (*černo-bílý* vedle *černobílý*), pravidla o užívání spojovníku viz kapitola o pravopisu (10.3.9.2).

Uváděné slovní druhy (v kombinacích) se týkají pouze původních českých slov. Přejatá slova viz 6.5.

6.2.1 Vlastní skládání

Vlastní složeniny jsou ty, jejichž jednotlivé původní plnovýznamové komponenty se při skládání přizpůsobují své nové existenci. Při skládání se tedy pozměňují, a to v místě skladu (např. odsunutím koncovky a vložením spojovací hlásky, spojovacího morfému). Takové složeniny by mechanicky odděleny na části netvořily samostatná česká slova ani větné struktury.

Mutace = mění se význam: *ryba – rybář*; **transpozice** = mění se slovní druh: *tvrdý – tvrdost* (**konverze** = mění se slovní druh, ale ne forma: *vrchní* číšník – *vrchní*); **modifikace** = přidává se zeslabující/zesilující/expresivní rys, nemění se význam ani slovní druh: *krátký – kratinký*

Příklady se spojovníkem uvádíme v tomto přehledu uvnitř kategorie vlastního skládání. Spojovník sice nemůžeme chápat jako spojovací prvek srovnatelný se spojovacími morfémy *-o-, -e-, -i-*, protože se ve zvukové podobě jazyka nijak nerealizuje, ale v české tradici nejsou slova psaná se spojovníkem považována za spřežky, uvádíme je tedy zde. Část dokladů lze chápat za původně souřadné struktury typu *kuchař a číšník*, které se při skládání v místě skladu pozměnily (*kuchař-číšník*).

Skládání podstatných jmen

slovní druhy	příklad
Subst-Subst	*vodotisk*
Adj-Subst	*drobnokresba*
Pron-Subst	*sebedůvěra*

slovní druhy	příklad
Num-Subst	*prvovýroba*
Verb-Subst	*vrtichvost*
Adv-Subst	*vícehlas*

Z hlediska vztahu obou členů složeniny můžeme rozeznávat dva druhy složenin:

- **souřadné**, oba členy mají rovnocennou hodnotu a podstatou vztahu je buď prosté přiřazení, nebo vzájemnost *(kuchař-číšník; lesostep)*
- **podřadné**, jeden člen blíže určuje člen druhý; spojení členů spojovníkem je řídké *(královna-matka; vodopád)*

Případy, kdy lze složeninu rozčlenit na více než dvě části, jsou relativně řídké (často terminologické): *chlorfluoruhlovodík*. Někdy se nabízí skládání postupné: *(čtyřiadvaceti)hodinovka, elektro(encefalogram)*.

Skládání přídavných jmen

slovní druhy	příklad
Subst-Adj	*stříbrolesklý*
Adj-Adj	*modrozelený*

slovní druhy	příklad
Pron-Adj	*sebejistý*
Num-Adj	*trojbarevný*

Z hlediska vztahu obou členů složeniny můžeme rozeznávat dva druhy složenin:

- **souřadné**, oba členy mají rovnocennou hodnotu a podstatou vztahu je buď prosté přiřazení, nebo vzájemnost; členy bývají většinou spojeny spojovníkem *(bílo-černý; zeměděl-skolesnický)*
- **podřadné**, jeden člen blíže určuje člen druhý; členy bývají zřídka spojeny spojovníkem *(majetkoprávní)*

Případy, kdy lze složeninu rozčlenit na více než dvě části, jsou relativně řídké: *červeno-modrobílý, mátovo-hřebíčkovo-tymiánový*. Někdy se nabízí skládání postupné: *(devětačtyři-ceti)letý, adreno(kortikotropní)*.

Případy složenin z idiomů s původní formou souřadného charakteru jsou vzácné (*dalekoširoký* vzniklo z *daleko široko*).

Případy **plno-, polo-, rádoby-, sáho-, vele-** uvádíme v poznámce také v oddílu Odvozování – modifikace (6.1.2.1), protože nemění slovnědruhové zařazení, nemění obsah základového pojmu a rys, který pojmu dodávají, je zesilující/zeslabující (*plnoautomatický, sáhodlouhý*).

Skládání sloves

spolu- *spoluúčinkovat,* **-násobit** *zdesateronásobit*

Na hranici skládání a odvozování jsou ty případy, kdy sice do složeniny vstupuje nezákladový slovní druh, ovšem kdy konkrétní lexém vnímáme spíše významově samostatně, než že by měl pouze funkci např. zástupnou (***samo****zásobit*).

Skládání příslovcí

málo- *málokdy,* **sotva-** *sotvakde,* **zřídka-** *zřídkakdy*

-krát *častokrát,* **-násob** *stonásob,* **-násobně** *dvojnásobně*

Z hlediska vztahu obou členů složeniny nacházíme u příslovcí pouze složeniny **podřadné**, kdy jeden člen blíže určuje člen druhý. Složeninám souřadným by se mohly blížit zvláštní případy skládání příslovcí – a to opakování slova (viz 6.2.3.1) a opakování rytmu (viz 6.2.3.2).

Mnoho složeninových komponentů se do slovního druhu příslovcí dostalo při odvozování příslovcí ze složených přídavných jmen. Některá složená příslovce lze chápat i tak, že vznikla ze dvou příslovcí (*velmi/velice pečlivě* → ***vele****pečlivě*).

6.2.2 Smíšený způsob skládání

Složeniny vzniklé smíšeným způsobem jsou ty, které vznikly současně skládáním dvou kořenů a buď připojením koncovky, nebo zkracováním. Případy, kdy je jediný rozdíl ve spojovacím vokálu na švu složeniny, sem tedy nepatří. Složeniny vzniklé smíšeným způsobem by rozloženy do větné struktury nestály samostatně, ale byly by v určitém vzájemném vztahu (jiném než souřadném).

podstatné jméno a jeho přívlastek:	*celý rok – celoroční*
sloveso a jeho předmět:	*hubí hmyz – hmyzohubný*
sloveso a jeho příslovečné určení:	*leží stejně – stejnolehlý*
věta:	*sám se spráší – samosprašný*

Tedy: výchozí části nestačí jen spojit, ale alespoň jeden komponent podléhá také odvozování (*celý* ***rok*** *– celo****roční***), výjimečně zkracování. Fakt, že nejde o skládání původních komponentů (např. *celý* + *roční*), ukazuje příklad:

Půjčíte mi celý ten plán na příští rok? ***Celý roční*** *plán? –* ***celý*** *plán*
Půjčíte mi plán na celý příští rok? Plán ***na celý rok****? –* ***celoroční*** *plán*

Z hlediska vztahu obou členů nacházíme u smíšeného způsobu skládání pouze složeniny **podřadné**, kdy jeden člen blíže určuje člen druhý.

Níže uváděné slovní druhy (v kombinacích) se týkají původních slov.

Mutace = mění se význam: *ryba – rybář*; **transpozice** = mění se slovní druh: *tvrdý – tvrdost* (**konverze** = mění se slovní druh, ale ne forma: *vrchní číšník – vrchní*); **modifikace** = přidává se zeslabující/zesilující/expresivní rys, nemění se význam ani slovní druh: *krátký – kratinký*

6.2.2.1 Skládání a odvozování

Skládání a odvozování podstatných jmen

slovní druh	příklad
Subst-Subst	*hlavonožec*
Subst-Verb	*husopaska*

slovní druh	příklad
Adj-Subst	*divoženka*
Adv-Verb	*rychlokvaška*

Skládání a odvozování přídavných jmen

slovní druh	příklad
Subst-Subst	*zeměstředný*
Adj-Subst	*červenolící*
Adv-Verb	*běloskvoucí*
Pron-Subst	*sebestředný*

slovní druh	příklad
Pron-Verb	*sebezáchovný*
Num-Subst	*dvouměsíční*
Subst-Verb	*kovoobráběcí*
Prep-Verb	*mimoběžný*

Do této skupiny počítáme i příklady typu *mimoběžný*, kde *mimo* chápeme jako příslovce (*běžet mimo*).

Příklady variant:

-ní / -ný (*zpětnovazební, zpětnovazebný*)

jiný stupeň komponentu:

1. st. / 2. st. (*dlouhotrvající, déletrvající*)

domácí / přejatý komponent:

novo- / neo- (*novorenesanční, neorenesanční*)

Varianty výše uvedených typů nejsou vždy významově shodné, zaměnitelné. Ve dvojici *dálnovýchodní* × *dálněvýchodní* je druhý výraz ovlivněn ruštinou.

Přestože v gramatikách této velikosti a charakteru není účelné uvádět delší seznamy komponentů složenin, činíme na tomto místě výjimku a upozorňujeme na relativně širokou škálu koncových komponentů složenin, které nefigurují v jazyce samostatně a vznikly smíšeným způsobem skládání s odvozováním. Každý koncový komponent je tu uveden jen jednou, příkladů na jeho užití však může být více (*dlouho**dobý**, déledobý, krátkodobý, novodobý, čtyřdobý, třídobý/trojdobý, dvoudobý/dvojdobý, šestidobý, pětidobý, jednodobý*).

*boha**bojný** – útlo**boký** – holo**bradý** – ostro**břichý** – křivo**čarý** – životo**dárný** – široko**dechý** – střed**nědobý** – slabo**duchý** – svato**dušní** – velko**dušný** – velko**hlavý** – úzko**hrdlý** – hmyzo**hubný** – velko**hubý** – různo**jazyčný** – úzko**kolejný** – svato**kopecký** – cizo**krajný** – síťo**křídlý** – velko**květý** – nitro**lební** – stejno**lehlý** – červeno**lící** – mravo**ličný** – úzko**listý** – cizo**ložný** – lehko**myslný** – boso**nohý** – křivo**nosý** – velko**oký** – těžko**pádný** – vino**palní** – cizo**pasný** – široko**plecí** – velko**plodý** – méně**podlažní** – slabo**proudý** – úzko**prsý** – úzko**ramenný** – velko**rážní** – vejco**rodý** – tlusto**rohý** – úzko**rozchodný** – velko**rysý** – více**řadý** – prosto**řeký** – daleko**sáhlý** – tajno**snubný** – cizo**sprašný** – tlus**tostěnný** – země**střední** – středo**tlaký** – země**třesný** – státo**tvorný** – nebe**tyčný** – krátko**uchý** – velko**ústý** – pivo**várečný** – stejno**věký** – zlo**věstný** – hromo**vládný** – středně**vlnný** – bystro**zraký** – vel**kozrnný** – reto**zubný** – vrubo**zubý** – zado**žábrý** a další

Skládání a odvozování sloves

blahořečit, dobrořečit, chvalořečit

Další podobné případy vstoupily do kategorie sloves už jako složeniny (*krasobruslit* z *krasobruslení*, *malomyslnět* z *malomyslný*).

Skládání a odvozování příslovcí

jakživ, jaktěživ, každopádně, vůčihledně

6.2.2.2 Skládání a zkracování

Skládání a zkracování podstatných jmen

slovní druhy	příklad
Subst-Subst	*hnidopich*

slovní druhy	příklad
Adv-Verb	*darmojed*

Uváděné slovní druhy (v kombinacích) se týkají původních slov.

Skládání a odvozování přídavných jmen
Tento typ smíšeného způsobu skládání u přídavných jmen nenacházíme. Adjektiva *reálpolitický* a *socrealistický* mohla vzniknout dřív než slova *reálpolitika, socrealismus*, nebo zároveň s nimi.

6.2.3 Zvláštní případy skládání

Do této kategorie patří jednotky, při jejichž vzniku hrálo roli opakování (slova či rytmu).

6.2.3.1 Opakování slova (reduplikace)

Skládání přídavných jmen opakování

černočerný, čiročirý, čistočistý, denodenní, dennodenní, pouhopouhý, široširý

K těmto příkladům řadíme také *věkověčný*. Lze je volněji chápat jako speciální typ zveličení (augmentace) opakováním.

Skládání příslovcí opakováním

ažaž, černočerně, čistočistě, jistojistě, kolkolem, koneckonců, pouhopouze, pustopustě, svatosvatě, taktak, užuž

6.2.3.2 Opakování rytmu (kvazireduplikace)

Při opakování rytmu jde o opětovný výskyt prozodických kvalit, často jde o slova s jen malou hláskovou obměnou.

Mutace = mění se význam: *ryba – rybář*; **transpozice** = mění se slovní druh: *tvrdý – tvrdost* (**konverze** = mění se slovní druh, ale ne forma: *vrchní* číšník – *vrchní*); **modifikace** = přidává se zeslabující/zesilující/expresivní rys, nemění se význam ani slovní druh: *krátký – kratinký*

Skládání příslovcí opakováním rytmu

cikcak, halabala, horempádem, jakžtakž, křížemkrážem, skrznaskrz, nacimprcampr

Síla podobnosti (analogie) uvnitř příslovcí vede k občasnému spojitému psaní i v případech původně nespřežkových (*lážo plážo, klíďo píďo*). Jde o víceslovné výrazy, u kterých je alespoň jeden z komponentů (samostatně) významově prázdný.

6.2.3.3 Skládání s písmennou značkou

Většina značek funguje v jazyce samostatně. Některé z nich se však mohou pomocí spojovníku (spojovací čárky) kombinovat s dalšími výrazy (*Rh-faktor, α-vlny*). Takové výrazy chápeme jako složeniny.

6.2.3.4 Skládání se zkráceným slovem

V případech *e-banka, e-placení* nemůžeme *e-* chápat jako předponu, *e-* je zkrácenou podobou přídavného jména *elektronický (-á, -é)* a mimo tento typ složenin se nevyskytuje.

6.2.3.5 Skládání pozičně variantní

Výjimečně lze v češtině najít doklad také na skládání, při kterém pořadí skládaných prvků může být zaměněno: *mermomocí* (95 % ze součtu všech variant) × *mocí mermo* (4 %) × *mocímermo* (pod 1 %) × *mermo mocí* (pod 1 %).

6.2.4 Spřahování (juxtapozice) – spřežky (juxtapozita). Nevlastní skládání

Za spřežky považujeme takové komplexní jednotky, jejichž jednotlivé části byly původně součástmi jednoho skladebného (syntaktického) spojení a při spřahování se svým tvarem nepřizpůsobují své nové existenci, takže je můžeme rozložit zpět na samostatná česká slova tvořící jednu větnou strukturu. Z toho vyplývá, že spřahování není skutečný pojmenovací akt, ale spíše jen minimální úprava původního víceslovného pojmenování. Spřahování tedy řadíme ke skládání spíše volně – z důvodu vnější podobnosti.

6.2.4.1 Dvoučlenná předložková spřežka

Předložky (vlastní i nevlastní) jsou jako neplnovýznamová slova ve funkci předpon jedním ze základních nástrojů odvozování a všechny případy, které byste hledali zde, jsou uvedeny v oddíle o odvozování předponou (viz 6.1.1.1), kam synchronně patří.

6.2.4.2 Jiné než dvoučlenné předložkové spřežky

Spřežková podstatná jména

Uváděné slovní druhy (v kombinacích) se týkají původních slov.

struktura	příklad
Subst-Subst	*stavbyvedoucí*
Pron-Verb	*všeuměl*
Num-Subst	*šestinásobek*
Adv-Adj	*spolucestující*
Verb-Prep-Subst	*vlezdoprdelka*

struktura	příklad
Prep-Subst-Subst	*nanebevzetí*
Int-Subst	*herdekbaba*
Verb-Prep-Pron	*budižkničemu*
Subst-Verb-Pron-Pron	*mouchysněztesimě*
Prep-Pron-Subst	*podsebití*

V některých případech existuje vedle spřežky také podoba původní: *rádobyodborník - rádoby odborník* (dvě spřažení – jedno spřažení).

Spřežková přídavná jména

Uváděné slovní druhy (v kombinacích) se týkají původních slov.

struktura	příklad
Subst-Adj	*akceschopný*
Adv-Adj	*znovuvybudovaný*

struktura	příklad
Pron-Adj	*nicneříkající*
Prep-Subst-Adj	*donebevolající*

Ke struktuře Adv-Adj řadíme také třídová spojení typu: *světlešedý, tmavěhnědý, temně-zelený ap.*

Spřežková slovesa

Uváděné slovní druhy (v kombinacích) se týkají původních slov.

struktura	příklad
Pron-Verb	*sebepoškozovat*

struktura	příklad
Adv-Verb	*spoluzakládat*

Spřežková příslovce

Uváděné slovní druhy (v kombinacích) se týkají původních slov.

struktura	příklad
Subst-Verb	*bohužel*
Subst-Verb-Adv	*čertvíjak*
Pron-Verb-Adv	*kdovíkde*
Pron-Adv	*sebejistě*
Adv-Adv	*tamtudy*

struktura	příklad
Adv-Subst	*venkoncem*
Adv-Pron-Verb	jaksepatří
Adv-Verb	*takřka*
Prep-Subst-Adv	*zbůhdarma*
Prep-Adj-Subst	*nabíledni*

struktura	příklad
Prep-Adv-Adv	*zčistajasna*
Prep-Pron-Subst	*namouduši*
Prep-Pron-Pron	*zničehonic*
Prep-Prep-Subst	*napřesrok*

Některá slova se dnes jeví jako spřežení dvou běžných jednotek (*ihned* z jednotek *i* a *hned*), ačkoli z historického pohledu vznikly jinak (*inhed* se přesmykem změnilo v *ihned* a teprve z *ihned* vzniklo mylným rozložením zdánlivé složeniny slovo *hned*).

Mutace = mění se význam: *ryba – rybář*; **transpozice** = mění se slovní druh: *tvrdý – tvrdost* (**konverze** = mění se slovní druh, ale ne forma: *vrchní číšník – vrchní*); **modifikace** = přidává se zeslabující/zesilující/expresivní rys, nemění se význam ani slovní druh: *krátký – kratinký*

6.3 ZKRACOVÁNÍ – ZKRÁCENÁ SLOVA

V této kapitole nepopisujeme slova zkratková (ta viz 6.4.3).

Z hlediska pojmenovacího patří celý oddíl Zkracování do kategorie modifikace, nepřináší nový význam ani nemění slovní druh.

6.3.1 Vlastní zkracování

Podstatná jména vzniklá zkracováním

základové slovo	zkrácené slovo
matematika	*matika*
žvejkačka	*žvejka*
francouzština	*fránina*

základové slovo	zkrácené slovo
maturita	*matura*
spolehnutí	*spoleh*
kancelář	*kancl*

Příklady jsou zástupci zkracování staženého čili kontrakčního (*matika*) a počátkového čili iniciálového (*spoleh*).

Ke zkracování dochází také u vlastních jmen (*Maruška* → *Maru, Kristýna* → *Týna*, druhý případ je dokladem zkracování koncového čili finálního).

Zkrácená podstatná jména ale většinou přibírají běžné přípony, aby se začlenila do tvarosloví češtiny, a najdeme je tedy v oddíle Smíšený způsob zkracování (viz 6.3.2).

V případě *tak ti ď* je možné „ď" interpretovat vedle podstatného jména (*dík, díky*) také jako sloveso (*děkuju*).

Část podstatných jmen vznikla z jiných slovních druhů (a slov delších) a k jejich vzniku nepřispěl žádný odvozovací prvek: *škleb, sklad, zásah, průplach, prostoj, poklek, výmysl, příjem, přesun, výbor, brus, odlet* atd. Vznikla odsunutím přípony a současně transpozicí, **nevznikla zkracováním**. Zkracování chápeme jako slovotvorný postup uvnitř jednoho slovního druhu, výše uvedené příklady (*škleb*) budeme odlišovat a považovat za výsledek desufixace (odstranění přípon sloves); řadíme je k transpozici (viz 6.1.1.6). Tyto dvě zdánlivě blízké skupiny se liší také důvodem vzniku. Slova vzniklá desufixací-transpozicí (*škleb*) vznikla z důvodu pojmenovací potřeby, tedy z nutnosti zaplnit „prázdné místo" v jazykovém systému. Slova zkrácená (*matika*) vznikla z důvodu jazykové ekonomie, „prázdné místo" v jazykovém systému nezaplňují, naopak, pro místo již zaplněné nabízejí druhou (!), tentokrát kratší formu (užívanou pak v jiném subsystému jazyka, základové slovo jimi vytlačeno není).

Přídavná jména vzniklá zkracováním

základové slovo	zkrácené slovo
bezvadný	*bezva*

základové slovo	zkrácené slovo
nějaký	*ňáký*
obyčejný	*obyč*

Příklady jsou zástupci zkracování staženého čili kontrakčního (*ňáký*) a počátkového čili iniciálového (*obyč*).

Ke zkratkovým slovům neřadíme výrazy, které vystupují v syntaktické pozici přídavného jména (tedy jako přívlastek v pozici před podstatným jménem), ale jejichž tvar byl do češtiny pouze přejat. To v zásadě platí o celé řadě výrazů: *dia (dia potraviny, dia cukroví, dia pivo), eko (eko produkce, eko agroturistika), maxi (maxi návěs, maxi sukně), mini (mini věž, mini lednička)*, přestože mluvčí si u nich vytvořili v systému slovní zásoby češtiny vztah k přídavným jménům do češtiny přejatým v jiném tvaru a integrovaným do systému domácí českou příponou (*diabetický, ekologický, maximální, minimální*).

Také sem neřadíme slova, u kterých doposud pociťujeme směr odvozování typu: kratší nesklonné slovo přejaté – delší sklonné slovo od něj v češtině odvozené (*extra – extrovní, fér – férový, supr – suprový*).

U sloves vlastní zkracování nenacházíme. Snad kromě případu *tak ti ď*, ve kterém je ovšem možné „ď" interpretovat vedle slovesa (*děkuju*) také jako podstatné jméno (*dík, díky*).

Příslovce vzniklá zkracováním

základové slovo	zkrácené slovo
bezvadně	*bezva*
klidně	*klído*

základové slovo	zkrácené slovo
samozřejmě	*samo*

Příslovce typu *kdepak, kampak, kudypak* apod. s příponou *-pak* (jako třída) a dále příslovce *skrz* podléhají zjednodušování (*kdepa, kampa, kudypa* apod. – *krz*). Zjednodušování na úrovni hlásek při produkci řeči viz 4.5.1.5.

Příklady jsou zástupci zkracování počátkového čili iniciálového (*bezva*) a rozložením složenin čili dekompozicí (*samo*).

6.3.2 Smíšený způsob zkracování

6.3.2.1 Zkracování a odvozování

Podstatná jména vzniklá zkracováním a odvozováním

základové slovo	zkrácené slovo
akademie	*akáda*
angličtina	*anglina*
babička	*babča*
basista	*basák*
biograf	*biják*
buzerant	*buzík*
cigareta, cigaretka	*cigáro / cígo*
dějepis	*děják*
deprese	*depka*
diapozitiv	*diák*
diskotéka	*diskoška*

základové slovo	zkrácené slovo
limonáda	*limča*
limonáda	*limo*
limonáda	*limoška*
lokomotiva	*lokotka*
magnetofon	*magič*
maminka	*mamča*
matematika	*matika*
materiál	*matroš*
medvěd	*méďa*
opakování	*opáčko*
policista	*polda*

Mutace = mění se význam: *ryba – rybář*; **transpozice** = mění se slovní druh: *tvrdý – tvrdost* (**konverze** = mění se slovní druh, ale ne forma: *vrchní číšník – vrchní*); **modifikace** = přidává se zeslabující/zesilující/expresivní rys, nemění se význam ani slovní druh: *krátký – kratinký*

základové slovo	zkrácené slovo
dovolená	*dovča*
drogerie	*drogoška*
filosofie	*filda*
flamendr	*fláma*
fotoaparát	*foťák*
francouzština	*fránina*
gynekologie	*gynda*
hektolitr	*hekťák*
heroin	*herák*
heterosexuál	*heterák*
hodina	*hoďka*
homosexuál	*homouš*
kačena	*káča*
kamarád	*kámoš*
karbanátek	*karboš*
kilometr	*kilák*
komunista	*komouš*
kontrarozvědčík	*kontráš*
laboratoř	*laborka*
legitimace	*legitka*

základové slovo	zkrácené slovo
posilovna	*posilka*
profesor	*profák*
profesionál	*profík*
přírodopis	*přírodák*
psycholog	*psychouš*
režisér	*rejža*
cigareta, cigaretka	*retko*
řiditel	*říďa*
samozřejmě	*samo*
samoobsluha	*sámoška*
samopal	*sapík*
schizofrenie	*schíza*
smetiště	*smeťák*
svačina	*sváča*
syntetizátor	*synťák*
tělocvik	*tělák*
televize	*telka*
učitelka	*úča*
večeře	*véča*
zeměpis	*zemák*

Příklady jsou zástupci zkracování počátkového čili iniciálového (*profík*), koncového čili finálního (*retko*), nebo rozložení složenin čili dekompozice (*kilák*), vždy současně s odvozováním. Důvodem, proč v některých případech nejde o kontrakční zkracování, je přítomnost odlišného sufixu (*učitel-ka* versus *úč-a*).

O zkracování jde jen v těch případech, u kterých je výsledná forma kratší nežli forma výchozí, nepatří sem tedy příklady resufixace (*bufáč, študák*) a některé méně zřetelné případy další (*brácha, švára, štígro*).

Část podstatných jmen vznikla pravidelným odvozováním od jmen přídavných a můžeme je považovat za odvozeniny. Protože ale impuls k tomuto odvozování nedalo přídavné jméno samo o sobě, ale sousloví (kolokace), ve kterém přídavné jméno stálo před jménem podstatným (*textilní továrna: textilní – textilka*), hovoří se někdy o **univerbizaci** (změně víceslovného pojmenování na jednoslovné). Důvodem pro podobný pohled je předpoklad, že druhý člen původního sousloví, tedy podstatné jméno, má vliv na rod výsledného slova i na jeho slovní druh (viz 6.1.1.2, Odvozování podstatných jmen).

6.3.2.2 Zkracování a skládání

Podstatná jména vzniklá zkracováním a skládáním

nacionálsocialismus, *reálpolitika*, *socrealismus*

Příslovce vzniklá zkracováním a skládáním

jednoruč, *obouruč*, *obounož*

6.4 ZKRATKY A SLOVA ZKRATKOVÁ

Do tvoření slov obvykle nepočítáme tvoření zkratek, protože v jejich případě nejde o slova v pravém slova smyslu, ale o „dohodnuté" zástupce slov, původem grafické symboly (zatímco ČR je jedna zkratka, Česká republika jsou dvě slova a jedno pojmenování). K vytváření zkratek vede jazyková ekonomie, projevující se zde konkrétně univerbizací (tendencí užívat jednu jednotku místo dvou, tří atd.).

Nebudeme zde popisovat **grafické zkratky**, které se projevují pouze v písmu. Jsou grafickým zkrácením slov či ustálených spojení, píší se s tečkou a jejich čtení je shodné s plnou (nezkrácenou) formou (prof. = profesor, atd. = a tak dále).

6.4.1 Zkratky hláskované

Jedná se zejména o iniciálové zkratky států (ČR, USA), institucí a organizací (MŠMT, UK), které jsou sestaveny z jejich počátečních velkých písmen (u složenin někdy i počátečních písmen členů složeniny). Vyslovují se obvykle hláskováním (FTVS čteme jako f-t-v-s), resp. vokalizovaným čtením hlásek (*Kč = ká-čé, ODS = ó-dé-es, ČTK = čé-té-ká, USA = ú-es-á*), někde se ustálil citátový (z původního jazyka převzatý) způsob čtení (BBC = bí-bí-sí). Patří sem i případy s rozlišením počátečního a vnitřního písmene (PhDr., Ph.D.).

Hláskováním čteme zkratky hláskové (zkracují česká slova a jejich hlásky jsou totožné s odpovídajícími hláskami v tzv. plném čtení) a zkratky písmenné (jde o původně cizí zkratky, jejichž písmena čteme českým – a tedy odlišným – způsobem: USA = ú-es-á).

6.4.2 Zkratky plynule čtené

Jedná se o přechodný typ mezi hláskovanou a neskloňovanou zkratkou a zkratkovým slovem. Podobně jako zkratky se píší velkými písmeny, nečtou se však hláskovaně, ale spojitě (AMU = amu, *hlásil se na AMU*), protože i bez vokalizace je lze číst jako jedno slovo.

Mutace = mění se význam: *ryba – rybář*; **transpozice** = mění se slovní druh: *tvrdý – tvrdost* (**konverze** = mění se slovní druh, ale ne forma: *vrchní* číšník – *vrchní*); **modifikace** = přidává se zeslabující/zesilující/expresivní rys, nemění se význam ani slovní druh: *krátký – kratinký*

6.4.3 Slova zkratková – akronyma

V této kapitole nepopisujeme slova zkrácená (ta viz 6.3).

Jedná se o pojmenování institucí a organizací, která vznikla z hláskové (nebo slabikové) zkratky, ovšem z takové, která umožňuje jak plynulé čtení, tak skloňování. Pokud k obojímu dochází, jedná se o zkratkové slovo (*nic z toho však nedokázalo pohnout ani s ČEZem – v době AIDSu – podle regulí pořadatelské UEFY*). Takto mohou vznikat i obecná podstatná jména. Ve formálních dokumentech ovšem často zůstává v podobě hláskové zkratky (*uzavřelo s ČEZ novou smlouvu*).

Při vytváření zkratkového slova na základě slabik byl brán zřetel právě na snadné začlenění do morfologického systému češtiny: *Čedok* (Československá cestovní a dopravní kancelář), neoficiální *Četka* (Česká tisková kancelář), z obecných podstatných jmen *tesil* (textil se silonem) ad.

Patří sem také slova od zkratek hláskových odvozená příponou (viz 6.1.1.2): *céděčko, embéčko, dívídíčko*.

6.5 PŘEJATÉ ČÁSTI SLOV

Složená podstatná i přídavná jména (méně často slovesa) můžou obsahovat jednu či více částí přejatých z cizího jazyka, jejichž (slovotvorný) význam je v češtině znám díky jejich opakování ve více výrazech (díky analogii v jazyce). Podobně je tomu také u přejatých prefixů.

Přejaté části složenin můžeme za součást českého slovotvorného systému považovat tehdy, existují-li v češtině také mimo složeninu, tedy samostatně.

Přejaté odvozovací prvky považujeme za součást českého slovotvorného systému tehdy, když jsou schopny se spojit s domácím základem (hybridní odvozování) do celku stylisticky neutrálního (což souvisí jak s frekvencí, tak s oblastí užití). Pokud ke spojování s domácím základem nedochází, nebo pokud u řídkých příkladů tohoto spojování pociťujeme nesoulad (jazykovou nenáležitost), hodnotíme prvky přednostně jako součást přejímky (možnost jejich nesystémového okrajového použití mimo oblast přejatých slov se tím nevylučuje).

Uvádíme tu **některé** z těchto přejatých prefixů a slovních základů (a **některé** z jejich významů) spolu s upozorněním na omezenou funkčnost (na to, že se vyskytují především se základy cizího původu):

a- (ne) *anorexie*; **a- / ab- / abs-** (od) *averze / absence, abnormální / abstrakce*; **ad-** (k) *adsorpce, adhezivní*; **adeno-** (žláza) *adenom*; **aero-** (vzduch, letadlo) *aerolinky*; **agro- / agri-** (půda, zemědělství) *agrotechnika*; **akva- / aqua-** (voda) *akvapark*; **alfa-** (znak pro hlásku a, písmeno abecedy) *alfanumerický*; **algo-** (bolest) *algofobie*; **an-** (ne) *anorganický*; **ana-** (ne) *anachronismus*; **andro-** (muž, dospělá osoba) *andragogika*; **angio-** (céva) *angioplastika*; **anizo-** (nestejnost) *anizotropie*; **ante-** (vpředu, před) *antepozice, antenatální*; **anti-** (opak, proti) *antihvězda, antikuřácký*; **antropo-** (člověk, lidé) *antropologie*; **arci-** (vyjadřuje zesílení, stupňování) *arcibiskup, arcizvláštní*; **arche-** (starobylý) *archebakterie*; **archi-** (vedoucí, vyšší) *archisystém*; **astro-** (hvězda) *astrofyzik*; **audio-** (zvuk, sluch) *audiosignál*; **auto-** (sám, vlastní) *autopilot*; **balneo-** (lázeň, lázně) *balneoterapie*; **bas-** (hluboký) *baskřídlovka*; **bi- / bis- / bin-** (dvakrát) *bienále / bisfosfát / binokulární*; **biblio-** (kniha) *bibliobus*; **bio-** (život) *biofiltr*; **bronch-** (průdušky) *bronchitida*; **byro-** (úřad) *byrokracie*; **centi-** (setina) *centimetr*; **cerebro-** (mozek) *cerebrovaskulární*; **cirkum-** (kolem) *cirkumcize, cirkumpolární*; **cis-** (z této, z téže strany) *cisalpinský*

(zde z pohledu Říma); **cyklo-** (kruh) *cykloalkan*; **cyto-** (buňka) *cytostatikum*; **daktylo-** (prst) *daktyloskopie*; **de- / des- / dez-** (od, pryč) *destabilizace, demotivační / desinfekce / dezinformace*; **deci-** (desetina) *decilitr*; **deka-** (desetinásobek) *dekagram*; **demi-** (půl) *demi-sec*; **demo-** (lid) *demosnímek*; **dendro-** (strom) *dendrologie*; **derma- / dermato- / dermo-** (kůže) *dermatitida / dermatomykóza / dermonekrotický*; **di- / dis-** (dva, dvakrát) *diptych*; **dis-** (roz-, ne-) *diskontinuita, disharmonický*; **dur- / duro-** (tvrdý) *duroplast*; **dys-** (zeslabení, porucha) *dysfunkce*; **e- / ex-** (z, ven, vzhůru) *erekce, enormní*; *exkrement, exportní*; *(bývalý) exbankéř*; **ego-** (já) *egocentrik*; **ekto-** (vně) *ektoderm*; **ekvi-** (rovnost) *ekvivalent*; **en-** (v, uvnitř, dovnitř) *enkulturace, enharmonický*; **endo-** (uvnitř) *endoparazit*; **epi-** (na, nad) *epicentrum*, (po, při) *epigon*; **ergo-** (práce) *ergoterapie*; **etno-** (lid, národ) *etnomuzikolog*; **eu-** (dobrý) *eutanázie*; **exo-** (vně, mimo) *exoparazit*; **extra-** (zvlášť, mimo) *extratřída, extrakvalitní*; **fago-** (pohlcování, ničení) *fagocytóza*; **farmako-** (lék) *farmakoterapie*; **femto-** (10^{-15}) *femtosekunda*; **feno-** (vystupující do popředí) *fenotyp*; **feri- / fero- / ferro-** (železo) *feroslitina*; **fibr-** (vazivo) *fibróza*; **fil- / filo-** (láska k něčemu) *filantrop*; **fono-** (zvuk) *fonograf*; **foto-** (světlo) *fotosyntéza*; **fylo-** (rostlina) *fylogenetika*; **fyto-** (rostlina) *fytoplankton*; **fysio- / fyzio-** (příroda) *fyziognomie*; **gala-** (slavnost) *galavečer*; **galakto-** (mléko) *galaktorea*; **gastro- / gestr-** (žaludek) *gastroskop*; **generál-** (hlavní, celkový) *generálpauza*; **geo-** (Země) *geografie*; **geronto-** (stáří) *gerontologie*; **giga-** (10^{9}) *gigabyte*; **grafo-** (písmo) *grafomotorika*; **gramo-** (záznam, zápis) *gramodeska*; **gyro-** (kruh) *gyroskop*; **hekto-** (10^{2}) *hektopascal*; **helio-** (slunce) *helioseismologie*; **hemi-** (polovina) *hemisféra*; **hemo- / hema- / hemato-** (krev) *hematoonkolog*; **hepato-** (játra) *hepatotoxicita*; **hepta-** (sedm) *heptatonika*; **hetero-** (jiný, různý) *heterosexuál*; **hexa-** (šest) *hexagram*; **hiero-** (posvátný) *hieroglyf*; **hipo-** (kůň) *hipoterapie*; **histo-** (tkáň) *histogram*; **holo-** (úplný, celý) *hologram*; **homo-** (shodný, stejný) *homogenita*, (člověk) *homofobie*; **hydro-** (voda) *hydroizolace*; **hygro-** (vlhko) *hygrometr*; **hyper-** (velký, přehnaný) *hyperrealismus, hyperaktivní*; **hypo-** (malý, nedostatečný, dolní) *hypoglykémie, hypoaktivní*; **chiro-** (ruka) *chiropraktik*; **chromato- / chromo-** (barva) *chromatografie*; **chrono-** (čas) *chronologie*; **i- / il- / im- / in- / ir-** (ne) *ilegalita, iracionální / implantát, importovaný / inaktivace, insolventní / irreálný*; **ichtyo-** (ryba) *ichtyofauna*; **idio-** (vlastní, zvláštní) *idiolekt*; **ikono-** (obraz) *ikonoklasmus*; **infra-** (pod, dole, nízko) *infrastruktura, infračervený*; **inter-** (mezi, uvnitř) *interakce, interindividuální*; **intra-/ intro-** (uvnitř, dovnitř) *intranet, intravaskulární / introspekce, introvertní*; **izo-** (stejný) *izobara*; **kako-** (špatný) *kakofonie*; **kancer-** (rakovina) *kancerofobie*; **kardio-** (srdce) *kardiochirurg*; **kilo-** (10^{3}) *kilogram*; **kinet-** (pohyb) *kinetismus*; **ko- / kon-** (s, spolu) *koproducent, kogenerační / konfederace, kontrakční*; **kontra-** (proti, opačný) *kontrarozvědka, kontraproduktivní*; **kopro-** (výkal) *koprolálie*; **kosmo-** (vesmír) *kosmonautika*; **kranio-** (lebka) *kraniotomie*; **kryo-** (mráz, nízká teplota) *kryoterapie*; **krypto-** (skrytý, tajný) *kryptokomunista*; **kvadri-** (čtyři) *kvadruplegik*; **kvazi-** (zdánlivý, připomínající) *kvaziochota, kvaziparalelní*; **kyber-** (stroj, počítač) *kyberprostor*; **lakto-** (mléko) *laktobacil*; **laparo-** (dutina břišní) *laparoskopie*; **latero-** (bok) *laterofixace*; **leuko-** (bílý, světlý) *leukocyt*; **lingv-** (jazyk) *lingvistika*; **lipo-** (tuk) *liposukce*; **lito-** (kámen) *litografie*; **logo-** (slovo, řeč) *logoped*; **makro-** (velký, vysoký) *makroúroveň*; **mal-** (špatný) *malabsorpce*; **maxi-** (velký, největší) *maxiloutka*; **medio-** (střed) *mediokracie*; **mega-** (10^{6}) *megabyt*; **megalo-** (velký) *megalománie*; **melan-** (tmavý, černý) *melancholie*; **melo-** (hudební, zpěvný) *melodrama*; **meta-** (za, po, vně) *metafyzika, metaliterární* / (přes) *metamorfóza*; **meteo-** (zemská atmosféra) *meteostanice*; **mezo-** (střed) *mezozoikum*; **mezzo-** (střed) *mezzosoprán*; **mikro-** (10^{-6}) *mikroflora*; **mili-** (10^{-3}) *mililitr*; **mini-** (malý, krátký) *minisukně*; **mis-** (špatný) *mispercepce*; **miso- / mizo-** (odpor) *misogyn*; **mono-** (jeden) *monokultura*; **monstr-** (velký) *monstrproces*; **morfo-** (tvar) *morfologie*; **multi-** (mnoho) *multifunkčnost*; **myko-** (houba) *mykobakterie*; **myo-** (sval) *myokard*; **nano-** (10^{-9}) *nanovlákno*; **nekro-** (smrt) *nekropole*; **neo-** (nový) *neorealismus*; **neuro-** (nerv) *neurochirurg*; **nitro-** (dusík) *nitroglycerín*; **nokto-** (noc) *noktovizor*; **non-** (ne) *nonkonformismus, nonverbální*; **nukleo-** (jádro) *nukleosyntéza*; **nymfo-** (mladá žena) *nymfomanie*; **odonto-** (zub) *odontologie*; **oftalmo-** (oko) *oftalmoskop*; **okto-** (osm) *oktogon*; **olig-** (nečetný) *oligarchie*; **omni-** (vše) *omnipotence*; **onko-** (nádor) *onkolog*; **onto-** (bytí, poznání) *ontogeneze*; **oo-** (vajíčko) *oogeneze*; **opto-** (vidění) *optoelektronika*; **ornito-** (pták) *ornitologie*; **oro-** (hora) *orografie*; **orto-** (správný) *ortografie*; **osmo-** (čich) *osmofobie*; **osteo-** (kost) *osteoporóza*; **oto-** (ucho, sluch) *otorinolaryngologie*; **out-** (vně,

Mutace = mění se význam: *ryba – rybář*; **transpozice** = mění se slovní druh: *tvrdý – tvrdost* (**konverze** = mění se slovní druh, ale ne forma: *vrchní číšník – vrchní*); **modifikace** = přidává se zeslabující/zesilující/expresivní rys, nemění se význam ani slovní druh: *krátký – kratinký*

mimo) *outsourcing*; **ovari-** (vaječník) *ovariektomie*; **oxy-** (kyslík) *oxyhemoglobin*; **ozono-** (vzduch) *ozonosféra*; **pa-** (nepravý) *pahlíza*; **paleo-** (starý, dávno minulý) *paleobotanik*; **pan-** (vše, veškerý) *panslavismus, panarabský*; **para-** (spolu, vedle, při) *parajazyk*, (nenormální) *parakinéze*, (odvozený) *parafráze*; **pato-** (nemoc) *patofyziologie*; **pedo-** (dítě) *pedopsychologie*, (půda) *pedosféra*; **penta-** (pět) *pentagon*; **per-** (skrz) *perspirace, perorální* / (nad) *periskop* / (velice, úplně) *perakutní*; **peri-** (okolo) *perifráze*; **petro-** (hornina) *petrologie*; **piezo-** (tlak) *piezometr*; **piko-** (10^{-12}) *pikolitr*; **plani-** (rovina) *planiglób*; **pneumo-** (vzduch) *pneumotorax*; **poly-** (více, mnoho) *polyfosfát, polyfunkční*; **post-** (po) *postimpresionismus, postsovětský*; **pre-** (před) *predeterminace, preindustriální*; **proto-** (první, původní) *protorenesance*; **pro-** (před, napřed) *prognóza, prográdní*; **proto-** (prvotní, původní) *protohvězda, protobaroko*; **pseudo-** (nepravý) *pseudointelektuál, pseudobaroko*; **psycho-** (duše, duch) *psychofarmakum*; **pyro-** (oheň) *pyroman*; **quadri-** (čtyři) *quadriceps*; **rachi-** (páteř) *rachitida*; **radio-** (záření) *radioizotop*; **re-** (zpět) *reakce* / (znovu) *reaktivace*; **rekta-** (přímý) *rektasměnka*; **rekto-** (konečník) *rektoskopie*; **retro-** (zpět) *retrospektiva*; **rino- / rhino-** (nos) *rinochirurg*; **sarko-** (maso, tělo) *sarkofág*; **self-** (sám, vlastní) *self-management*; **schizo-** (rozpad, rozštěp) *schizofrenie*; **seismo-** (otřes) *seismograf*; **semi-** (půl) *semifinále, semiflexibilní*; **siliko-** (křemík) *silikon*; **sino-** (Čína) *sinolog*; **sklero-** (tvrdost, suchost) *sklerodermie*; **socio-** (společnost) *sociolingvistika*; **somato-** (tělo) *somatotyp*; **spasmo-** (křeč) *spasmolytikum*; **speleo-** (jeskyně) *speleoterapie*; **spiro-** (dech) *spirometr*; **sporo-** (semeno, výtrus) *sporogeneze*; **steno-** (úzký) *stenografie*; **step-** (krok, kráčení) *stepgymnastika*; **stereo-** (prostor) *stereoefekt*; **stomato-** (zub) *stomatochirurgie*; **strato-** (vrstva) *stratovulkán*; **su- / sub-** (pod, dole, menší) *subprogram, substandardní*; **super-** (nahoře, nejlepší, největší) *superboháč, supertajný*; **supra-** (nahoře, shora) *suprasystém, supravodivý*; **sur-** (nad) *surrealismus, surreálný*; **syn-** (spolu, dohromady) *syndrom, synergický*; **tachy-** (rychlost) *tachykardie*; **tanato-** (smrt) *tanatologie*; **tauto-** (stejný, shodný) *tautologie*; **tele-** (daleko) *televize*; **teo-** (bůh) *teocentrismus*; **tera-** (10^{12}) *terabyte*; **termo-** (teplo) *termočlánek*; **tetra-** (čtyři) *tetrachlor*; **tomo-** (řez) *tomograf*; **tono-** (napětí) *tonometr*; **topo-** (místo) *toponymum*; **toxiko-** (jed) *toxikoman*; **tracheo-** (průdušnice) *tracheobronchitida*; **trans-** (přes, napříč) *transformace*; *transoceánský*; **tri-** (tři) *triangulace*; **trombo-** (krevní sraženina) *trombocyt*; **ultra-** (nad, neobyčejně, krajně) *ultrapravičák, ultralevý*; **un-** (ne) *unfair*; **under-** (pod) *underground*; **uni-** (jeden, jednotný) *uniforma*; **uro- / urino-** (moč) *urinoterapie*; **vazo-** (céva) *vazokonstrikce*; **vice-** (druhý v pořadí, nahrazující) *viceguvernér*; **xero-** (sucho) *xerodermie*; **xylo-** (dřevo) *xylofon*; **zoo-** (živočich) *zootechnik*; **zygo-** (dvojice, spojení) *zygomyceta*

-algie (bolest/ivost) *neuralgie*; **-astenie** (slabost) *neurastenie*; **-blast** (zárodek; místo, kde něco vzniká) *osteoblast*; **-cyt** (buňka) *neurocyt*; **-derm / -derma / -dermis** (kůže, krycí vrstva) *epiderm*; **-dermie** (stav kůže) *sklerodermie*; **-émie** (krev, látky v krvi) *hyperglykémie*; **-fág** (kdo pohlcuje, ničí, žrout) *bakteriofág*; **-fagie** (pohlcování, ničení) *geofagie*; **-fil** (kdo má zálibu v čem) *bibliofil*; **-filie** (záliba v čem) *bibliofilie*; **-fobie** (strach) *klaustrofobie*; **-fon** (co reprodukuje zvuk) *megafon*; **-fyl** (souvisí s listem) *chlorofyl*; **-fyt** (rostlina) *hydrofyt;* **-gen** (látka vyvolávající určitý děj) *karcinogen;* **-genese / -geneze** (vznik, původ) *patogeneze*; **-gon** (-úhelník) *pentagon*; **-graf** (kdo / co zaznamenává, zapisuje) *lexikograf, mamograf*; **-grafie** (zaznamenávající, zapisující – často věda) *geografie*; **-iatr** (lékař) *pediatr*; **-ismus / -izmus** (směr umělecký, filozofický ap.) *impresionismus, stoicismus, komunismus*, (zdrojový jazyk) *germanismus*; **-itida** (zánět) *bronchitida*; **-kineze** (pohyb) *psychokineze*; **-kracie** (vláda) *byrokracie*; **-log** (odborník) *dermatolog*; **-logie** (nauka, věda, vědní obor) *mineralogie*; **-lýza** (rozklad, rozpuštění) *elektrolýza*; **-in** (látka) *kofein*; **-manie** (náruživost) *megalomanie*; **-(n)urie** (vylučování močí) *proteinurie*; **-nymum** (slovo) *antonymum*; **-om** (nádor) *lymfom*, (nahromadění čeho) *hematom*; **-pat** (člověk trpící poruchou) *sociopat*; **-patie** (porucha, choroba) *psychopatie*; **-penie** (nedostatek) *lymfocytopenie*; **-plegie** (ochrnutí) *kvadruplegie*; **-ragie** (silný tok) *menoragie*; **-rea/rhea** (tok) *galaktorea*; **-spasmus / -spasma** (silný stah, křeč) *algospasmus*; **-stomie** (umělé vyústění ven z těla) *tracheostomie*; **-terapie** (léčba) *fyzioterapie*; **-tomie** (řez, protnutí) *lobotomie*; **-torní** (mající danou funkci) *halucinatorní*

Příklady variant:

akva- / aqua- (*akvadukt*, *aquadukt*)
fero- / ferro- (*feromagnetický*, *ferromagnetický*)
proti- / anti- (*protikuřácký*, *antikuřácký*)
post- / po- (*posttraumatický*, *postraumatický*, *potraumatický*)

Ve speciálních úsecích komunikačního prostoru (např. při prodeji a reklamě) mohou přejaté varianty hrát roli zvýhodňující, velká část výrobků, služeb i reklamy (ne nutně všechny) raději budí dojem mezinárodní nežli lokální:

aqua- / akva 85 % *aquapark*, 15 % *akvapark*

Mutace = mění se význam: *ryba – rybář*; **transpozice** = mění se slovní druh: *tvrdý – tvrdost* (**konverze** = mění se slovní druh, ale ne forma: *vrchní* číšník – *vrchní*); **modifikace** = přidává se zeslabující/zesilující/expresivní rys, nemění se význam ani slovní druh: *krátký – kratinký*

7 MORFOLOGIE

7.0 ÚVOD DO MORFOLOGIE

Morfologie (tvarosloví) je vedle syntaxe jednou z částí gramatiky. Předmětem jejího zkoumání jsou tvary slov jednotlivých slovních druhů, jejich forma a funkce. Z toho plyne, že morfologie se rozpadá minimálně na dvě oblasti: slovotvorbu (viz kap. 6), tedy morfologii slovotvornou, a flektivní morfologii (skloňování a časování slov).

Forma slovního tvaru je dána jeho použitím ve větě. Některá slova se tak můžou v různých kontextech vyskytovat v různých podobách (***kočka*** *mňouká – vidím* ***kočku***), které jsou tvořeny pomocí tvarotvorného základu (ten se v různých tvarech nemění) a skloňovacích, stupňovacích a časovacích morfémů (nejčastěji koncovek). Forma se v kontextech nemění samoúčelně, různé slovní tvary mají různý gramatický význam (vyjádřený nejčastěji právě koncovkou). Slovní tvar *modrý (flek)* tak kromě barvy vyjadřuje, že máme na mysli vlastnost jednoho (sg.) předmětu rodu mužského, zatímco tvar *modré (květiny)* může např. vyjadřovat vlastnost více věcí (pl.) rodu ženského.

Význam je u většiny slov dvojí – lexikální (věcný) a gramatický (viz 5.2.1). Lexikální význam je dán základem slova a je zřejmý bez ohledu na jeho konkrétní tvar (*pes, psa, psem*). Gramatické významy (hodnoty gramatických kategorií) ukazují na významy obecné, tj. kategorie, které je potřeba vyjadřovat u slov daného druhu (číslo, rod, osoba, čas apod.). Jsou vyjádřeny nejčastěji koncovkami, příp. předponami nebo příponami. Lexikální a gramatický význam (spolu s významem, který je dán kontextem promluvy) tvoří celkový význam slovního tvaru. Podle poměru lexikální a gramatické složky významu můžeme slova rozdělit na (1) lexikální (citoslovce a příslovce, pomineme-li stupňování u menšiny z nich), (2) lexikálně gramatická (podstatná jména, přídavná jména, zájmena, číslovky a slovesa) a (3) gramatická (předložky, spojky a částice).

Gramatické (mluvnické) významy se podílejí spolu s lexikálním významem na celkovém významu slovního tvaru. Chceme-li oddělit mluvnické významy od ostatních významů, můžeme použít tři kritéria:

(1) Významy vyjadřované gramatickým způsobem jsou obecné a ustálené, tzn. že vyjadřují u většiny slov, kterých se týkají, zhruba totéž, např. singulár vyjadřuje u většiny substantiv jedinost. To nevylučuje možnost, že by jeden prostředek sloužil k vyjádření více funkcí (tzv. homonymie), např. koncovka *-a* může znamenat 1. pád jedn. čísla slov vzoru *žena* i 1. pád množného čísla slov typu *město*.

(2) Mluvnické významy jsou vyjadřovány relativně malým počtem formálních prostředků (v češtině zejména koncovkami). Jejich repertoár je uzavřený a v čase relativně stabilní, např. 7. pád množného čísla podstatných jmen se vyjadřuje pomocí koncovek *-y, -ama, -i, -ema, -ími, -íma, -ami, -emi, -mi, -ma*.

(3) Gramatické kategorie se uplatňují pravidelně na celou skupinu slov, nejčastěji na celý slovní druh, běžně však i na několik druhů zároveň (jejich vyjádření např. koncovkami však nemusí být u všech slov, kde se uplatňují, stejné). Jinými slovy, jsou produktivní: vznikne-li např. nové slovo, uplatní se gramatická kategorie i na něj.

Z tohoto pohledu se některé kategorie, tradičně označované za gramatické, jeví na hranici mezi mluvnicí a slovotvorbou, příp. lexikologií. Takovým jevem může být třeba stupňování adjektiv a adverbií. Podle prvního kritéria se jedná o gramatickou kategorii vyjadřující míru kvality označované adjektivem. Podle druhého kritéria je stupňování na pomezí gramatických a slovotvorných kategorií, protože repertoár prostředků vyjadřujících „klasické" stupňování je sice omezen na předponu *nej-* a přípony *-ejší, -ší* nebo *-čí*, existují však alternativní způsoby vyjádření míry vlastnosti, např. *sebelepší, malilinkatý, velikánský* atp., které původně uzavřený repertoár prostředků sloužících k vyjádření daného významu rozšiřují a otevírají. Podle třetího kritéria se nejedná o gramatickou kategorii, jelikož stupňovatelných adjektiv je výrazná menšina (pouze cca 6 % všech adjektiv). Zařazení takovýchto problematických kategorií mezi morfologické nebo slovotvorné je tak věcí koncepce celé mluvnice. Zde je stupňování probíráno v rámci morfologie (viz 7.2.3) jako gramatická kategorie.

7.0.1 Stavba slovního tvaru – morfematika

7

Každý slovní tvar se skládá z částí, které nesou nějaký význam, případně plní určitou funkci. Říkáme jim morfémy, věda zabývající se strukturou tvaru slova z hlediska kombinací morfémů se nazývá morfematika. O vztazích mezi příbuznými slovy a o vytváření nových slov pojednává slovotvorba (kap. 6).

Morfém je nejmenší část slova mající určitý význam (příp. gramatickou funkci). V určitých případech může jeden morfém tvořit celé slovo (např. předložka *v*), častěji je však slovo složeno z několika morfémů, které mají rozdílnou funkci. Morfémy mohou být tvořeny slabikou (zřídkakdy u morfémů lexikálních, tj. slovních základů, i více slabikami), skupinou hlásek nebo i jen hláskou jedinou.

Morfémy (nejčastěji koncovky) mohou mít i nulovou podobu, která je patrná pouze, srovnáme-li tvary téhož slova: *žena, žen-Ø*. Ačkoli taková koncovka nemá žádné formální vyjádření (neodpovídá jí žádná hláska), její přítomnost u daného slovního tvaru signalizuje určitý význam (v případě slova *žen-Ø* je to 2. pád pl.); v těchto případech mluvíme o tzv. **nulové koncovce**.

Konkrétní realizaci abstraktně chápaného morfému v rámci slova se říká morf. V kombinaci morfů dochází občas ke změnám v jejich podobě (srov. ***dům-Ø*** a ***dom-ek-Ø***). Takovýmto podobám se říká alomorfy a jejich platnost je omezena na určité kombinace morfémů (říkáme, že morfém *dům* má alomorfy *dům* a *dom*).

Morfémy dělíme do několika skupin: základem každého slova je **kořen** (radix), který je primárním nositelem významu (***les**-ník, po-**dív**-ej*). Některé slovní tvary jsou formálně tvořeny pouze kořenem (*skrz, hned*, zejména v případech s nulovou koncovkou: *leť-Ø, krk-Ø*). Kořen je přítomen ve všech tvarech daného slova a ve slovech od něj odvozených (i když se může obměňovat).

Morfémy, které předcházejí kořen, se nazývají **předpony** (prefixy) a mají význam lexikální (mění věcný význam slov, např. ***nad**-lesní*) nebo gramatický (mění jeho mluvnické vlastnosti, ***nej**-krásnější*).

Morfémy, které se nacházejí za kořenem, jsou buď přípony, nebo koncovky. **Koncovky** se zpravidla nacházejí na konci tvaru a jsou to ty části, které se u ohebných slovních druhů mění při skloňování a časování (*měst-**o**, měst-**a**, měst-**ům**; píš-**u**, píš-**eš***). Z toho plyne, že neohebné slovní druhy koncovky až na výjimky nemají. Koncovky v češtině primárně vyjadřují u jmen pád, číslo, příp. rod, u sloves osobu a číslo (v některých případech i jmen-

Substantiva = podstatná jm., adjektiva = přídavná jm., pronomina = zájmena, numeralia = číslovky, verba = slovesa, adverbia = příslovce, prepozice = předložky, konjunkce = spojky, partikule = částice, interjekce = citoslovce

ný rod). Část, která zbude po odtržení koncovky (tj. kořen a předpony a přípony), se nazývá **kmen**.

Přípony (sufixy) jsou morfémy, které se nacházejí (u některých slov) mezi kořenem a koncovkou (*uč-**i-tel-k**-a, děl-**á**-me*). Jejich význam může být lexikální (např. *měst-**ečk**-o*) i gramatický (např. *děl-a-**l**-i, nes-**en**-i*). Jednou z gramatických přípon je **téma** (kmenotvorná přípona) u sloves a některých substantiv (srov. *děl-**á**-me* a *děl-**ej**-me* nebo *kuř-**et**-e* a *kuř-**at**-a*), které má význam gramatický a vytváří základ (**kmen**) pro jednotlivé sady tvarů. Kmenem tedy nazýváme tu část slova, která zbyde po odtržení koncovky (tj. včetně případných předpon a přípon). Na rozdíl od koncovek může slovní tvar obsahovat přípon víc.

Ve výjimečných případech se může koncovka nacházet před příponou, srov. skloňování zájmena *kdokoli* (*k**do**koli, k**oho**koli, k**omu**koli, k**oho**koli, (o) k**om**koli, k**ým**koli*). Při skloňování je neměnná koncová část *-koli* příponou, měnící se část uprostřed slova má funkci koncovky.

7.0.2 Morfém a jeho kombinace – morfonologické alternace

Při tvoření jednotlivých slovních tvarů a při odvozování slov se může stát, že v základu slov dojde k alternaci (střídání) hlásek: *ru**k**a – ru**c**e – ru**č**ka, vr**á**na – vr**a**n, zp**ě**v – zp**í**vat*. Pro týž morfém se v odvozených slovech objevují alternující podoby, kterým se říká alomorfy (viz výše).

Samohláskové alternace:

Krátící	**Alternace samohlásek různé kvality i kvantity**
á/a: *máma – mamka*	á/í: *smát se – smích*
é/e: *létat – letět*	é/í: *mléko – mlíko*
í/i: *chvíle – chvil*	í/ě: *vítr – větru*
ú, ů/u: *úbor – ubrat, rozpůlit – rozpul*	é/o: *nést – nosit*
y/ý: *mýdlo – mydlit*	ů/o: *dům – domek*
Dloužící	ou/u: *trouba – trub*
a/á: *kvas – kvásek*	
e/é/ý: *větev – větévka – větývka*	
i/í: *list – lístek*	**Alternace samohlásek s nulou**
u/ú: *uvést – úvod*	Ø/e: *psa – pes*
Alternace krátkých samohlásek	Ø/o: *hřmít – hrom*
a/e: *stat – stětí*	Ø/ě/ý: *světlo – světélko – světýlko*
a/o: *bát se – bojí*	
e/a: *vejce – vajec*	
e/ě: *kvete – květ*	**Alternace samohlásky a skupiny samohláska + souhláska**
e/o: *nesl – nosit*	ij/í/oj: *bije – bít – boj*
a/ě: *svatý – světec*	

Souhláskové alternace:

c/č: *otec – otče*	t/s: *kvete – kvést*
d/ď: *had – hadi*	t/ť: *kmet – kmeti*
d/z: *jedl – jez*	ť/c: *vrátit – vrácen*
ď/z/ž: *vyhradit – vyhrazen – vyhražen*	z/ž: *srazit – sražen*
g/z: *sfinga – sfinze*	k/Ø: *Žamberk – žamberský*
g/ž: *Olga – Olžin*	g/Ø: *Göteborg – göteborský*
h/c: *mohu – moct*	
h/z: *Praha – Praze*	
h/ž: *kniha – knížka*	ck/čť: *turecký – turečtina*
ch/š: *hoch – hoši*	sk/sc: *miska – misce*
k/c: *vratký – vratce*	sk/sť: *český – čeština*
k/č: *buk – bučina*	sk/šť: *český – čeští*
n/ň: *jelen – jeleni*	sl/šl: *promyslí – promyšlen*
r/ř: *var – vařit*	st/sť/šť: *pustý – pustit – poušť*
s/š: *prosí – prošen*	sť/šť: *čistit – čištěný*
t/c: *chytat – chycen*	zď/žď: *zbrzdí – zbržděn*

7.0.3 Slovní druhy

Všechna slova v jazyce můžeme třídit do skupin. Každá z těchto skupin je charakterizována určitými vlastnostmi: může např. označovat osobu, může vyjadřovat její vlastnost nebo říkat, co osoba dělá, kolik osob se děje účastní nebo jak děj probíhá.

Dělení slov do těchto skupin má svůj základ ve významové kategorizaci, při které rozdělujeme slova podle způsobu myšlenkového ztvárnění reality: některá slova vznikla v jazyku pro označování substancí, jiná pro vyjádření dějů atp. Při výkladech funkčního tvarosloví se pak z takto vytvořených skupin vychází a pro jejich označení se souborně užívá termínu **slovní druhy**. Existují slova, kterými jednoduše pojmenováváme (*pes, kalendář, stromy*), nebo jimi vyjadřujeme nějakou činnost (*štěkat, listoval, zasadí*), jiná nám naopak můžou pojmenování nahrazovat (*on, tam*). Některá dokážou vyjadřovat počet (*sto, dvě, sedmero*), jinými zas dáváme najevo své hodnocení (*malý, kyselý, hloupě*). Někdy slovem dokážeme zhodnotit celou situaci, kterou bychom jinak museli opisovat větou (*fuj, hurá* nebo třeba *Konečně! Rychle!*). Jsou slova, která potřebujeme, chceme-li spojit slova nebo věty v jeden celek (*a, i, taky, ale*), ale i taková, která dotvářejí význam slov, před nimiž stojí, a smysl dostávají až ve spojení právě s nimi (*k, ve, nad, o*).

Slova tedy můžeme shlukovat do skupin, kterým říkáme slovní druhy, podle jejich vlastností a významů. Pro praktické účely – školské i akademické – byla vytvořena následující tři klasifikační kritéria třídění slovních druhů, která se vzájemně doplňují, překrývají a platí v různé míře:

(1) Tvaroslovné
(2) Významové
(3) Syntaktické

Substantiva = podstatná jm., adjektiva = přídavná jm., pronomina = zájmena, numeralia = číslovky, verba = slovesa, adverbia = příslovce, prepozice = předložky, konjunkce = spojky, partikule = částice, interjekce = citoslovce

Tvaroslovné kritérium slova dělí podle toho, zda jsou **ohebná** (flektovaná), příp. jakým způsobem se ohýbají (skloňují se, časují se nebo se i stupňují), nebo **neohebná**. Mezi ohebné slovní druhy patří taková slova, která mění svůj tvar: *psa, psem; kalendáře, kalendáři; utíkej, utíkáme; nejchytřejšími*. Podstatné je, že tyto podoby nejsou slovy novými, ale jen různými tvary slova základového (jsou to tvary jednoho lexému, viz 5.1.3). Neohebná slova mají jeden tvar pro všechny funkce (*jak, do, ale, ať, fuj*), případně se mění pouze v závislosti na okolí z důvodů výslovnostních (srov. podoby předložky *v* ve spojeních *v domě* a *ve škole*).

K ohebným slovním druhům tradičně řadíme: podstatná jména (substantiva), přídavná jména (adjektiva), zájmena (pronomina), číslovky (numeralia) a slovesa (verba). Zbývající skupiny slov vytvářejí slovní druhy neohebné. Počítáme k nim: příslovce (adverbia), předložky (prepozice), spojky (konjunkce), částice (partikule) a citoslovce (interjekce). Ohebné slovní druhy se dále dělí podle způsobu ohýbání na jména (podstatná, přídavná, zájmena a číslovky), která se skloňují, a slovesa, která se časují.

Ne všechna slova ohebných slovních druhů můžeme vždy skloňovat. Některá podstatná jména, přídavná jména nebo slovesa zůstávají v podstatě neohebná (*angažmá, blond, lze*). Na druhé straně, ačkoli se příslovce tradičně řadí mezi neohebné slovní druhy, některá z nich lze stupňovat jako přídavná jména (*dobře – líp – nejlíp, rychle – rychleji – nejrychleji*).

Tvaroslovné kritérium zohledňuje jen slovní druhy, které při skloňování nebo časování nějakým způsobem mění svůj tvar; není však schopno rozlišit příslovce, předložky, spojky, částice a citoslovce. Z ohebných pak nerozlišuje přesně mezi podstatnými jmény, přídavnými jmény, zájmeny a číslovkami.

Z toho důvodu se používá i **kritérium významové**, které odlišuje slova podle toho, jak se jednotlivé skupiny slov podílejí na významové výstavbě textu. Jeho uplatněním se nám slovnědruhová desítka rozpadá na skupinu slovních druhů plnovýznamových (autosémantických) a neplnovýznamových (synsémantických). Do skupiny plnovýznamových patří ty slovní druhy, které mají význam relativně nezávislý na okolních slovech (podstatná jména, přídavná jména, slovesa, příslovce a citoslovce).

O **relativní** nezávislosti významu na okolních slovech mluvíme proto, že kontext vždy více či méně ovlivňuje význam všech slov.

Autosémantika je možné dělit podle jejich významu obecně na názvy substancí (podstatná jména), jejich vlastností (přídavná jména), dějů (slovesa) a na vlastnosti dějů nebo vlastnosti vlastností (příslovce). Na pomezí mezi autosémantiky a synsémantiky jsou zájmena a číslovky, jež mají význam (stejný jako autosémantika, jež zastupují) určený kontextem věty a situace.

Ve skupině neplnovýznamových slov, která uplatňují svůj význam či funkci až v kontextu ostatních slov, nacházíme předložky (podílejí se na významu pádu jména, s kterým se spojují, na základě valence slovesa, viz 8.2), spojky (vyjadřují vztah mezi větami a větnými členy) a částice (vyjadřují postoj mluvčího k větnému členu nebo k celé výpovědi).

Posledním kritériem je **kritérium syntaktické**, které vychází z toho, jak se jednotlivé slovní druhy podílejí na výstavbě věty a textu a s jakými slovními druhy se spojují. Na základě syntaktických vlastností jsme tak schopni rozlišit mj. předložky (pojí se ke jménům) a spojky (spojují věty nebo větné členy). Zvláštní skupinu tvoří citoslovce, která mají samostatný význam, svojí formou se ovšem do struktury věty nijak nezapojují a tvoří samostatnou výpověď.

Může se stát (a často se i stává), že podle jednoho kritéria dané slovo náleží k určitému slovnímu druhu a podle jiného k jinému slovnímu druhu. V takových případech záleží na kontextu, v jakém je slovo použito, a na osobní interpretaci jeho významu a funkce.

Podle těchto tří kritérií můžeme rozdělit slova do deseti slovních druhů:

Podstatná jména (substantiva) jsou nejfrekventovanějším slovním druhem v češtině. Jsou základem pojmenování předmětů, osob, zvířat, dějů, stavů a vlastností, které jsou chápány jako nezávislé entity (*stůl, žena, kobyla, kreslení, radost, měkkost*). Jejich primární funkcí v rámci vět je vyjadřovat podmět (pokud je sloveso aktivní, tak i činitele děje) a předmět dějem zasažený. Uplatňují se ovšem i v jiných funkcích (jako příslovečná určení apod.). Většina substantiv jsou slova ohebná (skloňují se) a vytvářejí tak jeden ze základních deklinačních typů v češtině.

Přídavná jména (adjektiva) vyjadřují vlastnosti substancí, tj. osob, zvířat a neživých jevů (*velký, další, otcův*). Jsou to ohebná plnovýznamová slova (skloňují se a stupňují), která ve větě rozvíjejí podstatná jména, slovesa nebo zájmena, a to ve funkci shodného přívlastku, jmenné části přísudku či doplňku. Sama mohou být dále rozvíjena především příslovci, ale i podstatnými jmény.

7

Zájmena (pronomina) jsou většinou ohebná slova (skloňují se), která ve větě zastupují podstatná a přídavná jména, odkazují k nim nebo vyjadřují vztah mluvčího k nim (*já, my, ten, který*). Z toho důvodu je můžeme v kontextu věty považovat za plnovýznamová slova, samostatně stojící však žádný lexikální význam nemají. Jejich syntaktická funkce se odvíjí od toho, jaký slovní druh zastupují (můžou být podmětem, předmětem, přívlastkem atp.).

Slova sdružená do slovního druhu **číslovek** (numeralia) slouží k vyjádření množství (*jedna, sedmnáct, druhý, sedmnáctkrát*). Na rozdíl od ostatních slovních druhů nejsou číslovky – až na výjimky – vymezeny speciálním formálním znakem (např. specifickým způsobem ohýbání nebo syntaktickou funkcí), ale významem, který ukazuje na počet (kvantovost).

Slovesa (verba) tvoří jeden z plnovýznamových ohebných slovních druhů. Po formální stránce je odlišnost sloves od ostatních slovních druhů dána především tím, že se jako jediný slovní druh časují. Významově slovesa od ostatních slovních druhů odlišuje fakt, že vyjadřují stavy substancí (*ležím*), akce (*nesu*) nebo děje (*hádat se*). Ze syntaktického hlediska jsou slovesa prototypickým představitelem přísudku.

Příslovce (adverbia) jsou neohebný (ačkoli se některá stupňují) plnovýznamový (autosémantický) slovní druh. Vyjadřují okolnosti dějů vyjádřených slovesy nebo okolnosti vlastností vyjádřených přídavnými jmény, případně okolnosti jiných okolností vyjádřených příslovci.

Předložky (prepozice) jsou neohebný a významově nesamostatný (synsémantický) slovní druh. Pojí se ke jménům v různých pádech (kromě vokativu a obvykle nominativu) na základě valence slovesa (viz 8.2), vyjadřují vztah jmen k jejich nadřazeným větným členům a podílejí se tak na vytváření syntaktických i jiných významů (*v lese, nad stromem*). Samy ovšem větným členem nejsou.

Substantiva = podstatná jm., adjektiva = přídavná jm., pronomina = zájmena, numeralia = číslovky, verba = slovesa, adverbia = příslovce, prepozice = předložky, konjunkce = spojky, partikule = částice, interjekce = citoslovce

Spojky (konjunkce) jsou neohebný a neplnovýznamový slovní druh, který slouží ke spojování vět a větných členů (*a, nebo, že*), tj. vyjadřují jejich vztah souřadný (koordinaci) nebo podřadný (subordinaci) a významově ho specifikují. Nejsou větnými členy. Spolu se vztažnými zájmeny a některými příslovci (která větnými členy jsou) fungují jako spojovací prostředky.

Částice (partikule) jsou neplnovýznamový neohebný slovní druh. Přiřazujeme k nim lexikální jednotky různého původu a mnoha různých funkcí (částice jsou někdy nešťastně označovány za „zbytkový" slovní druh). Z toho důvodu jsou částice silně homonymní s jinými slovními druhy (zejm. s příslovci). Obecně lze říci, že částice obohacují výpověď, v níž jsou užity, o nějaký specifický pragmatický rys (*asi, bohudík, ať*). Do syntaktické struktury se nezapojují, na rozdíl od citoslovcí netvoří samostatnou výpověď.

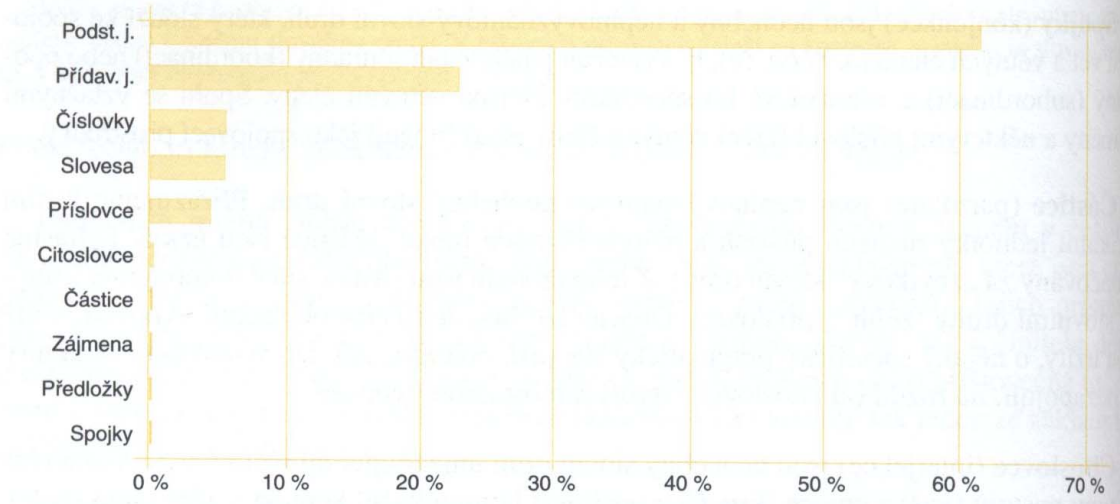
Citoslovce (interjekce) jsou neohebný slovní druh umožňující mluvčímu vyjadřovat různé typy postojů (*kuš*) a emoce (*kruci!*) a posilovat komunikační kontakt s adresátem (*hele*). Méně často slouží v běžné komunikaci k napodobování různých zvuků (*bum*). Citoslovce v naprosté většině nevstupují do syntaktických vazeb, sama o sobě jsou plnohodnotnou výpovědí (z tohoto hlediska je nazýváme také větné ekvivalenty).

Uspořádáme-li kritéria přehledně do tabulky, zjistíme, že každý slovní druh má specifický soubor vlastností, který jeho jádro jednoznačně odlišuje od ostatních slovních druhů. Na druhou stranu je třeba přiznat, že v okrajových oblastech se jednotlivé slovní druhy můžou překrývat a je otázkou interpretace, ke kterému slovnímu druhu dané slovo zařadíme.

kritéria	tvaroslovná			významová		syntaktická
	ohýbají se	skloňují se	stupňují se	autosémantika	význam/funkce	syntaktická funkce
Substantiva	ano	ano	ne	ano	názvy substancí	nerozhoduje
Adjektiva	ano	ano	(ano)	ano	vlastnosti substancí	nerozhoduje
Pronomina	ano	ano	ne	ano/ne	zastupují jména	nerozhoduje
Numeralia	ano	ano	ne	ano/ne	kvantovost	nerozhoduje
Verba	ano	ne	ne	ano	názvy dějů	nerozhoduje
Adverbia	ne	ne	(ano)	ano	vlastnosti dějů/vlastností	nerozhoduje
Prepozice	ne	ne	ne	ne	význam pádu jmen	pojí se se jmény
Konjunkce	ne	ne	ne	ne	vztah mezi větami/členy	spojuje věty/členy
Partikule	ne	ne	ne	ne	postoj k větě/členu	nerozhoduje
Interjekce	ne	ne	ne	ano	expresivní/kontaktová funkce	stojí samostatně

Stupňování jako kritérium rozdělení slovních druhů u adjektiv a příslovcí není spolehlivé, protože se v obou případech týká menšiny slov sdružených v daném slovním druhu (i když se jedná často o slova velmi frekventovaná).

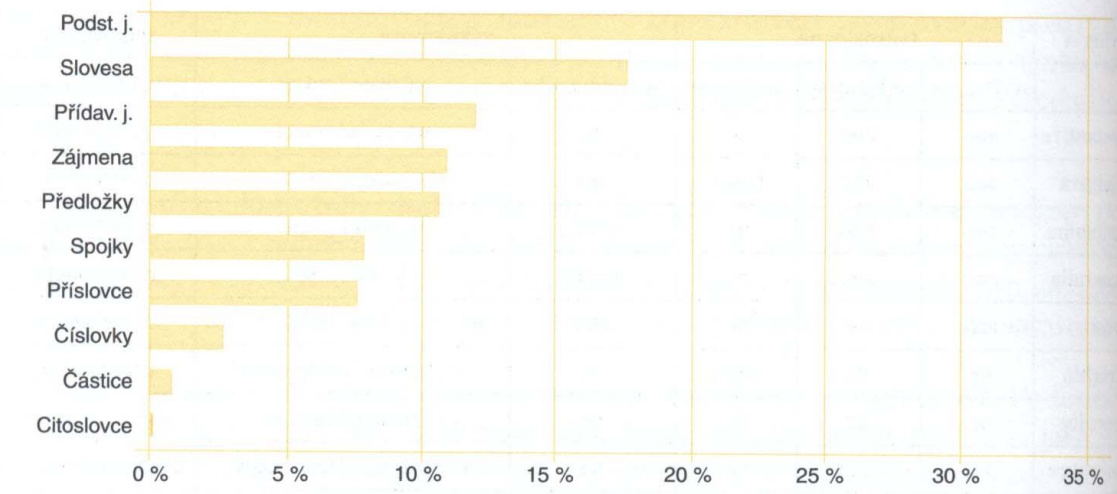
Tradiční řazení slovních druhů, ve kterém na prvním místě stojí podstatná jména a na posledním citoslovce, neodráží jejich důležitost ani frekvenci v rámci úzu, je dáno pouze tradicí a konvencí. Poměr slov v rámci slovních druhů není vyrovnaný. Slovní druhy, které mají spíše gramatický význam, nejsou rozsáhlé co do počtu slov, ale v textech se jich užívá relativně hojně, naopak slovní druhy s převažujícím významem lexikálním mají mnoho členů. Slova, která patří mezi podstatná jména, přídavná jména, slovesa, příslovce nebo číslovky, tak zahrnují téměř 99,8 % všech českých slov. Pořadí slovních druhů podle počtu slov, která zahrnují, je v psaných textech následující:

Obr. 7.1: Procentní zastoupení slovních druhů ve slovníku (každé slovo počítáno jednou).

Pořadí slovních druhů v **mluvené češtině** z hlediska četnosti by bylo trochu jiné: slovesa, substantiva, adjektiva, adverbia, číslovky, částice, citoslovce, spojky, zájmena, předložky.

Pokud seřadíme slovní druhy podle toho, jak často se vyskytují v psaných textech, bude jejich pořadí následující:

Obr. 7.2: Procentní zastoupení slovních druhů v textech (počítán každý výskyt slova).

Podle frekvence slov v úzu **mluvené češtiny** by pořadí slovních druhů bylo následující: slovesa, zájmena, částice, podstatná jména, spojky, příslovce, předložky, přídavná jména, citoslovce a číslovky.

7.0.4 Víceslovné ekvivalenty slovních druhů

Vedle jednoslovných jednotek, které patří k jednotlivým slovním druhům, existují ve všech slovních druzích i víceslovné (nejčastěji dvouslovné, trojslovné) kombinace, které můžou být na základě svého **významu** a **funkce** přiřazeny k některému slovnímu druhu (po formální stránce se kombinace se slovním druhem často neshodují). Většinou se jedná o frazémy, systémové kolokace a termíny (viz 5.1.4 a 5.4.1).

Substantiva = podstatná jm., adjektiva = přídavná jm., pronomina = zájmena, numeralia = číslovky, verba = slovesa, adverbia = příslovce, prepozice = předložky, konjunkce = spojky, partikule = částice, interjekce = citoslovce

Příklady a rozbor jednotlivých typů víceslovných spojení uvádíme v rámci základní charakteristiky jednotlivých slovních druhů. Pro představu zde přikládáme několik dokladů:

Podstatné jméno: *podvěsek mozkový, druhá světová (válka)* ad.
Přídavné jméno: *světle hnědý, zbrusu nový* ad.
Zájmeno: *ten samý, vůbec nic* ad.
Číslovka: *osmdesát pět, devět desetin* ad.
Sloveso: *přijít nazmar, je nasnadě* ad.
Příslovce: *s nepořízenou, všeho všudy* ad.
Předložka: *nehledě na/k, na rozdíl od* ad.
Spojka: *a proto, místo aby* ad.
Částice: *popravdě řečeno, vždyť přeci* ad.
Citoslovce: *hop trop, a basta* ad.

Slovnědruhové zařazení kombinace se často neodvíjí od toho, jakým slovním druhem jsou komponenty spojení (např. víceslovná předložka *v souvislosti s* je tvořena dvěma předložkami a jedním podstatným jménem). Člen víceslovného spojení může navíc fungovat i nezávisle na tomto spojení jako samostatné slovo (*přivedlo mě to na jednu* ***souvislost***).

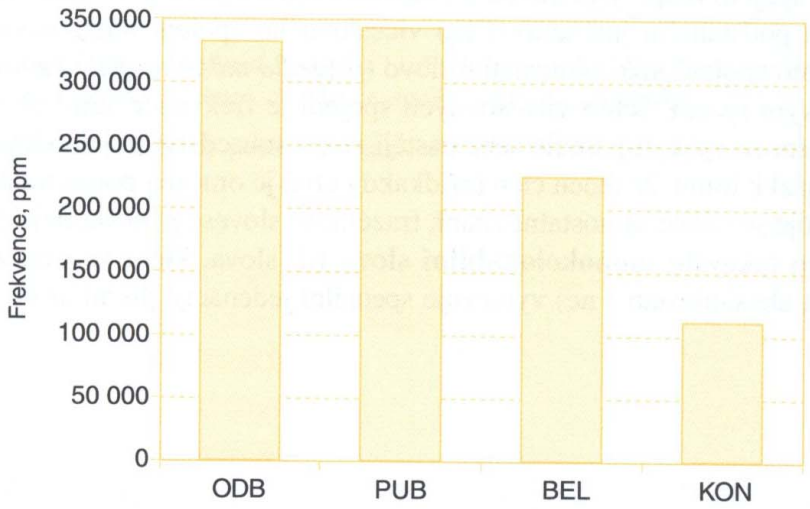
Charakteristickým rysem těchto víceslovných spojení je frekvence souvýskytu komponentů (členy spojení se vyskytují vedle sebe častěji než v sousedství jiných slov). U některých spojení dochází k tomu, že jeden člen (zřídkakdy oba) je omezen pouze na danou kombinaci a nevyskytuje se vůbec samostatně (např. frazémové sloveso *je nasnadě*). V některých koncepcích se pro takováto **monokolokabilní slova** (tj. slova, která se vyskytují pouze v určitém spojení, ale samostatně ne) vymezuje speciální jedenáctý slovní druh.

7.1 PODSTATNÁ JMÉNA (SUBSTANTIVA)

7.1.1 Obecná charakteristika podstatných jmen

Podstatná jména pojmenovávají osoby, zvířata, věci: *žena, vlk, jablko*, ale i vlastnosti, děje, stavy a vztahy chápané jako entity: *rychlost, kreslení, radost, občanství*. Substantiva mají vedle lexikálních (slovních) významů i významy gramatické (viz 5.2.1.2), které se člení do tří kategorií: **jmenný rod**, **číslo** a **pád**, ale bývají vyjádřeny společnou koncovkou.

V obrázku 7.3 je srovnání frekvencí (počtu výskytů) substantiv v různých textových typech (ODB – odborné texty, PUB – publicistika, BEL – beletrie, KON – přátelská konverzace). Frekvence je vyjádřena v ppm (počtu výskytů substantiv v korpusu textů s jedním milionem slov; ppm je z anglického *parts per million* – viz též 5.5.4) – deset tisíc ppm odpovídá jednomu procentu. Zatímco v odborných a publicistických textech je zhruba každé třetí slovo podstatné jméno, v běžném hovoru je to jen asi každé osmé až deváté.

Obr. 7.3 Frekvence substantiv v odborných textech, publicistice, beletrii a přátelské konverzaci.

Substantiva se ve větách často pojí s jinými slovy do nominálních spojení: *mladá žena, hrnek čaje* atd. Mnohá frekventovaná nominální spojení mají specifický význam a tvoří víceslovná pojmenování (viz 7.0.4). Může jít o konkréta: *politická strana, černý pasažér, stroužek česneku, vejce natvrdo*, nebo abstrakta: *zdaňovací období, práce přesčas, rozvázání pracovního poměru, trvale udržitelný rozvoj* aj. Řada víceslovných pojmenování je mezi proprii: *Jan Ámos Komenský, Lidové noviny, Hradec Králové, Ústí nad Labem, Kirchhoffův zákon* atd. Mnoho víceslovných pojmenování slouží jako **termíny**, tj. jasně vymezené právní, technické nebo vědecké názvy, např. *podstatné jméno, tropický deštný prales, peroxid vodíku, společnost s ručením omezeným, slinivka břišní*.

7.1.2 Jmenný rod

Důležitou gramatickou kategorií jmen v češtině je **rod** (genus). Jeho původním podkladem v mimojazykové realitě je přirozená opozice pohlaví u živých bytostí. Gramatickému rodu substantiv označujících osoby (a některá zvířata) v realitě často odpovídá přirozený rod (bio-

Rod: mužský = maskulinum (mask.), ženský = femininum (fem.), střední = neutrum (neut.); **Číslo:** jednotné = singulár (sg.), množné = plurál (pl.); **Pád:** 1 nominativ (N, nom.), 2 genitiv (G, gen.), 3 dativ (D, dat.), 4 akuzativ (A, ak.), 5 vokativ (V, vok.), 6 lokál (L, lok.), 7 instrumentál (I, instr.)

logicky sexus, sociálně gender) **mužský** nebo **ženský**. Podstatná jména, která jsou z hlediska přirozeného rodu neutrální (označení neživých entit, např. *list*, *taška*, *přistání*, nebo i živých jedinců bez zřetele k pohlaví: *ježek*, *ještěrka*, *štěně*), mohou mít v češtině gramatický **rod střední** (ten mají často názvy nedospělých jedinců: *dítě*, *mládě*, *kotě*), ale velice často jsou rodu mužského nebo ženského. Substantiva rodu mužského, resp. ženského se nazývají **maskulina** (v dalším též zkráceně mask.), resp. **feminina** (fem.), substantiva rodu středního jsou **neutra** (neut.). Čeština má ale celkem čtyři rody: U maskulin je ještě gramatický rozdíl, jehož vzorem v mimojazykové realitě je odlišnost mezi živým tvorem a neživým předmětem: maskulina jsou **životná** (**animata**) nebo **neživotná** (**inanimata**). U většiny podstatných jmen nelze gramatický rod odvodit z jejich významu; musíme se ho naučit spolu s významem substantiva. Někdy nám mohou napovědět koncovky užívané v některých pádech (viz 7.1.6.2). Rod substantiva má vliv na tvary jiných slov ve větách, viz část 8.2.

7.1.2.1 Rod substantiv označujících živé bytosti

Rozdíly v přirozeném rodu (mužský životný vs. ženský) se vyjadřují

a) lexikálně: *muž – žena, otec – matka, kluk – holka, pes – fena, steward – letuška*;

b) slovotvorně – pomocí přípon (v češtině nejčastější); základní je většinou podoba mužská, k ní se přidáním přípony, tj. **přechýlením** tvoří tvar pro rod ženský: *manažer – manažerka, tygr – tygřice, Novák – Nováková*; jen zřídka slouží feminina jako základ pro tvoření maskulin: *vdova – vdovec, koza – kozel.*

Takto rozlišujeme rod jen u osob a dále u některých zvířat, u nichž odlišení pohlaví má nebo mělo pro člověka význam. Názvy většiny živočichů patří mezi substantiva vespolná (viz dál). Jen velmi zřídka vedle dvojice pojmenování rozlišených rodem existuje zvláštní substantivum s generickou platností, jako je *člověk* ke dvojici *muž – žena*. Zpravidla má generickou platnost jeden z členů dvojice, např. *lev*, *kočka*, resp. *pes* značí jedince druhu kočkovité, resp. psovité šelmy bez ohledu na pohlaví a současně slouží k označení jedinců jednoho z pohlaví, kdežto druhý člen dvojice (*lvice*, *kocour*, *fena*) označuje jen jedince opačného pohlaví (viz pojem příznak v 7.1.2.2).

Názvy profesí, tituly a hodnosti jsou (až na výjimky) primárně mužského rodu, například *redaktor, truhlář, poslanec, doktor*, *major*. K označení jejich ženských nositelek se běžně přechylují: *redaktorka, truhlářka, poslankyně, doktorka*, *majorka*. U některých z nich se vyskytují i nepřechýlené tvary: *doktor*, *major, prodejce* aj.

V češtině je běžné i přechylování ženských příjmení: *pan Novák – paní Nováková*. Ze systému češtiny vyplývá odlišování podle rodu u příjmení s adjektivním skloňováním typu *pan Stříbrný – slečna Stříbrná*, zvlášť je-li ještě živý význam adjektiva; v ostatních případech jde o tradici, staletý zvyk. Zvyk se nevztahuje na příjmení nesklonná: *paní Janků, slečna Vosolsobě*. Všeobecné není ani přechylování příjmení s adjektivním skloňováním typu *Dolejší*: *paní Dolejší*, popř. *Dolejšová*, *paní Krejčí* nebo *Krejčová*. Příjmení občanek jiných států se v českých textech rovněž často doplňují příponou *-ová*.

Nepřechýlené tvary se bez nesnází používají v přísudku: *Líza je člověk, který…, Magdaléna je jedináček…, moje nová partnerka je anděl…, prostitutka je chodec jako každý jiný…, ta holka je blázen*; platí to i v případech, kdy o přirozený rod nejde: *blecha je cizopasník…, náhoda je blbec*. Rodové protiklady se vyskytují i ve spojení substantiv jako *poručík Kočičková, chudák ženská, žena-anděl*, popř. i (ale ne často) v oslovení jako *paní doktor*. V mnoha situacích nicméně přechýlení usnadňuje zapojení substantiva do struktury věty.

Maskulina jako *jedináček* či *blázen* nebo feminina jako *osobnost* či *celebrita* se užívají k označení mužů i žen. Vyčleňujeme proto zvláštní skupinu substantiv – podstatná jména **vespolná**. Ta mají vyhraněný gramatický rod, ale označují osoby obou pohlaví bez rozdílu: *rodič*, *host*, *chudák*, *blázen*, *sirotek*, *miláček*, *jedináček*, *celebrita*, *osobnost*, *hvězda*, *vnouče*, *dítě* aj. Můžeme sem zařadit i názvy živočichů: *had*, *ježek*, *pták*, *kukačka*, *ryba*, *káně* atd.

Další skupinu tvoří podstatná jména **obourodá**. Jedná se o dvojici substantiv (maskulinum a femininum) se shodným, avšak rodově odlišeným významem a shodným tvarem nominativu singuláru, např. *naivka*, *nešika*, *průvodčí*, *choť*, která se tvarově odlišují až při skloňování nebo shodě, tedy při zapojení do věty: *tomu naivkovi* × *té naivce*. Patří k nim i některá domácká jména, např. *Jarka*, *Míla*, *Vlasta*. Obourodá jsou i příjmení, která se nepřechylují. Zvláštností jsou podstatná jména *kápo* a *rukojmí*, která mohou mít střední rod (pak jsou vespolná), nebo jsou obourodá.

7.1.2.2 Jmenný rod versus gender

Jedno z témat genderové lingvistiky v češtině – tak jako v jiných evropských jazycích, v nichž existuje gramatický rod – se týká faktu, že velká většina generických substantiv označujících lidi podle rolí, zejména profesí, má mužský rod.

Sdělení typu *vstup pouze pro zaměstnance* nebo *prosíme studenty, aby průkazky předkládali bez vyzvání*, ač formulována v mužském rodě, se vztahují i na ženy. Substantiva *student* i *studentka* označují osobu, zpravidla mladou, už gramotnou, která se vzdělává v některé z vyšších škol; liší se v jediném: *studentka* označuje jen ženu (toto omezení bývá označováno jako příznak), kdežto *student* může označovat muže, ale i ženu, resp. hlavně v plurálu ženy i muže (příznak tu není). Substantivum *student* je proto také v textech a promluvách mnohem (zhruba desetkrát) častější než substantivum *studentka*.

Obraz lidského světa v češtině tedy diskriminuje jeden gramatický rod (což může podporovat určité stereotypy v lidském světě samém). V některých jazycích, např. ve finštině, se rod nerozlišuje, v jiných, např. v angličtině, není opozice maskulinum vs. femininum v gramatice zdaleka tak významná jako v češtině a rodová distinkce mizí při použití jednotného označení pro oba rody. V češtině rodově neutrálnímu řešení často brání nejen přechylování, ale i rodově podmíněná shoda (viz 8.2): *všichni členové přišli – všechny členky přišly*, takže ani obourodé substantivum *studující* by moc nepomohlo. V úvodu některých oficiálních textů proto můžeme najít poznámku typu: *jméno „žák" v dalším značí žáka i žákyni*; ta nic nevysvětluje, jen informuje čtenáře (včetně čtenářek) o vnímavém přístupu autorů a/nebo autorek k genderové problematice.

7.1.2.3 Kolísání rodu substantiva

U substantiv označujících entity, které nemají přirozený rod, dochází někdy ke **kolísání rodu**. Kolísající podstatné jméno může mít v nominativu singuláru (1. pádě jedn. čísla)

(1) dva rodově odlišené tvary při kolísání mezi:
   a) mužským neživotným a ženským rodem, např.: *brambor* × *brambora*, *řádek* × *řádka* (tyto případy viz bod C v 7.1.7.3.1), *pantofel* × *pantofle*, *fazol* × *fazole*;
   b) mužským neživotným a středním rodem, např.: *kvartet* × *kvarteto*, *půlden* × *půldne*;
   c) středním a ženským rodem, např.: *náručí* × *náruč*;

(2) jeden tvar při kolísání mezi:
   a) mužským neživotným a ženským rodem, např.: *hřídel, kyčel, esej* (viz 7.1.7.3.3);
   b) mužským neživotným a středním rodem, např.: *precedens*;
   c) středním a ženským rodem, např.: *káně, brandy, deci*;

Rod: mužský = maskulinum (mask.), ženský = femininum (fem.), střední = neutrum (neut.); **Číslo:** jednotné = singulár (sg.), množné = plurál (pl.); **Pád:** 1 nominativ (N, nom.), 2 genitiv (G, gen.), 3 dativ (D, dat.), 4 akuzativ (A, ak.), 5 vokativ (V, vok.), 6 lokál (L, lok.), 7 instrumentál (I, instr.)

d) mužským neživotným a mužským životným rodem, např.: *mikrob* (viz bod C v 7.1.7.1.1), *nanuk* (viz bod C v 7.1.7.2.1) a jména typu *dělitel* (viz 7.1.7.2.2).

Příkladem substantiva, které v současném úzu kolísá mezi třemi rody, je *image*. Vyskytuje se jako neživotné maskulinum, femininum a neutrum: *změnit svůj/svou/své image*. Neutrum je řídké.

Ke kolísání nemusí docházet u všech významů substantiva. Tak může být *přečetl jsem první řádek/řádku*, ale jen *pěkná řádka let, slušná řádka publikací*. Zpravidla je *kvartet* hudební dílo, kdežto *kvarteto* hudební těleso, ale ne vždy je to tak: *hráli Dvořákův kvartet F dur; Škampovo kvarteto vzniklo ze Škampova tria*; *vystoupí kvartet vedený slavným tenorsaxofonistou Joshuou Redmanem*.

Poznamenejme, že gramatické kategorie jsou abstrakcí toho, co mluvčí jazyka intuitivně cítí a rozlišují. Říkáme-li, že někde je rozlišení rodu oslabeno, máme tím na mysli fakt, že jako mluvčí nejsme rod s to v daném případě (bez přemýšlení) rozlišit. V češtině k tomu dochází sporadicky, např. v některých pádech výše zmíněných kolísajících substantiv. Tak např. u vazeb *nové brambory* nebo *Stivín se svým kvartetem* nelze určit, jaký (a zda vůbec nějaký konkrétní) rod si mluvčí spojuje se substantivními tvary *brambory* a *kvartetem*. Takové oslabení rodu je nejčastější u slov, která se vyskytují hlavně nebo jenom v množném čísle.

7.1.3 Číslo

Podstatná jména mají většinou odlišné tvary pro označení jednoho předmětu – **číslo jednotné** (**singulár**, zkratka **sg.**) a pro označení dvou nebo více předmětů – **číslo množné** (**plurál**, zkratka **pl.**).

U několika substantiv se ve funkci plurálu objevují zbytky starého dvojného čísla (duálu, viz substantivní číslovku *sto* v 7.1.7.4.2 a pojmenování párových tělesných orgánů v 7.1.7.5).

Počitatelná substantiva označují entity, které lze počítat, tj. lze je vnímat jako jednotlivé prvky nějakého souboru. Substantiva vyjadřující opozici singulár × plurál se vesměs pojí se základními číslovkami (viz 7.4.1), jsou tedy počitatelná. (Ne)existence rozdílu v tvarech singuláru a plurálu přitom není podstatná; např. i nesklonné substantivum *kupé* je počitatelné.

Substantiva jako *prach, dříví* mají jen singulár, nazýváme je **singularia tantum**, podstatná jména jako *vrata, nůžky* mají jen plurál, jsou to substantiva **pomnožná** neboli **pluralia tantum**.

Singularia tantum označují buď nepočitatelné věci (*písek*) nebo jevy (*spánek*) nebo víc předmětů téhož druhu souborně (*ptactvo*). Patří k nim:

- názvy látek, tedy objektů chápaných jako spojité celky, jejichž části jsou podobné celku, např. *vzduch, mlíko, voda, rýže, kov, dřevo*;
- velká část kolektiv (podstatných jmen hromadných), tj. názvů souborů tvořených diskrétními entitami (jednotlivinami), např. *hmyz, dobytek, drůbež, mládež* a řada těch odvozených příponami *-í, -(s)tvo* a *-oví* (viz 6.1.1.2): *jehličí, zrní, obyvatelstvo, ptactvo, listoví, cukroví* atd.;
- velká část abstrakt (viz 5.2.7), např. *impresionismus, punk, jazykověda, fyzika, věrnost, lítost, mládí, členství, účetnictví, právo, baroko, husitství, vinařství*;
- vlastní jména označující jedinečné předměty: *Francie, Praha, Venuše*.

Nic v jazykovém systému ovšem nebrání vytvoření plurálu – a v některých významech se taky používá. Tak jméno *Praha* se v češtině objevuje v plurálu v jedné tisícině procenta případů, např. v přirovnání: *větší než dvě Prahy vedle sebe*. Plurálové použití mají osobní jména: *bratři Čapkové, ve třídě máme tři Jakuby a tři Adély*. Nicméně vlastní jména osob, měst a zemí se celkově vyskytují v plurálu méně než v 1 % případů, a to včetně jejich použití v přeneseném významu: *Viděl jsem tak – v Paříži! – své první Slavíčky, Preis-*

lery, Jiránky, Kubišty, Štursy, Mařatky, Suchardy a Gutfreundy, mezi obrazy mladých malířů jistě i ten Bauchův. V těchto významech jde o jména počitatelná.

Také v případě kolektiv, která mají jen singulár, se dá někdy počet vyjádřit: *neokusila ani jedno cukroví* (ani jeden druh); přitom mnohost se vyjadřuje druhovými číslovkami (viz 7.4.4): *dvojí sloupoví nad sebou rámovalo dvůr*. A stejně lze počítat některá abstrakta: *má dvojí občanství, používá dvojí metr*. Při vyjadřování mnohosti se ale někdy objevuje i plurál: poměr frekvence spojení *dvojí občanství* (singulár) vs. *dvě občanství* (plurál) v publicistice je 97:3.

K vyjádření množství látky se užívá jiné substantivum ve funkci měrné jednotky ve spojení s látkovým jménem v singuláru: *půl kila rýže, tisíc barelů ropy*. Existence různých druhů látky se ale vyjadřuje plurálem: *kadmium, olovo a rtuť jsou toxické* ***kovy***; *některé minerální* ***vody*** *mají vyšší obsah fluoru*. Navíc u některých látkových jmen se někdy vynechává měrná jednotka a jméno tak nabývá nový význam, v němž je počitatelné: *tři piva* (‚sklenice/lahve piva'), *dvě mlíka* (‚krabice mlíka').

Pluralia tantum označují zpravidla jen jeden předmět (nebo entitu): *šaty, rozpaky, kalhoty, nůžky, dveře, housle, hrábě, kleště, záda, kamna*, a to i tehdy, existuje-li k nim v jiném významu i singulár: *noviny, hodiny, padesátiny, prsa* (‚hruď'). Hraničním případem mezi pomnožným jménem a běžným plurálem jsou slova, která vyjadřují mnohost a existuje k nim singulár s blízkým významem: *boty* (‚pár bot'), *data* (‚údaje'). Pomnožné jsou názvy některých svátků: např. *Dušičky, Vánoce*, a mnohá zeměpisná vlastní jména: např. *Čechy, Jeseníky, Litoměřice*.

7

Mnohá pluralia tantum lze počítat s pomocí druhových číslovek: *jedny dveře, dvoje džíny* (viz i rozdíl *dvě boty* × *dvoje boty*), *čtvery housle*. Nepočitatelná jsou pomnožná abstrakta (*rozpaky*) a propria označující jedinečné entity (např. *Litoměřice*).

7.1.4 Pád (casus)

Pády vyjadřují postavení a funkci substantiva ve větě. Nemají v mimojazykové realitě takové jednoznačné modely jako kategorie rodu a čísla jmen nebo kategorie osoby a času sloves. Každý pád má víc gramatických významů, přitom k některým z nich přispívají i předložky. V češtině se pády vyjadřují hlavně **koncovkami**, u některých slov se ale mění i kmen slova, např. *sůl – soli*. Koncovky se připojují ke kmenu podstatného jména: slovo *žen-a* má 7. pád (instrumentál) singuláru *žen-ou*. Pokud se v některém pádě vyskytuje jen holý kmen, mluvíme o **nulové** koncovce: 1. pád (nominativ) singuláru jména *list* pak formálně zapisujeme *list-Ø*, podobně jméno *žena* má 2. pád (genitiv) plurálu *žen-Ø*.

Česká **skloňovací (deklinační) soustava** má sedm pádů (pro singulár i pro plurál). Ve srovnání s jinými slovanskými jazyky, které mají skloňování, se vyznačuje větší rozmanitostí deklinačních typů, to ale neznamená, že je složitější (viz 7.1.6.2).

V některých pádech mají mnohá substantiva dvě koncovky. Například slovo *list* má v 6. pádě (lokálu) singuláru tvary (*na*) *listu* a (*na*) *listě*, slovo *riziko* má v lokálu plurálu tvary (*o*) *rizikách* a (*o*) *rizicích*. Taková dvojice koncovek se označuje jako **dubleta**. Každý z členů dublety se sice zpravidla používá trochu jinak (podrobnosti viz v 7.1.7), nicméně jsou zaměnitelné.

7.1.4.1 Charakteristika jednotlivých pádů

Substantiva mající ve větě funkci podmětu, předmětu nebo řídícího členu příslovečného určení se syntakticky vztahují ke slovesu (jsou jím řízena – viz 8.2). V případě podmětu a předmětu syntaktický vztah ke slovesu současně určuje jejich pád, kdežto pád substantiva v příslovečném určení je podřízen významu tohoto určení. Pád neshodného přívlastku (*kontrola* ***jízdenek***) je dán vztahem k řídícímu substantivu v nominálním spojení, tedy syntakticky. Podle toho můžeme pády v češtině klasifikovat následovně:

Rod: mužský = maskulinum (mask.), ženský = femininum (fem.), střední = neutrum (neut.); **Číslo:** jednotné = singulár (sg.), množné = plurál (pl.); **Pád:** 1 nominativ (N, nom.), 2 genitiv (G, gen.), 3 dativ (D, dat.), 4 akuzativ (A, ak.), 5 vokativ (V, vok.), 6 lokál (L, lok.), 7 instrumentál (I, instr.)

Pád	převážně adverbální (závislý na slovese)	převážně adnominální (závislý na substantivu)
primárně syntaktický	Nominativ (1. pád) Akuzativ (4. pád) Dativ (3. pád)	Genitiv (2. pád)
primárně sémantický	Lokál (6. pád) Instrumentál (7. pád)	

Vokativ (5. pád, pád oslovení) se do struktury věty kolem slovesa nezapojuje.

Nominativ (1. pád, zkratka N, v tabulkách nom.) je především pádem podmětu v (jednoduché) větě: *„Loni nám onemocněl **fyzikář** a ty **fakani** to oslavili tím, že v jídelně vypustili na podlahu celou várnici čaje," stěžuje si **učitelka**. Rozzuřený černý **pasažér** ukousl ucho revizorovi při kontrole jízdenek.* (Příklady jsou z publicistiky.)

Nominativ bývá i jmennou částí přísudku: *delfín je **savec***. Je rovněž pádem izolovaných nevětných výrazů, např. *Česká národní **banka*** (nápis, úřední název). Jmenovací nominativ (vymezení identity) je případ nominativu ve funkci neshodného přívlastku: *v kraji **Vysočina**, dítě ze souboru **Kašpárek**, lídr kapely **Ty Syčáci***. Ve zvláštních případech stojí jmenovací nominativ i před řídícím substantivem: *výhra v **Gambrinus** lize*. V některých vazbách nominativ konkuruje genitivu: *pojem **národ** × pojem národa*, nebo jiným pádům: *k/o řece **Vltava** × k/o řece Vltavě* aj.

Akuzativ (4. pád, A, ak.) je hlavně pádem přímého předmětu, tj. označení entity, na kterou přímo působí činnost podmětu: *Berta zvedla **sluchátko**, ukousl **ucho** revizorovi, Vaněk vytrhl Švejkovi **sluchátko**, **kávu** pil hořkou, vypustili celou **várnici**, profesor Parkhill přivítal nového **svěřence***. Akuzativ mívá i funkci příslovečného určení: *šli na **zahradu**, vypustili várnici na **podlahu***, nebo přívlastku: *chuť na **pivo***.

Akuzativ konkuruje v některých předmětových vazbách genitivu: *využil **čas**/času, přilejeme **vodu**/vody*, a dativu: *vyučuje **češtinu**/češtině*. V uvedených příkladech převažuje.

Ustrnulé akuzativní vazby v pozdravech *na shledanou* (někdy psáno *nashledanou*), *dobrý den*, *dobrý večer* jsou citoslovce (viz 7.10).

Akuzativ se pojí s předložkami *na, pro, o, za, v, přes, po, pod, mimo, mezi, před, nad* aj., ale zhruba ve třech čtvrtinách případů se vyskytuje v nepředložkových vazbách (viz 7.7.2.4).

Nominativ a akuzativ se vzhledem ke své převažující funkci podmětu, resp. přímého předmětu ve větě označují jako **přímé pády**. Další pády se označují jako **nepřímé**.

Dativ (3. pád, D, dat.) je pádem **adresáta** v pozici nepřímého předmětu, tj. označení entity, v jejíž (ne)prospěch se něco s přímým předmětem děje: *ukousl ucho **revizorovi**, nabídl **hostu** židli, lékař nepodal **pacientovi** protilátku, Vaněk vytrhl **Švejkovi** sluchátko, Anglie vyhlásila **Německu** válku*. Může být ale i jediným předmětem: *připili **památce** chrabrého šplhouna, děda fandí **amatérům**, oči přivykly **šeru***. Dativ vystupuje i v pozici neshodného přívlastku: *blahopřání **rodičům**, porozumění **situaci***.

Dativ se spojuje s předložkami *k, proti, kvůli, vůči, díky* aj., ale víc než v polovině případů se nalézá v nepředložkových vazbách (viz 7.7.2.3).

Genitiv (2. pád, G, gen.) je především pádem neshodného přívlastku: *výroba **oceli**, návrh **zákona**, ze světa **hmyzu**, při kontrole **jízdenek***; v této funkci vymezuje mj.

- přivlastňovací vztah (v širokém smyslu) k osobě, popř. instituci: *rodný dům* ***Charlese Dickense***, *malířské dílo* ***Evy Švankmajerové***, *těžké rozhodování* ***útočníka Vorla***, *rozhodnutí* ***vlády***;
- vztah části k celku: *dveře* ***výčepu***, *na krajnici* ***vozovky***, *play off* ***extraligy***;
- vlastnost, kvalitu či povahu entity označené řídícím substantivem: *kus* ***dřeva***, *mince ze* ***zlata***, *zdroj* ***energie***, *várnice* ***čaje***, *kontrola* ***jízdenek***.

V množném čísle je genitiv základním tvarem při vyjádření množství ve spojení s určitou číslovkou *pět* a vyššími: *bylo zabito jedenáct* ***vojáků*** *mimo službu a šest dalších* ***hostů*** (srov. *jeden host, dva až čtyři hosté*). Ve větách se vyskytuje i ve funkci předmětu: *bála se* ***tmy***, *nedočkali se* ***odpovědi***, *nemám* ***slov***, a příslovečného určení: *vešla do* ***pokoje***.

Genitiv se spojuje s předložkami *z*, *do*, *od*, *podle*, *u*, *bez*, *za*, *kolem*, *kromě*, *během*, *včetně*, *vedle* aj., ale převážně se ve větách vyskytuje v nepředložkových vazbách (viz 7.7.2.2).

Lokál (6. pád, L, lok.) vyjadřuje hlavně příslovečné určení, například určení místa: *potloukal se po* ***městě***, *byl zraněn při přestřelce v pražské* ***tramvaji***, času: *v* ***létě*** *rybaří málokdy*, *pojede o* ***prázdninách*** *domů*, jiných okolností děje: *byl zraněn při* ***přestřelce*** atd. Má ale taky funkci předmětu: *mluvili o* ***fotbale*** *a* ***střílení*** *kachen*, *lenivě přemýšlel o* ***prázdninách***. Poměrně nová a dosud neustálená je v češtině charakteristika podstaty věci prostřednictvím lokálové vazby: *sekretářka není jen o* ***vaření*** *kávy*.

Lokál se vždy pojí s předložkou, především s předložkami *v*, *na*, *o*, *po*, *při*. Předložky *na*, *o*, *po* a *v* sdílí s akuzativem – první dvě jsou v obou pádech zhruba stejně časté, předložky *po* a *v* jsou ale mnohem víc frekventované v lokálu (viz 7.7.2.5).

Instrumentál (7. pád, I, instr.) je pádem prostředku, nástroje: *květák nasekáme* ***nožem*** *najemno*, doprovodu, souvýskytu: *tu sobotu byl Vaculík s* ***dětmi*** *v Hořovicích*, směru kudy: *šli* ***lesem***, *razil si cestu* ***shlukem*** *lidí*, příslovečného určení: ***před vysvědčením*** *potřebuje více dětí psychologa*, nebo předmětu: *loučila se s každým ročním* ***obdobím***. V psaných textech a oficiálních promluvách instrumentál konkuruje nominativu v přísudku: *Melanie je učitelka hudby* × *jeho žena Taťána je* ***učitelkou*** *hudby*; *pravda/****pravdou*** *je, že …*

Instr. se spojuje s předložkami *s*, *před*, *nad*, *mezi*, *pod*, *za* aj. Předložky *před*, *nad*, *mezi* a *pod* se vyskytují i v ak., ale v instr. jsou mnohem častější. Předložka *za* je rovněž v ak. (tam je nejčastější) a v gen. Víc než z poloviny se instr. vyskytuje v nepředložkových vazbách (viz 7.7.2.6).

Vokativ (5. pád, V, vok.) je pád oslovení. Je frekventovaný v konverzaci a v dialozích v beletrii, ale jen u substantiv označujících z antropomorfního hlediska bytosti s vlastní subjektivitou, ať reálnou, transcendentní nebo fiktivní, a zvlášť u osobních jmen. Vokativ ostatních substantiv má zpravidla mizivou frekvenci.

Vokativní tvary zmiňujeme v popisu jednotlivých vzorů v části 7.1.7, nicméně pro přehlednost je vokativu věnována samostatná pasáž 7.1.7.6.

7.1.4.2 Pádový synkretismus

Žádné české substantivum nemá sedm různých koncovek pro sedm různých pádů (ať v singuláru, nebo v plurálu). Splývají-li koncovky v různých pádech stejného substantiva, mluvíme o **pádovém synkretismu**. U substantiv (ne ale u adjektiv a zájmen) je téměř univerzální synkretismus koncovek v Dsg. a Lsg. (takový případ značíme D/Lsg.). U podstatné

Rod: mužský = maskulinum (mask.), ženský = femininum (fem.), střední = neutrum (neut.); **Číslo:** jednotné = singulár (sg.), množné = plurál (pl.); **Pád:** 1 nominativ (N, nom.), 2 genitiv (G, gen.), 3 dativ (D, dat.), 4 akuzativ (A, ak.), 5 vokativ (V, vok.), 6 lokál (L, lok.), 7 instrumentál (I, instr.)

části substantiv se v singuláru nebo v plurálu shoduje tvar nominativní s tvarem akuzativním; N/Asg. i N/Apl. jsou u neživotných maskulin, u všech neuter a u feminin vzorů *píseň* a *kost*. U některých vzorů se shodují koncovky ve třech nebo i více pádech (tři např. v singuláru vzoru *moře*, šest v singuláru vzoru *stavení*).

Při recepci textu nebo promluvy posluchač/čtenář rozpoznává textová slova podle jejich základů a koncovek, ale vzhledem k pádovému synkretismu je důležité i postavení slova ve větě a někdy i vnitřní kontext věty (tj. okolní text) nebo její vnější kontext (posluchačova/čtenářova znalost reálií). Např. věta *důchodce následně srazil projíždějící vlak* je víceznačná, protože tvar *vlak* může být Nsg. nebo Asg. a tvar *důchodce* může být v kontextu věty Nsg., Asg. nebo Apl.

7.1.4.3 Frekvence pádů

Nejfrekventovanějším pádem je Nsg. (v průměru asi 24 %, vztaženo na všechny pády singuláru i plurálu, ale v konverzaci dosahuje i 40 %), v jednotném čísle následuje Gsg. (kolem 20 %), Asg. a Lsg. (zhruba po 10 %), dále Isg. (asi 7 %), Dsg. (asi 3 %) a Vsg. (pod 1 %). V množném čísle je ale na prvním místě genitiv (kolem 10 %). Podle frekvence následují další plurálové pády takto: Npl. a Apl. (nad 5 %), Lpl. (asi 2 %), Ipl. (pod 2 %), Dpl. (asi 1 %) a Vpl. (pod 0,1%). Poměry ale závisí na typu substantiva.

Životná maskulina, jakož i feminina a neutra označující živé bytosti jsou často subjekty ve větě, a tudíž mají velmi frekventovaný nominativ. Apelativa označující živé bytosti mají nejčastěji Nsg. (víc než 30 %) a Npl. (asi 15 %), naopak podprůměrnou frekvenci má jejich Lsg. (zhruba jen 1 %). V přátelském hovoru je u nich poměrně častý vokativ (kolem 5 %). U osobních proprií dominuje v psaných textech Nsg. (asi 65 %), následují Gsg. (kolem 15 %) a Asg. (zhruba 6 %). Vsg. osobních proprií se v odborných textech a v publicistice objevuje prakticky jen v citátech a jeho podíl nedosahuje ani půl procenta, v beletrii přesahuje 5 % a v přátelské konverzaci činí asi 15 %.

U apelativ označujících neživé entity je nejčastějším pádem v singuláru i plurálu genitiv následovaný akuzativem (Gsg. asi 20 %, Asg. slabě pod 20 %, Nsg. kolem 15 %, Lsg. nad 10 %, Isg. nad 5 %), v plurálu Gpl. (skoro 10 %), Apl. a Npl. (kolem 5 %). Tyto poměry se dále liší u jednotlivých slov podle jejich funkce. Např. u názvů měst a zemí je nejčetnější Lsg. (nad 30 %), následovaný Nsg. a Asg. (zhruba 25 %), u názvů měsíců v roce je nejčastější genitiv (nad 60 %) a lokál (skoro 30 %) atd.

7.1.5 Určenost a neurčenost substantiv. Determinátory určitosti

Apelativum v textu je **určené**, referuje-li buď ke všem prvkům určité třídy (generické užití, např. *delfín je savec*, čili: každý delfín patří do třídy savců), nebo k něčemu určitému

(a) v textu (ve vnitřním kontextu), např.: *Byl jednou jeden král a ten **král** měl tři syny. Myslím, že bychom se měli omluvit **divákům**, kteří na volejbal přišli.*

(b) ve vnějším kontextu, tj. k něčemu zřejmému ze situace, např.: *Čí je ten **pes**?*

Neurčené substantivum referuje k blíže neurčenému prvku (popř. neurčeným prvkům) z nějaké třídy objektů: *To musel udělat (nějaký) **pes***. Propria, označují-li jedinečné věci (unika), jsou automaticky určená. Relativní unika (např. jména osob) je ale v některých kontextech nutno blíž vymezit (viz dál).

Gramaticky může být určenost nebo neurčenost substantiva v češtině vyjádřena

(a) **pořadím slov** ve větě: určené substantivum často stojí na jejím začátku v základu věty – viz část 8.5 o aktuálním členění a příklad níže;

(b) **determinátorem** v přívlastku substantiva; určitost: *tady z **toho** rohu, **tato** štíhlá bruneta*, resp. neurčitost: ***nějaký** pes, **jedna** holka říkala.*

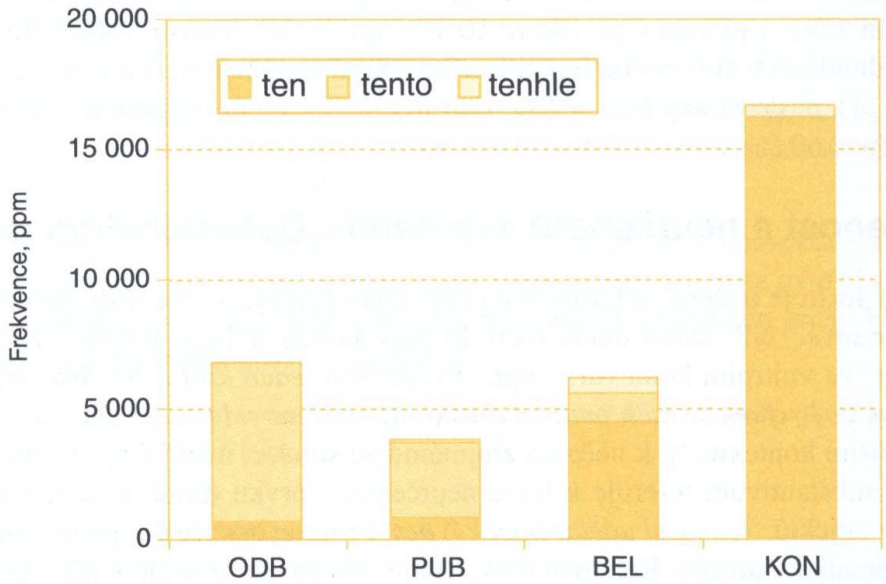
V následujícím příkladu z konverzace jsou substantiva *hřiště* a *chodník* určená, ačkoli nejsou gramaticky determinována explicitně (determinátorem) ani implicitně (slovosledem): *Měli by zabrat půlku **hřiště**: támhlevodsaď vod **chodníku** až sem k naší zahradě.* Jsou určena situačně (a možná i neverbálně – ukázáním, pohledem). Má tedy smysl mluvit i o **nulovém** determinátoru.

Typickými determinátory určitosti jsou zájmena *ten*, *ta*, *to* (dál jen *ten*) a *tento*, *tato*, *toto* (*tento*). Méně frekventované jsou determinátory *onen, ona, ono* (v psané češtině), *tenhle, tahle, tohle* (*tenhle*) a popř. *on ten, ona ta, ono to* (v mluvené češtině). Determinátory určitosti jsou i kvantifikátory *každý, všichni, žádný* a číslovka *obalobě*.

V mluvené češtině je zájmeno *ten* jako determinátor určitosti značně frekventované: *Tak co uděláme letos **s těma Vánocama**?* I následující zřejmě vynucené užití zájmena *ten* signalizuje určenost: *Teď tam byl **ten** … **ten** … **Pepek Novák**, táta toho Pepika, jak dělá primáře na psychiatrii, víš kterej Novák?* Užití determinátoru s propriem ale slouží často k vyjádření distance, odstupu: ***Von ten Eda**, Pepo, **von ten Eda** byl stejně divnej.* Naopak blízký vztah se často projevuje absencí determinátoru i u jednoznačně určených apelativ: *točím se kolem **baráku**.*

V odborných textech a v publicistice je zdaleka nejčastějším explicitním determinátorem určitosti zájmeno *tento*. Pro oba tyto textové typy, ale zejména pro publicistiku, je typická i implicitní determinace pomocí pořadí slov ve větě: *Chtěla, aby pro její firmu otiskl propagační článek. Za to, že **článek** nebude vypadat jako inzerát, mu nabízela finanční odměnu.* V beletrii nesou dialogy spíš rysy mluveného jazyka, vyprávění či úvahy jsou typově bližší psané češtině.

O frekvenci užití determinátorů určitosti *ten*, *tento* a *tenhle* v atributivní pozici před substantivem v různých textových typech vypovídá obr. 7.4.

Obr. 7.4 Frekvence determinátorů *ten, tento* a *tenhle* v pozici před substantivem v různých textových typech

V mluvené češtině má determinátor *ten* v pozici před substantivem podobnou frekvenci i podobné funkce jako určitý člen *the* v angličtině, v psané češtině se ale k určení substantiv

Rod: mužský = maskulinum (mask.), ženský = femininum (fem.), střední = neutrum (neut.); **Číslo:** jednotné = singulár (sg.), množné = plurál (pl.); **Pád:** 1 nominativ (N, nom.), 2 genitiv (G, gen.), 3 dativ (D, dat.), 4 akuzativ (A, ak.), 5 vokativ (V, vok.), 6 lokál (L, lok.), 7 instrumentál (I, instr.)

užívá jen zřídka. Obě formy češtiny se ovlivňují, a patrně proto není determinace zájmenem *ten* v mluvené češtině ustálena jako v jazycích s určitým členem: Pokud je určenost substantiva jasná z kontextu, není v češtině, ani v té mluvené, explicitní determinátor povinný.

7.1.6 Typy skloňování (deklinace)

7.1.6.1 Třídění deklinačních paradigmat

U substantiv rozlišujeme jmennou deklinaci a složenou adjektivní deklinaci (o ní viz v 7.2.2). Složené adjektivní skloňování mají substantivizovaná adjektiva jako *příbuzný/příbuzná, mluvčí, zlotý, dovolená, vstupné, hovězí* a příjmení zakončená na *-ý*, *-á* a *-í*. Naprostá většina substantiv se skloňuje podle paradigmat (vzorů) jmenné deklinace. Některá substantiva (*menu, whisky*) mají ve všech pádech stejný tvar – říkáme, že jsou nesklonná.

Flektivní jazyky (viz 3.1.2), jako je čeština, často mívají pro jeden pád víc pádových koncovek. Například genitiv singuláru má v češtině koncovky *-a*: *od dědečka, z místa*; *-u*: *z nákupu*; *-e* (někdy psané *ě*): *od muže, do stroje, bez duše, do sítě, od moře*; *-i*: *u zdi, ze zastávky*; příp. nulovou koncovku: *kolem stavení-Ø, u paní-Ø, do finále-Ø, na technoparty-Ø*. Analogické je to v jiných pádech. Nicméně v kombinaci koncovek u jednotlivých substantiv existuje řád, který nám umožňuje substantiva podle pádových koncovek rozdělit do relativně malého počtu tříd.

U substantiv jako *paní, stavení, Jiří, Henry* bereme koncovou samohlásku *í*, resp. *y*, která se vyskytuje ve všech pádech v singuláru i plurálu, jako součást kmenu. Skloňujeme tedy např. v Isg. *paní-Ø, stavení-m*, v Lpl. *paní-ch, stavení-ch*, Gsg. *Jiří-ho*, Dsg. *Henry-mu*. Hranice mezi kmenem a koncovkou (resp. obecněji příznakem pádu) ve flektivní morfologii je neostrá. Bylo by tedy taky možné pokládat za kmen jen *staven-*, *Henr-* atd., ale nepřineslo by to žádnou výhodu. Jména zakončená na *-í*, která jsou nebo mohou být obourodá (např. příjmení *Tachecí, Kočí*), a ta, která se přechylují nebo mohou přechylovat (*krejčí – krejčová, Kočí – Kočová*), ale řadíme k adjektivnímu skloňování.

Každá třída substantiv je reprezentována vzorem (paradigmatem, tj. souborem tvarů vzorového substantiva v jednotlivých pádech). Protože jazyk není zcela pravidelný, je toto třídění do jisté míry libovolné. Například tradičně se jako vzor *hrad* (v této publikaci jako vzor *list*) vyčleňují neživotná maskulina s kmenem zakončeným na tvrdou souhlásku (a obojetnou, nejde-li o substantiva končící *-el*) a s nulovou koncovkou v Nsg. Rod, zakončení kmene a zakončení v Nsg. jsou znaky, podle nichž můžeme paradigma poměrně snadno určit. Ke vzoru *list* tak ale řadíme např. substantiva *potok* a *názor*, která mají v některých pádech odlišné koncovky: Gsg. *bez názoru, u potoka*, Lsg. *v potoce*, popř. *potoku*, *o názoru* a Lpl. *o názorech, v potocích*, popř. *v potokách*. Kvůli tomu se ke vzoru přidávají ještě podvzory, které zachycují odchylky v jednotlivých pádech.

Je možné i jemnější třídění substantiv do několika desítek vzorů, v němž se maskulina *potok* a *názor* octnou u různých vzorů. Tak se třídí např. v některých slovnících, kde u každého hesla je odkaz na vzor.

7.1.6.2 Přehled vzorů substantiv

Nyní podáme stručný, nicméně poměrně úplný přehled deklinačního systému substantiv v členění podle **rodu**, povahy **kmenové finály** (koncové hlásky kmene substantiva) v Nsg. a **koncovky** v Nsg. Váha těchto faktorů se v různých pádech liší. Pro kmenové finály použi-

Tabulka I: Přehled hlavních vzorů substantiv [1]

Vzor / Podvzor		*list* *les, jazyk*	*město* *jablko*	*had* *soused, žák*	*táta* *husita, sluha*	*žena*	*muž* *učitel*	*stroj*	*duše* *ulice*	*píseň*	*moře* *hřiště*	*kost*	*stavení*
Rod		než. mask.	neut.	živ. mask.	živ. mask.	fem.	živ. mask.	než. mask.	fem.	fem.	neut.	fem.	neut.
Finála		tvrdá					měkká					[2]	[2]
singulár	**Nom**	-Ø	-o	-Ø	-a	-a	-Ø [8]	-Ø	-e	-Ø	-e	-Ø	-Ø
	Gen	-u / -a [3]	-a	-a	-y	-y	-e	-e	-e	-e	-e	-i	-Ø
	Dat	-u	-u	-ovi / -u	-ovi	-ě(e) [5]	-ovi / -i	-i	-i	-i	-i	-i	-Ø
	Ak	=NOM	=NOM	=GEN	-u	-u	=GEN	=NOM	-i	=NOM	=NOM	=NOM	=NOM
	Lok	-u / -ě(e) [4,5]	-u / -ě(e) [4,5]	=DAT	=DAT	=DAT	=DAT	=DAT	=DAT	=DAT	=DAT	=DAT	=DAT
	Instr	**-em**	**-em**	**-em**	-ou	-ou	**-em**	**-em**	-í	-í	**-em**	-í	-m
plurál	**Nom**	-y	-a	-ové / -i [7]	-ové [7]	-y	-ové / -i [7]	-e	-e	-e	-e	-i	-Ø
	Gen	-ů	-Ø	-ů	-ů	-Ø	-ů	-ů	-í [9]	-í	-í [9]	-í	-Ø
	Dat	**-ům**	**-ům**	**-ům**	**-ům**	-ám	**-ům**	**-ům**	-ím	-ím	-ím	-em	-m
	Ak	=NOM	=NOM	-y	-y	=NOM	-e	=NOM	=NOM	=NOM	=NOM	=NOM	=NOM
	Lok	-ech [6]	-ech [6]	-ech [6]	-ech [6]	-ách	-ích	-ích	-ích	-ích	-ích	-ech	-ch
	Instr-mluv.	-ama	-ama	-ama	-ama	-ama	-ema	-ema	-ema	-ema	-ema	-ma	-ma
	Instr-psaný	-y	-y	-y	-y	-ami	-i	-i	-emi	-emi	-i	-mi	-mi

Rod: mužský = maskulinum (mask.), ženský = femininum (fem.), střední = neutrum (neut.); **Číslo:** jednotné = singulár (sg.), množné = plurál (pl.); **Pád:** 1 nominativ (N, nom.), 2 genitiv (G, gen.), 3 dativ (D, dat.), 4 akuzativ (A, ak.), 5 vokativ (V, vok.), 6 lokál (L, lok.), 7 instrumentál (I, instr.)

[1] Stejným stínováním políček jsou u tvrdých i u měkkých vzorů vyznačeny případy shody koncovky (v daném pádě) aspoň u vzorů tří rodů. Tučně jsou zapsány koncovky v Isg. a Dpl. shodné u všech nefemininních tvrdých i měkkých vzorů. V Gpl. je tato shoda napříč tvrdými a měkkými vzory jen u maskulin, feminina a neutra mají shodné koncovky, které se ale liší podle povahy kmenové finály. Kvůli kompaktnosti značení shod mezi vzory jsou tvrdé vzory seřazeny jinak než tradičně.

[2] Vzory *kost* a *stavení* stojí mimo členění na tvrdé a měkké vzory.

[3] Koncovku *-a* v Gsg. má asi desetina substantiv vzoru *list* (podvzor *les*, převážně jde ale o propria), některá další mají dubletu *-a/-u*. Vysoce frekventovaná apelativa s koncovkou *-a* jsou *život*, *zákon*, *svět*, *večer, únor* a názvy měsíců v roce končící na *-en* (*březen – března*) a jen ve specifických vazbách slova *prostředek – z prostředka*, *sen – ze sna*.

[4] Část substantiv tohoto typu (vzory *list* a *město*) má v Lsg. dubletu *-u/-ě(e)*; varianta *-ě(e)* se vyskytuje zejména ve frekventovaných adverbiálních spojeních.

[5] O psaní *-ě* a *-e* viz v textu. Tam, kde je to možné, koncovka mění (změkčuje) kmenovou finálu.

[6] Po kmenové finále *k*, *ch*, *h* a *g* (podvzory *jazyk*, *jablko*, *žák*, *sluha*) je dubleta *-ách/-ích*, přitom před *-ích* se finála mění, a to *k* na *c*: *o žákách / o žácích*, *ch* na *š*: *rouchách / rouších*, a *g* a *h* na *z*: *rohách / rozích*, *kolegách / kolezích*.

[7] Část substantiv vzorů *had*, *muž* a *táta* řazená k podvzorům *soused*, *učitel* a *husita* má dubletu *-é/-i*; u podvzoru *učitel* ale *-i* není běžné: *sousedé/sousedi, učitelé* (zř. i *učiteli*), *husité/husiti*.

[8] Skupina apelativ s kmenem zakončeným na *-c-* lišící se od vzoru *muž* nenulovou koncovkou *-e* v Nsg. se tradičně vyčleňuje jako vzor *soudce* (viz 7.1.7.1.4).

[9] Feminina podvzoru *ulice* a neutra podvzoru *hřiště* mají v Gpl. nulovou koncovku (*-Ø*): *hřišť-Ø*, *ulic-Ø*, feminina zakončená v Nsg. na *-yně* mají často dubletu *-í/-Ø*: *kolegyn-í/kolegyň-Ø*.

jeme stejné členění souhlásek (konsonantů) na tvrdé, měkké a obojetné jako při popisu psací soustavy (viz 10.3.4). Pro většinu hlavních vzorů je charakteristická buď tvrdá, nebo měkká finála. Podle toho je rozdělíme na vzory tvrdé a vzory měkké. Přehled hlavních vzorů je uveden v tabulce I. Z tabulky je vidět, že deklinační systém češtiny je kompaktnější, než by se mohlo zdát z poměrně velkého počtu různých vzorů. Dva vzory (*kost* a *stavení*) stojí mimo členění na měkké a tvrdé vzory. Typickým znakem vzoru *stavení* je omezená skloňovatelnost: v singuláru má nenulovou pádovou koncovku jen instrumentál. Feminina vzoru *kost* mají převážně tvrdou kmenovou finálu *t*, ta se ale ve většině pádů mění na *ť*. Z tabulky je patrný rozsah pádového synkretismu; typické případy, tj. D/Lsg., N/Asg., N/Apl. a G/Asg., jsou zdůrazněny odkazy jednoho pádu na druhý.

U substantiv tvrdých vzorů v několika případech dochází při skloňování k alternaci kmenové finály (viz 7.0.2), kterou tu označujeme jako měkčení. K měkčení dochází v případě varianty *-ích* v Lpl. vzorů *had*, *táta*, *list* a *město* u substantiv s kmenovou finálou *k*, *ch*, *h* a *g* (viz pozn. 6 pod tabulkou I) a dále v případě koncovky *-ě(e)* v D/Lsg. vzoru *žena*, koncovky *-ě(e)* jako varianty v Lsg. u části substantiv vzorů *list* a *město* a koncovky *-i* jako varianty v Npl. vzorů *had* a *táta* (zde hlavně u podvzoru *husita*). Přehled alternací před koncovkami *-ě(e)* a *-i* v jednotlivých případech podává následující tabulka:

změna	*žena* – D/Lsg.	*list* – Lsg.	*město* – Lsg.	*had* – Npl.	*táta* – Npl.
b → bj	doba – době	hrob – hrobě *			
d → ď	voda – vodě	hrad – hradě	hnízdo – hnízdě*	had – hadi	invalida – -di*
f → fj	trefa – trefě				
g → z	liga – lize				
h → z	kniha – knize			vrah – vrazi	
ch → š	střecha – střeše	kožich – kožiše *	břicho – břiše*	hoch – hoši	
k → c	řeka – řece	rok – roce	mléko – mléce*	žák – žáci	
m → mň	zima – zimě	strom – stromě	písmo – písmě*		
n → ň	žena – ženě	klín – klíně	okno – okně	pán – páni	
p → pj	mapa – mapě	strop – stropě *			
r → ř	hora – hoře	papír – papíře	patro – patře	autor – autoři	
t → ť	cesta – cestě	svět – světě	město – městě	student – studenti	husita – husiti
v → vj	hlava – hlavě	ostrov – ostrově	dřevo – dřevě		

*Koncovka *-ě(e)*, resp. *-i* se po této hlásce vyskytuje u daného vzoru jen v ojedinělých případech.

V některých případech skloňování doprovází alternace kmenové samohlásky. Jde o

(a) střídání hlásky *e* s nulou (nula je všude kromě jednoho tvaru); vyjdeme-li z tvaru Nsg. (popř. N/Asg.) jako základního tvaru, jde buď o vypuštění, nebo vložení hlásky *e*, např. *spánek – spánku*, *dívka – dívek*. K této změně dochází u skupin substantiv vzorů *had*, *muž*, *list*, *stroj*, *žena*, *píseň*, *město* a *datum*;

(b) změna délky (někdy současně i kvality) samohlásky

(1) všude kromě základního tvaru vždy u jednoho nebo několika slov vzorů *had*, *muž*, *list*, *stroj*, *píseň* a *kost*, např. *mráz – mrazu*, *hůl – hole*;

(2) u skupin slov vzorů *žena*, *duše* a *město* jen v některých tvarech, např. *smlouva – smluv*, *záda – zad*, někdy i ve více pádech: *síla – sil*, *silám*, *silách*, *silami* a *silou* vedle *sílou*.

Detaily viz u jednotlivých vzorů v části 7.1.7.

Pro zařazení ke vzoru je rozhodující výslovnost kmenové finály v Nsg., např. substantivum *koupě* (vzor *duše*) končí [-pje], tedy měkce. Kmeny s obojetnými finálami *b*, *f*, *m*, *p* se až na výjimky (např. *zem* podle vzoru *píseň*, *kanape* podle vzoru *moře*) skloňují podle tvrdých vzorů. Mezi kmeny zakončenými na *l*, *s*, *v*, *z* je substantiv klonících se k měkkým vzorům víc. Velká skupina maskulin s činitelskou příponou *-tel* a substantivum *král* patří ke vzoru *muž*, neživotná jména s příponou *-tel* a několik dalších končících na *-el* (*kašel*, *pytel*, *zřetel* aj.) náleží ke vzoru *stroj*. Ke vzoru *muž* se kloní i frekventovaná životná apelativa v Nsg. zakončená na *-z* (*vítěz*, *kněz*, *šimpanz*). Maskulina s kmenem zakončeným na *-s* patří většinou k tvrdým vzorům, ale mužská příjmení zakončená na *-s* se často skloňují podle vzoru *muž*. U feminin a neuter se kmenové finály *l*, *s* a *z* objevují u měkkých i tvrdých vzorů, rozhodující je koncovka v Nsg. Ke vzoru *píseň* patří skupina feminin s Nsg. zakončeným na *-v* (např. *krev*, *církev*, *větev*). Ke vzoru *moře* náleží i jméno (*od-/do-*)*poledne* s tvrdou kmenovou finálou a Ipl. psaným *odpoledny*. Substantiv s měkkou kmenovou finálou klonících se k tvrdým vzorům je velmi málo, nejčetnější jsou osobní jména jako *Káťa*, resp. *Láďa* u vzorů *žena*, resp. *táta*.

Kolísání rodu substantiva (viz 7.1.2.3) znamená i kolísání jeho deklinačního paradigmatu. K takovému kolísání dochází i mezi vzory stejného rodu, nejčastěji u feminin. Mezi vzory *kost* a *píseň* kolísá (historicky vzato přechází od vzoru *kost* ke vzoru *píseň*) několik desítek jmen (viz 7.1.7.3.4). Mezi vzory *žena* a *duše* stojí omezený počet feminin s kmenem zakončeným vokálem a s koncovkou *-a* v Nsg. (*Slávia*, *idea*, *Nikaragua* aj.) a některá s touto koncovkou a kmenem zakončeným měkkou souhláskou (*sója*, *Trója*, *Bystrica*, *piraňa* aj.).

V mluvené češtině na Moravě mají mnohá feminina vzoru *duše* v Nsg. variantní koncovku *-a*. Vzor *duše* má variantu *duša* (Gsg. *duše*, Asg. *dušu*, D/Lsg. *duši*, Isg. *dušou*). Rozdělení feminin s kmenovými finálami *l*, *s* a *z* mezi vzory *žena* a *duša* není úplně stejné jako v případě vzorů *žena* a *duše* v psané češtině a v mluvené češtině v Čechách, např. u substantiv *škola*, *kabela* si v Gsg. konkurují tvary *ze školy* podle vzoru *žena* a *ze škole* podle vzoru *duša*, resp. Lsg. tvary *v kabeli* podle vzoru *duša* a *v kabele* podle vzoru *žena*. Podobné variace jsou i u měkkých vzorů *muž*, *stroj* a *moře*, např. *muž* – G/Asg. *muže* i *muža*; *stroj*, *moře* – Gsg. i *stroja*, *moře*, D/Lsg. i *stroju*, *moři*. Koncovka *-ách* v Lpl. se objevuje i u měkkých vzorů (a nejen femininních): *v Pavlovicách*, *ve studentskejch partijách* (Nsg. *partija* podle vzoru *duša*). Koncovka *-ama* je i v Ipl. měkkých vzorů. Významné nadoblastní variace zmiňujeme v části 7.1.7, ovšem jen pokud o nich existují korpusové nebo literární doklady.

Některé koncovky z tabulky I se v mluvené češtině často zkracují. Značně rozšířené je krácení koncovek *-ům* a *-ím*: *nájemníkum*, *dušim*, *před svítánim*.

V následující tabulce jsou uvedeny vzory pro další významnější skupiny substantiv, u nichž se – kromě některých zakončení v Nsg. – vyskytují jen koncovky, které už známe z tabulky I:

vzor podvzor	*cykl-us*	*dat-um*	*muze-um* *rádio*	*kuř-e* *kníže*	*tém-a*
rod	**než. mask.**	**neut.**	**neut.**	**neut.**	**neut.**
	Singulár				
Nom/Ak	-us	-um	-um	-e	-a
Gen	-u	-a	-a	-et-e	-at-u
Dat/Lok	-u	-u	-u	-et-i	-at-u
Instr	-em	-em	-em	-et-em	-at-em

Rod: mužský = maskulinum (mask.), ženský = femininum (fem.), střední = neutrum (neut.); **Číslo:** jednotné = singulár (sg.), množné = plurál (pl.); **Pád:** 1 nominativ (N, nom.), 2 genitiv (G, gen.), 3 dativ (D, dat.), 4 akuzativ (A, ak.), 5 vokativ (V, vok.), 6 lokál (L, lok.), 7 instrumentál (I, instr.)

vzor podvzor	*cykl-us*	*dat-um*	*muze-um* *rádio*	*kuř-e* *kníže*	*tém-a*
rod	**než. mask.**	**neut.**	**neut.**	**neut.**	**neut.**
Plurál					
Nom/Ak	-y	-a	-a	-at-a	-at-a
Gen	-ů	-Ø	-í	-at-Ø	-at-Ø
Dat	-ům	-ům	-ím	-at-ům	-at-ům
Lok	-ech	-ech	-ích	-at-ech	-at-ech
Instr mluv.	-ama	-ama	-ema/-ama	-at-ama	-at-ama
Instr psaný	-y	-y	-i	-at-y	-at-y

- Vzory *kuře* a *téma* mají ve všech pádech kromě N/Asg. kmenotvornou příponu *-at-*, resp. v sg. vzoru *kuře -et-*.
- Vzory *muzeum* a *kuře* kombinují koncovky tvrdého a měkkého sklonění.
- Podle vzoru *kuře* se skloňují i substantiva *hrabě*, *kníže* a několik dalších, jsou ale v sg. maskuliny a mají Asg. (*kníž-et-e*) shodný s Gsg.
- Vzor *muzeum* má kmen zakončený vokálem, resp. fonologicky nezřetelným přechodem mezi tímto vokálem a vokálem koncovky. V plurálu (kromě N/Apl.) má tento přechod fonologickou kvalitu souhlásky *j*, např. *muzeí* [muzejí] – srov. analogii s femininem *idea*, kde se tato souhláska i píše: Gpl. *idejí*, jen řídce *ideí*.

Neživotná maskulina vzoru *cyklus* s koncovkou *-us* v Nsg. je nutno lišit od neživotných maskulin vzoru *list* s kmenem zakončeným *-us* a nulovou koncovkou v Nsg., např. *autobus-Ø* – G/D/Lsg. *autobus-u*. Někdy ale slovo kolísá: Nsg. *vir-us* – *vir-u* řídce i *virus-Ø* – *virus-u*; navíc z tvarů *viru*, *virem* atd. vznikl analogií i Nsg. *vir*.

Mimo výše uvedené vzory se nacházejí omezené skupiny substantiv nebo izolovaná substantiva. Jedním z nich je frekventované femininum *paní*, které je v singuláru nesklonné a v plurálu má tvary stejné jako vzor *stavení*. Jméno *Jiří*, přejatá apelativa jako *husky*, *efendi* a osobní jména jako *Henry*, *Charlie* se skloňují analogicky se složeným adjektivním skloňováním (příklad viz výše v 7.1.6.1, blíže v 7.1.7.1.5). Přejatá životná maskulina s koncovkou *-es*, *-os*, *-us* nebo *-o* v Nsg. (*Aristoteles*, *dinosaurus*, *dingo*, *Eco*) se skloňují podle vzoru *had* (Npl. často jen *-ové*) nebo, mají-li kmen zakončen samohláskou nebo měkkou souhláskou (*génius*, *gádžo*, *Romeo*), v některých pádech plurálu i podle vzoru *muž* (podrobněji viz 7.1.7.1.5).

Při přejímání z jiných jazyků do češtiny jsou podstatná jména nejčastěji (spontánně, tj. územ mluvčích) přiřazena k některému z existujících deklinačních paradigmat. U substantiv původem z flektivních klasických jazyků (staré řečtiny a latiny) se mnohdy podržuje tvar Nsg. a v dalších pádech se původní kmen kombinuje s odpovídajícími českými koncovkami (viz např. *cyklus*, *téma*, *muzeum* a *datum* výše). Nelze-li přejaté substantivum kvůli jeho zakončení zařadit do českého deklinačního systému, zůstává nesklonné (*ataše, whisky, menu*) a řadí se nejčastěji ke střednímu rodu: *menu, šapitó, dražé* (viz 7.1.7.4.5). Frekventovaná nesklonná substantiva se ale někdy přizpůsobují českému deklinačnímu systému, např. nesklonné neutrum *tabló* se změnilo na *tablo* (podle *město*), maskulinum *guru* má i tvary skloňované podle vzoru *had*: Gsg. *guru* i *gurua* atd.

Vzácně vznikají nesklonná substantiva přímo v češtině jako výsledek slovotvorby: *budižkničemu* (nesklonné v sg.), *Jani, Pepí* aj. Nesklonné jsou mnohé zkratky: *ČNB*, *BBC*, *CHKO*, *OSN* atd.

U cizích jmen bývá pro skloňování rozhodující výslovnost: *Descart-es* [dekárt], Gsg. *Descart(es)-a* [dekárta], *Márquez-Ø*, Gsg. *Márquez-e*, *Smith-Ø* [smis], ev. [smit], Gsg. *Smith-e* [smise], někdy *Smith-a* [smisa], ev. [smita]. Nevyslovovanou samohlásku v koncové slabice

nominativu při začleňování jména ke vzoru zpravidla při skloňování ignorujeme: *Molière* [-r] (zápis v češtině nejčastěji *Moliére*), Gsg. *Molièr-a*, naproti tomu nevyslovovanou koncovou souhlásku nikoli: *Chevalier-Ø* [-jé], Gsg. *Chevalier-a* [-jéra].

V psaných textech se koncový vokál může zachovávat tam, kde pomáhá čtenáři identifikovat výslovnost a/nebo pravopis kmene: *brankáře Seana Burkea* (Nsg. *Burke*, *-e* je němé). Stoprocentně to tak ale nefunguje (najdeme např. i *brankáře Seana Burkeho*).

Substantivizovaná adjektiva *vrátn-ý, dovolen-á, mýtn-é, účetní, hovězí* se skloňují jako adjektiva v příslušném rodu (*k vrátn-ému, na dovolen-ou, o mýtn-ém* atd. – viz 7.2).

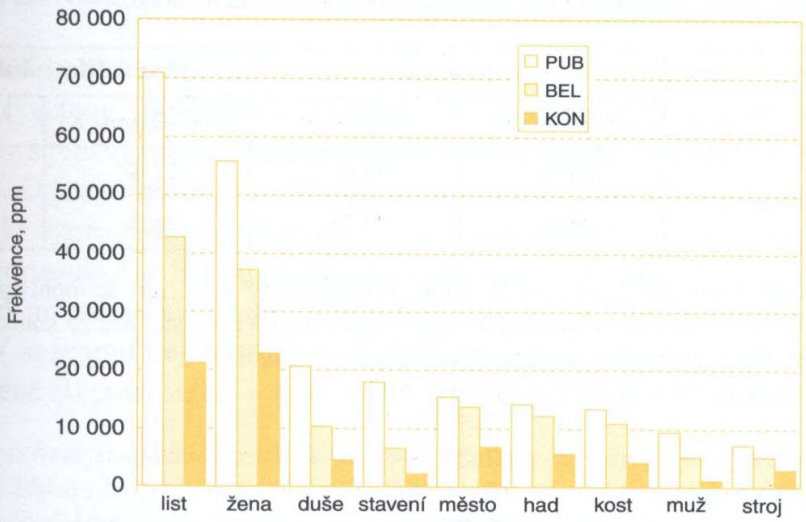
Přehled vysoce frekventovaných nepravidelných substantiv	
bůh/Bůh	vzor *list,* mimo Nsg. kmen *boh-*, Vsg. *bože*
čest	vzor *kost*, mimo N/Asg. se tvary tvoří připojením koncovky k základu *ct-*
člověk	sg. vzor *had*, Vsg. *člověče*, pl. kmen *lid-*, Npl. *lidé/lidi*, v dalších pádech pl. vzor *kost*
dcera	vzor *žena*, D/Lsg. *dceři*
den	viz tabulku v 7.1.7.2.1, vzor *list*, bod E
dítě	sg. neut., vzor *kuře*, pl. kmen *dět-*, fem., vzor *kost*
chleba	N/Asg. *chléb* × *chleba*, jinak kmen *chleb-*, vzor *list*
kněz	vzor *muž*, v pl. zpravidla kmen *kněží-* (viz 7.1.7.3.5)
koleno	vzor *město*, tvary pro označení částí těla v pl. viz 7.1.7.5
kůň	vzor *muž*, mimo Nsg. kmen *koň-* (před *ě, i* psáno *kon-*), Npl. *koně*
noha	vzor *žena*, tvary pro označení částí těla v pl. viz 7.1.7.5
obyvatel	vzor *muž* (podvzor *učitel*), Gpl. *obyvatel*, jen zřídka *obyvatelů*
oko	vzor *město* (viz 7.1.7.4.2, bod C), femininní pl. ve významu části těla viz 7.1.7.5
pán	vzor *had*, Vsg. *pane*; před jménem, titulem apod. je krátký kmen *pan-* i v dalších pádech sg., např.: *panu Novákovi*
paní	v sg. nesklonné fem. – viz 7.1.7.3.5
přítel	vzor *muž*, v pl. kmen *přátel-*, Gpl. *přátel-Ø*
půl	nesklonné fem. v sg. spojeních typu *je půl třetí, od půl osmé, v půl deváté* apod.
rameno	vzor *město*, tvary pro označení částí těla v pl. viz 7.1.7.5
rodič	vzor *muž*, Npl. *rodiče*
rok	vzor *list*, pravidelné mask. v pl. významově doplněné pomnožným neut. *léta*, vzor *město*, které frekvenčně dominuje v Gpl. (*let*) a Lpl. (*letech*), např. jen *v šedesátých letech*
ruka	vzor *žena*, tvary pro označení částí těla v pl. viz 7.1.7.5
týden	vzor *list*, Gsg. *týdne*
ucho	vzor *město* (viz 7.1.7.4.2, bod C), femininní pl. ve významu části těla viz 7.1.7.5
vejce	vzor *moře*, Gpl. *vajec*

Rod: mužský = maskulinum (mask.), ženský = femininum (fem.), střední = neutrum (neut.); **Číslo:** jednotné = singulár (sg.), množné = plurál (pl.); **Pád:** 1 nominativ (N, nom.), 2 genitiv (G, gen.), 3 dativ (D, dat.), 4 akuzativ (A, ak.), 5 vokativ (V, vok.), 6 lokál (L, lok.), 7 instrumentál (I, instr.)

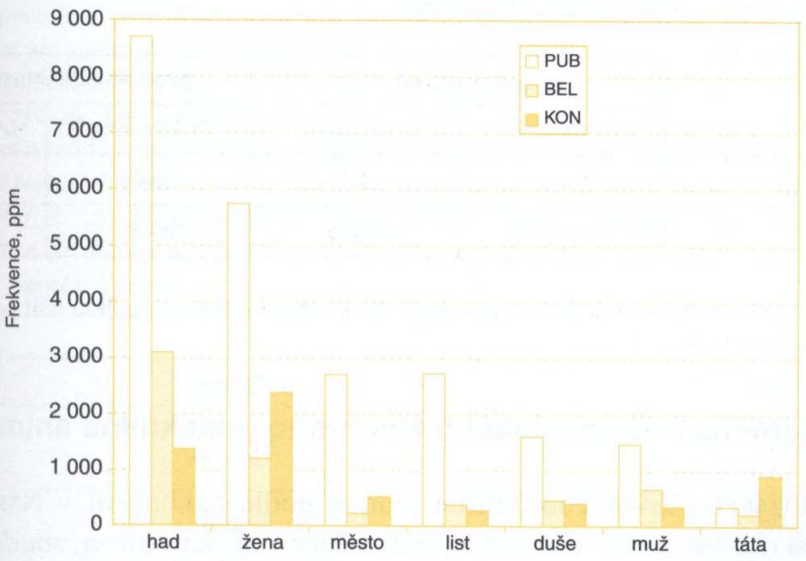
7.1.6.3 Frekvenční zastoupení substantiv podle vzorů

Slovní zásoba substantiv je mezi vzory rozdělena nerovnoměrně. Asi tři čtvrtiny substantiv se skloňují podle jednoho ze vzorů *had*, *list*, *žena* nebo *stavení*.

Počet substantiv s minimální frekvencí 25 ppm (výskytů na milion slov) v aspoň jednom ze čtyř sledovaných textových typů (odborných textech, publicistice, beletrii a konverzaci) je něco přes tři a půl tisíce, z toho asi čtyři sta proprií. Co do počtu je to jen malý zlomek všech substantiv, ale tvoří víc než dvě třetiny všech výskytů substantiv. Pro největší třídy (vzory) substantiv jsou frekvence výskytů těchto substantiv porovnány v obrázcích 7.5 (apelativa) a 7.6 (propria). Protože v korpusech konverzace jsou osobní jména často vynechána, je frekvence proprií, zejména proprií vzorů *had*, *táta* a *žena*, v konverzaci v obr. 7.6 podhodnocena. Nicméně i tak je patrné, že u proprií jsou ve všech textových typech nejfrekventovanější právě jména vzorů *had* a *žena*. Vzor *kost* v obr. 7.5 je včetně plurálů *lidi* a *děti* a substantiv s některými tvary podle vzoru *píseň*.

Obr. 7.5 Frekvence apelativ podle vzorů a textových typů.

Obr. 7.6 Frekvence proprií podle vzorů a textových typů.

7.1.7 Vzory substantiv

U každého vzoru je po úvodní charakteristice uveden seznam substantiv, který poskytuje obrázek nejen o nejfrekventovanějších substantivech vzoru, ale i o celkovém jeho rozsahu. V seznamu substantiv jsou ve většině případů uvedena všechna ta substantiva daného vzoru, která mají aspoň v jednom ze čtyř textových typů (odborný, publicistický, beletristický a konverzační) relativní frekvenci nejméně 25 ppm. Takový seznam je vždy uvozen návěstím „Nejfrekventovanější apelativa/propria patřící k tomuto vzoru". V několika případech jsme omezili frekvenční práh na 50 ppm (apelativa i propria vzoru *had* a propria vzoru *žena*), 100 ppm (apelativa vzorů *duše* a *stavení*), resp. 200 ppm (apelativa vzorů *list* a *žena*), abychom se vyhnuli nepřiměřeně dlouhým seznamům. U menších tříd naopak přidáváme ještě seznam s návěstím „Další frekventovaná apelativa/propria …" (pokud ke vzoru nepatří žádné apelativum s frekvencí nad 25 ppm, jen „Frekventovaná …"). Seznamy pro malé uzavřené třídy obsahují prakticky úplné výčty. Při popisu skloňování přejatých substantiv s převahou jinojazyčných proprií uvádíme typické příklady s menším zřetelem k frekvencím jejich výskytu.

Na příkladu dublety *-ovi/-u* v D/Lsg. vzoru *had* teď ukážeme formu, ve které budeme podávat frekvenční údaje o variacích ve skupinách substantiv nebo i u jednotlivých frekventovaných substantiv. Využití variant se liší podle toho, zda substantivum stojí samostatně, např. *dej to bratrovi*, nebo zda je členem několikanásobného spojení substantiv, např. *panu kolegovi*, *doktoru/doktorovi Novákovi* apod.:

D/Lsg.	samostatně		před dalším substantivem	
	-ovi (*hadovi*)	*-u* (*hadu*)	*-ovi* (*doktorovi* X)	*-u* (*doktoru* X)
Psaná čeština	69 %	31 %	12 %	88 %
Mluvená čeština	96 %	4 %	26 %	74 %

Údaj na dvě platná místa (např. 69 % *-ovi*, 31 % *-u*) je „příliš přesný" na to, aby se mohl opakovat v různých korpusech. Vzhledem k variabilitě jazyka neříká pak takový údaj o moc víc, než že koncovka *-ovi* převažuje nad koncovkou *-u*. Proto budeme v dalším užívat taky hrubší škálu:

nikdy nebo *skoro nikdy*, resp. *ojediněle* (*ojed.*) pod 1 %,
zřídka (*zř.*) 1–10 %,
někdy 10–35 %,
stejně (jako druhá varianta) 35–65 %,
často 65–90 %,
zpravidla (*zpr.* nebo *zprav.*) 90–99 % a
vždycky nebo *skoro vždycky* (*vždy*) nad 99 %.

Na této škále výše uvedená tabulka vyhlíží následovně:

D/Lsg.	samostatně		před dalším substantivem	
	-ovi (*hadovi*)	*-u* (*hadu*)	*-ovi* (*doktorovi* X)	*-u* (*doktoru* X)
Psaná čeština	často	někdy	někdy	často
Mluvená čeština	zpravidla	zřídka	někdy	často

Hranice mezi stupni škály je nutno brát jako rozmazané; frekvence variant se mohou lišit podle typu textu nebo i u jednotlivých mluvčích.

7.1.7.1 Podstatná jména rodu mužského životného (maskulina animata)

Substantiva rodu mužského životného dělíme jednak podle zakončení v Nsg. na vzory s nulovou koncovkou (*had-Ø* a *muž-Ø*) a vzory zakončené vokálem (*tát-a*, *soudc-e*), jednak podle koncové kmenové souhlásky (tvrdé vzory *had-Ø*, *tát-a* a měkké vzory *muž-Ø*, *soudc-e*).

Rod: mužský = maskulinum (mask.), ženský = femininum (fem.), střední = neutrum (neut.); **Číslo:** jednotné = singulár (sg.), množné = plurál (pl.); **Pád:** 1 nominativ (N, nom.), 2 genitiv (G, gen.), 3 dativ (D, dat.), 4 akuzativ (A, ak.), 5 vokativ (V, vok.), 6 lokál (L, lok.), 7 instrumentál (I, instr.)

Specifickým rysem životných maskulin je koncovka *-ovi* v D/Lsg. a koncovka *-ové* v N/Vpl. Specifický je i shodný tvar G/Asg., ten ale není u vzoru *táta*. Variantnost deklinace zachycují podvzory: ke vzoru *had* patří podvzory *soused* a *žák*, ke vzoru *muž* podvzory *učitel* a *otec* a ke vzoru *táta* podvzory *husita* a *sluha*. Zvlášť stojí poměrně malé skupiny životných maskulin (převážně přejatých) s nenulovou koncovkou v Nsg. (*dinosaur-us, ding-o*) nebo s kmenem zakončeným samohláskou (*husky-Ø*).

Podle vzorů životných maskulin se skloňují pojmenování osob mužského pohlaví a mnoha živočichů (u nich ale často bez ohledu na pohlaví: *ježek, vrabec, čmelák* atd.) a některých subjektů fiktivních (např. *čert, vodník*) a transcendentálních (*Bůh*) a jméno *sněhulák*. Některá substantiva referující k entitám na hranici gramatické životnosti a neživotnosti (viz bod C u vzoru *had* níže) a k neživým věcem (viz bod C v 7.1.7.2.1) a jména jako *dělitel* slovotvorně analogická jménům podvzoru *učitel* (viz 7.1.7.2.2) kolísají mezi mužským životným a neživotným rodem.

7.1.7.1.1 Vzor ***had***

Ke vzoru *had* se hlásí většina životných maskulin. Jde o substantiva v Nsg. zakončená tvrdou nebo obojetnou souhláskou. Z nečetných jmen zakončených na *-z* ke vzoru *had* patří slova *virtuóz* a *plaz* (s odvozeninami) a taky *hrdlořez* a *dikobraz* (ta mají zřídka i tvary podle vzoru *muž*). O jménech na *-s* kolísajících mezi vzory *muž* a *had* viz bod D v 7.1.7.1.2. Ze jmen na *-l* ke vzoru *had* nepatří jména zakončená činitelskou příponou *-tel* a substantivum *král*. Podvzor *soused* se liší od vzoru *had* dubletou *-i/-é* v N/Vpl. Substantiva podvzoru *žák*, tj. ta s kmenem zakončeným na *-k, -g, -h, -ch*, mají ve Vsg. koncovku *-u* a v Lpl. dubletu *-ích/-ách*. V seznamu nejfrekventovanějších apelativ i proprií jsou uvedena jména s frekvencí nejméně 50 ppm aspoň v jednom ze čtyř sledovaných textových typů.

Nejfrekventovanější apelativa patřící k tomuto vzoru: *advokát, agent, analytik, anděl, architekt, asistent, autor, básník, biskup, blázen, bratr, bůh, čert, číšník, člen, člověk* (jen sg.), *debil, dědeček, dědek, dělník, demokrat, divák, doktor, duch, důstojník, ekonom, expert, fanoušek, favorit, filozof, generál, gólman, historik, hoch, host, chlap, chlapík, chudák, inspektor, inženýr, kamarád, kandidát, kapitán, kaplan, klient, kluk, křesťan, lord, major, manažer, manžel, miláček, ministr, mistr, mladík, náměstek, návštěvník, občan, obchodník, odborník, organizátor, pacient, pán/pan, partner, pes, pilot, plukovník, policajt, politik, pracovník, právník, premiér, prezident, primátor, producent, profesor, příslušník, psycholog, pták, reprezentant, respondent, režisér, senátor, sir, soudruh, soused, spolupracovník, sponzor, strážník, strýček, student, svědek, syn, šaman, šéf, tajemník, tatínek, trenér, účastník, uprchlík, úředník, útočník, vlastník, voják, vrah, vůl, výtvarník, zákazník, závodník, zpěvák, žák, živočich.*

Nejfrekventovanější propria patřící k tomuto vzoru: *Adam, Američan, Antonín, Bill, Clinton, Čech, Daniel, David, Dick, Dvořák, František, Havel, Homer, Ivan, Jack, Jakub, Jan, Jaromír, Jaroslav, Jelcin, Jim, Jindřich, John, Josef, Julián, Karel, Ladislav, Marek, Martin, Mečiar, Michael, Michal, Milan, Miroslav, Novák, Paul, Pavel, Petr, Richard, Robert, Rom, Roman, Rudolf, Rus, Sam, Slovák, Srb, Stanislav, Švejk, Tom, Václav, Vladimír, Zdeněk, Zeman.*

Pád	Singulár	Plurál
Nom	*had-Ø*	*had-i / had-ové* *soused-i / soused-é*
Gen	*had-a*	*had-ů*
Dat	*had-u / had-ovi*	*had-ům*

Pád	Singulár	Plurál
Ak	*had-a*	*had-y*
Vok	*had-e* *žák-u*	*had-i / had-ové* *soused-i / soused-é*
Lok	*o had-u / had-ovi*	*o had-ech* *o žácích / žákách*
Instr	*had-em*	*had-y / had-ama*

Poznámky k jednotlivým tvarům vzoru *had*:

(had)-u / (had)-ovi v D/Lsg. Psaná čeština: 38 % *(had)u*, 62 % *(had)ovi*
Mluvená čeština: 25 % *(had)u*, 75 % *(had)ovi*

(had)-i / (had)-ové v Npl. Psaná čeština: 81 % *(had)i*, 19 % *(had)ové*
Mluvená čeština: 89 % *(had)i*, 11 % *(had)ové*

U variace *-i/-ové* nejsou započítána substantiva podvzoru *soused* (viz níže) a plurál substantiva *člověk*. Poměry se liší podle povahy lexému a v mluvené češtině i podle regionu (viz v dalším bod B).

(had)-y / (had)-ama v Ipl. Psaná čeština: skoro vždycky *(had)y*
Mluvená čeština: *(had)y* 5 %, *(had)ama* 95 %.

Poměry se můžou lišit podle povahy lexému, s nímž souvisí jeho využití v různých textových typech. Např. v mluvené češtině je jen tvar *klukama*, který převládá nad tvarem *kluky* i v češtině psané.

Poznámky k jednotlivým tvarům podvzoru *soused*:

(soused)-i / (soused)-é Psaná čeština: 22 % *(soused)i*, 78 % *(soused)é*
Mluvená čeština: 95 % *(soused)i*, 5 % *(soused)é*

Zejména v psané češtině je frekvence tvarů závislá na lexému (viz v dalším) a stylu.

Poznámky k jednotlivým tvarům podvzoru *žák*:

(žác)-ích / (žák)-ách Psaná čeština: 97 % *(žác)ích*, 3 % *(žák)ách*
Mluvená čeština: obě varianty zastoupeny zhruba rovnoměrně

Poznámky k jednotlivým substantivům a skupinám substantiv vzoru *had* (budeme postupovat podle následující osnovy):

(A) Změny v kmenu slova
(B) Variace pádových koncovek
(C) Kolísání životnosti
(D) Příjmení v plurálu
(E) Poznámky k jednotlivým slovům

Ad (A) Změny v kmenu slova:

K vynechání *e* před kmenovou finálou dochází u podstatných jmen vytvořených příponou *-ek*: *tatínek, svědek, fanoušek, potomek, předek, ježek* atd., některých substantiv zakončených na *-el*: *dábel, kozel, mazel, orel, osel, posel, sysel, Havel, Karel, Pavel* a několika dalších: *blázen, lev, pes*, a to ve všech pádech kromě Nsg.: *Karel* – G/Asg. *Karla, stárek* – D/Lsg. *stárkovi, pes* – Npl. *psi*.

Jinak se chovají příjmení cizího původu, např. *Langer* [laŋg(e)r] – Gsg. *Lang(e)r-a* s výslovností nikoli podle grafiky v Gsg., nýbrž podle výslovnosti nominativu.

V **Npl.** koncovka *-i* měkčí kmenovou finálu (je-li to možné – viz tabulku v 7.1.6.2).

Ve **Vsg.** je u slov s kmenovou finálou *-r*, kterou předchází souhláska, alternace: *bratře, Petře* (viz i 7.1.7.6).

Rod: mužský = maskulinum (mask.), ženský = femininum (fem.), střední = neutrum (neut.); **Číslo:** jednotné = singulár (sg.), množné = plurál (pl.); **Pád:** 1 nominativ (N, nom.), 2 genitiv (G, gen.), 3 dativ (D, dat.), 4 akuzativ (A, ak.), 5 vokativ (V, vok.), 6 lokál (L, lok.), 7 instrumentál (I, instr.)

Ad (B) Variace pádových koncovek:
O použití variant typu *hadovi/hadu* v **D/Lsg.** u substantiv stojících samostatně nebo před jiným substantivem (např. *panu Novákovi*) viz vzorový příklad v úvodu části 7.1.7. U tříčlenných spojení je varianta *panu primáři Reitererovi, panu kardinálu Tomáškovi* častější než varianta *panu primářovi Dernerovi, panu prezidentovi Havlovi*. Vlastní jména osob stojící samostatně nebo na konci vícečlenného spojení jmen mají prakticky vždy koncovku *-ovi*.

V severovýchodních Čechách má koncovka *-ovi* variantu *-oj*: *Dyť vono už je mu taky asi šedesát dědkoj, viď?*

V **N/Vpl.** vzoru *had* (bez podvzoru *soused*) je dubleta *-i/-ové*. Kratší koncovka *-i* převažuje. Skoro každé substantivum může přijmout kteroukoli z koncovek, v řadě případů je ale jedna z variant velmi řídká, např. *šéfi*, **expertové*.

Na Moravě je v mluvené češtině v průměru o něco vyšší podíl zakončení na *-i* než v Čechách (zde je největší v severovýchodní části). Velký rozdíl je ale jen u podstatných jmen zakončených na *-l*.

Distribuce koncovek *-i/-ové* je do značné míry náhodná, nicméně lze pro ni odvodit následující přibližná pravidla:
a) Kratší koncovku *-i* mívají
1. prakticky vždy apelativa utvořená příponami *-ák* a *-(n)ík*, zpravidla apelativa zakončená na *-d*, *-t* a *-r*;
2. zpravidla názvy zvířat: např. *medvědi, psi, vlci*.

b) Dlouhý tvar *-ové* je preferován
1. prakticky vždy se substantivy zakončenými na *-f*, *-g* a *-m*, např. *fotografové, šéfové, ekologové, chirurgové, astronomové, ekonomové*, a substantivy zakončenými na *-l*, pokud neoznačují živočichy, např. *generálové, rebelové*.
2. se jmény národností a etnik: *Italové, Britové, Romové, Rusové, Norové*, ale *Češi, Turci*, zřídka *Čechové, Turkové*, jen *Maďaři* (mnohá jména národností patří ke vzoru *soused*, viz níže);
3. s osobními jmény a šlechtickými přídomky: *oba Václavové, bratři Čapkové, Lucemburkové, Schwarzenbergové*.

Pravidla mají řadu výjimek. V následující tabulce jsou uvedena frekventovaná apelativa z psaných textů, u nichž nepřevládá koncovka *-i* (nejsou v ní uvedena jména zakončená na *-f*, *-g*, *-l* a *-m*, která mají koncovku *-i* zřídka nebo nikdy):

podíl *-i*	slovo
skoro nikdy nebo zřídka	*arcibiskup, biskup, car, člen, detektiv, druid, jazyk, lump, makak, nácek, nečlen, praděd, primitiv, sok, strýček, syn, tramp, tvor, vykuk, zběh, zlatokop, zvěd, živočich*
někdy	*bůh, človíček, dědeček, drahoušek, fyzik, kozel, pán, pochop, předek, racek, snob, sokol* (koncovka *-ové* je častá ve významu ‚členové Sokola'), *symfonik, sysel, šejk, tatínek, vyvrhel, ženich*
stejně jako *-ové*	*blbeček, dědek, druh, historik, holoubek, chlapeček, chudáček, klasik, klerik, miláček, mužíček, mystik, ortoped, pejsek, pisálek, prapředek, skřítek, staroušek, stařeček, svatoušek, šakal, šašek, věrozvěst, vtipálek, vůl*

K **podvzoru soused** se řadí skupina podstatných jmen zakončených na *-an* (*občan, křesťan, měšťan, Pražan, Říman, Kanaďan* atd.) a *-at* (*demokrat, diplomat, Asiat*, současné *Chorvat*, ale ne starší *Charvát* aj.), jméno *Žid* a apelativa *favorit* a *parazit*. Dubletu *-él/-i* v Npl. mají i slova *lidé* (včetně odvozenin jako *pralidé*, viz bod E v dalším), a *host*. V následující tabulce jsou příklady frekvence varianty *-é* u frekventovaných substantiv v psaných textech (popis stupnice viz v úvodu k 7.1.7):

koncovka *-é* v Npl.	slova
nikdy nebo skoro nikdy	*děkan, buran*
zřídka	*astronaut* *barman, gentleman, hejtman, narkoman, skokan, šaman*
někdy	*parazit; protestant* *Chorvat, Maršan, Norman*
stejně s *-i*	*akrobat, byrokrat*
často	*aristokrat, Asiat* *pohan, mimozemšťan, venkovan, Angličan, Číňan, Mexičan*
zpravidla	*demokrat, diplomat, favorit* *dvořan, krajan, křesťan, ostrovan, vesničan, Afričan, Američan, Australan, Egypťan, Evropan, Holanďan, Kanaďan, Moravan, Pařížan, Rakušan, Říman, Slovan, Sparťan, Žid*
vždy nebo skoro vždy	*občan, Pražan, Brňan, Benátčan, Plzeňan, Ostravan, Tibeťan, svatebčan, Peršan*

V tabulce jsou i slova, která jsme výše nezmínili. Podstatná jména zakončená na *-aut*, *-eut*, slovo *patriot* a některá jména zakončená na *-an* mají koncovku *-i* a jen zřídka nebo ojediněle *-é* a/nebo *-ové*, např. jen *burani*, *astronauti*, zřídka *astronauté*, *patrioti*, zřídka *patrioté*, *šamani*, zřídka *šamané* i *šamanové*, *děkani*, zřídka *děkanové*, jen ojediněle *děkané*, *hejtmani*, zřídka *hejtmané*, ojediněle *hejtmanové*. Substantiva zakončená na *-nt* (*prezident*, *student*, *klient* atd.) a většina přejatých jmen na *-man* (*gólman*, *kameraman*, *kongresman* aj.) mají zpravidla jen koncovku *-i*, ale k některým z nich (např. *protestant*, *barman*, *narkoman*) koncovka *-é* proniká zřejmě analogií od jmen jako *občan* a *diplomat*.

Data pro jednotlivá substantiva v mluvené češtině nejsou dostupná. Koncovka *-i* je tu obvyklá (a neutrální) i u substantiv jako *svatebčan*, *krajan*, *demokrat*. Neformálními protějšky jmen jako *Pražané*, *Moravané* jsou jména jako *Pražáci*, *Moraváci*.

V **Apl.** se v hovoru v Čechách výjimečně vyskytuje i tvar Npl.: *propustili nejlepší policajti*; *my máme dva kapři*.

Ad (C) Kolísání životnosti:

Názvy mikroorganismů *bacil*, *mikrob*, *streptokok* označují živé entity na pomezí gramatického vnímání životnosti maskulin, proto kolísají mezi vzory *had* a *list*. Slovo *mikrob* má v Gsg. častěji tvar *mikroba* než *mikrobu*, v Asg. jen o málo častěji tvar životný *mikroba* než neživotný *mikrob*. V Npl. jsou tvary *mikrobi* a *mikroby* zhruba stejně frekventované. U substantiv *streptokok* a *bacil* jsou poměry v Gsg. vyrovnané a v Npl. je skoro vždy zakončení podle vzoru *list*; to poslední platí i pro podstatné jméno *stafylokok*.

Ad (D) Příjmení v plurálu:

U příjmení se vedle substantivního Npl. *bratři Pospíšilové* užívá v plurálu zpravidla tvar přivlastňovacího adjektiva (viz 7.2.2.3): *bratři Pospíšilovi*, v dalších pádech např.: *o bratrech Pospíšilových* (viz analogicky u ženských příjmení: *sestry Williamsovy*, *o sestrách Williamsových*), ale jen *manželé Zátopkovi* (totéž jde-li o víc členů rodiny obou pohlaví). Řečené platí i pro příjmení skloňovaná podle dalších vzorů životných maskulin.

Ad (E) Poznámky k jednotlivým slovům:

Substantivum ***člověk*** má v množném čísle nepravidelnou podobu *lidé*/*lidi*.

lid-é / *lid-i* v Npl. Psaná čeština: 90 % *lidé*, 10 % *lidi*
Mluvená čeština: zpravidla *lidi*

Rod: mužský = maskulinum (mask.), ženský = femininum (fem.), střední = neutrum (neut.); **Číslo:** jednotné = singulár (sg.), množné = plurál (pl.); **Pád:** 1 nominativ (N, nom.), 2 genitiv (G, gen.), 3 dativ (D, dat.), 4 akuzativ (A, ak.), 5 vokativ (V, vok.), 6 lokál (L, lok.), 7 instrumentál (I, instr.)

Psaný tvar *lidi* je četnější v beletrii, kdežto v publicistice a odborných textech se vyskytuje jen zřídka. V dalších pádech plurálu se jméno skloňuje podle vzoru *kost* (viz 7.1.7.3.4).

Substantivum ***člověk*** má pravidelný plurál *člověkové*, který významově doplňuje pomnožné substantivum ***lidičky***. To se skloňuje podle vzoru *žena*, je ale gramaticky životné. Příklad shody z psaných textů: *Ti lidičky se zbláznili.* Tvar *lidičky* nicméně nezřídka přitahuje neživotné tvary zájmen (*ty lidičky*), popř. i adjektiv a příčestí. V Npl. se objevuje i tvar *lidičkové*.

Substantivum ***pán*** má Vsg. *pane*, v dalších pádech se kmenová samohláska nekrátí. V singuláru ale má ještě variantu *pan*, která se používá ve spojení s příjmením, hodností, titulem apod., např. *pan Čermák, s panem profesorem.*

Substantivum ***syn*** má Vsg. *synu*, velmi zřídka *syne*.

Substantivum ***bratr*** má v plurálu vedle pravidelných tvarů ještě tvary Gpl. *bratří*, Dpl. *bratřím*, Lpl. *bratřích*, Ipl. *bratřími*, které jsou dosud živé zejména ve spojeních jako *bratří Čapkové*, pohádky *bratří Grimmů*, v názvech (*náměstí Českých bratří*), v označení členů náboženské pospolitosti (*bratří a sester*) apod.

Substantivum ***host*** (podvzor *soused*) má v Npl. dubletu *hosté/hosti* (v psaných textech je zpravidla *hosté*). V Gpl. a Dpl. jsou vedle častějších pravidelných tvarů *hostů*, *hostům* ještě tvary *hostí*, *hostím*. Poslední tvar se objevuje zejména ve sportovních komentářích ve významu ‚hostujícímu týmu'.

Substantivum ***manžel*** se kloní k tvrdému vzoru *had* (podvzor *soused*), ale v plurálu má i varianty podle vzoru *muž* (podvzor *učitel*) s poměrně zřetelným trendem k významovému rozlišení v Apl. *manžely/manžele*: *měla čtyři manžely, potkal manžele Novákovy*, a v Ipl. (rozdíl je jen grafický) *manžely/manželi*: *znal se s manžely obou kolegyň, sešel se s manželi Novákovými*. V Lpl. je tvar *manželích* o něco častější než *manželech*; trend k významovému rozlišení zde není patrný. Vsg. je *manželi*.

Substantivum ***anděl*** kolísá mezi vzory *had* (podvzor *soused*) a *muž* (podvzor *učitel*). V psaných textech je v G/Asg. jen *anděla*, v D/Lsg. se střídají tvary *andělovi* a *andělu*, jen zřídka je *andělí*. Npl. je *andělé*, výjimečně *andělové* (ale pravidelně *bratři Andělové*), Apl. *anděly* zřídka *anděle*, Lpl. *andělech* i *andělích*, v Ipl. *anděly*, zřídka *andělí*. Vsg. je *andělí*.

Substantivum ***vůl*** má v dalších pádech variantu kmene *vol-*. Vokativ *vole* se často užívá jako citoslovce (viz 7.10.4).

Podstatné jméno ***b/Bůh*** má v dalších pádech kmen *boh-* a ve Vsg. tvar *bože*. V D/Lsg. je obvyklý tvar *bohu*. Tvar *bohovi* je řídký, užívá se při označení jednoho z bohů: *obětovali bohu/bohovi jara*, ale (*jedinému*) *Bohu, díky bohu*. V N/Vpl. se vyskytují dublety *bozi/bohové*, přičemž druhá podoba je běžnější.

Jména (zpravidla francouzská nebo francouzského původu) zakončená na [-k] psané *-c* se v dalších pádech zapisují s *-k-* nebo *-c-*: *Balzac – Balzaka* i *Balzaca*, *Kerouac – Kerouaka* i *Kerouaca*.

7.1.7.1.2 Vzor *muž*

Ke vzoru *muž* patří životná maskulina zakončená na měkkou souhlásku, substantivum *král*, podstatná jména zakončená na *-tel* a některá zakončená na *-z* (*vítěz, kněz, šimpanz, markýz a platýz*), apelativum *kalous*, mnohá příjmení zakončená na *-s* a *-z*. Patří sem rovněž několik přejatých životných substantiv zakončených na *-y* vyslovované jako [j]. Některá apelativa zakončená na *-s* (*boss, rorýs/rorejs, konipas* aj.) kolísají mezi vzory *had* a *muž*. Podvzor *otec* tvoří skupina substantiv s kmenem zakončeným na *-ec*. K podvzoru *učitel* patří jména s příponou *-tel*.

Nejfrekventovanější apelativa patřící k tomuto vzoru: *akcionář, badatel, blbec, brankář, bratranec, císař, cizinec, čtenář, dodavatel, držitel, farář, funkcionář, hasič, herec, hráč, chlapec, chodec, jedinec, jednotlivec, jezdec, kámoš, kancléř, kněz, komisař, kouč, král, kramář, kůň, kupec, kytovec, lékař, lidovec, lovec, lupič, lyžař, majitel, malíř, milenec, misionář, mládenec, muž, myslitel, nepřítel, nositel, novinář, novorozenec, obyvatel, odběratel, odborář, otec, pachatel, papež, podnikatel, pořadatel, poslanec, posluchač, pozorovatel, princ, provozovatel, představitel, překladatel, přítel, příznivec, rodič, rytíř, ředitel, řidič, samec, savec, sekretář, skladatel, soupeř, spisovatel, spojenec, spoluhráč, sportovec, spotřebitel, stařec, stavitel, stoupenec, strýc, střelec, svěřenec, učitel, uchazeč, umělec, uživatel, vědec, velitel, velvyslanec, věřitel, vězeň, vítěz, volič, vypravěč, vyšetřovatel, záchranář, zakladatel, zaměstnanec, zaměstnavatel, zastupitel, zemědělec, zločinec, zloděj, znalec, zpravodaj, žadatel.*

Nejfrekventovanější propria patřící k tomuto vzoru: *Albánec, Aleš, Alex, Beneš, Boris, Bush, Francouz, Franz, George, Gross, Charles, James, Japonec, Ježíš, Klaus, Kolář, Král, Luboš, Lukáš, Lux, Max, Miloš, Němec, Ondřej, Palestinec, Ray, Thomas, Tomáš, Vietnamec.*

Pád	Singulár	Plurál
Nom	*muž-Ø*	*muž-i / muž-ové* *učitel-é*
Gen	*muž-e*	*muž-ů*
Dat	*muž-i / muž-ovi*	*muž-ům*
Ak	*muž-e*	*muž-e*
Vok	*muž-i* *otč-e*	*muž-i / muž-ové* *učitel-é*
Lok	*o muž-i / muž-ovi*	*o muž-ích*
Instr	*muž-em*	*muž-i / muž-ema*

Poznámky k jednotlivým tvarům vzoru *muž*:

(muž)-i / (muž)-ovi Psaná čeština: 94 % *(muž)i*, 6 % *(muž)ovi*
Mluvená čeština: 54 % *(muž)i*, 46 % *(muž)ovi*

Tvary vlastních jmen osob často končí na *-ovi*, v mluvené češtině je v Dsg. koncovka *-ovi* u apelativ častější na Moravě než v Čechách.

(muž)-i / (muž)-ové Psaná čeština: 96 % *(muž)i*, 4 % *(muž)ové*
Mluvená čeština: 97 % *(muž)i*, 3 % *(muž)ové*

Koncovka závisí na lexému (viz v dalším).

(muž)-i / (muž)-ema Psaná čeština: skoro vždycky *(muž)i*
Mluvená čeština: 12 % *(muž)i*, 88 % *(muž)ema*, na Moravě i *(muž)ama*

Poměr tvarů se může lišit podle povahy lexému. Např. v psané češtině je u slova *muž* prakticky výhradně tvar Ipl. *muži*, který se objevuje vedle tvaru *mužema/mužama* i v mluvené češtině.

Poznámky k jednotlivým substantivům a skupinám substantiv vzoru *muž* (budeme postupovat podle následující osnovy):

(A) Změny v kmenu slova
(B) Variace pádových koncovek v Npl.: *-i/-ové*
(C) Varianty pádových koncovek v mluvené češtině
(D) Kolísání jmen zakončených na *-s* mezi vzory *muž* a *had*
(E) Poznámky k jednotlivým slovům

Rod: mužský = maskulinum (mask.), ženský = femininum (fem.), střední = neutrum (neut.); **Číslo:** jednotné = singulár (sg.), množné = plurál (pl.); **Pád:** 1 nominativ (N, nom.), 2 genitiv (G, gen.), 3 dativ (D, dat.), 4 akuzativ (A, ak.), 5 vokativ (V, vok.), 6 lokál (L, lok.), 7 instrumentál (I, instr.)

Ad A) Změny v kmenu slova:
U jmen podvzoru *otec* a některých dalších (*vězeň*, *učeň*, *sršeň*, ale ne *tuleň*) se v jiných pádech než Nsg. vypouští *e*: např. G/Asg. je *otce*, *učně*.

Ve Vsg. se u jmen vzoru *otec* mění kmenová finála: *otče*.

Ad B) Variace pádových koncovek v Npl.:
U variace *-il/-ové* (netýká se podvzoru *učitel*) je kratší varianta *-i* pravidlem u naprosté většiny substantiv vzoru *muž*, včetně jmen obyvatelských a etnických: *Němci, Ukrajinci, Palestinci, Portugalci, Lotyši, Francouzi* (ale *Irokézové*), varianta *-ové* je poměrně řídká. Mají ji

- skoro vždycky jména zakončená na *-j*: *žokejové, samurajové, kovbojové, hranostajové, lokajové, Masajové*, popř. *-y*: *gayové, liftboyové*; výjimkou je slovo *zloděj* s Npl. *zloději*;
- vlastní jména osob a šlechtické přídomky: *Tomášové, Fričové, Lobkovicové*;
- často jména zakončená na *-s*: *bossové, kliďasové, morousové* aj. – viz bod D níže;
- slova *král, vítěz* a *zeť*.

Mezi jmény končícími *-c*, *-č* a *-ř* je skoro vždycky koncovka *-i*. Výjimky u jmen na:

-c	zpravidla *otcové, princové*, často *komplicové, strýcové* (ale *strejci* častěji než *strejcové*); obě varianty u substantiv *dědic, komplic, biřic, mudrc, novic*
-č	*koučové* častěji než *kouči*, *Apači*, někdy *Apačové*; *rodič* viz níže
-ř	*císařové*, někdy *císaři*

Jména zakončená jinak než na *-c*, *-č* a *-ř* jsou málo početná:

-ď	*sleď* viz níže
-í	*choť* data nejsou k dispozici, *svišť* – *svišťové* i *svišti*, *zeť* viz výše
-ň	*vězeň, učeň, tuleň, sršeň, kaloň* mají *-i*, ale první dvě i *-ové*; *kůň* viz níže
-ž	*muž, papež, plž, velmož, mlž, mrož, ostříž*; zřídka je *mužové*, je *velmoži* i *velmožové, papežové*, někdy *papeži*, u zbylých zpravidla *-i*
-z	*šimpanz, platýz* zpravidla *-i*, *markýz, stávkokaz* často *-ové*; *vítěz* viz výše
-š	desítky jmen, která se zpravidla pojí s *-i*, některá i s *-ové* (např. *derviš, papaláš, kámoš, mecenáš* aj.)
-s	desítky jmen, která většinou kolísají mezi vzory *muž* a *had* (viz níže): koncovka *-ové* je tu častá, např. u jmen *boss, kliďas, chuďas, mrňous, mamlas* aj.

Podvzor *učitel* má v psaných textech jen koncovku *-é*. V mluvené češtině na Moravě se ale objevuje i tvar Npl. *-i (učiteli)*.

Ad (C) Varianty pádových koncovek v mluvené češtině:
V mluvené češtině na Moravě konkurují tvarům z tabulky v G/Asg. tvar zakončený na *-a*: *našla si **Němca**, vzal tam **kámoša**, přišli rodiče na **učitela***, a v Ipl. tvar na *-ama*. Jména podvzoru *učitel* mají v Ipl. variantu *-ama* i v Čechách.

V severovýchodních Čechách má koncovka *-ovi* variantu *-oj*: *de k **zubařoj***.

Ad (D) Kolísání jmen zakončených na *-s* mezi vzory *muž* a *had*:
Mezi vzory *muž* a *had* kolísají jména *primus, morous, mrňous, rorýs, boss, kliďas, ťulpas, konipas, chuďas, karas, mops, vágus, mamlas, pruďas, kruťas, klaďas* aj. Kolísání se týká

Gsg. (*-e/-a*) a Apl. (*-e/-y*), ve Vsg. je zpravidla *-i* podle vzoru *muž* a v Lpl. je zpravidla *-ech* podle vzoru *had*.

Ad (E) Poznámky k jednotlivým slovům:

U jména ***stařec*** se v ostatních pádech mění v kmeni souhláska *ř* na *r*: G/Asg. *starce* atd.

Jména ***kůň*** a ***rodič*** mají nepravidelný Npl. *koně*, *rodiče*, řídce *koňové*, *rodičové*. Substantivum *rodič* má v dalších pádech pravidelné tvary. Slovo *kůň* má v Gpl. tvar *koní*, zřídka *koňů*, v Dpl. *koním*, někdy *koňům*, a v Ipl. má v psaných textech tvary *koňmi*, zřídka *koni*, *koňma*, v mluvené češtině je *koňma* nebo i *koněma*.

Substantivum ***kněz*** má v plurálu zpravidla nominativ *kněží* a dále podle vzoru *paní* (viz 7.1.7.3.5), zřídka ale má i pravidelné tvary podle vzoru muž: *knězové/kněz*i atd.

Podstatné jméno ***obyvatel*** má v Gpl. dvě podoby: *obyvatelů/obyvatel*. Tvar bez koncovky (*obyvatel*) je dominantní (98 %), prakticky výlučný je při uvádění počtu obyvatel.

Substantivum *(ne)****přítel*** mění v pl. kmenový vokál *í* na *á* a má v Gpl. zpravidla nulovou koncovku: Npl. *přátelé*, Gpl. *přátel*, Dpl. *přátelům* atd.

Substantivum ***švec*** má varianty G/Asg. *ševce*, popř. *švece* atd. Tyto varianty může mít i příjmení *Švec*, u kterého jsou ale obvyklé podoby *Švece, Šveci, Švecem*. Je ale i příjmení *Ševc*, *Ševcovi* atd.

Substantivum ***tkadlec*** má v dalších pádech základ *tkalc-*. Kmen příjmení *Kadlec* a *Tkadlec* se ale nemění ani neztrácí *-e-*: *prof. Vladimíra Kadlece, panu Tkadlecovi*.

Jméno ***sleď*** má v Npl. vedle životné varianty *sledi* i neživotnou variantu *sledě*: *Dovážejí se k nám makrely, tresky, mořské štiky, tuňáci, sledi a další ryby… Všechny sledě by byly naše, protože celá flotila tenkrát zůstala doma.*

7

7.1.7.1.3 Vzor *táta*

K tomuto vzoru patří substantiva rodu mužského životného, která jsou v Nsg. zakončena koncovkou *-a*. Asi tři čtvrtiny slov vzoru *táta* patří k podvzoru *husita*. Tomuto podvzoru dominuje otevřená skupina jmen zakončených v Nsg. na *-ista*, dále sem patří většina jmen se zakončením *-ita* (kromě obourodých jmen jako *ješita*, *necita*) a některá další přejatá jména zakončená *-sta*: *gymnasta*, *entuziasta*. K podvzoru *sluha* se řadí substantiva s kmenem zakončeným na *k*, *g*, *h* a *ch*.

Nejfrekventovanější apelativa patřící k tomuto vzoru: *aktivista, basketbalista, brácha, cyklista, děda, fotbalista, hokejista, hrdina, jezuita, kolega, komunista, kriminalista, místopředseda, místostarosta, motorista, policista, přednosta, předseda, sluha, specialista, starosta, strejda, táta, taťka, tenista, terorista, turista, žurnalista.*

Nejfrekventovanější propria patřící k tomuto vzoru: *Fanda, Honza, Jarda, Jirka, Kafka, Kája, Kuba, Kučera, Láďa, Míla, Míša, Ondra, Pepa, Péťa, Procházka, Růžička, Standa, Svoboda, Špidla.*

Pád	Singulár	Plurál
Nom	*tát-a*	*tát-ové* *husit-i / husit-é*
Gen	*tát-y*	*tát-ů*
Dat	*tát-ovi*	*tát-ům*
Ak	*tát-u*	*tát-y*
Vok	*tát-o*	*tát-ové* *husit-i / husit-é*

Rod: mužský = maskulinum (mask.), ženský = femininum (fem.), střední = neutrum (neut.); **Číslo:** jednotné = singulár (sg.), množné = plurál (pl.); **Pád:** 1 nominativ (N, nom.), 2 genitiv (G, gen.), 3 dativ (D, dat.), 4 akuzativ (A, ak.), 5 vokativ (V, vok.), 6 lokál (L, lok.), 7 instrumentál (I, instr.)

Pád	Singulár	Plurál
Lok	*o tát-ovi*	*o tát-ech* *o sluz-ích / sluh-ách*
Instr	*tát-ou*	*tát-y / tát-ama*

Poznámky k jednotlivým tvarům:

(tát)-y / (tát)-ama Psaná čeština: skoro vždycky podoba *(tát)y*
Mluvená čeština: přesné údaje nejsou k dispozici, převažuje *(tát)ama*

Poměr se může značně lišit podle povahy lexému a komunikační situace. Např. tvar Ipl. *kolegy* je častý i v mluvené češtině, kdežto Ipl. *bráchama* převažuje i v psané češtině.

Poznámky k jednotlivým tvarům podvzoru *husita*:

(husit)-i / (husit)-é Psaná čeština: 4 % *(husit)i*, 96 % *(husit)é*
Mluvená čeština: převážně *(husit)i*

Poznámky k jednotlivým tvarům podvzoru *sluha*:

(sluz)-ích / (sluh)-ách Psaná čeština: 84 % *(sluz)ích*, 16 % *(sluh)ách*
Mluvená čeština: údaje nejsou k dispozici

Poměr se může lišit podle povahy lexému: v psaných textech je zpravidla *kolezích*, ale častěji *bráchách*.

Poznámky k jednotlivým substantivům a skupinám substantiv vzoru *táta*:

Substantiva vzoru *táta* (s výjimkou podvzoru *husita*) mají koncovku v Npl. *-ové*. Některá ale mají i dubletu *-ové/-i* (např. *asketové/asketi*).

V Npl. jmen podvzoru *husita* je dubleta *-é/-i*. Koncové *-i* je neutrální v mluvené češtině. V psané češtině převažuje koncovka *-é* (stupnici viz v úvodu k 7.1.7):

koncovka *-é* v Npl.	slova
často	*anarchista, bandita, fašista, kapitalista, komunista, nacista*
zpravidla	*aktivista, alchymista, buddhista, civilista, cyklista, fotbalista, gardista, hinduista, hokejista, husita, jezuita, kolonista, labourista, motorista, nacionalista, optimista, parašutista, socialista, sólista, specialista, surrealista, tenista, terorista, turista, ženista, žurnalista*
vždy nebo skoro vždy	*basketbalista, extremista, fundamentalista, Chetita, kriminalista, policista, protagonista, publicista, unionista, volejbalista*

Substantiva s měkkým zakončením kmene, např. *Kája, Láďa, méďa, bača, paša*, se píšou v Gsg. s koncovkou *-i* (*od Ládi, od paši*), u apelativ je dále v Apl. a v Ipl. psaný tvar *-i* (*na oba rikši, s oběma bači*) a v Lpl. lze kvůli měkkosti čekat spíš tvar *-ích* (*o bačích*).

Substantivum ***táta*** má ve Vsg. vedle pravidelného tvaru *táto* ještě tvar *tati*.

V mluvené češtině je v severovýchodních Čechách vedle pravidelných tvarů D/Lsg. také tvar na *-oj*: *to sme hráli proti bráchoj a tvýmu tatínkoj*, a ve východních Čechách a na střední Moravě v Isg. vedle tvaru *tátou* i tvar *tátem*.

7.1.7.1.4 Vzor ***soudce***

Vzor *soudce* se liší od vzoru *muž* tvarem koncovky v Nsg. Apelativa tohoto vzoru mají kmen zakončený vesměs hláskou *c* a v Nsg. mají koncovku *-e* (o propriích s koncovkou *-e/ě* v Nsg. viz 7.1.7.1.5).

Nejfrekventovanější apelativa patřící k tomuto vzoru: *dárce, důchodce, nástupce, obhájce, obránce, odpůrce, ochránce, poradce, prodejce, průvodce, předchůdce, příjemce, původce, soudce, správce, strážce, tvůrce, vůdce, výrobce, zájemce, zastánce, zástupce.*

Výčet dalších apelativ patřících k tomuto vzoru: *autodopravce, divotvorce/divotvůrce, dohodce, dopravce, dovozce, dozorce, chlebodárce, malovýrobce, mírotvorce/mírotvůrce, mravokárce, nájemce, nálezce, návodce, neplátce, normotvůrce, odhadce, odvozce, ohněstrůjce/ohňostrůjce, oprávce, plátce, podnájemce, podpůrce, porotce, pronájemce, protichůdce, prvovýrobce, přepravce, přestupce, převodce, příkazce, přímluvce, rádce, rozhodce, samoplátce, samosoudce, samovládce, spolutvůrce, spoluvládce, spoluvynálezce, strojvůdce, strůjce, svůdce, šéfporadce, škůdce, únosce, úpadce, úpravce, ústavodárce, velezrádce, velkoprodejce, velkovýrobce, vládce, vlastizrádce, vojevůdce, výherce, vynálezce, výstavce, vývozce, zachránce, zákonodárce, zástavce, zhoubce, zpravodajce, zrádce, žalobce.*

Pád	Singulár	Plurál
Nom	*soudc-e*	*soudc-i / soudc-ové*
Gen	*soudc-e*	*soudc-ů*
Dat	*soudc-i / soudc-ovi*	*soudc-ům*
Ak	*soudc-e*	*soudc-e*
Vok	*soudc-e / soudč-e*	*soudc-i / soudc-ové*
Lok	*o soudc-i / soudc-ovi*	*o soudc-ích*
Instr	*soudc-em*	*soudc-i / soudc-ema*

Poznámky k jednotlivým tvarům vzoru *soudce*:

(soudc)-i / (soudc)-ovi	Psaná čeština: skoro vždycky *(soudc)i*
	Mluvená čeština: údaje nejsou k dispozici, převažuje *(soudc)i*
(soudc)-i / (soudc)-ové	Psaná čeština: výrazně převažuje tvar *(soudc)i*
	Mluvená čeština: údaje nejsou k dispozici, převažuje *(soudc)i*
(soudc)-i / (soudc)-ema	Psaná čeština: skoro vždycky tvar *(soudc)i*
	Mluvená čeština: data nejsou k dispozici, převažuje *(soudc)ema*

Poznámky k jednotlivým substantivům vzoru *soudce*:

V Npl. má většina podstatných jmen (např. *zastánce, výrobce, zájemce, prodejce, poradce, důchodce*) vždy nebo skoro vždycky koncovku *-i*. Koncovka *-ové* se někdy užívá s podstatnými jmény *vládce, vůdce, rádce, svůdce, soudce* a zřídka i se substantivy *správce, strážce, nástupce, tvůrce, průvodce* aj.

V psaných textech je ve Vsg. často až zpravidla zakončení *-ce*, někdy *-če*.

Rod: mužský = maskulinum (mask.), ženský = femininum (fem.), střední = neutrum (neut.); **Číslo:** jednotné = singulár (sg.), množné = plurál (pl.); **Pád:** 1 nominativ (N, nom.), 2 genitiv (G, gen.), 3 dativ (D, dat.), 4 akuzativ (A, ak.), 5 vokativ (V, vok.), 6 lokál (L, lok.), 7 instrumentál (I, instr.)

7.1.7.1.5 Deklinace dalších životných maskulin

Ve výkladu budeme postupovat podle následující osnovy:
(A) Životná maskulina s adjektivním skloňováním
(B) Skloňování maskulin typu *husky* a vlastních jmen typu *Jiří*, *Uhde* a *Purkyně*
(C) Skloňování maskulin typu *guru*, *Joe*, *Rousseau*
(D) Skloňování maskulin typu *génius, dinosaurus, dingo, Romeo*
(E) Nesklonná životná maskulina

(A) Životná maskulina s adjektivním skloňováním
Část životných maskulin má skloňování shodné s životnými maskulinními tvary adjektiv (viz 7.2.2.1): *hajný, hostinský* aj., *průvodčí, účetní, rukojmí* atd. Substantiva s měkkým zakončením jsou obourodá, podstatné jméno *rukojmí* má i střední rod (viz závěr 7.1.2.1).

Nejfrekventovanější životná maskulina s adjektivním skloňováním: *dospělý, nemocný, nezaměstnaný, příbuzný, známý; cestující, mluvčí, radní, rozhodčí, vedoucí.*

V češtině je zvykem skloňovat adjektivně i cizí slovanská příjmení adjektivního původu: *Tarnowski* – Gsg. *Tarnowského, Tolstoj* – Gsg. *Tolstého*, zřídka *Tolstoje*. Pravidlo se drží i tam, kde jméno je ze slovanského prostředí vytrženo a změní se i jeho výslovnost: *Chomsky* – Gsg. *Chomského*, zřídka *Chomskyho*.

(B) Skloňování maskulin typu *husky* a vlastních jmen typu *Jiří, Uhde* a *Purkyně*
Podobně jako substantivizovaná adjektiva se skloňují i některá substantiva zakončená na vyslovované [ɪ] (psané *i* nebo *y*), [i:], [e] nebo [e:]: *Verdi* – G/Asg. *Verdi-ho*, *Jiří* – G/Asg. *Jiřího, Uhde* – G/Asg. *Uhde-ho, Pelé* – G/Asg. *Pelé-ho.* Nečetná apelativa tohoto typu mají plurál zpravidla podle vzoru *muž*: Nsg. *kuli* – N/Vpl. jen *kuli-ové*, Gpl. *kuli-ů*, Dpl. *kuli-ům*, Apl. *kuli-e*, Lpl. *kuli-ích*, Ipl. *kuli-i/kuli-ema*. Osobní jména českého původu zakončená v Nsg. na *-el/ě* mají někdy i varianty podle vzoru *soudce* (D/Lsg. *-ovi*), popř. jsou nesklonná (viz dál).

Příklady apelativ: *abbé, bobby, dandy, efendi, grizzly, kuli, husky, pony, tory, yetti.*
Nejfrekventovanější propria: *Danny, Eddie, Harry, Henry, Jimmy, Jiří, Johnny, Kennedy, Nietzsche, Teige, Terry, Tommy, Tony.*
Další frekventovaná propria: *Agassi, Andy, Anthony, Bobby, Disney, Gary, Giovanni, Gretzky, Jerry, Larry, Perry, Stanley, Verdi, Woody*; *Goethe* (viz níže), *José, Pelé, René*; *Purkyně* (viz níže).

Vlastní jména zakončená na vyslovované *-e* jako *Nietzsche*, *Uhde*, *Anderle*, *Pešice* se zpravidla skloňují analogicky s adjektivním skloňováním: *Uhde-Ø* – G/Asg. *Uhde-ho*, ale některá mohou mít variantu podle vzoru *had*: *Goeth-e* – G/Asg. *Goeth-a*, resp. podle vzoru *soudce*: *Nietzsche* – G/Asg. *Nietzsche*. V psaných textech je *Johanna Wolfganga Goetha/Goetheho* 90:10, *Friedricha Nietzsche/Nietzscheho* 16:84, *(trenéra) Pešice/Pešiceho* 2:98, *Milana Uhde/Uhdeho* 0:100.

Obě varianty jsou užívány i s příjmeními *Purkyně*, *Šimáně*, pro která navíc jsou i doklady nesklonnosti. Jména *Osolsobě* a *Vosolsobě* jsou zpravidla nesklonná. Nesklonné je někdy i podstatné jméno *abbé*.

(C) Skloňování maskulin typu *guru, Joe, Rousseau*
Některá jména zakončená samohláskou, např. *guru*, *Pompidou*, *Richelieu*, *Rousseau*, nebo dvojhlásku, např. *Joe* [džou], se skloňují podle vzoru *had*: *guru-Ø* – G/Asg. *guru-a*, analogicky *Joea*, *Rousseaua* [rusóa] atd. Jméno *guru* někdy zůstává nesklonné.

(D) Skloňování maskulin typu *génius, dinosaurus, dingo, Romeo*

Životná maskulina s nenulovou koncovkou v Nsg. *-es*, *-os*, *-us*, *-o* (a *-u* v případě rumunských jmen zakončených na *-escu*) mají v ostatních pádech tvary podle vzoru *had* (zpravidla *-ovi* v D/Lsg. a *-ové* v Npl.): *génius* – G/Asg. *génia*, D/Lsg. *géniovi*, *dingo* – G/Asg. *dinga*, D/Lsg. *dingovi* atd. Pokud je kmen slova zakončen měkkou souhláskou nebo vokálem *-i*, má v Apl., Lpl. a Ipl. zpravidla koncovky podle vzoru *muž*: Apl. *génie*, Lpl. *géniích* atd. Jména zakončená na *-o* mají Vsg. shodný s Nsg.: *Romeo!* Npl. má zpravidla jen koncovku *-ové*: *géniové*, *dingové*, u některých jmen též *-i*: *dinosauři*.

Příklady apelativ: *génius, nuncius, patricius; skarabeus; dinosaurus, generalissimus, majordomus; impresário, dingo, gádžo, kápo, paparazzo.*

Nejfrekventovanější proprium: *Aristoteles.*

Příklady dalších proprií: *Herodes, Herkules, Sokrates; Ptolemaios, Sisyfos; Amadeus, Odysseus, Orfeus, Zeus; Claudius, Cornelius, Julius, Octavius, Ovidius, Pius; Augustus, Erasmus, Kolumbus, Kristus, Marcus; Romeo, Antonio, Bruno; Diego, Fernando, Hugo, Ivo, Othelo, Pedro, Piccaso, Ševčenko.*

Poznámky k jednotlivým substantivům:

U vlastního jména ***Herodes*** je někdy zakončení *-es* vnímáno jak součást kmene (je tedy např. G/Asg. *Heroda* × *Herodesa* nebo i *Herodese* podle vzoru *muž*). Vlastní jména jako *Marcus* se hlásí k tomuto paradigmatu jen tehdy, vnímá-li mluvčí jejich latinské kořeny: srov. *vítězství Marcuse Grönholma z Finska.*

Substantiva ***farizeus***, ***patricius*** mají varianty *farizej, patricij* podle vzoru *muž*.

Jméno ***Zeus*** má kromě Nsg. kmen *Di-*: Gsg. *Di-a*, atd.

Substantivum ***kápo*** je nejčastěji maskulinum: *v Dánsku byl odsouzen kápo z koncentračního tábora* (někdy neutrum: *„chceme prachy", štěklo kápo*, při označení ženy-kápa i femininum: *všechny tři nás kápo strašlivě zbila* – viz závěr 7.1.2.1).

Skloňování substantiva s Nsg. ***paparazzo*** (ale i *paparazzi*) a Npl. *paparazzi* není ustálené; kolísá mezi typy *dingo* a *Jiří*, někteří autoři užívají tvar *paparazzi* jako nesklonný.

(E) Nesklonná životná maskulina

Nesklonná jsou jen některá nepříliš frekventovaná, zpravidla přejatá slova zakončená na samohlásku: *kakadu, marabu, atašé, charge d'affairs* aj. Ale i k některým z nich se někdy koncovky připojují: *kakaduové na mě třeštili zraky, byl tiskovým atašém.*

7.1.7.2 Podstatná jména rodu mužského neživotného (maskulina inanimata)

U substantiv rodu mužského neživotného rozlišujeme dva základní deklinační vzory: tvrdý vzor *list* s podvzory *les* a *jazyk* a měkký vzor *stroj*. Řada přejatých podstatných jmen se skloňuje podle vzoru *cyklus*, který je blízký vzoru *list*, má ale v N/Asg. koncovku *-us*.

7.1.7.2.1 Vzor ***list***

Ke vzoru *list* se hlásí většina neživotných maskulin. Jsou to substantiva s kmenem (a tvarem Nsg.) zakončeným na tvrdou nebo obojetnou souhlásku a některá na *c* (*hantec, kec, tác* aj.). V rámci vzoru *list* odlišujeme podvzor *jazyk* zahrnující substantiva zakončená na *k*, *ch*, *h* a *g*, která se liší od vzoru *list* dubletou *-ích*/*-ách* v Lpl. K podvzoru *les* řadíme substantiva s koncovkou *-a* v Gsg. V následujícím přehledu nejfrekventovanějších substantiv jsou apelativa s frekvencí nejméně 200 ppm v některém textovém typu.

Rod: mužský = maskulinum (mask.), ženský = femininum (fem.), střední = neutrum (neut.); **Číslo:** jednotné = singulár (sg.), množné = plurál (pl.); **Pád:** 1 nominativ (N, nom.), 2 genitiv (G, gen.), 3 dativ (D, dat.), 4 akuzativ (A, ak.), 5 vokativ (V, vok.), 6 lokál (L, lok.), 7 instrumentál (I, instr.)

Nejfrekventovanější apelativa patřící k tomuto vzoru: *barák, bod, byt, celek, čas, červen, článek, den, dokument, dolar, dopis, druh, dům, důsledek, důvod, faktor, festival, film, fond, gól, hlas, charakter, jazyk, jev, klub, koncert, krk, krok, kus, květen, leden, les, listopad, majetek, materiál, metr, milión, model, náklad, národ, nárok, návrh, název, názor, obchod, objekt, obor, obraz, obsah, ohled, okamžik, orgán, papír, pár, parlament, pátek, plán, pocit, počátek, počet, podíl, podnik, pohár, pohled, pohyb, pojem, pokus, poměr, postup, požadavek, princip, problém, proces, produkt, program, projekt, projev, prostor, prostředek, provoz, prst, průběh, prvek, předmět, předpis, předpoklad, příjem, příklad, případ, přístup, ret, režim, ročník, rok, rozdíl, rozpočet, rozsah, růst, řád, sen, směr, smysl, soubor, soud, stát, stav, strach, strom, stůl, subjekt, svaz, svět, systém, termín, text, titul, tlak, trh, tvar, týden, tým, typ, účel, účinek, úkol, úřad, úsměv, úspěch, útok, večer, věk, vlas, vliv, vstup, vůz, výbor, výkon, výraz, výrobek, výsledek, výzkum, význam, vzduch, vznik, vzorek, vztah, začátek, zájem, základ, zákon, zápas, závěr, závod, zisk, znak, způsob, život.*

Nejfrekventovanější pomnožná apelativa patřící k tomuto vzoru: *prachy, rozpaky, šaty.*

Další frekventovaná pomnožná apelativa patřící k tomuto vzoru: *cavyky, džínsy/džíny, hadry, hemoroidy, hody, kraťasy, manévry, manýry, odpadky, okolky, ostatky, pačesy, slipy, splašky, svršky, tepláky, tropy, varhany, vousy/fousy.*

Nejfrekventovanější propria patřící k tomuto vzoru: *Afghánistán, Baník, Bělehrad, Benešov, Berlín, Beroun, Blesk, Bonn, Brod, Brusel, Děčín, Egypt, Ford, Frýdek-Místek, Havířov, Cheb, Chomutov, Irák, Írán, Jeruzalém, Jičín, Kolín, Krumlov, Litvínov, Londýn, Madrid, Mělník, Milán, Mnichov, Most, Náchod, Nymburk, Peking, Písek, Prostějov, Přerov, Řím, Slovan, Sokol, Sokolov, Šumperk, Tábor, Telecom, Temelín, Trutnov, Vietnam, Vsetín, Washington, York, Zlín, Žďár, Žižkov.*

Nejfrekventovanější pomnožná propria patřící k tomuto vzoru: (*Karlovy*) *Vary, Klatovy, Blšany.*

Další frekventovaná pomnožná propria patřící k tomuto vzoru: *Bazaly, Beskydy, Drážďany, Hradčany, Jeseníky, Karpaty, Kladruby, Kralupy, Lány, Letňany, Louny, Modřany, Poděbrady, Rakousy, Rokycany, Roztoky, Říčany, Sedlčany, Semily, Sudety, Vodňany, Vodochody, Vysočany, Žabovřesky.*

Pád	Singulár	Plurál
Nom/Ak	*list-Ø*	*list-y*
Gen	*list-u* *les-a*	*list-ů*
Dat	*list-u*	*list-ům*
Vok	*list-e* *jazyk-u*	*list-y*
Lok	*o list-u / list-ě*	*o list-ech* *o jazyc-ích / jazyk-ách*
Instr	*list-em*	*list-y / list-ama*

Poznámky k jednotlivým tvarům vzoru *list*:

(list)-u / (list)-ě v Lsg. Psaná čeština: 67 % *(list)u*, 33 % *(list)ě*
Mluvená čeština: 62 % *(list)u*, 38 % *(list)ě*

Poměr variant závisí na povaze lexému nebo i na jeho funkci ve větě (viz v dalším). Některá jména mají jen *-u*.

(list)-y / (list)-ama Psaná čeština: skoro vždycky *(list)y*
Mluvená čeština: 13 % *(list)y*, 87 % *(list)ama*

Využití koncovek v Ipl. závisí na lexému. V mluvené češtině je koncovka *-y* častá jen v některých ustálených spojeních a pojmenováních, např. *číst mezi řádky, před čtrnácti dny, Kostelec nad Černými Lesy* apod., a v ustrnulých výrazech jako (*trpět*) *hlady*, (*udělat něco*) *vzteky*, (*válet se*) *smíchy.*

Poznámky k tvarům v Lpl. podvzoru *jazyk*:

(jazyc)-ích / (jazyk)-ách Psaná čeština: 99 % *(jazyc)ích*, 1 % *(jazyk)ách*
Mluvená čeština: 35 % *(jazyc)ích*, 65 % *(jazyk)ách*

Variace značně závisí na stylu i na lexému (viz v dalším).

Poznámky k substantivům vzoru *list* (budeme postupovat podle následující osnovy):

(A) Změny v kmenu slov
(B) Variace v jednotlivých pádech
(C) Antropomorfizovaná neživotná substantiva
(D) Kolísání mezi vzory *list* a *stroj*
(E) Substantivum *den*
(F) Skloňování pomnožných proprií

Ad (A) Změny v kmenu slov:

U některých substantiv, jež mají v N/Asg. před koncovou kmenovou souhláskou vokál *e*, se toto *e* v dalších pádech vynechává. Jde o:

(1) několik jednoslabičných podstatných jmen: *den – dne* (totéž u slov *týden, půlden*), *kel – klu, len – lnu, ret – rtu* (zřídka *retu*), *sen – snu, šev – švu*;
(2) několik skupin substantiv, která lze redukovat na (od sloves odvozené) jednoslabičné základy: *-čet/-čtu* (*výčet, účet, vodočet* atd.), *-zev/-zvu* (*název*), *-jem/-jmu* (*nájem, pojem, příjem* aj.); (výjimky: *objem – objemu* a totéž u slov *plynojem* a *vodojem*), *násep*;
(3) substantiva odvozená příponou *-ek*, např. *balíček, doplatek, kvítek, lístek, polibek* atd., včetně dvou jmen s příponou psanou *-ěk*: *úplněk, doplněk*;
(4) některá substantiva zakončená na *-en*: názvy měsíců v roce (*leden, březen* atd.), *buben, hrozen, jícen, kedluben, osten, pecen, svícen* aj.;
(5) některá další substantiva: *pohřeb, chumel, uhel, úhel, uzel, živel, oves, ocet, tucet, dehet, nehet, loket.*

Pravidlo 3 se nevztahuje na podstatná jména, u kterých zakončení v Nsg. na *-ek* není slovotvorná přípona (viz 6.1.1.2), např. *úsek, dotek, oblek, česnek, biftek, Prosek* aj. Mezi substantivy zakončenými na *-en* zůstává *e* u jmen *čeřen, prsten, pupen* a u skupiny slov *hřeben, kámen* aj. (výčet viz dál v bodě D). Analogií vznikla naopak u substantiva *kiosk* – Gsg. *kiosku* variace *kiosek/kiosk* v N/Asg.

Složitější změna je u slova *křest – křtu, křtem* atd., zřídka *křestu, křestem* atd.

U substantiv *důl, dům, dvůr, stůl* a *vůz* se ve všech pádech kromě N/Asg. mění a krátí kmenový vokál *ů* na *o*: *ze dvora, na stole* atd. Krácení a změna mimo N/Asg. je i u slov *sníh – ze sněhu, vítr – proti větru*, jen krácení je u jmen *mráz – mrazy, práh – na prahu, líh – lihu.*

U slova *kámen* se ve všech pádech mimo N/Asg. krátí jsamohláska *a*: Gsg. *kamene*, popř. *kamenu* atd.

V Lsg. se po koncovce *-ě(e)* změkčuje kmenová finála (viz tabulku v 7.1.6.2). Totéž je u slov podvzoru *jazyk* v Lsg. s koncovkou *-ích*.

Ad (B) Variace v jednotlivých pádech:

V **Gsg.** je variace *listu* vs. *lesa*, resp. *kostelu/kostela*. Naprostá většina jmen má koncovku *-u*, omezený počet substantiv (převážně proprií) má koncovku *-a*; některá další mají dubletu *-u/-a*. Následující tabulka zachycuje situaci u frekventovaných apelativ v psané češtině (stupnici viz v úvodu k 7.1.7).

Rod: mužský = maskulinum (mask.), ženský = femininum (fem.), střední = neutrum (neut.); **Číslo:** jednotné = singulár (sg.), množné = plurál (pl.); **Pád:** 1 nominativ (N, nom.), 2 genitiv (G, gen.), 3 dativ (D, dat.), 4 akuzativ (A, ak.), 5 vokativ (V, vok.), 6 lokál (L, lok.), 7 instrumentál (I, instr.)

koncovka *-u* v Gsg.	slovo
nikdy nebo skoro nikdy	*domov, dvůr, hřbitov, chléb/chleba, klášter, komín, kostel, kout, kravín, les, mlýn/mlejn, oběd, ostrov, oves, podvečer, poloostrov, prales, sklep, svět, tábor, večer, venkov, zákon, život;* *leden, únor, březen, duben, květen, červen, srpen, říjen;* *nynějšek, dnešek, dřívějšek, letošek, včerejšek, zítřek, pondělek, úterek*
zřídka	*čtvrtek, dobytek, galavečer, jazyk, klín, národ, potok, ocet, popel, vepřín*
někdy	*kalich, kopeček, kostelík, lesík, rybník, sýr*
stejně jako *-a*	*budík, týl*
často	*dvorek, chlívek, kousek, sen, padák, záchod*
zpravidla	*bochník, javor, kožich, obdélník, meloun, pokojík, prostředek, protějšek, sedan, skútr, taxík, trojúhelník*
skoro vždy	*pátek, podzim, zákoník*

Koncovku *-a* mají v Gsg. vždy nebo zpravidla názvy měst a obcí zakončené na *-ov* (*Prostějov, Mnichov* atd.) a řada dalších: *Zlín, Londýn, Temelín, Berlín, Řím* atd., je i *Egypt – Egypta*. U názvů českých a moravských míst záleží i na místním úzu a jeho rozšíření: jen *do Zlína*, většinou *z Mělníka*, zřídka i *z Mělníku*, jen *do Českého Dubu*, ale místně *do Duba*.

V mluvené češtině na Moravě je *-a* v Gsg. i u některých dalších substantiv, např. *spadl z mosta, do koutka* aj.

V **Lsg.** může být koncovka *-u* nebo *-ě(e)*, např. *ve sklepu/sklepě*. Koncovka *-u* je základní koncovka v Lsg. v tom smyslu, že ji má, aspoň jako variantu, naprostá většina podstatných jmen patřících ke vzoru *list*. Pro distribuci koncovek platí tato přibližná pravidla:

(1) Koncovku *-ě(e)* mají
- a) mnohá frekventovaná substantiva běžné slovní zásoby, vč. názvů obcí,
- b) varianty užívané ve frekventovaných ustálených spojeních.

(2) Koncovku *-u* mají
- a) často substantiva abstraktní nebo méně frekventovaná,
- b) často substantiva nově přejatá nebo vytvořená, popř. nově rozšířená,
- c) až na výjimky substantiva zakončená na *-g, -h, -ch, -k, -m, -p* a *-r*.

Ve vysoce frekventovaných a ustálených spojeních je často koncovka *-ě(e)*: *v **roce** 1989, na Pražském **hradě**, v **případě**, na **základě***, naproti tomu v méně frekventovaných spojeních může být u týchž slov *-u* častější než *-ě(e)*, popř. i výlučné: *o **případu**, o Pražském **hradu**, potvrzení o **základu** daně*. Konflikt tendencí si můžeme ukázat na substantivech *jih, sever, východ, západ*, což jsou abstrakta (2a), ale zároveň součásti běžné slovní zásoby (1a), u jmen *jih* a *sever* působí i pravidlo 2c: *na jihu, na severu, na západě, na východě*, ale *po západu/východu slunce*. Protichůdné působení pravidelností je i příčinou toho, proč u názvů obcí je někdy rozdíl mezi tradičním místním územ (*na Mělníce, v Dubě*) a územ většinovým (*v Mělníku, v Českém Dubu*).

U místních jmen na *-ov* jako *Chomutov, Litvínov, Prostějov, Mnichov* se koncovka *-u* prakticky neobjevuje v příslovečných určeních: *v Mnichově, v Prostějově*, ale je běžná u předmětu: (*mluvil*) *o Mnichovu, Chomutovu* je častější než *o Mnichově, o Chomutově*, nebo v přeneseném významu: *po Mnichovu* – tj. po mnichovské dohodě. Významový rozdíl je i v užití koncovek ve spojeních *v silničním provozu* × *snížení emisí v provoze/provozu* (‚ve výrobně') aj.

Mezi četnými apelativy podvzoru *jazyk* jen několik má koncovku *-e*: slova *rok* (skoro vždycky *roce*), *jazyk*, *potok* (častěji *jazyce*, *potoce*), *rybník* (někdy *rybníce*) *jarmark* (zřídka *jarmarce*) a odvozeniny *půlrok*, *čtvrtrok*, *prajazyk*, *metajazyk*.

V následující tabulce jsou frekventovaná apelativa, u nichž se v psané češtině vyskytuje koncovka *-ě(e)*, rozdělena do skupin podle frekvence variant (stupnici viz v úvodu k 7.1.7):

koncovka *-u* v Lsg.	*slovo*
nikdy nebo skoro nikdy	*byt, domov, dům, dvůr, hřbitov, kostel, les, oběd, ostrov, prales, rok, sklep, stůl, svět, tábor, venkov, život*
zřídka	*čas, drát, důl, hlas, hrad, hrob, jihovýchod, jihozápad, klášter, klín, kout, mlýn, most, nos, okres, ples, poločas, případ, půlrok, sál, strop, vůz, východ, základ, zápas, poloostrov, severovýchod, severozápad, záchod*
někdy	*autobus, balkón, bod, cirkus, časopis, den, dopis, fotbal, hřbet, kabát, kočár, komín, krám, kriminál, kus, led, lokál, maloobchod, moment, národ, obchod, obraz, oddíl, originál, papír, plot, podklad, potok, pult, rozhlas, rukopis, spis, stát, strom, špitál, štít, tenis, výlet, zákon, západ, závod, životopis*
stejně jako *-ě(e)*	*jazyk, úřad, koncert, kontinent*
často	*aparát, basketbal, díl, kanál, kurt, list, magistrát, mráz, obvod, pas, pivovar, plakát, protektorát, příklad, příkop, román, rukáv, rybník, řetěz, salón, sekretariát, sklad, souhlas, trůn, týl, účet, úraz, vagón, volejbal, zájezd, zápis*
zpravidla	*bazén, beton, dort, chrám, chvost, kabinet, kožich, obal, oceán, ovál, pád, parlament, plat, pokus, popis, post, protokol, průjezd, průkaz, průvod, převrat, přístav, půdorys, senát, soud, stadión, šampionát, ústav, úžas, výbor, výklad, výraz*
vždy nebo skoro vždy	*důchod, festival, gól, horizont, kongres, materiál, proces, provoz, přechod, překlad, soulad*

V **Lpl.** mají substantiva podvzoru *jazyk* dubletu *-ích/-ách*. Určitá tendence ke koncovce *-ách* v psaných textech je patrná u zdrobnělin slov zakončených na *-k* (nad 10 % tvarů *-ách*). Koncovka *-ách* je častá u pomnožných apelativ (*schůdky*, *tepláky*, *dřeváky* atd.) a dominuje ve spojení *po kouskách* a u pomnožných proprií jako *Jeseníky*, *Klobouky* atd. U slov *plech*, *prachy*, *šachy* a ve spojení *jako na drátkách* je výlučná.

Substantiva *les, prales, sklep, kostel, klášter, hotel, motel, ples* a *okres* mají v Lpl. dubletu *-ech/-ích* (*lesech/lesích, klášterech/klášteřích* apod.). U substantiva *les* silně převažuje varianta *lesích*.

Ad C) Antropomorfizovaná neživotná maskulina jsou názvy neživých entit, které se při skloňování v Asg., Npl., popř. i v Gsg. chovají jako životná maskulina. Jde hlavně o substantiva vytvořená použitím životného maskulina v novém významu a o substantiva označující věci či jevy, k nimž mluvčí mají jistý osobní vztah nebo které nějak připomínají živé bytosti: *Tady máš* ***nanuka****. A teď zkus* ***kraula****. Pak jsem uviděl toho největšího* ***hřiba****. Dostali jsme* ***góla****. Hned mi pak napsal* ***mejla****. Já du chcípnout* ***kompa****.* Často tyto tvary existují vedle pravidelných neživotných tvarů: *Laura plavala* ***kraul****. Před deseti lety jste na lišku nebo* ***hřib*** *nenarazili. Dostal jenom jeden* ***gól****. A von jí napsal tak škaredej* ***mail****.* Kolísání životnosti je i za variací *-u/-a* v Gsg. názvů některých automobilů: *Lou otevřel zadní dvířka* ***forda****. Do vypůjčeného* ***fordu*** *jsem usedl až ráno před startem.*

Rod: mužský = maskulinum (mask.), ženský = femininum (fem.), střední = neutrum (neut.); **Číslo:** jednotné = singulár (sg.), množné = plurál (pl.); **Pád:** 1 nominativ (N, nom.), 2 genitiv (G, gen.), 3 dativ (D, dat.), 4 akuzativ (A, ak.), 5 vokativ (V, vok.), 6 lokál (L, lok.), 7 instrumentál (I, instr.)

Životný tvar se v takových případech může vyskytovat i v nominativu plurálu (příklad z psané češtiny): *kvalitu vody ukážou* ***smajlíci***, někdy jen jako archaická varianta: *selští* ***národové*** *zhurta si přáli deště.*

Běžné je kolísání u názvu *slaneček*: *slanečky* × *slanečci*: *vitamin D obsahují např.* ***slanečci****, vaječný žloutek…*; *šálek kyselé smetany, 2* ***slanečky*** *mlíčáci.*

Ad (D) Kolísání mezi vzory *list* a *stroj*:

Substantiva ***kámen***, ***pramen***, ***kmen***, ***plamen***, ***řemen***, ***ječmen***, ***rodokmen***, ***křemen***, ***třmen***, ***hřeben*** a ***kořen*** mají v G a D/Lsg. dvojí tvary (*kamenu* × *kamene*, resp. *kamenu* × *kameni*), přitom tvary podle vzoru *stroj* většinou silně převládají. V množném čísle mají tvary pouze podle vzoru *list*.

Substantivum ***týden*** má Gsg. *týdne*, jinak má tvary podle vzoru *list*. Vedle jména ***půlden*** existuje v sg. i neutrum *půldne*. Gsg. je *půldne*, D/Lsg. je *půldni*, zřídka i *půldnu*.

Kolísají rovněž podstatná jména ***loket*** (má převážně v Gsg. *lokte* a v D/Lsg. *lokti* podle vzoru *stroj*, v N/Apl. tvar *lokty* podle vzoru *list*; ale převážně *na dlouhélý lokte*), ***plevel***, ***kýbl***, ***kužel***, ***městys***.

Ad (E) Substantivum *den*:

Jméno *den* má variace v několika pádech. V následující tabulce jsou zvýrazněny ty varianty, které jsou v psané češtině nejužívanější:

Pád	Singulár	Plurál
Nom/Ak	*den-Ø*	***dn-y*** / *dn-i* / *dn-ové*
Gen	*dn-e*	*dn-ů* / ***dn-í***
Dat	***dn-i*** / *dn-u*	***dn-ům*** / *dn-ím*
Vok	*dn-i* / *dn-e*	*(dn-y / dn-i)*
Lok	*o* ***dn-i*** / *dn-u* || ***ve dn-e***	*o* ***dn-ech***
Instr	*dn-em*	***dn-y*** / *dn-ama* / *dn-ěma* / *dn-i-ma*

V Lsg. a Dpl. je poměrně častá i druhá varianta dublety (*dnu*, resp. *dním*). V Ipl. v psané češtině se užívá skoro vždycky tvar *dny*, v mluvené češtině se vyskytují všechny čtyři uvedené tvary.

Ad (F) Skloňování pomnožných místních proprií:

Pád	
Nom/Ak/Vok	*Hradčan-y*
Gen	*Hradčan-Ø*
Dat	*Hradčan-ům*
Lok	*o Hradčan-ech* *o Žabovřesk-ách*
Instr psaný	*Hradčan-y* / *Hradčan-ami*
Instr mluv.	*Hradčan-ama*

V tabulce je uveden typický případ. K rozdílům – **Gpl.**: jen *Jeseníků*, zpravidla (*Karlových*) *Varů*, zřídka *Lánů*, *Lounů*, jména s kmenem končícím na *-k* (*Roztoky*, *Králíky*, *Špicberky*, *Zlatníky* aj.) často kolísají (*-Ø/-ů*). V **Dpl.** bývá někdy koncovka *-ám*: častěji *Žabovřeskám* než *Žabovřeskům*, *Beskydům* i *Beskydám*, *Kralupům*, někdy i *Kralupám* aj. V **Lpl.** je u některých jmen s kmenem zakončeným na *-k* ojediněle i koncovka *-ích*. U některých z ostatních jmen se zase může vyskytnout koncovka *-ách*: někdy *Sudetách*, zřídka *Beskydách*. Jméno *Rakousy* má Lpl. *Rakousích*, zřídka i *Rakousech*. V psaném **Ipl.** se varianta *-ami* alespoň někdy objevuje téměř u všech těchto jmen. Mezi jmény ze seznamu frekventovaných pomnožných proprií převažuje jen u jmen *Beskydy* a *Žabovřesky*. Jen *-y* mají jména *Jeseníky*, *Rakousy*, *Karlovy Vary*.

7.1.7.2.2 Vzor *stroj*

Podle vzoru *stroj* se skloňují neživotná maskulina, která jsou zakončena v Nsg. na měkké souhlásky *č, ď, j, ř, š, ť* a *ž*, většina jmen zakončených na *-c* a část jmen na *-l* (ta zakončená slovotvornou příponou *-tel* jako *činitel*, *dělitel* atd. a některá další: *cíl*, *jetel*, *kotel*, *obratel*, *pantofel*, *pytel*, *svízel*, *věrtel*, *zřetel*).

Nejčastější apelativa patřící k tomuto vzoru: *boj, cíl, čaj, červenec, činitel, děj, déšť, esej, formulář, guláš, hokej, hrnec, kalendář, kašel, keř, klíč, koberec, koláč, komentář, konec, kopec, koš, kotel, kouř, kraj, kříž, kýč, límec, meč, měchýř, měsíc, míč, náboj, nápoj, nástroj, nůž, obličej, odstavec, oheň, okraj, olej, oltář, palác, palec, pilíř, pláč, plášť, počítač, pokoj, polštář, postoj, prodej, prosinec, přístroj, pytel, ráj, rámec, rozvoj, řetězec, scénář, seminář, sloupec, souboj, spoj, stroj, stupeň, talíř, tanec, terč, tisíc, torpédoborec, turnaj, údaj, ukazatel, válec, verš, vodič, výdaj, vývoj, vzorec, zdroj, zřetel.*

Nejfrekventovanější pomnožné apelativum patřící k tomuto vzoru: *peníze*.

Příklady dalších pomnožných apelativ patřících k tomuto vzoru: *maskáče, punčocháče, kapsáče*.

Nejfrekventovanější propria patřící k tomuto vzoru: *Hradec, Izrael, Jablonec, Liberec, Třebíč, Třinec*.

Pád	Singulár	Plurál
Nom/Ak	*stroj-Ø*	*stroj-e*
Gen	*stroj-e*	*stroj-ů*
Dat	*stroj-i*	*stroj-ům*
Vok	*stroj-i*	*stroj-e*
Lok	*o stroj-i*	*o stroj-ích*
Instr	*stroj-em*	*stroj-i / stroj-ema*

Poznámky k jednotlivým tvarům vzoru *stroj*:

(stroj)-i / (stroj)-ema Psaná čeština: skoro vždycky *(stroj)i*
Mluvená čeština: skoro vždycky *(stroj)ema*

V mluvené češtině na Moravě je taky Gsg. *konca*, D/Lsg. *koncu*, Ipl. *koncama*.

Poznámky k jednotlivým substantivům a skupinám substantiv vzoru *stroj*:

U některých substantiv vzoru *stroj*, u nichž koncové souhlásce předchází v N/Asg. *e*, se toto *e* v dalších pádech vypouští. Jsou to jména vytvořená příponou *-ec* a některá končící na *-el*: *kotel, pytel, kašel, obratel, kyčel, kachel, příčel, pantofel, chrchel*: *konec – konce, kotel – kotle*.

Rod: mužský = maskulinum (mask.), ženský = femininum (fem.), střední = neutrum (neut.); **Číslo:** jednotné = singulár (sg.), množné = plurál (pl.); **Pád:** 1 nominativ (N, nom.), 2 genitiv (G, gen.), 3 dativ (D, dat.), 4 akuzativ (A, ak.), 5 vokativ (V, vok.), 6 lokál (L, lok.), 7 instrumentál (I, instr.)

Substantiva *hnůj*, *lůj* a *nůž* mají v dalších pádech kmen *hnoj-*, *nož-*: *na hnoji*, *nožem*.

Pomnožné substantivum ***peníze*** mění v G, D, L a I kmenový vokál *í* na *e* a v Gpl. má nulovou koncovkou: Gpl. *peněz*, Dpl. *penězům*, Lpl. *penězích*, Ipl. psaný *penězi*, mluvený *penězma*. Nesrovnatelně řidší je výskyt substantiva ***peníz*** (‚mince').

Několik jmen kolísá mezi vzory *stroj* a *duše*, tj. s rozdílem v Nsg.: *fazol* × *fazole*, *kachel* × *kachle* a *pantofel* × *pantofle*. O kolísání pomnožných proprií (*Vánoce*, *Kravaře*, *Michalovce* aj.) mezi vzory *stroj* a *duše* viz 7.1.7.3.2. O kolísání rodu mezi vzory *stroj* a *píseň* viz 7.1.7.3.3, o kolísání mezi vzory *list* a *stroj* viz bod D ke vzoru *list* výše.

Ke kolísání životnosti v Npl. může docházet u substantiv vytvořených příponou *-tel*: *dělitele* × *dělitelé*, a zcela ojediněle i příponou *-ec*: *ledoborce* × *ledoborci*. Životný tvar Npl. jmen s příponou *-tel* se vyskytuje v odborné literatuře: *Někdy se tito součinitelé značí řeckými písmeny ρ a σ.*

7.1.7.2.3 Vzor ***cyklus***

Od vzoru *list* se vzor *cyklus* liší nenulovou koncovkou *-us* v N/Asg. Největší skupinu jmen tohoto vzoru tvoří jména zakončená příponou *-ismus* [-izmus] (zřídka zapisovanou *-izmus*). Řadíme sem i řídce se vyskytující podstatná jména zakončená v N/Asg. koncovkou *-os*: *kosmos*, *logos*. Vzor *cyklus* patří mezi otevřené třídy substantiv, protože koncovka *-ismus* je produktivní.

Nejfrekventovanější apelativa patřící k tomuto vzoru: *cyklus, kapitalismus, komunismus, liberalismus, mechanismus, metabolismus, mikroorganismus, mýtus, organismus, realismus, rytmus, socialismus, terorismus.*

Další frekventovaná apelativa patřící k tomuto vzoru: *algoritmus, alkoholismus, antisemitismus, autismus, buddhismus, cynismus, fašismus, feminismus, humanismus, katolicismus, klasicismus, konsensus, kubismus, nacionalismus, nacismus, optimismus, orgasmus, pesimismus, rádius, rasismus, romantismus, surrealismus, šamanismus, tyfus.*

Pád	Singulár	Plurál
Nom/Ak	*cykl-us*	*cykl-y*
Gen	*cykl-u*	*cykl-ů*
Dat	*cykl-u*	*cykl-ům*
Vok	*cykl-e*	*cykl-y*
Lok	*o cykl-u*	*o cykl-ech*
Instr	*cykl-em*	*cykl-y / cykl-ama*

Poznámky k jednotlivým substantivům a skupinám substantiv vzoru *cyklus*:

Některá substantiva ztrácejí v N/Asg. příponu *-us* nebo ji přijmou do základu a kolísají mezi vzory *list* a *cyklus*: *tyfus*, někdy *tyf*, *virus*, někdy *vir*. Vedle tvarů *tyfu, viru* se (poměrně zřídka) vyskytují i tvary *tyfusu, virusu*.

Některá substantiva kolísají jen v pádech jiných pádech než v N/Asg. Kolísání tohoto typu je i např. u vlastního jména ***Rhodos***: *na Rhodu/Rhodosu*. Substantivum ***rádius*** (psáno též *radius*) se v sg. častěji skloňuje podle vzoru *cyklus* (ale Gsg. je *rádia*), a to zejména ve spojení s atributem *akční*; méně často má i tvary podle vzoru *list*: G/D/Lsg. *rádiusu* atd.

Ke vzoru *cyklus* patří takřka vesměs substantiva přejatá (ojediněle existují i slova tvořená z českého základu a slovotvorné přípony *-ismus*: *jánabráchismus*). Poznamenejme, že celá řada dalších přejatých neživotných maskulin jako *autobus, bonus, cirkus, korpus, luxus, tubus* atd. se řadí ke vzoru *list* (formálně to znamená, že zakončení na *-us* není u nich koncovka, je to součást kmene slova). Podobně existuje řada neživotných maskulin s kmenem zakončeným na *-os* skloňovaných podle vzoru *list* (včetně těch řeckého původu: *gyros – gyrosu*).

7.1.7.3 Podstatná jména rodu ženského (feminina)

Feminina můžeme rozdělit podle zakončení v Nsg. v češtině psané a mluvené (zejména v Čechách) na ta s koncovkou *-a*: *žena, idea, piraňa*, s koncovkou *-e*: *duše, ulice*, a bez koncovky: *píseň, loď, kost*. Jiné dělení vychází z povahy souhlásky na konci kmene a koncovek v dalších pádech: *žena* – Gsg. *ženy, duše* – Gsg. *duše, píseň* – Gsg. *písně, kost* – Gsg. *kosti*. Feminina se pak rozpadnou na tři typy: vzor tvrdý (*žena*), měkké vzory (*duše, píseň*) a vzor přechodný (*kost*). Ve vzorech substantiv rodu ženského je ve srovnání s maskuliny minimum dublet, je tu ale zas větší počet substantiv, která kolísají mezi jednotlivými vzory nebo vytvářejí přechodové typy. Jména *idea, piraňa* stojí na přechodu mezi vzory *žena* a *duše* (viz bod E v 7.1.7.3.2), slovo *báje/báj* je příkladem kolísání mezi vzory *duše* a *píseň*, substantivum *loď* je příkladem přechodu mezi vzory *píseň* a *kost*. Kromě toho existuje důležité izolované femininum *paní*, feminina s adjektivní deklinací a feminina nesklonná.

7.1.7.3.1 Vzor ***žena***

Feminina, která skloňujeme podle vzoru *žena*, tvoří po maskulinech vzoru *list* druhý nejpočetnější a nejfrekventovanější typ mezi substantivy. Naprostá většina jmen vzoru *žena* má kmen zakončený tvrdou nebo obojetnou souhláskou. Náleží k němu i některá substantiva s kmenem zakončeným měkkou souhláskou: *gejša, káča, rikša* aj., včetně proprií jako *Nada, Táňa, Dáša, Káťa* (viz ale bod C podbod (e) u vzoru *duše*). Podle vzoru *žena* se skloňuje i jméno *Andrea* a některé lékařské termíny (*trachea*). Dále uvedený přehled nejfrekventovanějších substantiv obsahuje jen apelativa nad 200 ppm a propria nad 50 ppm v některém textovém typu (pomnožná apelativa i propria jsou nad 25 ppm).

Nejfrekventovanější apelativa patřící k tomuto vzoru: *agentura, aktivita, analýza, armáda, babička, banka, branka, budova, buňka, cena, cesta, částka, dávka, dcera, délka, desítka, dívka, doba, dohoda, doprava, ekonomika, firma, forma, fotka, hladina, hlava, hodina, hodnota, holka, hra, hudba, jednotka, kapitola, kniha, kontrola, koruna, kultura, kvalita, láska, látka, léčba, liga, literatura, máma, maminka, mamka, matka, metoda, miliarda, minuta, míra, myšlenka, nabídka, noha, norma, obrana, ochrana, osoba, otázka, podmínka, podoba, podpora, podstata, pohoda, politika, polovina, porucha, potřeba, povaha, pravda, problematika, představa, příčina, příprava, příroda, půda, rada, republika, rodina, rostlina, ruka, řada, řeka, sestra, síla, skupina, slečna, složka, služba, smlouva, snaha, sobota, soustava, spousta, správa, stavba, stěna, strana, stránka, struktura, svoboda, škoda, škola, technika, teplota, tma, třída, tvorba, úloha, úprava, úvaha, válka, vazba, věda, věta, většina, víra, vláda, voda, volba, vrstva, výchova, výroba, výstava, zásada, zima, změna, zpráva, ztráta, žena.*

Nejfrekventovanější pomnožná apelativa patřící k tomuto vzoru: *dějiny, hodinky, kalhoty, narozeniny, noviny, prázdniny, spaliny, stanovy, varhany.*

Další frekventovaná pomnožná apelativa patřící k tomuto vzoru: *dudy, džíny, hrátky, jesličky, křtiny, líbánky, námluvy, nůžky, padesátiny, plavky, primárky, radovánky, sedmdesátiny, šortky, trenýrky, útroby, velehory.*

Nejfrekventovanější propria patřící k tomuto vzoru: *Afrika, Amerika, Anna, Bára, Bosna, Bratislava, Čína, Dukla, Eva, Evropa, Hana, Hanka, Helena, Jana, Jihlava, Kačenka, Kanada, Kateřina, Kuba, Lenka, Lída, Lucka, Martina, Morava, Moskva, Nova, Opava, Ostrava, Praha, Sparta, Terezka, Verunka, Vltava.*

Rod: mužský = maskulinum (mask.), ženský = femininum (fem.), střední = neutrum (neut.); **Číslo:** jednotné = singulár (sg.), množné = plurál (pl.); **Pád:** 1 nominativ (N, nom.), 2 genitiv (G, gen.), 3 dativ (D, dat.), 4 akuzativ (A, ak.), 5 vokativ (V, vok.), 6 lokál (L, lok.), 7 instrumentál (I, instr.)

Nejfrekventovanější pomnožná propria patřící k tomuto vzoru: *Atény, Čechy.*
Další frekventovaná pomnožná propria patřící k tomuto vzoru: *Alpy, Antverpy, Bahamy, Benátky, Beskydy, Brémy, Helsinky, Hradčany, Losiny, Lužánky, Svitavy, Uhry.*

Pád	Singulár	Plurál
Nom	*žen-a*	*žen-y*
Gen	*žen-y*	*žen-Ø*
Dat	*žen-ě*	*žen-ám*
Ak	*žen-u*	*žen-y*
Vok	*žen-o*	*žen-y*
Lok	*o žen-ě*	*o žen-ách*
Instr	*žen-ou*	*žen-ami / žen-ama*

Poznámky k jednotlivým tvarům vzoru *žena*:
(žen)-ami / (žen)-ama Psaná čeština: 97 % *(žen)ami*, 3 % *(žen)ama*
Mluvená čeština: 5 % *(žen)ami*, 95 % *(žen)ama*
Poměr se může lišit podle povahy lexému (a jeho využití v různých textových typech). Např. v psané češtině je prakticky výhradně tvar *ženami*, který se objevuje vedle tvaru *ženama* i v mluvené češtině. Naproti tomu v mluvené češtině je jen tvar *holkama*, který převládá i v češtině psané.

Poznámky k jednotlivým substantivům a skupinám substantiv vzoru *žena* (budeme postupovat podle následující osnovy):

(A) Změny v kmenu slov
(B) Variace pádových koncovek
(C) Rodové kolísání
(D) Poznámky k jednotlivým slovům

O femininech na přechodu mezi vzory *žena* a *duše* viz bod E u vzoru *duše*.

Ad (A) Změny v kmenech slov:
U feminin patřících ke vzoru *žena* dochází ke třem druhům hláskových změn v kmenech slov. Jedná se o:

(a) změnu délky kmenové samohlásky, resp. dvojhlásky u některých slov v Gpl., např. *míra – měr, houba – hub*, popř. i Isg. a D, L a Ipl., např. v Isg. *váha – vahou × váhou*;
(b) vložení *e* před kmenovou finálu v Gpl. u jmen s kmenem zakončeným skupinou souhlásek, např. *hra – her*;
(c) alternaci kmenové finály v D/Lsg. (o ní viz tabulku v 7.1.6.2).

Ad (a) U některých dvouslabičných jmen s kmenovou souhláskou *á, í* nebo s dvojhláskou *ou*, která nemají kmen zakončený souhláskovou skupinou, se krátí kmenová samohláska v Gpl., popřípadě také v Isg. a Dpl., Lpl. a Ipl., např. *tráva – trav, bída – bědami, síla – silách, houba – hub*. Často dochází ke kolísání, např. *váha – vahou × váhou, vah × váh*.

Frekvenci krácení kmenové samohlásky ukazuje následující tabulka (stupnici viz v úvodu k 7.1.7, pomlčka = nezjištěno; údaj v závorce je nejistý pro nízký počet údajů):

slovo	Isg.	Gpl.	Dpl.	Lpl.	Ipl.
bída	ojed.	zpr.	(stejně)		
blána	někdy	zpr.	(stejně)		
brána	často	zpr.	zpr.		
čára	často	vždy	často		
dráha	někdy	vždy	často		
hlína	zř.	někdy	(zř.)		
hrouda	nikdy	zpr.	(někdy)		
chvála	nikdy	(zpr.)	zř.		
jáma	zř.	zpr.	(někdy)		
kráva	zř.	vždy	často		
lípa	stejně	zpr.	stejně*	stejně*	často
míra	stejně	vždy	zř.		
pára	stejně	vždy	zpr.		
rána	často	vždy	zpr.		

slovo	Isg.	Gpl.	Dpl.	Lpl.	Ipl.
síla	zpr.	vždy	vždy	vždy	vždy
skála	někdy	vždy	zpr.		
sláma	zř.	–	–	–	–
spára	nikdy	nikdy	zř.		
stoupa	(zř.)	(někdy)	–	(nikdy*)	–
strouha	někdy	zpr.	–	stejně*	někdy
šťáva	nikdy	zř.	(zř.)	(zř.)	zř.
tráva	někdy	vždy	(často)	(často)	stejně
váha	stejně	vždy	(často)	zpr.	stejně
víra	ojed.	zpr.	(někdy)		
vrána	ojed.	vždy	(stejně)	(stejně)	(někdy)
žába	ojed.	vždy	zř.	(někdy)	zř.
žíla	zpr.	vždy	často	zpr.	často

* V některých případech pl. tvary pocházejí převážně z víceslovných proprií: Dpl. *K Lipám*, Lpl. *V Lipách, Na Stoupách, Ve Struhách* (hvězdička v takových případech značí, že proprium ovlivňuje poměr tvarů).

U jmen v tabulce se kmenové dlouhé *á* vesměs mění v krátké *a*, dvojhláska *ou* v *u*. U substantiv *bída, míra* a *víra* se kmenové dlouhé *í* mění na *ě*, ve slovech *hlína, lípa, síla* a *žíla* na krátké *i*.

7

Jméno *louka* má Isg. *loukou*. Tvary G, D, L a Ipl. kolidují s tvary pomnožného neutra *luka*. Důsledně je Gpl. *luk*, v ostatních pádech převažují tvary bez krácení. Ke krácení jen v Gpl. dochází důsledně u slov *dáma – dam, smlouva – smluv, houba – hub, kroupa – krup, moucha – much*, prakticky vždy *bouda – bud*, zpravidla *díra – děr, trouba – trub*, někdy u slov *bába* (zde je pro některé významy i v Nsg. varianta *baba*), *mísa, slíva, víla* a zřídka u slova *šlčmouha*.

V mnoha případech jde o volnou variaci, např. *podzemní dráhou/drahou* (poměr zhruba 3:1), *oběžnou dráhou/drahou* (2:1), *vodní párou/parou* (1:1). Někdy je ale mezi krátkým a dlouhým tvarem významový nebo stylový rozdíl (často využitý v rámci frazémů): je pouze *poznámka pod čarou, zasloužit se významnou měrou*, ale *vysokou mírou nezaměstnanosti/ /odpovědnosti/inflace* apod., *všeho* s *mírou*; je jen *plnou parou*, ale (*ohřát*) *nad párou*; podobně je *jednou ranou* (skoro vždy), ale *tržnou ranou/ránou* (1:1) atd.

U jiných jmen, např. *bříza, chlouba, káva, slída, šála, třída, váza, zpráva, roura* aj. se koncový kmenový vokál nekrátí. Ve všech tvarech kolísá délka v substantivu *přilba* (zhruba v 10 % případů je dlouhé *í*: *přílba*).

Ad (b) U řady jmen s kmenem zakončeným skupinou dvou nebo více souhlásek, např. ***hra, kresba, látka, astra, ondatra***, se v Gpl. do skupiny vkládá *e*: ***her, kreseb, látek, aster, ondater***. V následující tabulce jsou shrnuta základní pravidla (bez nároku na úplnost variant):

vložené *-e-* v Gpl je u jmen zakončených na	výjimky
-la, -ma, -ra	
-na	*lajn*
-ka	*bank*
-va	*konzerv, rezerv*; slova na *-lva*; kolísá *bulv – bulev*

Rod: mužský = maskulinum (mask.), ženský = femininum (fem.), střední = neutrum (neut.); **Číslo:** jednotné = singulár (sg.), množné = plurál (pl.); **Pád:** 1 nominativ (N, nom.), 2 genitiv (G, gen.), 3 dativ (D, dat.), 4 akuzativ (A, ak.), 5 vokativ (V, vok.), 6 lokál (L, lok.), 7 instrumentál (I, instr.)

vložené *-e-* není u jmen zakončených na	výjimky
-da, -fa, -ga, (-ha), -cha, -ša, -za	
-ba	slova na *-mba, -rba*; kolísá *roleb – rolb, holeb – holb*
-pa	*výsep*
-sa	*kapes*
-ta	*buchet, plachet, šachet*; kolísání u dalších jmen na *-chta*

U některých jmen se vyskytují oba tvary, např. *jachta – jachet/jacht* (druhý tvar asi 10 %). Je obvyklé *deska – desek*, ale u spojení *zemské desky* (jen ve významu ‚úřední knihy') se vedle tvaru *desek* udržuje ještě i tvar *desk*. Substantivum *bulva* kolísá: ve významu ‚hlíza' je častější tvar *bulv*, ve významu ‚oční koule' tvar *bulev*. Pravidla platí i pro případy, kdy je před skupinou souhlásek slabikotvorné *r*: např. *krčma – krčem, brzda – brzd*. Vložené *-e-* je u všech jednoslabičných jmen (*hra, kra, mzda*). Uvedená pravidla nefungují stoprocentně. Např. vedle tvaru s vloženým *e* nacházíme i tvary *šacht, klenb* (zhruba 1 % případů), vyskytuje se i tvar (*dopravních*) *zácep* (zpravidla je *zácp*). Kolísání je pravděpodobnější u málo frekventovaných (nezvyklých) tvarů než u tvarů frekventovaných.

Ad (B) Variace pádových koncovek:
O vokativu některých substantiv označujících blízké osoby a domáckých podob křestních jmen viz níže bod (D) a 7.1.7.6.

Ad (C) Rodové kolísání:
Některá substantiva kolísají mezi mužským a ženským rodem: *brambor* × *brambora, kedluben* × *kedlubna, řádek* × *řádka*, někdy je kolísání regionální: *hadr* × *hadra, okurek* × *okurka* aj. V případě podstatného jména *prostor* × *prostora* dochází k významovému rozlišení – *v prostoru křižovatky, letiště, náměstí* (= někde na označeném místě, popř. v jeho bezprostředním okolí), *v prostorách galerie, letiště, paláce, školy* (= někde uvnitř). O kolísání *dítka* × *dítky* (neut.–fem.) v plurálu viz 7.1.7.4.2.

Ad (D) Poznámky k jednotlivým slovům:
Zvláštní skupinu tvoří přejatá jména s variantou Nsg. zakončenou na *-tida/-tis*: *Atlantida* × *Atlantis, bronchitida* × *bronchitis, hepatitida* × *hepatitis* aj. (v psané češtině je poměr *-tida/-tis* celkově 2:1). V dalších pádech mají tato substantiva vesměs tvary od kmenu *-tid-* podle vzoru *žena*, např. *bronchitid-a*, Gsg. *bronchitid-y*, D/Lsg. *bronchitid-ě* atd. Tvary s *-tis* v Nsg. jsou typické pro odbornou terminologii.

O pl. jmen ***ruka, noha*** a Ipl. jejich zdrobnělin při označení párových tělesných orgánů a nástrojů jim analogických (*mechanické ruce*) viz 7.1.7.5. Pokud se používají v jiných významech, skloňují se tato substantiva pravidelně podle vzoru *žena*, tzn. v psaných textech je např. Ipl. *ručičkami* (*hodinek, přístroje*), *nohami* (*stolu/židle/stojanu*) apod.

Substantivum ***bota*** má v Lpl. varianty *botách* a *botech*. V psané češtině je z pravidla tvar *botách*. Tvar *botech* je častý v mluvené češtině. Pomnožné podstatné jméno ***kalhoty*** má v psané češtině v Lpl. někdy tvar *kalhotech*, převažuje ale tvar *kalhotách* (85 %), v mluvené češtině je tvar *kalhotech* víc frekventovaný.

Substantivum ***dcera*** má v D/Lsg. tvar *dceři* podle vzoru *duše*.

Substantiva ***babička*** a ***máma/maminka*** mají ve Vsg. vedle pravidelného tvaru i tvar *babi, mami*.

Ke vzoru *žena* patří pomnožné substantivum ***dětičky***, Gpl. *dětiček* atd.

Ke vzoru *žena* patří i některá slova s měkkou kmenovou finálou (*Naďa, skica*), u nichž dochází v Gsg. a N/A/Vpl. ke sporu dvou pravopisných zásad: analogicky ke vzoru by v těchto tvarech měla být koncovka *-y*, což koliduje se zásadou o psaní *i* po pravopisně měkkých souhláskách (viz 10.3.4). U slova *skica* je 85 % *skici*, 15 % *skicy*, u jmen s kmenem zakončeným jinou měkkou souhláskou se však používá téměř vždy koncovka *-i*.

7.1.7.3.2 Vzor ***duše***

Ke vzoru *duše* patří feminina s koncovkou *-e* (někdy psanou *-ě*) v Nsg. V seznamu nejfrekventovanějších apelativ uvádíme jen apelativa s relativní frekvencí nejméně 100 ppm aspoň v jednom textovém typu.

Nejfrekventovanější apelativa patřící k tomuto vzoru: *akce, akcie, aliance, aplikace, definice, demokracie, diskuse/diskuze, dispozice, dotace, duše, energie, existence, expozice, fáze, filozofie, fotografie, frekvence, funkce, galerie, generace, historie, hranice, chvíle, infekce, informace, instituce, interpretace, investice, kategorie, koalice, kombinace, komedie, komise, komplikace, komunikace, koncentrace, koncepce, konference, konstrukce, košile, krize, kuchyně, kůže, linie, naděje, neděle, nemocnice, operace, opozice, organizace, orientace, paže, péče, poezie, policie, populace, pozice, práce, praxe, privatizace, produkce, psychologie, publikace, radnice, reakce, realizace, regulace, rekonstrukce, reprezentace, restaurace, revoluce, role, série, silnice, situace, spolupráce, stanice, strategie, studie, šance, technologie, televize, tendence, teorie, terapie, tradice, transformace, ulice, unie, večeře, verze, vůle, vůně, výše, země, židle.*

Nejfrekventovanější pomnožná apelativa patřící k tomuto vzoru: *brejle/brýle, dveře, finance.*

Další frekventovaná pomnožná apelativa patřící k tomuto vzoru: *aerolinie, housle, jesle, kleště, plíce, žně, gatě.*

Nejfrekventovanější propria patřící k tomuto vzoru: *Alice, Anglie, Asie, Austrálie, Belgie, Brazílie, Británie, Francie, Indie, Itálie, Jugoslávie, Julie, Lucie, Marie, Orlice, Sofie.*

Nejfrekventovanější pomnožná propria patřící k tomuto vzoru: *Budějovice, Drnovice, Hořice, Pardubice, Strakonice, Teplice, Vánoce, Vítkovice.*

Další frekventovaná pomnožná propria patřící k tomuto vzoru: *Boskovice, Čelákovice, Dejvice, Domažlice, Holešovice, Holice* (ale část Olomouce *Holice* je zpravidla sg.), *Hořovice, Hranice, Košice, Krkonoše, Kunovice, Litoměřice, Lovosice, Luhačovice, Neratovice, Otrokovice, Počernice, Prachatice, Přeštice, Ratíškovice, Rosice, Slušovice, Střešovice, Velikonoce, Vršovice.*

Pád	Singulár	Plurál
Nom/Vok	*duš-e*	*duš-e*
Gen	*duš-e*	*duš-í* *ulic-Ø*
Dat	*duš-i*	*duš-ím*
Ak	*duš-i*	*duš-e*
Lok	*o duš-i*	*o duš-ích*
Instr	*duš-í*	*duš-emi / duš-ema*

Poznámky k jednotlivým tvarům vzoru *duše*:

(duš)-emi / (duš)-ema Psaná čeština: skoro vždycky *(duš)emi*
Mluvená čeština: 5 % *(duš)emi*, 95 % *(duš)ema*

O variantách v mluvené češtině na Moravě viz bod C podbod (e) v dalším.

Rod: mužský = maskulinum (mask.), ženský = femininum (fem.), střední = neutrum (neut.); **Číslo:** jednotné = singulár (sg.), množné = plurál (pl.); **Pád:** 1 nominativ (N, nom.), 2 genitiv (G, gen.), 3 dativ (D, dat.), 4 akuzativ (A, ak.), 5 vokativ (V, vok.), 6 lokál (L, lok.), 7 instrumentál (I, instr.)

Poznámky k jednotlivým substantivům a skupinám substantiv vzoru *duše* (budeme postupovat podle následující osnovy):
(A) Změny a variace v kmenu slov
(B) Kolísání v rodu
(C) Variace v jednotlivých pádech:
(a) Gpl. apelativ podvzoru *ulice*
(b) Gpl. a Dpl. pomnožných osadních jmen na *-ice*
(c) Pomnožná substantiva *Vánoce* a *Velikonoce*
(d) Dpl. a Lpl. substantiva *práce*
(e) Paradigmatická varianta vzoru *duše* v mluvené češtině na Moravě
(f) Isg. v mluvené češtině ve východních Čechách
(D) Kolísání mezi vzory *duše* a *píseň*
(E) Kolísání a přechod mezi vzory *žena* a *duše*

Ad (A) Změny a variace v kmenu slov:
U některých jmen vzoru *duše* se krátí kmenová samohláska v Gpl., popř. Isg., Dpl., Lpl. a Ipl.: ***práce*** – krácení ve všech uvedených pádech (Isg. a Gpl. *prací* atd.); ***kůže*** – ve všech pádech i *koží* atd. vedle převládajícího *kůží* atd.; ***plíce*** – krácení v Gpl. (*plic*), převážně i v Dpl. a Lpl. (*plicím, plicích*), zřídka v Isg. a Ipl.; ***lžíce*** – krácení v Gpl. (*lžic*), v mluvené češtině i v jiných pádech: Ipl. *(l)žicí/(l)žící* atd.; u slov *chvíle* a *míle* dochází ke krácení jen v Gpl. (*chvil, mil*).

Pomnožné jméno ***saně/sáně*** má variaci kvantity už v Npl., dále je prakticky jen *saní*; *saním, saních*; *saněmi* je častější než *sáněmi*.

Jméno ***koule*** má v některých významech i tvar *kule*.

Ad (B) Kolísání v rodu:
Několik substantiv kolísá mezi ženským a mužským rodem (vzor *stroj*): *fazole* × *fazol*, *pantofle* × *pantofel*, *kachle* × *kachel*.

Ad (C) Variace v jednotlivých pádech
(a) Gpl. apelativ podvzoru *ulice*:
Skloňování velké většiny jmen na *-ice* a *-yně* (*ulice, kolegyně*) a několika dalších: *chvíle, košile, lžíce, míle, neděle* (viz níže) a *plíce*, se liší od vzoru *duše* nulovou koncovkou v Gpl.: *ulic, poslankyň, mil*. U některých slov na *-ice* Gpl. kolísá mezi nulovou koncovkou a koncovkou *-í*: zpravidla *-í* je u jmen *ambice* a *milice*, často je *-í* u jmen *benefice* a *exhibice*, někdy je *-í* u jmen *petice, akvizice, edice* (vč. *reedice*), *demolice, matrice, koalice, definice* a *expedice*, zřídka je *-í* u jmen *vichřice* a *kompozice*. Zřídka až ojediněle se koncovka *-í* objevuje i u některých dalších substantiv na *-ice* (*expozice, investice, tradice, pozice* aj.).

Mezi slovy zakončenými na *-yně* je koncovka *-í* vždy u substantiv *kuchyně* a *tchyně* (v mluvené češtině běžně *tchýně – tchýní*) a často u slov *jeskyně* a *svatyně*. Někdy je koncovka *-í* u jmen *bachyně* a *bohyně* a zřídka se vyskytuje taky u některých dalších slov na *-yně*, např. *žákyně, kolegyně, přítelkyně*.

Z ostatních slov má nulovou koncovku v Gpl. důsledně substantivum *plíce – plic*. Jen řídký až výjimečný je tvar s koncovkou *-í* u slov *chvíle* a *míle* (s koncovkou *-í* nedochází ke krácení kmenového vokálu). Slovo *neděle* má v Gpl. ve významu ‚den v týdnu' důsledně koncovku *-í* (*kromě sobot a nedělí*), ve významu ‚týden' koncovku nulovou (*šest neděl*). Tvar *košilí* se objevuje v Gpl. slova *košile* zhruba v jednom z deseti případů.

(b) Gpl. a Dpl. pomnožných osadních jmen na *-ice*:
Osadní feminina zakončená na *-ice* mají v Gpl. vesměs nulovou koncovku podle podvzoru *ulice*: *Budějovic* (*Budějic*), *Petrovic*, *Teplic*, *Vítkovic*. V Dpl. se u nich vedle tvarů na *-ím* (*Budějovicím*, *Pardubicím*, *Teplicím*, *Vítkovicím*, *Otrokovicím* atd.) dominujících v psaných textech objevují i tvary na *-ům*: *Buděj(ov)icům*, *Petrovicům*, *Střešovicům* apod.

(c) Pomnožná substantiva *Vánoce* a *Velikonoce*:
Slova *Vánoce/vánoce* a *Velikonoce/velikonoce* (častěji psáno s velkým písmem) nemají vyhraněný rod. Podle pádových koncovek kolísají mezi vzory *stroj* a *duše*: Gpl. *Vánoc*, *Velikonoc*, Dpl. *Vánocům*, častěji *Velikonocům* než *Velikonocím* (zhruba 8:2), Ipl. *Vánocemi* častěji než *Vánoci* (7:3), *Velikonocemi*, zřídka *Velikonoci*, v běžné mluvě rodově nerozlišené *Vánocema*, *Velikonocema*, na Moravě i *Vánocama*, *Velikonocama*.

(d) Dpl. a Lpl. substantiva *práce*:
Substantivum *práce* (viz i bod A výše) má v Dpl. a Lpl. vedle pravidelných tvarů podle vzoru *duše* i varianty podle vzoru *kost*. V psané češtině je v Dpl. poměr *pracím/pracem* zhruba 8:2, v Lpl. poměr *pracích/pracech* zhruba 9:1. Pro mluvenou češtinu nejsou údaje k dispozici, převládají tvary podle vzoru *duše* (*pracím*, *pracích*).

7

(e) Varianta vzoru *duše* v mluvené češtině na Moravě:
V mluvené češtině na Moravě konkuruje výše uvedené deklinaci vzoru *duše* v singuláru toto paradigma:

Pád	Singulár
Nom	*duš-a*
Gen	*duš-e*
Dat	*duš-i*
Ak	*duš-u*
Lok	*o duš-i*
Instr	*duš-ou*

Tento typ skloňování se týká hlavně substantiv z běžné slovní zásoby. Mohou se ale podle něj skloňovat i některá substantiva zde řazená ke vzoru *žena*, např. vlastní jména jako *Káťa* (příp. *Kaťa*) nebo některá apelativa zakončená na *-la, -sa* nebo *-za*: *to jely děcka ze* ***škole***; *ona měla v* ***pusi*** *bonbon*. Koncovka Isg. má i oblastní varianty *-ó*, *-ú*.

V Ipl. je na Moravě i koncovka *-ama*.

(f) Isg. v mluvené češtině v severovýchodních Čechách:
V severovýchodních Čechách je v Isg. rozšířená koncovka *-ej*: *jez (l)žicej*.

Ad (D) Kolísání mezi vzory *duše* a *píseň*:
Některá substantiva v Nsg. a Asg. kolísají mezi vzory *duše* a *píseň*: Nsg. *kuchyně/kuchyň* a Asg. *kuchyni/kuchyň*. Oba tvary mohou být (více či méně ostře) významově nebo stylově odlišené, např. *kuchyně/kuchyň* (viz níže) nebo *dobýt Svatou zemi* vs. *spadnout na zem*. Varianty jako *září/zář*, *báje/báj*, *tůně/tůň* se ale významově neliší. Kratší tvar bývá někdy odlišen slohově (využití v poezii): *číše* × *číš*, *naděje* × *naděj*, *říše* × *říš* apod.

Rod: mužský = maskulinum (mask.), ženský = femininum (fem.), střední = neutrum (neut.); **Číslo:** jednotné = singulár (sg.), množné = plurál (pl.); **Pád:** 1 nominativ (N, nom.), 2 genitiv (G, gen.), 3 dativ (D, dat.), 4 akuzativ (A, ak.), 5 vokativ (V, vok.), 6 lokál (L, lok.), 7 instrumentál (I, instr.)

Nsg. ***kuchyně*** a Asg. *kuchyni* se (na rozdíl od N/Asg. *kuchyň*) často vyskytuje ve významu ‚způsob úpravy pokrmů' (*tradiční/česká/italská kuchyně*), popř. ‚přípravna jídel' (v restauraci, hotelu apod.) a v názvu publikace-kuchařky. K označení součásti bytu nebo rodinného domu se naopak často, v mluvené češtině zpravidla, užívá tvar *kuchyň*.

Ad (E) Kolísání a přechod mezi vzory *žena* a *duše*:

O kolísání mluvíme tehdy, když se u téhož slova v některých pádech vyskytují tvary dvou vzorů, kdežto o přechodovém stavu uvažujeme v případě, že substantivum má v různých pádech tvary z různých vzorů. Často ale tvary jména kolísají a přechod je jen statistický – v některých pádech převládají tvary podle vzoru *duše*, v jiných tvary podle vzoru *žena*.

Mezi vzory *žena* a *duše* kolísají už v Nsg. substantiva *berla/berle*, *studna/studně* a skupina jmen typu *Slávia/Slávie*, v dalších pádech pak část substantiv s koncovkou *-a* v Nsg., jejichž kmen je zakončen vokálem (*idea, Nikaragua*), a některá s kmenem zakončeným na měkkou souhlásku (*Levoča, Podgorica, piraňa, sója*). V tabulce níž uvádíme typické (převažující) tvary v psaných textech.

Nejfrekventovanější apelativum stojící mezi vzory *žena* a *duše*: *idea*.

Další frekventovaná apelativa stojící mezi vzory *žena* a *duše*: *avia/ávie, berla/berle, fabia/fábie, felicia/felície, octavia/oktávie, odysea, piraňa, sója, studna/studně*.

Nejfrekventovanější proprium stojící mezi vzory žena a duše: *Slavia/Slávie*.

Další frekventovaná propria stojící mezi vzory *žena* a *duše*: *Academia, Avia, Borussia, Bystrica, Čadca, Eritrea, Fabia, Felicia, Guinea, Korea, Levoča, Moravia, Nokia, Octavia, Olympia, Papua, Philadelphia, Samoa, Trója, Viktoria, Votobia*.

Pád	Singulár			Plurál
Nom	*Nikaragu-a*	*Trój-a*	*ide-a*	*ide-j-e*
Gen	*Nikaragu-y*	*Trój-e*	*ide-j-e*	*ide-j-í*
Dat	*Nikaragu-i*	*Trój-i*	*ide-j-i*	*ide-j-ím*
Ak	*Nikaragu-u*	*Trój-u*	*ide-u*	*ide-j-e*
Lok	*o Nikaragu-i*	*o Trój-i*	*o ide-j-i*	*o ide-j-ích*
Instr	*Nikaragu-ou*	*Trój-ou*	*ide-ou*	*ide-j-emi / ide-j-ema*

Poznámky k jednotlivým substantivům a skupinám substantiv tohoto typu:

Feminina zakončená na ***-ia***: *Slávia, Olympia, Academia, Votobia*, mají koncovku podle vzoru *žena* jen v Nsg., jinak se skloňují podle vzoru *duše* (pokud se skloňují; alternativou u některých proprií je jmenovací nominativ: *v nakladatelství Academia*). Jména *Slavia, Viktoria, Philadelphia, Sofia, a/Avia, f/Felicia, o/Octavia, Borussia, Nokia, f/Fabia, (Panna) Maria* mají i v Nsg. jako variantu tvar podle vzoru *duše*: *Slavia* i *Slávie*, *octavia* i *oktávie*.

Substantiva zakončená na ***-ea***: *idea, Korea, Guinea, Eritrea, odysea* v Gsg. a v N/Apl. končí na *-je* (kromě častějšího Gsg. *odysey*), v D/Lsg. jasně převládá *-ji*: *ideji* 96 %, *idey* 4 %. Plurálové tvary jsou míň ustálené. Poměry četností tvarů *idejím/ideám*, *idejích/ideách*, *idejemi/ideami* v psaných textech jsou vesměs zhruba 4:1 ve prospěch variant podle vzoru *duše*.

U jmen zakončených na ***-oa***, ***-ua***: *Nikaragua, Samoa, Papua*, v Gsg. převládá koncovka *-y*: *do Nikaraguy, z Papuy-Nové Guineje*.

Substantivum ***piraňa*** má v Asg. a Isg. tvary podle vzoru *žena*, v ostatních pádech kolísá.

U propria ***Levoča*** tvary Asg. a Isg. kolísají mezi vzory *žena* a *duše*, častější je *Levoču, Levočou*.

U slovenských proprií (*Banská* nebo *Považská*) ***Bystrica*** a ***Dubnica*** převládá v Asg. a Isg. tvar *Bystrici*, resp. *Bystricí*, a jen poměrně zřídka je *Bystricu*, resp. *Bystricou*.

Kolísání v Asg. a Isg. je u jihoslovanských jmen jako *Podgorica, Mitrovica*.

Substantivum ***Trója*** (*Troja*) má tvary Nsg., Asg. a Isg. podle vzoru *žena* a tvary Gsg. a D/Lsg. převážně podle vzoru *duše*. V psané češtině je v Gsg. 10 % *Tróji*, 90 % *Tróje*, v D/Lsg. se tvar *Tróje* objevuje jen ojediněle (v Lsg. 0,1 %). Mluvený úzus (např. v Praze) může ale být odlišný.

Femininum ***sója*** (zřídka psáno *soja*) má Gsg. převážně podle vzoru *žena*: Gsg. často (87 %) *sóji*, někdy (13 %) *sóje*, D/Lsg. kolísá: *sóje* (58 %) × *sóji* (42 %).

U substantiva ***studna/studně*** převládá v Nsg. tvar *studna*, v D/Lsg. tvar *studni* a v Gpl. tvar *studní*.

U substantiva ***berla/berle*** jsou tvary podle vzoru *žena* spíš knižní nebo se týkají berly jako symbolu funkce, ve významu ‚pomůcka k chůzi' je zpravidla *berle* podle vzoru *duše*: *chodí bez berlí*.

Konzervativní jsou odborné lékařské termíny jako *trachea, nauzea/nausea*, u nichž se drží tvary podle vzoru *žena*. Taky jméno *Andrea* se zpravidla skloňuje podle vzoru *žena*, v psaných textech *u Andrey, dej to Andree* (psané formy *Andreje, Andreji* patří mužskému jménu *Andrej*).

Varianta *orchidea* (s tvary podle *Nikaragua*) se vyskytuje poměrně řídce vedle běžného *orchidej* podle vzoru *píseň*.

7.1.7.3.3 Vzor ***píseň***

Vzor *píseň* se liší od vzoru *duše* tvary Nsg., Asg. a Vsg. Ke vzoru *píseň* patří feminina končící v Nsg. na měkkou nebo obojetnou souhlásku: *obec, křeč, hůl, salaš, lať, syntax, nesnáz* aj. Mnohá feminina s takovýmto zakončením ale kolísají mezi vzory *píseň* a *kost* (o nich viz 7.1.7.3.4). Ke vzoru *píseň* patří všechna substantiva ženského rodu zakončená na *-j*: *kolej, tramvaj, stáj*; *-ň*: *daň, dlaň, povodeň*; *-ř*: *kancelář, laboratoř, páteř*; *-ev*: *krev, láhev/lahev, konev*; *-y* čtené [j]: *Broadway, Uruguay* a *-ž* (vyjma slova *lež*): *garáž, masáž, pláž*.

Nejfrekventovanější apelativa patřící k tomuto vzoru: *báseň, církev, daň, dlaň, garáž, hůl, kampaň, kancelář, klec, kolej, krádež, krev, kuchyň, laboratoř, lahev/láhev, lázeň, loupež, mez, mládež, mříž, nádrž, náplň, náruč, obec, obtíž, pasáž, páteř, píseň, pláž, ploutev, postel, potíž, povodeň, prdel, předsíň, rakev, rozkoš, síň, síť, skříň, soutěž, stáj, stráň, stráž, tkáň, tramvaj, tvář, tyč, úroveň, vášeň, vernisáž, větev, věž, výztuž, zátěž, zbraň, žízeň*.

Nejfrekventovanější propria patřící k tomuto vzoru: *Kroměříž, Olomouc, Paříž, Plzeň, Vídeň*.

Pád	Singulár	Plurál
Nom/Ak	*píseň-Ø*	*písn-ě*
Gen	*písn-ě*	*písn-í*
Dat	*písn-i*	*písn-ím*
Vok	*písn-i*	*písn-ě*
Lok	*o písn-i*	*o písn-ích*
Instr	*písn-í*	*písn-ěmi / písn-ěma*

Rod: mužský = maskulinum (mask.), ženský = femininum (fem.), střední = neutrum (neut.); **Číslo:** jednotné = singulár (sg.), množné = plurál (pl.); **Pád:** 1 nominativ (N, nom.), 2 genitiv (G, gen.), 3 dativ (D, dat.), 4 akuzativ (A, ak.), 5 vokativ (V, vok.), 6 lokál (L, lok.), 7 instrumentál (I, instr.)

Poznámky k jednotlivým tvarům vzoru *píseň*:

(písn)-ěmi / (písn)-ěma Psaná čeština: skoro vždycky *(písn)ěmi*
Mluvená čeština: 5 % *(písn)ěmi*, 95 % *(písn)ěma*

Poznámky k jednotlivým substantivům a skupinám substantiv vzoru *píseň*:

U řady jmen vzoru *píseň* se vynechává kmenové *e* ve všech pádech kromě N/Asg.: *píseň – písně, písní* atd. Nastává to u všech jmen zakončených na *-ev*, např. *krev* – Gsg. *krve*, *broskev* – Gsg., N/Apl. *broskve*, u většiny jmen na *-eň*, např. *lázeň – lázně*, *žízeň – žízně* (ale nikoli např. u *dřeň – dřeně* (ve verších i *dřeni*), *červeň – červeně* (méně často *červeni*), *holeň – holeně*, *zeleň – zeleně*, a dále u jmen *obec – obce*, *kyčel – kyčle*, *faleš – falše*.

Substantivum ***hůl*** (N/Asg.) má v ostatních pádech kmen *hol-*: *bez hole*.

Rodové kolísání mezi femininem a maskulinem je u těchto substantiv: *buš*, *esej* (např. *četl se můj esej*, *dokázal napsat celou esej*), *kyčel* (mužský rod převažuje, ale Gpl. je *kyčlí*, zřídka *kyčlů*). Maskulinní tvary jsou podle vzoru *stroj*. Kolísají i některá propria, např. *Olomouc*, *Třebíč*.

Femininum ***náruč*** má alternativu středního rodu: *náručí*.

V mluvené češtině na Moravě může být v Isg. i koncovka *-ou*, ve východních Čechách je i koncovka *-ej*: *před garážej*.

7.1.7.3.4 Vzor *kost*

Ke vzoru *kost* patří substantivum *věc*, všechna feminina zakončená v Nsg. na *-ost*, plurál *děti*, vyjma varianty *lidé* v Npl. i plurál *lidi* a pomnožné substantivum *paměti*. Kloní se sem i podstatná jména *řeč*, *oběť* a další feminina zakončená na *-st*, např. *oblast*, *část*, *bolest*, *pověst*, *čelist*, *ratolest*. Tvary těchto substantiv v Dpl. a Lpl. ale nejsou tak pevné jako u předešlých. V následujícím seznamu jsou nejprve uvedena substantiva patřící ke vzoru *kost*, a to nejprve ta, která nekončí na *-ost*. V samostatném seznamu jsou pak podstatná jména s tvary kolísajícími, resp. přechodnými mezi vzory *kost* a *píseň*.

Nejfrekventovanější apelativa patřící ke vzoru *kost*: *lidi* (pouze pl.), *děti* (pouze pl.); *bolest, část, čelist, čest, kořist, nenávist, oběť, oblast, pověst, propast, řeč, součást, účast, věc, vlast;*

bezpečnost, blbost, blízkost, budoucnost, bytost, citlivost, ctnost, četnost, činnost, dokonalost, domácnost, dospělost, dostupnost, dovednost, důležitost, efektivnost, hloupost, hmotnost, hotovost, hybnost, jakost, kost, lítost, maličkost, milost, minulost, místnost, mocnost, moudrost, možnost, náležitost, náročnost, návaznost, nemovitost, nepřítomnost, nerovnost, neschopnost, nezaměstnanost, nezávislost, nutnost, odlišnost, odolnost, odpovědnost, okolnost, osobnost, pevnost, platnost, podobnost, podrobnost, pohotovost, pochybnost, pospolitost, povinnost, pozornost, pravděpodobnost, pravdivost, přednost, přesnost, příležitost, přirozenost, příslušnost, přítomnost, působnost, radost, rovnost, rozmanitost, rychlost, schopnost, skutečnost, slabost, slavnost, složitost, současnost, souvislost, společnost, spolehlivost, spravedlnost, správnost, starost, stížnost, trpělivost, účinnost, událost, úmrtnost, úspěšnost, úzkost, věčnost, vědomost, velikost, veřejnost, vlastnost, vlhkost, výkonnost, vzdálenost, zajímavost, zákonitost, záležitost, zaměstnanost, závažnost, závislost, zkušenost, zlost, znalost, zodpovědnost, způsobilost, zvědavost, zvláštnost, zvyklost, žádost, životnost.

Frekventovaná singularia tantum patřící ke vzoru *kost*: *bezmoc, měď, nepaměť, obuv, pleť, prsť, svépomoc, rtuť*.

Frekventované pomnožné apelativum patřící ke vzoru *kost*: *paměti*.

Nejfrekventovanější apelativa s tvary podle vzorů *kost* a *píseň*: *čeleď, čtvrť, čtvrť, hrst/hrsť, hruď, huť, chuť, lež, loď, moc, moč, mysl, myš, nemoc, noc, odpověď, paměť, past, pěst, pomoc, poušť, pouť, pravomoc, předpověď, půlnoc, směs, smrt, stať, sůl, trať, ves, výpověď, zeď*.

Další frekventovaná apelativa s tvary podle vzorů *kost* a *píseň*: *čtvrť, labuť, nať, náves, nit, ocel, pečeť, spoušť, velmoc, výpomoc, zpověď.*

Nejfrekventovanější pomnožné apelativum s tvary podle vzorů *kost* a *píseň*: *dveře.*

Nejfrekventovanější propria s Gsg. zpravidla nebo vždy podle vzoru *kost*: *Boleslav, Budapešť, Příbram.*

Další frekventovaná propria s Gsg. zpravidla nebo vždy podle vzoru *kost*: *Břeclav, Bukurešť, Čáslav, Chrudim, Kouřim, Osvětim, Soběslav, Vlašim, Uhříněves, Zbraslav.*

Pád	Singulár	Plurál
Nom/Ak	*kost-Ø*	*kost-i*
Gen	*kost-i*	*kost-í*
Dat	*kost-i*	*kost-em*
Vok	*kost-i*	*kost-i*
Lok	*o kost-i*	*o kost-ech*
Instr	*kost-í*	*kost-mi / kost-ma*

Poznámky k jednotlivým tvarům vzoru *kost*:

(kost)-mi / (kost)-ma Psaná čeština: skoro vždycky *(kost)mi*
Mluvená čeština: 5 % *(kost)mi*, 95 % *(kost)ma*

7

Poznámky k jednotlivým slovům vzoru *kost*:

Substantivum ***oběť*** má psaný Ipl. *oběťmi*, někdy i *obětmi*, D a Lpl *obětem, obětech.*

U substantiva ***čest*** se mimo N/Asg. mění kmen slova: G/D/Lsg. *cti*, Isg. (*obstála se*) *ctí.*

V mluvené češtině na Moravě může být v Isg. i koncovka *-ou*, ve východních Čechách je i koncovka *-ej*: *velkou rychlostěj.*

Vedle tvaru *kostma* se v mluvené češtině řídce vyskytují i tvary *kostěma, kosťama* a taky *kostima, lidima, dětima.* V případě zakončení *-ima* se jedná v češtině o velmi řídký případ aglutinační deklinace (viz 3.1.2) substantiv: instrumentálová koncovka *-ma* se nepřidává ke kmenu slova, ale „přilepuje" se za koncovku základního tvaru jeho plurálu: *kost-i-ma.*

Kolísání a přechod mezi vzory *píseň* a *kost*

Mezi vzory *píseň* a *kost* kolísají desítky substantiv. V tabulce níž je výčet pádů, ve kterých tvary u jednotlivých jmen mohou kolísat, viz *loděllodi* v Gsg. a N/Apl., nebo v nichž se totéž substantivum může v různých pádech přiklánět k různým vzorům, např. Gsg. (*bez*) *odpovědi* podle vzoru *kost*, ale Lpl. *odpovědích* podle vzoru *píseň*:

Pád	Singulár	Plurál
Nom/Ak		*lod-ě / lod-i* *odpověd-i*
Gen	*lod-ě / lod-i* *odpověd-i*	
Dat		*nemoc-ím / nemoc-em* *lod-ím*
Lok		*o nemoc-ích / o nemoc-ech* *o lod-ích*
Instr		*nemoc-emi (-ema)* *odpověď-mi (-ma)* *lod-ěmi (-ěma) / loď-mi (-ma)*

Rod: mužský = maskulinum (mask.), ženský = femininum (fem.), střední = neutrum (neut.); **Číslo:** jednotné = singulár (sg.), množné = plurál (pl.); **Pád:** 1 nominativ (N, nom.), 2 genitiv (G, gen.), 3 dativ (D, dat.), 4 akuzativ (A, ak.), 5 vokativ (V, vok.), 6 lokál (L, lok.), 7 instrumentál (I, instr.)

V následující tabulce je přehled tvarů kolísajících jmen v uvedených pádech v psaných textech. Použitá stupnice pro míru výskytů tvarů podle vzoru *píseň* je popsána v úvodu části 7.1.7, navíc užíváme označení „kolísá“ tam, kde jsou obě varianty řídké.

Gsg. *-e*	N/Apl. *-e*	Dpl. *-ím*	Lpl. *-ích*	Ipl. *-emi*	slova
nikdy	nikdy	někdy	zřídka	nikdy	*zeď*
nikdy	nikdy	kolísá	kolísá	nikdy	*lest, paměť*
nikdy	nikdy	kolísá	kolísá	kolísá	*závěť, změť*
nikdy	nikdy	kolísá	kolísá	vždy	*moc, pomoc, výpomoc*
nikdy	nikdy	zprav.	zprav.	vždy	*noc, půlnoc*
nikdy	nikdy	vždy	vždy	nikdy	*odpověď, předpověď, rukojeť, rukověť, step, veš, výpověď, zpověď*
nikdy	nikdy	vždy	vždy	někdy	*směs*
nikdy	nikdy	vždy	vždy	často	*příměs, spleť*
nikdy	nikdy	vždy	vždy	vždy	*lež, mysl, šeď, ves*
nikdy	zřídka	někdy	někdy	vždy	*nemoc*
nikdy	zřídka	stejně	často	vždy	*pravomoc*
nikdy	zřídka	kolísá	kolísá	nikdy	*mast, past, pěst* (Lpl. *pěstích* často)
nikdy	zřídka	kolísá	kolísá	kolísá	*havěť, hrst* (Ipl. *hrstěmi* zřídka)
nikdy	zřídka	kolísá	kolísá	vždy	*supervelmoc, velmoc*
nikdy	zřídka	vždy	vždy	vždy	*mosaz, náves, sněť* (Ipl. kolísá), *sůl*
nikdy	stejně	vždy	vždy	kolísá	*hruď, smrt* (N/Apl. kolísá)
nikdy/zř.	kolísá	vždy	vždy	vždy	*čeleď, čtvrť, choť, chuť, nechuť, ocel, pečeť, tresť, zášť, žerď*
zřídka	kolísá	kolísá	kolísá	kolísá	*pelest*
někdy	často	kolísá	kolísá	kolísá	*propust/propusť*
někdy	často	často	často	kolísá	*vpusť, výpusť*
někdy	často	vždy	vždy	často	*loď*
někdy	často	vždy	vždy	vždy	*drť, huť, moč, modř, pachuť, pouť, příchuť, řiť, stať, trať, závrať, žluč, žluť*
stejně	stejně	vždy	vždy	vždy	*čerň* (N/Apl. kolísá), *smršť*
stejně	stejně	vždy	vždy	často	*vzducholoď*
často	zprav.	vždy	vždy	vždy	*oprať* (Gsg. kolísá), *nať, nit, záď*
zprav.	zprav./vždy	vždy	vždy	vždy	*labuť, peruť, poušť, příď, spoušť*

Poznámky k jednotlivým substantivům a skupinám substantiv kolísajícím nebo přecházejícím mezi vzory *píseň* a *kost*:

U slov *lest*, *lež*, *rez*, *ves* (a *náves*), *veš* a *zeď* se kmenové *e* v N/Asg. v ostatních pádech vypouští, např. *lest – lsti*, *náves – návsí*, *zeď – zdmi*. Jméno *leb* má častěji tvary *lbi, lbí* než *lebi, lebí*.

U substantiva ***sůl*** se střídá kmenové *ů* v N/Asg. s *o* v dalších pádech: *lžíce soli*.

Slovo ***rez*** kolísá mezi mužským a ženským rodem (častější je fem. G/D/Lsg. *rzi*, Isg. *rzí* než mask. G/D/Lsg. *rezu*, Isg. *rezem* podle vzoru *list*). Plurál je řídký – kromě N/Asg. *rzi* jsou doloženy jen tvary Gpl. *rzí* a velmi málo i Dpl. *rzím*.

Jméno ***zášť*** má (méně častou) alternativu středního rodu: *záští*.

U jmen zakončených na *-ť* je v D a Lpl. před koncovkami *-em*, *-ech* hláska *t*: *pamětem, lstech*; podobně u slova *zeď* je v tomto případě *d*: *zdem, zdech*. Slovo *paměti* má Ipl. *pamětmi* i *paměťmi*, podobně je *závětmi* i *závěťmi* vedle *závětěmi* a *v(ý)pustmi* i v(ý)*pusťmi* vedle *v(ý)pustěmi*.

Jméno ***myš*** má v psaných textech zpravidla tvar *myšmi*, řídce (hlavně v beletrii) i tvary *myšma* a *myšima*.

7.1.7.3.5 Další typy skloňování feminin

Substantivum *paní*

Pád	Singulár	Plurál
Nom/Gen/Ak/Vok	*paní-Ø*	*paní-Ø*
Dat	*paní-Ø*	*paní-m*
Lok	*o paní-Ø*	*o paní-ch*
Instr	*paní-Ø*	*paní-mi / paní-ma*

Poznámky k jednotlivým tvarům:

(paní)-mi / (paní)-ma — Psaná čeština: skoro vždycky *(paní)mi*
Mluvená čeština: přesné údaje nejsou k dispozici, častější je *(paní)ma*

Stejně jako substantivum *paní* (včetně složenin jako *milostpaní*) se v plurálu skloňuje varianta *kněží* životného maskulina *kněz* (viz 7.1.7.1.1).

Femininum *rukojmí* se skloňuje buď – analogicky jako stejnojmenné maskulinum – podle femininního adjektivního vzoru, který se od schématu v tabulce liší tvarem *rukojmích* v Gpl., nebo podle vzoru *paní*.

Feminina s adjektivním skloňováním

Některá substantiva rodu ženského mají skloňování shodné s femininními tvary adjektiv (viz 7.2.2.1); jde o apelativa *bytná, hostinská, pokojská, správcová, podívaná, sekaná, roštěná* atd., *průvodčí, účetní* atd., místní jména končící na *-á* jako *Karviná, Osečná*, ženská příjmení na *-á* a *-ová* jako *Světlá, Němcová* a *-í*: *Tachecí, Dolejší* apod.

Nejfrekventovanější feminina s adjektivním skloňováním: *ženská, dovolená, proměnná*.

Další frekventovaná feminina s adjektivním skloňováním: *příbuzná, známá; cestující, mluvčí, radní, rozhodčí, vedoucí*.

Nesklonná feminina

Mezi nesklonná podstatná jména rodu ženského patří jména zakončená ve výslovnosti na *i*: *brandy* (taky neut.), *party, rallye, sherry* (častěji neut.), *whisky* a některá jména zakončená ve výslovnosti souhláskou: *image* (též mask., zřídka i neut.), *madam, miss, pop-music* (nebo *pop music*), *star*; dále ženská osobní jména jako *Carmen, Dagmar* (vedle řidšího *Dagmara* podle vzoru *žena*), *Ester, Chantal, Manon, Ráchel, Susan* atd. a nepřechýlená ženská příjmení. Jména *show* a *talkshow* končí ve výslovnosti dvouhláskou.

Nejfrekventovanější nesklonná propria: *Dagmar, Ellen, Jenny, Mary*.

Rod: mužský = maskulinum (mask.), ženský = femininum (fem.), střední = neutrum (neut.); **Číslo:** jednotné = singulár (sg.), množné = plurál (pl.); **Pád:** 1 nominativ (N, nom.), 2 genitiv (G, gen.), 3 dativ (D, dat.), 4 akuzativ (A, ak.), 5 vokativ (V, vok.), 6 lokál (L, lok.), 7 instrumentál (I, instr.)

Nesklonné jsou i domácké/důvěrné podoby (hypokoristika) ženských křestních jmen končících na *i*, resp. *í* (*Ali, Eli, Oli* atd., resp. *Alí, Olí, Ančí* aj.), vzniklé pravděpodobně ustrnutím domáckého vokativního tvaru, a v dnešním písemném úzu i femininum *máti*. Nesklonné je i substantivum *babi*: *naše babi tady sloužila*. U těchto jmen nacházíme jen singulár.

Substantivum *máti* má v Isg. vedle tvaru *máti* i tvar *mátí*. Zvláště ve starších textech nebo jejich imitacích jsou v nepřímých pádech slova *máti* i tvary s kmenotvornou příponou *-eř-*: Gsg. *mateře*, D/Lsg. *mateři*, Isg. *mateří*.

Substantivum *image* má zřídka i tvary D/Lsg. *imagi* (mask. i fem.) a Isg. *imagem* nebo *imagí* (u tvaru *image* v Gsg. nelze v psaných textech nesklonný a skloňovaný tvar odlišit). K některým nesklonným jménům existují varianty klonící se k některému ze vzorů, např. vedle *miss* je i *misska* podle vzoru *žena*.

7.1.7.4 Podstatná jména rodu středního (neutra)

Podle zakončení kmene a koncovek můžeme rozdělit podstatná jména středního rodu do následujících typů: dlouhý vzor *stavení*, tvrdé vzory *město, datum, téma*, měkký vzor *moře* s podvzorem *sídliště* a dále vzory *kuře* a *muzeum/rádio*, které mají v některých pádech tvary shodné s tvrdými, v jiných s měkkými vzory. Neutra patřící ke vzorům *kuře* a *téma* mají v pádech jiných než N/A/Vsg. kmenotvornou příponu (např. *-et-* v sg. vzoru *kuř-e, kuř-ete*). Některá neutra mají adjektivní skloňování (*vstupné, hovězí*), jiná jsou nesklonná (*finále*). Zdaleka největší třídou neuter je vzor *stavení*, ke vzoru *město* ale patří ta vůbec nejfrekventovanější (*město, oko, místo*).

7.1.7.4.1 Vzor ***stavení***

Ke vzoru *stavení* patří neodvozená slova jako *září, zboží, zelí* aj., substantiva odvozená příponami *-(s)tví*, *-oví* aj., ale naprostá většina jmen vzoru *stavení* náleží k rozsáhlé otevřené třídě slovesných substantiv (deverbativ): *bytí, psaní, vedení* atd. V následujícím přehledu nejfrekventovanějších apelativ jsou uvedena jen ta s frekvencí nejméně 100 ppm.

Nejfrekventovanější apelativa patřící k tomuto vzoru: *dosažení, hledání, hnutí, hodnocení, hospodářství, chování, jednání, měření, mistrovství, množství, myšlení, náboženství, náměstí, napětí, nebezpečí, období, oddělení, okolí, omezení, onemocnění, opatření, označení, počasí, podání, pojetí, pojištění, pondělí, poranění, postavení, postižení, poškození, použití, poznání, prohlášení, prostředí, provedení, představení, přijetí, působení, rozdělení, rozhodnutí, rozhodování, rozšíření, řešení, řízení, sdružení, setkání, shromáždění, snížení, spojení, společenství, srovnání, stanovení, století, štěstí, tajemství, tvrzení, učení, umění, uplatnění, určení, úsilí, uspořádání, ustanovení, úterý, utkání, území, vedení, vědomí, vězení, vítězství, vlastnictví, vnímání, vydání, vyjádření, vystoupení, vyšetření, vyšetřování, vytvoření, využití, vzdělání, zabezpečení, zahraničí, zajištění, záření, září, zařízení, zavedení, zboží, zdraví, zdravotnictví, zkoumání, znění, zpracování, zranění, zvýšení.*

Nejfrekventovanější propria patřící k tomuto vzoru: *Ústí, Meziříčí.*

Další frekventovaná propria patřící k tomuto vzoru: *Dubí, Krušnohoří, Meziměstí, Nizozemí, Pobaltí, Podještědí, Podkrkonoší, Podolí, Podyjí, Polabí, Porúří, Porýní, Strašecí, Štětí, Vrchlabí.*

Pád	Singulár	Plurál
Nom/Gen/Ak/Vok	*stavení-Ø*	*stavení-Ø*
Dat	*stavení-Ø*	*stavení-m*
Lok	*o stavení-Ø*	*o stavení-ch*
Instr	*stavení-m*	*stavení-mi / stavení-ma*

Poznámky k jednotlivým tvarům vzoru *stavení*:

(stavení)-mi / (stavení)-ma Psaná čeština: skoro vždycky *(stavení)mi*
Mluvená čeština: přesné údaje nejsou k dispozici, převládá *(stavení)ma*

Poznámky k jednotlivým substantivům vzoru *stavení*:

Kompozitum ***století*** má v plurálu častěji tvar se změněnou kmenovou souhláskou *staletí, staletím, staletích, staletími*, ale ve spojení s číslovkou, zejména určitou, je častější tvar *století*: *dvě století, po třech stoletích.*

V mluvené češtině se u vzoru *stavení* vyskytuje, ale jen zřídka, i adjektivní skloňování: *dvacet uhlího, dvacet briket; vona měla toho zelího.*

7.1.7.4.2 Vzor ***město***

K tomuto vzoru patří slova rodu středního, která mají v Nsg. koncovku *-o* a kmen zakončený souhláskou. Neutra, u kterých je touto souhláskou *g, h, ch* nebo *k*, vyčleňujeme jako podvzor *jablko*.

Nejfrekventovanější apelativa patřící k tomuto vzoru: *auto, bláto, břicho, budoucno, cédéčko, clo, čelo, činidlo, číslo, děcko, děvčátko, dílo, divadlo, dno, dobro, družstvo, dřevo, euro, foto, gesto, heslo, hledisko, hnízdo, hnojivo, horko, hovno, hrdlo, jablko, jádro, jaro, jezero, jídlo, jméno, kilo, kino, kolečko, koleno, kolo, konto, kouzlo, křeslo, křídlo, lano, letadlo, léto, lidstvo, ložisko, lůžko, máslo, maso, měřítko, městečko, město, metro, ministerstvo, místo, mléko/mlíko, mužstvo, nitro, obyvatelstvo, okénko, okno, oko, okýnko, opěradlo, palivo, pásmo, patro, peklo, pero, písmeno, písmo, pivo, plátno, plemeno, pletivo, pouto, pouzdro, prádlo, pravidlo, právo, prkno, procento, prostěradlo, předsednictvo, představenstvo, rameno, ráno, riziko, řemeslo, sako, sedadlo, sedlo, semeno, sídlo, sklo, sloveso, slovo, sluchátko, sluníčko, stádo, stanovisko, stehno, středisko, střevo, stříbro, světlo, šero, těleso, tělo, tempo, teplo, těsto, ticho, tlačítko, tričko, tuzemsko, učivo, ucho, vajíčko, vedro, víčko, víno, vlákno, vnitro, vojsko, volno, vozidlo, východisko, zastupitelstvo, zavazadlo, zlato, zlo, zrcadlo, železo.*

Nejfrekventovanější pomnožná apelativa patřící k tomuto vzoru: *dvířka, játra, kamna, léta, ňadra, nebesa, prsa, ústa, vrata, záda.*

Nejfrekventovanější propria patřící k tomuto vzoru: *Brno, Bulharsko, Čečensko, Česko, Československo, Dánsko, Finsko, Chorvatsko, Irsko, Japonsko, Kladno, Kosovo, Maďarsko, Mexiko, Německo, Nizozemsko, Norsko, Polsko, Portugalsko, Rakousko, Rumunsko, Rusko, Řecko, Sarajevo, Slovensko, Slovinsko, Srbsko, Španělsko, Švédsko, Švýcarsko, Tesco, Turecko, Znojmo.*

Frekventované pomnožné proprium patřící k tomuto vzoru: *Napajedla.*

Pád	Singulár	Plurál
Nom/Ak/Vok	*měst-o*	*měst-a*
Gen	*měst-a*	*měst-Ø*
Dat	*měst-u*	*měst-ům*
Lok	*o měst-u / měst-ě*	*o měst-ech* *o jablk-ách / jablc-ích*
Instr	*měst-em*	*měst-y / měst-ama*

V ojedinělých případech dochází ke kolizi dvou pravopisných pravidel: u substantiv s kmenem zakončeným pravopisně měkkou souhláskou by v Ipl. podle vzoru měla následovat koncovka *-y*; v psaných textech ale převládají tvary s *-i*: *pončo – s ponči* (viz k tomu 10.3.4).

Rod: mužský = maskulinum (mask.), ženský = femininum (fem.), střední = neutrum (neut.); **Číslo:** jednotné = singulár (sg.), množné = plurál (pl.); **Pád:** 1 nominativ (N, nom.), 2 genitiv (G, gen.), 3 dativ (D, dat.), 4 akuzativ (A, ak.), 5 vokativ (V, vok.), 6 lokál (L, lok.), 7 instrumentál (I, instr.)

Poznámky k jednotlivým tvarům vzoru *město*:

(měst)-ě / (měst)-u Psaná čeština: 74 % *(měst)ě*, 26 % *(měst)u*
Mluvená čeština: 79 % *(měst)ě*, 21 % *(měst)u*

Poměr variant závisí na povaze lexému nebo i na jeho funkci ve větě (viz v dalším). Některá jména mají jen *-u*.

(měst)-y / (měst)-ama Psaná čeština: skoro vždycky *(měst)y*
Mluvená čeština: 15 % *(měst)y*, 85 % *(měst)ama*

Poměr variant závisí na stylu a v některých případech na povaze lexému. Tvar Ipl. na *-y* nacházíme v mluvené češtině v některých vazbách: dominuje u spojení *před (dvěma) lety*, častý je u spojení *za zády, svými slovy* aj. V psané češtině je zase častější tvar *děckama* než *děcky*.

Poznámky k jednotlivým tvarům podvzoru *jablko*:

(jablk)-ách / (jablc)-ích Psaná čeština: 56 % *(jablk)ách*, 44 % *(jablc)ích*
Mluvená čeština: údaje nejsou k dispozici, převládá *(jabk)ách*

Poměry variant se u různých lexémů můžou výrazně lišit (viz v dalším).

Poznámky k jednotlivým substantivům a skupinám substantiv vzoru *město* (budeme postupovat podle následující osnovy):

(A) Změny v kmenu slova
(B) Rodové kolísání
(C) Variace pádových koncovek
(D) Specifické variace skupiny slov (*břemeno*, *písmeno*, *koleno* apod.)
(E) Poznámky k jednotlivým substantivům

Ad (A) Změny v kmenu slova:

Podobně jako u feminin dochází u některých neuter patřících ke vzoru *město* k hláskovým změnám v kmeni.

(a) U několika dvojslabičných jmen se krátí, příp. i mění kmenová samohláska v Gpl.: *jádro – jader, péro – per, játra – jater, záda – zad, dílo – děl, jméno – jmen,* a u slova *léta* (‚roky') se krátí kmenová samohláska i v D, L a Ipl.: *let, letům, letech, lety,* a někdy i v Npl.: *leta*.

(b) U mnoha slov, jejichž kmen končí skupinou souhlásek, se v Gpl. vkládá *e*, např. *(ze dvou) zel, (ředitelství) cel, jab(l)ko – jablek, středisko – středisek, vrátka – vrátek, lýtka – lýtek, bedra – beder, žebro – žeber*, ale: *hnízdo – hnízd, místo – míst, gesto – gest*. Pravidla jsou stejná jako u feminin vzoru *žena* (viz 7.1.7.3.1), ale i zde jsou výjimky: Vložené *e* není u substantiv *hejno – hejn, lejno – lejn, manko – mank, volvo – volv*. U nejfrekventovanějších neuter zakončených na *-isko* (*středisko, stanovisko, ložisko*) je v psané češtině skoro vždy tvar s vloženým *e*, ale u těch méně frekventovaných se tvar bez vloženého *e* objevuje častěji, např. *skalisko* – zpravidla *skalisek*, zřídka *skalisk, křovisko* – často *křovisek*, někdy *křovisk*.

(c) V Lsg. s koncovkou *-ě(e)* dochází někdy k měkčení koncové souhlásky kmene *mlíko – mlíce, břicho – břiše, jaro – jaře, město – městě* [mňesťe] apod. (viz tabulku v 7.1.6.2).

(d) Některá neutra zakončená na *-ko* mají v Lpl. variantní koncovku *-ích*, s níž je rovněž spojena změna koncové kmenové souhlásky: *riziko – rizicích, středisko – střediscích* (blíže viz Lpl. podvzoru *jablko* v bodě C v dalším).

Ad (B) Rodové kolísání:
Některá substantiva vzoru *město* mají alternativu v jiném rodu (s jinou koncovkou a zpravidla i s jistými významovými odstíny). Mezi mužským a středním rodem kolísají substantiva: *břich/břuch* × *břicho* (častější neut.); *prs* × *prso* (v sg. častější *prs* mask.; v pl. častější *prsa* neut.); *duet* × *dueto*, *kvartet* × *kvarteto*, v plurálu *oblaka*, řidčeji *oblaky*; pomnožné neutrum *luha* × pl. *luhy* od *luh* mask. ve spojení *Na luhách* vs. *Na luzích*. Mezi středním a ženským rodem kolísá pl. *dítka* × *dítky*. První varianta převládá.

Pomnožné podstatné jméno *kasárna/kasárny* kolísá v rodě mezi neut. a fem. V N/Apl. značně převažuje tvar *kasárna* nad tvarem *kasárny*, ale v D, L a Ipl. jsou skoro vždycky tvary Dpl. *kasárnám*, Lpl. *kasárnách* a psaný Ipl. *kasárnami* podle vzoru *žena*.

Ad (C) Variace pádových koncovek:
V **Lsg.** má většina neuter vzoru *město* koncovku *-u*, ale u některých, často u těch nejfrekventovanějších, převažuje nebo je prakticky výlučná koncovka *-ě(e)* (viz k tomu pravidla o tvaru Lsg. vzoru *list* v části 7.1.7.2.1). V následující tabulce jsou frekventovaná apelativa rozdělena do skupin podle frekvence variant v psaných textech (stupnici viz v úvodu k 7.1.7).

koncovka *-u* v Lsg.	*slovo*
nikdy nebo skoro nikdy	*divadlo, jídlo, kolo, křeslo, křídlo, letadlo, máslo, město, místo, mýto, odpočívadlo, opěradlo, patro, prádlo, předkolo, sádlo, sedadlo, sedlo, sídlo, struhadlo, světlo, tělo, umyvadlo/umývadlo, zavazadlo, zrcadlo, žito*
zřídka	*auto, bahno, bláto, břicho, čelo, číslo, dílo, dno, držadlo, hnízdo, hrdlo, chodidlo, jaro, kino, konto, lano, léto, lůno, mléko, okno, peklo, plátno, plavidlo, prkno, prostěradlo, řemeslo, seno, sklo, stavidlo, střevo, těleso, teplo, vápno, víno, vozidlo, zlato, železo*
někdy	*břevno, dřevo, heslo, jezero, koryto, kouzlo, maso, mýdlo, písmo, pouzdro, slovo, stehno, stříbro, těsto, víno*
stejně jako *-ě(e)*	*piano, pravidlo, roucho, vlákno*
často	*hejno, jádro, jitro, pivo, rouno, síto, sólo, stádo, torzo, zrno*
zpravidla	*ghetto, jméno, kasino, molo, mračno, prázdno, sousto, sukno, zlo*
vždy nebo skoro vždy	neutra zakončená na *-go, -ho, -cho* (kromě *břicho, roucho*) a *-ko* (kromě *mléko/mlíko*), řada jmen na *-ivo*: *krmivo, palivo, pečivo, pletivo, pojivo, předivo, střelivo, učivo, zdivo*, neutra na *-(s)tvo*: *dělostřelectvo, družstvo, duchovenstvo, letectvo, lidstvo, loďstvo, lordstvo, ministerstvo, mužstvo, námořnictvo, obecenstvo, obyvatelstvo, potomstvo, předsednictvo, představenstvo, příbuzenstvo, ptactvo, rolnictvo, služebnictvo, veličenstvo, zastupitelstvo, zvířectvo*, na *-do*: *komando, judo, tornádo*

Ve frekventovaných ustálených spojeních s funkcí příslovečného určení je koncovka *-ě(e)* výlučná: *na jaře, ve městě, na/v místě, v autě, na kole, v Brně, na/v Kladně, ve Znojmě, pohybovat se po Brně* apod. V jiných (méně frekventovaných) spojeních pozorujeme kolísání: *v časném jaru* (řídce *jaře*), ale i *o místě/místu* (někdy *-u*), *požadovat/žádat/chtít po městě/městu* (často *-u*), *o Brně/Brnu, po Brnu následuje Ostrava, město po městu/městě*.

Spojení *ve jménu* (*Božím/humanity/vědy/umění* atd.) se liší významově od spojení *ve jméně* (něco uvnitř jména: *překlep/písmeno*).

Rod: mužský = maskulinum (mask.), ženský = femininum (fem.), střední = neutrum (neut.); **Číslo:** jednotné = singulár (sg.), množné = plurál (pl.); **Pád:** 1 nominativ (N, nom.), 2 genitiv (G, gen.), 3 dativ (D, dat.), 4 akuzativ (A, ak.), 5 vokativ (V, vok.), 6 lokál (L, lok.), 7 instrumentál (I, instr.)

V **Dpl.** je obvyklá koncovka *-ům*: *slovům, místům*. Konkuruje jí koncovka *-ám*, která je výlučná u jmen *děcko, muka, luka* a *kasárna/kasárny* a střídá se s *-ům* u slov *nosítka, dvířka, dítka, kamínka, vrátka*.

V **Lpl.** je u některých jmen podvzoru *jablko* variace *-ách/-ích*. V psané češtině jsou následující poměry (stupnici viz v úvodu k 7.1.7):

koncovka *-ích* v Lpl.	*slovo*
nikdy nebo skoro nikdy	*kolečko, lýtko, nosítko, řídítko, tričko, víčko, zvířátko*
zřídka	*lůžko, městečko, ramínko, sako, víčko*
někdy	*bříško, jablko, jezírko, křovisko, políčko*
stejně jako *-ách*	*měřítko, skalisko*
často	*ložisko, riziko*
zpravidla	*hledisko, letovisko, ohnisko, stanovisko, východisko*
skoro vždy	*středisko*

V mluvené češtině je *střediskách* i *střediscích*.

V mluvené češtině na Moravě mohou být koncovky *-ám* a *-ách* i u dalších jmen vzoru *město*: *kluci si vyrazili na kolách*.

V **Ipl.** v psané češtině mají některá slova koncovku *-ami*: jen *lukami, kasárnami*, převážně *mukami*, častěji *dítkami* než *dítky*. V mluvené češtině je zpravidla, zvlášť u jmen běžných v každodenní mluvě, koncovka *-ama*. U několika jmen, zejména v ustálených obratech, mluvčí výrazně preferují krátký tvar na *-y*: *před pěti lety*, popř. i (*jinými*) *slovy*, *zády* (*k někomu/něčemu*), (*za*) *zády*, ale (*potíže se*) *zádama*.

O pl. jmen *oko, ucho* a Ipl. jejich zdrobnělin při označení párových tělesných orgánů a zařízení jim analogických (*elektronické oči*) viz 7.1.7.5. V ostatních případech (*ucho hrnce, ucho* ve významu ‚nováček', *oko kotevní, volské, kuří* apod.) je N/Apl. *ucha, oka*, Gpl. *uch, ok*, Dpl. *okům, uchům* nebo *-ám*, Lpl. *okách, uchách*, Ipl. *oky, uchy*, v mluveném úzu (*v*)*okama, uchama*.

Ad (D) Specifické variace skupiny slov: *břemeno, písmeno, koleno* apod.

Neutra *vřeteno, písmeno, koleno, rameno, břemeno, plemeno, semeno, temeno* a *vemeno* mají v Gsg., Dsg. a Lsg. vedle tvarů podle vzoru *město* i tvary podle vzoru *moře*. Substantiva *břemeno, rameno, semeno, temeno* a *vemeno* mají ve specifickém významu, popř. stylu alternativní (knižní nebo archaický) N/Asg. *břímě, rámě, séměl símě, témě, výměl vémě*.

V následující tabulce jsou porovnány frekvence variant v psané češtině (stupnici viz v úvodu k 7.1.7). Údaje v kulatých závorkách jsou nejisté. Údaje v hranatých závorkách nejsou doloženy v korpusech.

Slova *koleno* a *rameno* mají v psané češtině v Gpl. tvary *kolen, ramen* častěji než tvary *kolenou, ramenou*, v Lpl. naopak převládají tvary *kolenou, ramenou*, méně časté jsou tvary *kolenech, ramenech* a ještě řidší *kolenách, ramenách* (blíže viz 7.1.7.5). Jde-li o ramena řek, galaxií, chobotnic apod., je v Lpl. častější (ne výlučný) tvar *ramenech*, podobně se používá tvar *kolenech*, jde-li např. o kolena potrubí.

slovo	N/Asg.		Gsg.		Dsg.		Lsg.		
	-eno	*-ě*	*-e*	*-a*	*-i*	*-u*	*-i*	*-u*	*-ě*
písmeno			často	někdy	zř.	zprav.	zř.	zprav.	zř.
vřeteno			někdy	často	(zř.)	(zprav.)	stejně	stejně	(ojed.)
koleno			někdy	často	někdy	často	někdy	zř.	často
rameno	zprav.	zř.	často	někdy	zprav.	zř.	zprav.	zř.	zř.
vemeno	vždy	ojed.	zprav.	zř.	(často)	(někdy)	(často)	(někdy)	(zř.)
břemeno	často	někdy	zprav.	zř.	stejně	stejně	stejně	stejně	(ojed.)
semeno	často	někdy	zprav.	zř.	stejně	stejně	stejně	stejně	(ojed.)
plemeno	často	někdy	zprav.	zř.	často	někdy	často	někdy	(ojed.)
temeno	zprav.	zř.	zprav.	zř.	zprav.	zř.	zprav.	zř.	(ojed.)

Ad (E) Poznámky k jednotlivým substantivům:
Slovo ***dveře*** má v N/A, G, D a Lpl. ojediněle i variantu kmene *dvéř-*.

Substantiva ***kilo*** a ***deko*** s významem jednotek (zejména hmotnosti) mají, patrně v důsledku svého vzniku zkrácením z *kilogram/byte* aj., resp. *dekagram*, atypické tvary ve spojení s číslovkou *pět* a vyššími: *jedno kilo, půl/dvě kila, pět kilo* (vedle mnohem řidšího *pět kil*), resp. *jedno deko, půl/dvě deka, pět deka*.

U substantivní číslovky ***sto*** se v N a A dochovaly staré duálové tvary: *dvě stě* proti *tři/čtyři sta*, vyskytuje se ale i tvar *dvě sta* (v mluvené češtině na Moravě; v psané češtině jen ojediněle).

Pomnožné jméno ***nebesa*** má Lpl. *nebesích*.

7.1.7.4.3 Vzor ***moře***

Substantiva vzoru *moře* mají v N/Asg. koncovku *-e* (někdy psané *-ě*). Některá z nich, např. *slunce, pole, moře, srdce, hřiště*, patří k základní slovní zásobě, nicméně s výjimkou podvzoru *hřiště*, k němuž patří jména odvozená příponou *-iště*, jde v podstatě o uzavřenou skupinu substantiv (mohou ale vznikat nové odvozeniny: *pramoře, biopole*).

Nejfrekventovanější apelativa patřící k tomuto vzoru: *dopoledne, hlediště, hřiště, jeviště, kafe, koupaliště, letiště, moře, nebe, odpoledne, ovoce, parkoviště, pole, poledne, pracoviště, schodiště, sídliště, slunce, srdce, těžiště, vejce, výstaviště*.

Výčet dalších apelativ tohoto vzoru (bez podvzoru *hřiště*): *citoslovce, kanape, lože, hoře, příslovce, půldne*.

Nejfrekventovanější propria patřící k tomuto vzoru: *Labe, Hradiště*.

Pád	Singulár	Plurál
Nom/Ak/Vok	*moř-e*	*moř-e*
Gen	*moř-e*	*moř-í* *hřišť-Ø*
Dat	*moř-i*	*moř-ím*
Lok	*o moř-i*	*o moř-ích*
Instr	*moř-em*	*moř-i / moř-ema*

Rod: mužský = maskulinum (mask.), ženský = femininum (fem.), střední = neutrum (neut.); **Číslo:** jednotné = singulár (sg.), množné = plurál (pl.); **Pád:** 1 nominativ (N, nom.), 2 genitiv (G, gen.), 3 dativ (D, dat.), 4 akuzativ (A, ak.), 5 vokativ (V, vok.), 6 lokál (L, lok.), 7 instrumentál (I, instr.)

Poznámky k jednotlivým tvarům vzoru *moře*:

(moř)-i / (moř)-ema Psaná čeština: skoro vždycky *(moř)i*
Mluvená čeština: přesné údaje nejsou k dispozici, převažuje *(moř)ema*; na Moravě i *-ama*: *(pol)ama*

Poznámky k jednotlivým substantivům vzoru *moře*:

Plurál slova ***nebe*** se vyskytuje zcela ojediněle: *Jaké je to v jiných nebích, nevím.*

Podstatné jméno ***vejce*** má Gpl. *vajec*.

Substantivum ***poledne*** a příbuzná slova jako *dopoledne*, *odpoledne* a *půldne* mají řídce užívaný psaný Ipl. *-poledny*, **půldny* (poslední tvar je shodný s tvarem Ipl. neživotného maskulina *půlden*). Jméno *odpoledne* má plurál *po odpolednách/odpoledních* (‚občas/často/po určitou dobu vždy *odpoledne*'). Méně frekventované je analogické *po dopolednách/dopoledních*. Vedle běžného *v poledne* existuje ve stejném významu knižní pomnožná varianta *o polednách*.

Ojediněle se u některých jmen podvzoru *hřiště* vyskytuje i tvar Gpl. s koncovkou *-í* (*hřiští, pracoviští, bojiští* apod.).

7.1.7.4.4 Vzor ***kuře***

Neutra vzoru *kuře* končí v N/A/Vsg. na *-e* (někdy psané *-ě*). V ostatních pádech mají pro substantiva netypicky kmenotvornou příponu: v sg. *-et*: Gsg. *kuř-et-e*, v pl. *-at*: N/Apl. *zvíř-at-a*. Jedná se o uzavřenou skupinu substantiv. Pádové koncovky v sg. jsou stejné jako u vzoru *moře*, v pl. jsou stejné jako u vzoru *město*.

Nejfrekventovanější apelativa patřící k tomuto vzoru: *děvče, dítě* (jen sg.), *kuře, mládě, prase, zvíře.*

Výčet dalších apelativ patřících k tomuto vzoru: *baganče, batole, cikáně, čtyřče, čuně, dobytče, doupě, dráče, dvojče, hádě, hejble, holoubě, house, hříbě, jehně, jezevče, káče, kachně, káně, klíště, koště, kotě, kůzle, liščе, lvíče, medvídě, morče, mrně, nadvarle, nedochůdče, nemluvně, novorozeně, pachole, paraple, páže, pimprle, pískle, pláně, podsvinče, poupě, práče, pravnouče, ptáče, pukrle, rajče, robě, saranče, sele, slůně, srnče, škvrně, šoupě, štamprle, štěně, štokr(d)le, šuple, tele, trojče, varle, vimrle, vlče, vnouče, vole, vyžle.*

Výčet pluralií tantum patřících k tomuto vzoru: *čtyřčata, paterčata, sedmerčata, šesterčata, škatulata, šprtouchlata, trojčata, vícerčata.*

Nejfrekventovanější apelativa s maskulinním singulárem patřící k tomuto vzoru: *hrabě, kníže.*

Výčet dalších apelativ s maskulinním singulárem patřících k tomuto vzoru: *velkokníže, marl/falckrabě, dóže.*

Pád	Singulár	Plurál
Nom/Vok	*kuř-e*	*kuř-at-a*
Gen	*kuř-et-e*	*kuř-at-Ø*
Dat	*kuř-et-i*	*kuř-at-ům*
Ak	*kuř-e* *kníž-et-e*	*kuř-at-a*
Lok	*o kuř-et-i*	*o kuř-at-ech*
Instr	*kuř-et-em*	*kuř-at-y / kuř-at-ama*

Poznámky k jednotlivým tvarům vzoru *kuře*:

(kuřat)-y / (kuřat)-ama Psaná čeština: skoro vždycky *(kuř)aty*
Mluvená čeština: převažuje *(kuřat)ama*

Poznámky k jednotlivým substantivům vzoru *kuře*:
Substantiva ***kníže, velkokníže, hrabě, mar/falckrabě, dóže*** jsou v sg. životná maskulina, v pl. neutra; skloňují se podle vzoru *kuře*, avšak Asg. (*hraběte, knížete* atd.) mají shodný s Gsg. Substantivum *dóže* má ojediněle i plurálové tvary podle vzoru *muž*: *dóžové, dóžů*.

Substantivum ***dítě*** patří k typu *kuře* jen v sg., v pl. se skloňuje podle vzoru *kost* a v psané češtině má i femininní shodu (*přišly děti*).

Rod substantiv ***káně*** a ***štamprle*** kolísá mezi neutrem (vzor *kuře*) a femininem (vzor *duše*).

Ke slovům ***trojče*** vs. *trojčata*, ***čtyřče*** vs. *čtyřčata*: Singulár se týká označení zbraně: *kulometné čtyřče*.

7.1.7.4.5 Další vzory neuter

Vzor *datum*

K tomuto vzoru patří přejatá (původem latinská) substantiva zakončená na *-um*, pokud jejich kmen končí na souhlásku: *alb-um, centr-um*. Řadíme k němu i ojediněle se vyskytující jména zakončená na *-on* (původem řecká): *epiteton* (gen. sg. *epiteta*), *oxymoron*, někdy vedle latinské varianty: *epitetum – epiteton*.

Nejfrekventovanější apelativa patřící k tomuto vzoru: *adjektivum, aktivum, album, antibiotikum, centrum, datum, fórum, maximum, minimum, publikum, referendum, sérum, spektrum, substantivum, synonymum*.

Další frekventovaná apelativa patřící k tomuto vzoru: *analgetikum, epicentrum, etnikum, fluidum, infocentrum, kvantum, memorandum, meritum, monstrum, narkotikum, negativum, novum, optimum, panoptikum, pasivum, periodikum, plénum, politikum, pozitivum, praktikum, sedativum, specifikum, skriptum, ultimátum, univerzum, vízum*.

Nejfrekventovanější pomnožná apelativa patřící k tomuto vzoru: *data, fakta*.

Frekventovaná propria patřící k tomuto vzoru: *Karolinum, Klementinum, Rudolfinum*.

Pád	Singulár	Plurál
Nom/Ak/Vok	*dat-um* *epitet-on*	*dat-a*
Gen	*dat-a*	*dat-Ø*
Dat	*dat-u*	*dat-ům*
Lok	*o dat-u*	*o dat-ech* *o etnik-ách*
Instr	*dat-em*	*dat-y / dat-ama*

Poznámky k jednotlivým tvarům vzoru *datum*:
(dat)-y / (dat)-ama Psaná čeština: skoro vždycky *(dat)y*
Mluvená čeština: údaje nejsou k dispozici, převažuje *(dat)ama*

Poznámky k jednotlivým substantivům a skupinám substantiv:
Stejně jako u vzoru *město* se v Gpl. někdy vkládá *e*, je-li kmen slova zakončen skupinou souhlásek: *centrum – center, spektrum – spekter*, ale *album – alb, memorandum – memorand, skripta – skript*.

Substantivum *datum* ve významu ‚kalendářní den' kolísá v rodu mezi neutrem a maskulinem, např. N/Apl. *data/datumy narození*. V psané češtině jsou tvary mužského rodu řídké (něco přes 1 % případů). Pro mluvenou češtinu není k dispozici dostatek údajů; podíl tvarů mužského rodu v ní je patrně vyšší než v češtině psané.

Rod: mužský = maskulinum (mask.), ženský = femininum (fem.), střední = neutrum (neut.); **Číslo:** jednotné = singulár (sg.), množné = plurál (pl.); **Pád:** 1 nominativ (N, nom.), 2 genitiv (G, gen.), 3 dativ (D, dat.), 4 akuzativ (A, ak.), 5 vokativ (V, vok.), 6 lokál (L, lok.), 7 instrumentál (I, instr.)

Vzor *muzeum, rádio*

K tomuto vzoru patří neutra zakončená na *-um* nebo *-o*, jejichž kmen končí samohláskou. Ojediněle se vyskytují i neutra končící na *-on*: *kritérion* (vedle *kritérium*), *ganglion* (v medicíně).

Nejfrekventovanější apelativa patřící k tomuto vzoru: *evangelium, gymnázium, individuum, kritérium, médium, muzeum, pódium, stádium, studium; portfolio, rádio, studio, video.*

Další frekventovaná apelativa patřící k tomuto vzoru: *absolutorium, akvárium, atrium, delirium, grémium, helium, impérium, jubileum, kalcium, kolegium, konsorcium, kontinuum, krematorium, linoleum, lyceum, masmédium, mauzoleum, milénium, morfium, multimédium, mystérium, opium, oratorium, plutonium, prezídium, privilegium, provizorium, reziduum, sanatorium, stipendium, sympozium, teritorium, vakuum; autorádio, duo, embryo, kakao, rádio, trio.*

Frekventovaná propria patřící k tomuto vzoru: *Koloseum; Borneo, Bilbao, Lazio, Ontario, Ohio, Rio, Tokio.*

Pád	Singulár	Plurál
Nom/Ak/Vok	*muze-um* *rádi-o*	*muze-a*
Gen	*muze-a*	*muze-í*
Dat	*muze-u*	*muze-ím*
Lok	*o muze-u*	*o muze-ích*
Instr	*muze-em*	*muze-i / muze-ama*

Poznámky k jednotlivým tvarům vzoru *muzeum*:

(muze)-i / (muze)-ama Psaná čeština skoro vždycky *(muze)i*
Mluvená čeština: údaje nejsou k dispozici,
převládá koncovka *-ama*, příp. *-ema*

Podstatná jména *duo* a *trio* mají v Dpl. variace *duům* × *duím*, *triům* × *triím* a v Lpl. variace *duech* × *duích*, *triech* × *triích*.

Vzor *téma*

Neutra vzoru *téma* končí v N/A/Vsg. na *-a* a v ostatních pádech mají kmenotvornou příponu *-at*: *tém-a – tém-at-u*. Jedná se o omezenou třídu substantiv, užívaných ponejvíce v odborném stylu. Pádové koncovky jsou stejné jako u typu *město* (Lsg. s *-u*), jen v Gsg. je koncovka *-u*.

Nejfrekventovanější apelativa patřící k tomuto vzoru: *drama, klima, paradigma, schéma, téma.*

Další frekventovaná apelativa patřící k tomuto vzoru: *aroma, astma, dilema, dogma, charisma, kóma, magma, melodrama, mikroklima, panorama, plazma, sperma, stigma, trauma.*

Pád	Singulár	Plurál
Nom/Ak/Vok	*tém-a*	*tém-at-a*
Gen	*tém-at-u*	*tém-at-Ø*
Dat	*tém-at-u*	*tém-at-ům*
Lok	*o tém-at-u*	*o tém-at-ech*
Instr	*tém-at-em*	*tém-at-y / tém-at-ama*

Poznámky k jednotlivým tvarům vzoru *téma*:

(témat)-y / (témat)-ama	Psaná čeština: skoro vždycky *(témat)y* Mluvená čeština: údaje nejsou k dispozici, převažuje podoba *(témat)ama*

Poznámky k jednotlivým substantivům vzoru *téma*:
Podstatná jména ***astma***, ***aroma*** a ***charisma*** jsou někdy nesklonná.

Neutra s adjektivním skloňováním

Substantiva *nájemné*, *vstupné*, *šampaňské*, *mýtné*, *stravné*, *telecí*, *hovězí* apod. se skloňují jako příslušné vzory přídavných jmen ve středním rodu (viz 7.2.2.1). V mluvené češtině v Čechách a na západní a střední Moravě mají tvrdé typy zpravidla koncovku *-ý* (*mýtný*, *vepřový* atd.).

Nejfrekventovanější neutra s adjektivním skloňováním: *nájemné, pojistné, vstupné.*

Další frekventovaná neutra s adjektivním skloňováním: *bolestné, jízdné, kapesné, mýtné, nemocenské, odstupné, odškodné, plzeňské, portské, poštovné, předplatné, skopové, spropitné, stočné, šampaňské, školné, uzené, vepřové, vodné, výkupné, výživné*; *telecí, hovězí.*

7

Nesklonná neutra

Některá neutra (zpravidla cizího původu) zůstávají ve všech pádech nesklonná: *revma, finále, turné, kupé, safari, gró* (psáno taky *gros*), *menu, derby, mimikry, plus, mínus, know-how* atd. Mezi nesklonná neutra patří i řada proprií jako *Karlsruhe*, *Tennessee*, *Milwaukee*, *Karáčí*, *Sydney*, *Jersey*, *Calgary*, *Berkeley*, *Vichy* aj. Nesklonná jsou i neutrální substantiva domácího původu vytvořená z jiných slovních druhů: *blabla.*

Nejfrekventovanější nesklonná neutrální apelativa: *finále, semifinále, derby, play off / play-off, skóre, turné, angažmá.*

Další frekventovaná nesklonná neutrální apelativa:

(a) zakončená souhláskou: *blues, jidiš, plus, mínus, puzzle* [pazl];

(b) zakončená dvouhláskou: *know-how*;

(c) zakončená samohláskou: *revma, apartmá, bienále, čtvrtfinále, karate, osmifinále, penále, promile, puzzle* [pucle], *rande, akné, filé, foyer, kliše, komuniké, kupé, pyré, reggae, relé, renomé, varieté, želé, alibi, deci, graffiti, chilli/čili, kiwi, krimi, martini, safari, taxi, brandy* (též fem.), *hobby* (psáno i *hoby*), *ragby, sherry* (méně často i fem.), *menu, karílkari, sárí, gró* (psáno i *gros*), *tabu, interview, ragú.*

Nejfrekventovanější nesklonné neutrální proprium: *Los Angeles.*

Poznámky k jednotlivým slovům a skupinám slov:
U neuter zakončených na *-e* někdy (v psaných textech zřídka) a ojediněle i u neuter zakončených na *i* se v Isg. objevuje koncovka *-m* jako u vzoru *stavení*: *skórem*, *promilem*. Např. ve spojení *před finále/finálem* se v psaných textech varianta s koncovkou *-m* vyskytuje v 6 % případů.

Substantivum ***revma*** má v G/D/Lsg. zřídka i tvary podle vzoru *téma*: *léčení revmatu*, v Isg. tvar *s revmatem* převládá.

Slovo ***mimikry*** se někdy užívá jako plurál a pak se skloňuje: Gpl. *mimiker* nebo *mimikrů*, Lpl. *mimikrech*. Podobné je to u substantiva *puzzle*, které se zpravidla užívá jako pl.: *existují i dřevěná puzzle, v dětských puzzle, řešení obtížných logických puzzlů.*

Podstatné jméno ***promile*** se občas objevuje i v ženském rodě (*má v krvi jednu promili*).

Rod: mužský = maskulinum (mask.), ženský = femininum (fem.), střední = neutrum (neut.); **Číslo:** jednotné = singulár (sg.), množné = plurál (pl.); **Pád:** 1 nominativ (N, nom.), 2 genitiv (G, gen.), 3 dativ (D, dat.), 4 akuzativ (A, ak.), 5 vokativ (V, vok.), 6 lokál (L, lok.), 7 instrumentál (I, instr.)

Substantiva ***plus*** a ***mínus*** se užívají i jako maskulina skloňovaná podle vzoru *list*, zvláště ve vazbách jako *jít do plusu, být v plusu, sčítat plusy i mínusy*.

Slovo *foyer* [foaje:] se často skloňuje jako maskulinum podle vzoru *list*: G/D/Lsg. *foyeru* [-je:ru], Isg. *foyerem*.

7.1.7.5 Skloňování názvů párových orgánů těla v plurálu

U jmen označujících párové orgány živého těla, vč. označení orgánů analogických (např. *mechanické ruce, elektronické oči*), se plurálové tvary liší od příslušných vzorů (frekvence dublet v psané češtině viz stupnice popsaná v úvodu k 7.1.7):

pád	*ruce*	*nohy*	*kolena*	*ramena*	*prsy/prsa*	*oči*	*uši*
Gpl.	*rukou* vždy *ruk* ojeď.	*nohou* vždy *noh* ojeď.	*kolen* často *kolenou* někdy	*ramen* zpr. *ramenou zř.*	*prsou* často *prsů* někdy	*očí*	*uší*
Dpl.	*rukám*	*nohám*	*kolenům*	*ramenům*	*prsům* zpr. *prsoum* zř.	*očím*	*uším*
Lpl.	*o rukou* často *o rukách* někdy	*o nohou často* *o nohách* někdy	*o kolenou* vždy *o kolenech* ojed.	*o ramenou* zpr. *o ramenech* zř.	*o prsou zpr.* *o prsech* zř.	*o očích*	*o uších*
Ipl.	*rukama* vždy *rukami* ojed.	*nohama* vždy *nohami* ojed.	*koleny* zpr. *kolenama* zř.	*rameny* vždy *ramenama* ojeď.	*prsy* zpr. *prsama* zř.	*očima*	*ušima*

Plurálové tvary *oči, uši* se ve větě chovají jako feminina: *jejich světlé oči zářily*.

Tvary maskulina *prs* a pomnožného neutra *prsa* v Dpl. a Ipl. nelze v mnohých případech jednoznačně odlišit. O tvaru maskulina lze mluvit tam, kde je explicitně vyjádřena individualita obou orgánů: *znaménko mezi prsy*. Naopak pomnožné neutrum *prsa* lze předpokládat tam, kde zjevně o individualitu orgánů nejde: *padne vypjatými prsy na vodu*. V takových případech se v psané češtině objevuje i tvar *prsama*: *spadl jsem na míč prsama*.

Zdrobněliny jako *ručka, ručička, nožka, nožička*, resp. *očko, očičko, očisko, ouško, ušisko* se i v plurálu skloňují podle vzoru *žena*, resp. *město* (viz 7.1.7.3.1, resp. 7.1.7.4.2), pokud ale označují tělesné orgány, mají i v psané češtině v Ipl. tvary *ručkama, ručičkama, nožkama, nožičkama*, resp. *očkama, očičkama* a často i *očiskama, ušiskama*. U neuter ale alternují koncovky *-ama* a *-y*: převážně *oušky*, někdy *ušisky, očisky*, zřídka *očky, očičky*.

Substantiva neoznačující (aspoň ne primárně) lidské údy, např. *packa, pracka, tlapa, ťapka* apod., mají v Ipl. v psaných textech zpravidla koncovku *-ami*, ale koncovka *-ama* jí konkuruje.

Pro mluvenou češtinu nejsou frekvenční údaje k dispozici; v Ipl. jsou běžné tvary *ramenama, kolenama, prsama*, v Lpl. se vyskytují, zejména na Moravě, i tvary *ramenách* a *kolenách*.

Případný shodný přívlastek má odpovídající koncovku: *bosýma nohama, vyvalenýma očima, oběma dlouhýma ušiskama*, ale i *oběma dlouhými ušisky*.

7.1.7.6 Vokativ

Vokativ je ze všech pádů nejméně frekventovaný v psaných textech, nicméně je pevně zakotvený v mluvené češtině: *Martino, Honzo, Maruško, mami, táto, teto, Micinko, lásko, člověče, vole, ty krávo*! Substantivum ve vokativu je řídícím členem vícečlenného oslovení: *Milá Jiřinko*; *Drahý pane Kolář*; *má úžasná holko!* Tvary Vpl. jsou vesměs shodné s tvary Npl.

V následující tabulce je přehled koncovek ve Vsg. podle jednotlivých vzorů z částí 7.1.7.1 až 7.1.7.4. V tabulce jsou uvedeny i podvzory, které mají odlišný Vsg. než příslušný vzor, a důležité výjimky. Substantiva *Slávia* a *idea* v tabulce reprezentují přechodová feminina mezi vzory *žena* a *duše*.

Koncovka	Vzory (podvzory)	Vzorový příklad	Poznámky
=Nom	vzory a skupiny *soudce, dingo, kníže, duše, paní*, všechny vzory neuter, nesklonná substantiva a adjektivní typy a typy k nim analogické (*Jiří, Henry, Uhde*)	*soudce, Romeo, kníže* *paní, kolegyně* *stavení, město, moře, kuře* *známý, ženská, vrchní* *Jiří*	*soudce*, někdy *soudče* oslovení typu *pane Novák* - viz v dalším
-e	vzory *had* (bez podvzoru *žák*), *génius, list* (bez podvzoru *jazyk*), *cyklus*, podvzor *otec, Slávia*	*hade, génie, otče* *světe, cykle* *Slávie!*	*Petr, vítr – Petře, větře*, ale: *Werner, tábor – Wernere, tábore* *otec – otče*, stejně *švec – ševče*, ale *pane Švec(i)*
-u	podvzory *žák, jazyk*, substantivum *syn*	*žáku, synu* *jazyku*	*člověk – člověče, bůh – bože; syn – synu*, zřídka i *syne*
-i	vzory *muž* (bez podvzoru *otec*), *stroj, píseň, kost*, substantiva *manžel, anděl*	*muži* *stroji* *písni, kosti*	
-o	*táta, žena, idea*	*táto* *ženo, ideo*	*máma/maminka* – často *mami* *babička* – často *babi* *Olga/Olina* – též *Oli/Olí* *táta* – často *tati*

Nominativní tvar ve funkci vokativu:
Ve složeném oslovení muže vokativem *pane* a příjmením, popř. jménem, titulem, hodností, funkcí či rolí (*Novák, Jirka, inženýr, kapitán, profesor, mistr, řidič* apod.), má druhé jméno tvar vokativní nebo nominativní. Nominativní tvar převládá u příjmení v mluvené češtině, nacházíme ho ale i u příjmení v psaných textech: v beletrii a publicistice je poměr typů *pane Novák / pane Nováku* zhruba 1:3. Zřejmý význam má oslovení jako *pane Voskovec*, kdy se ve vokativu tvar příjmení podstatně mění: *pane Voskovče*. Běžné je *pane mistr*, spojení jako *pane inženýr* nebo *pane kapitán* jsou méně obvyklá. Ve specifických vnějších kontextech stojí někdy příjmení v nominativu samostatně: *Kefalín!*

Nominativní tvar je pravidlem ve funkci vokativu substantiva *holka* při neformálním (kontaktním) oslovení ženy, užívaném zejména staršími mluvčími: *Já sem řikala: „Holka, ty máš energie, to je hrozný.“* Existuje i analogické oslovení *teta*. Nacházíme je v beletrii: *Jarmilka se rozkřikuje: „Řek mý mámě: ‚No a co, teta, mám si dát nohu za krk?‘ Řekněte sám, hovoří takhle ženich?“*; v konverzaci je vzácné.

Vokativní tvary pojmenování blízkých osob a osobních (křestních) jmen:
Substantiva *máma* (*maminka*), *babička* a *táta* (*tatínek*) mají pravidelný Vsg. *maminko, mámo, babičko, táto, tatínku*, nicméně častěji se užívají tvary *mami, babi, tati*. Naproti tomu u substantiva *teta* je frekventovanější tvar *teto* než *tetičko* a *teti*. U ženských osobních (křestních) jmen se rovněž vedle pravidelných tvarů někdy prosazují tvary na *-i/í*: k Nsg. *Olga, Olina* je Vsg. *Olino* a z toho pravděpodobně zkrácením *Oli/Olí*, podobně *Jana, Janina,*

Rod: mužský = maskulinum (mask.), ženský = femininum (fem.), střední = neutrum (neut.); **Číslo:** jednotné = singulár (sg.), množné = plurál (pl.); **Pád:** 1 nominativ (N, nom.), 2 genitiv (G, gen.), 3 dativ (D, dat.), 4 akuzativ (A, ak.), 5 vokativ (V, vok.), 6 lokál (L, lok.), 7 instrumentál (I, instr.)

Janička – Vsg. *Jano*, *Janino*, *Janičko*, zkráceně *Jani*, *Blanka*, *Blanička* – Vsg. *Blani*, analogicky *Alena*, *Ála* – *Ali/Alí*, *Tereza* – *Tery*, *Pavla/Pavlínka* – *Pavlí/Pavli* atd., a někdy (ale vcelku zřídka) i u mužských jmen: *Pepík/Pepíček* – *Pepí*, *Pavlíček* – *Pavlí*, analogicky *Lukáš* – Vsg. *Luky* aj. Vokativ na *-i* (popř. *-í*) pak proniká i do jiných pádů (viz nesklonná feminina v 7.1.7.3.5).

Užívání vokativu substantiv označujících neživé entity:
Kolektiva, jejichž prvky jsou lidé, jsou užívána ve vokativu stejně často jako plurál podstatných jmen označujících osoby: *Urozené dámy, vysoká šlechto, důstojný klére, počestní a pilní měšťané! Slavný soude! Vážená redakce. Vstávat, bando líná! Mezinárodní olympijský výbore, bravo! Národe český! Můj lide! Prapore, zastavit!* Jako kolektiva můžeme intepretovat i jména *zákon*, *stát* a *město* v následujících příkladech z publicistiky: *Zákone, ustup po dobrém. Státe či město, zatřes měšcem!* Poměrně častý je i vokativ substantiva *svět*, zvláště ve zvolání *světe, div se!* Jinak se vokativ označení neživých entit vyskytuje ojediněle, a to především ve slovesné tvorbě: *Chraňte ho, břečťane a vápno, před větrem úsvitu … Vědoucí vědo, krasný výtvore lidí! Proč skučíš, větře, v noční čas?*

Poznámky ke skupinám slov a jednotlivým slovům:
Ke střídání kmenového *e* s nulou (tj. k vynechávání *e*) před kmenovou finálou u některých substantiv vzorů *had*, *muž*, *list*, *stroj* a *píseň* dochází i ve vokativu: *Karel* – Vsg. *Karle*, *Radek* – Vsg. *Radku*, *vánek* – Vsg. *vánku*, *píseň* – Vsg. *písni*. U substantiv podvzoru *otec* se navíc mění i kmenová finála: *otec – otče*, *vyslanec – vyslanče* atd.

Ke změně finály dochází rovněž u substantiv maskulinních vzorů *had* a *list* zakončených souhláskou *-r*, které předchází jiná souhláska: *Petr – Petře*, *vítr – větře*. Toto pravidlo nefunguje stoprocentně u příjmení, u nichž se může objevit i tvar s nezměněnou finálou (*Jágr – Jágře* i *Jágre*). Pokud je před finálou *-r* vokál, ke změně nedochází: *autor – autore*, *Wagner – Wagnere*, *tábor – tábore*.

Poznámky k jednotlivým substantivům:
Jména ***B/bůh*** a ***člověk*** mají Vsg. *B/bože*, resp. *člověče*. Ojediněle se koncovka *-e* může vyskytnout jako příznaková (archaická) i u některých dalších jmen podvzoru *žák*: *nešťastníče*, *poutníče*.

Substantivum ***pán*** má ve Vsg. tvar *pane*, substantivum ***syn*** má Vsg. *synu*, jen velmi zřídka *syne*.

Substantiva ***manžel*** a ***anděl*** mají ve Vsg. tvar podle vzoru *muž*: *manželi, resp. anděli*.

7.2 PŘÍDAVNÁ JMÉNA (ADJEKTIVA)

7.2.0 Obecná charakteristika přídavných jmen

Přídavná jména (adjektiva) vyjadřují vlastnosti substancí, tj. osob, zvířat a neživých jevů. Jsou to ohebná plnovýznamová slova, která ve větě plní funkci shodného přívlastku nebo jmenné části přísudku, případně doplňku. Adjektivum může být dál rozvíjeno především příslovcem.

Drtivá většina přídavných jmen je odvozená; z podstatných jmen (*vlčí, maminčino, důvěryhodná*), ze sloves (*nesoucí, zbylý, nalezené*), z adjektiv (*malilinká, sebelepší*) nebo z jiných slovních druhů (zájm. *totéž* > *totožný*; adv. *dnes* > *dnešní*), viz kap. 6. Některá adjektiva jsou ale (podobně jako jiná slova) z hlediska současné češtiny neodvozená, jejich význam je třeba se naučit. Neodvozená adjektiva obvykle patří mezi ta nejfrekventovanější, větší část se řadí do první tisícovky nejčastějších adjektiv.

Následující seznam cca 200 přídavných jmen zahrnuje většinu z hlediska současné češtiny neodvozených adjektiv: *běžný, bílý, blbý, bledý, blízký, bohatý, bosý, celý, cizí, časný, černý, čerstvý, červený, četný, čistý, daleký, dávný, divný, divoký, dlouhý, dobrý, drahý, dravý, drobný, drsný, důkladný, důležitý, důstojný, hezký, hladký, hloupý, hluboký, hnědý, hodný, holý, horký, hořký, hotový, hovězí, hrdý, hrozný, hrubý, hubený, hustý, chudý, churavý, chytrý, jemný, jiný, jistý, každý, krátký, krušný, krutý, křehký, kulatý, kyselý, laciný, lačný, laskavý, lehký, levný, levý, lhostejný, malý, marný, měkký, milý, mladý, modrý, mohutný, mokrý, moudrý, možný, mrtvý, náhlý, nahý, němý, nesmírný, nízký, nový, nutný, opatrný, ostrý, ošklivý, patrný, pěkný, pestrý, pěší, pevný, plachý, plný, plochý, poctivý, pomalý, povinný, pravý, prázdný, prostý, prudký, pružný, přesný, příbuzný, příjemný, přímý, přísný, příští, pyšný, rád, raný, rovný, rozličný, rozmanitý, rudý, různý, rychlý, ryzí, sám, schopný, skromný, skvělý, slabý, sladký, slaný, slepý, slušný, smělý, smutný, snadný, soukromý, správný, stálý, starý, statečný, stejný, strašný, strmý, stručný, střízlivý, studený, suchý, surový, svatý, světlý, svěží, syrový, sytý, šedý/šedivý, šikovný, širý, špatný, šťastný, štědrý, štíhlý, tajný, těhotný, tenký, teplý, těsný, těžký, tichý, tlustý, trapný, tuhý, tvrdý, ubohý, umělý, upřímný, úzký, valný, vážný, velký/veliký, věrný, veřejný, veselý, vlídný, volný, výborný, vysoký, výtečný, vzácný, zdatný, zdravý, zelený, zlý, značný, zřejmý, zvědavý, žhavý, živý, žlutý.*

Víceslovné jednotky (viz 7.0.4) v oblasti adjektiv jsou často tvořeny spojením adjektiva s příslovcem, které původní význam přídavného jména zpřesňuje: *blankytně modrý, kaštanově hnědý, smaragdově zelený, uhlově černý* apod. Jiným způsobem tvoření víceslovných adjektiv je ustálené používání syntaktických vazeb (přívlastku neshodného, předmětu, příslovečného určení apod.): *(dveře) otevřené dokořán, (otec byl) jako vyměněný, zbrusu nový (klobouk), dobře míněná (rada), nic neříkající (název), nic netušící (sousedi)* apod. Adjektivní spojení jsou často také součástí složitějších víceslovných názvů nebo termínů: *památkově chráněný (objekt), vysokoškolsky vzdělaný (člověk), objektově orientovaný (programovací jazyk)* ad.

7.2.1 Gramatické kategorie přídavných jmen: jmenný rod, číslo, pád; stupňování

Přídavná jména vyjadřují stejné gramatické kategorie jako jména podstatná, tedy jmenný rod, číslo a pád (viz 7.1.1). V syntaktické funkci shodného přívlastku a ve jmenné části přísudku se ve všech těchto kategoriích shodují s podstatným jménem, ke kterému se vztahují. Jde o syntaktický vztah, který se nazývá mluvnická shoda (kongruence, viz 8.2).

Adjektiva někdy ve větě zastupují podstatné jméno, které je z věty vypuštěno (elipsa), ve funkci podmětu nebo předmětu: *Byli tam však i **jiní**, kteří seděli se skousnutými rty.* Rod, číslo a pád přídavného jména se shodují s podstatným jménem i v případě, že je z věty vypuštěno. *Byli tam však i jiní (lidé), kteří seděli se skousnutými rty.*

Skloňování: složené (*mladý, jarní*), jmenné (*schopen*), smíšené (*otcův, matčin*); Stupně: (1) = pozitiv, (2) = komparativ, (3) = superlativ

Podobně jako ostatní slova shodující se se substantivem (tj. některé číslovky a zájmena) mohou mít adjektiva původní duálové tvary (viz 3.3.6) v instrumentálu plurálu u substantiv párových, např. *velkýma očima, malýma rukama*; tyto tvary se užívají (zejména v mluvené češtině) i v plurálovém významu u substantiv nepárových (*s mladejma klukama, s cizíma lidma*).

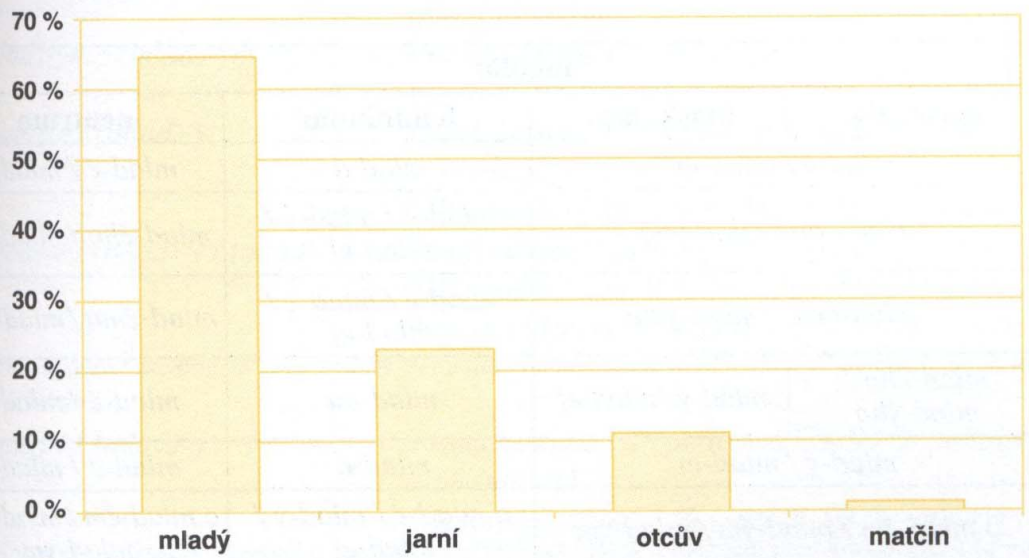
Za gramatickou kategorii vyjadřující míru vlastnosti označované přídavným jménem zde považujeme i stupňování. Zařazení stupňování mezi gramatické kategorie je předmětem diskuze (viz 7.0).

7.2.2 Druhy skloňování

Přídavná jména mají tři druhy skloňování: složené, jmenné a smíšené. Nejčastější jsou **tvary složené** neboli **dlouhé**, vedle nich mají některá adjektiva tzv. tvary **krátké** (jmenné), které vznikly z původního, dnes už jen zčásti dochovaného a málo frekventovaného jmenného (substantivního) skloňování. Složené skloňování lze dál rozlišit na skloňování tvrdé se vzorem *mladý* a měkké se vzorem *jarní*. **Skloňování smíšené** mají pouze přivlastňovací přídavná jména: přivlastňování mužské osobě má vzor *otcův* a přivlastňování osobě ženské vzor *matčin*.

Názvy jednotlivých druhů adjektivního skloňování jsou motivovány historicky. Dochované tvary **krátké** (jmenné) jsou formálně shodné s tvary substantiv vzorů *had, žena* a *město*. **Složené skloňování** je založeno na původním spojení jmenných tvarů s tvary odkazovacího zájmena *jь, ja, je*, které se změnilo na dnešní zakončení *-ý/ej, -á, -é/ý*, příp. *-í*. Odtud pochází i označení tvary dlouhé oproti tzv. krátkým jmenným tvarům. **Smíšené skloňování** odvozuje svůj název od faktu, že se skládá jak z tvarů jmenných, tzn. formálně shodných se substantivy (všechny tvary singuláru kromě Isg. a taky Npl. a Apl.), tak z tvarů složených (ostatní pády; u Gsg./Asg. muž. (živ.) a u Gpl. – Ipl. tvrdé deklinace jsou v mluvené češtině častější složené tvary na *-ýho, -ýmu, -ejch, -ý, -ejm, -ejma*).

Počet slov skloňovaných podle jednotlivých vzorů není stejný. Zdaleka nejvíc přídavných jmen se skloňuje podle vzoru *mladý*.

Obr. 7.7: Procentní zastoupení jednotlivých způsobů skloňování adjektiv v psaných textech.

Necelou tisícinu adjektiv vzoru *mladý* tvoří jmenné tvary.

7.2.2.1 Složené skloňování adjektiv

V převládajícím složeném skloňování lze rozlišit dva typy: se skloňováním tvrdým podle vzoru *mladý* (dále jen **tvrdá přídavná jména**) a se skloňováním měkkým podle vzoru *jarní* (dále jen **měkká přídavná jména**).

Tvrdá přídavná jména (vzor *mladý*)

Tvrdá přídavná jména mají v prvním pádu jednotného čísla příponu *-ý/-ej, -á* nebo *-él-ý: dobrý/ej, velká, holé/ý*. Mezi tato přídavná jména patří všechna adjektiva původní, neodvozená (s několika výjimkami jako *cizí*), např. *mladý, dobrý, dlouhý, levný, hezký*, ale i většina adjektiv odvozených: *dřevěný, papírový, šumavský, českoněmecký, autorský, mateřský, minulý, uražený, poslušný, odnesený*.

Tvrdé adjektivní skloňování mají i některá substantivizovaná adjektiva: *známá, hajný, nemocná, kolínská, vepřové, vstupné*, nebo některá vlastní jména osobní a zeměpisná: *Novotný, Novotná, Nováková, Dubá, Jablonné*. Tento typ skloňování se uplatňuje i u několika zájmen: *který, takový, můj* apod. (viz 7.3), a u řadových, násobných a druhových číslovek: *druhý, čtvrtý, několikátý, dvojitý, paterý* (viz 7.4).

V psaném a mluveném textu se na většině českého jazykového území používají výrazně odlišné sady tvarů tvrdého adjektivního skloňování. Tvrdá adjektiva jsou proto spolehlivým ukazatelem při zjišťování, zda je text primárně mluvený, nebo primárně psaný. Jednotlivé tvary a jejich frekvence v psané a mluvené češtině jsou vyznačeny a případně komentovány v další části kapitoly.

Nejčastější tvrdá přídavná jména: *velký, nový, celý, jiný, český, dobrý, malý, vysoký, starý, možný, mladý, jediný, různý, dlouhý, stejný, známý, evropský, americký, důležitý, určitý, bílý, jistý, plný, lidský, politický, podobný, černý, špatný, jednotlivý, současný, silný, německý, těžký, světový, veřejný, krásný, nutný, nízký, bývalý, takzvaný, jasný, pražský, významný, společný, vhodný, schopný, svatý, minulý, pravý, spojený, široký, krátký, mnohý, městský, celkový, blízký, mrtvý, skutečný, zajímavý, francouzský, technický, správný, červený, bezpečný, obrovský, volný, britský, šťastný, jednoduchý, ekonomický, zelený, vojenský, běžný, čistý, rychlý, otevřený, živý.*

	Singulár			
Pád	**mask. živ.**	**mask. než.**	**femininum**	**neutrum**
Nom	*mlad-ý / mlad-ej*		*mlad-á*	*mlad-é / mlad-ý*
Gen	*mlad-ého / mlad-ýho*		*mlad-é / mlad-ý / mlad-ej*	*mlad-ého / mlad-ýho*
Dat	*mlad-ému / mlad-ýmu*		*mlad-é / mlad-ý / mlad-ej*	*mlad-ému / mlad-ýmu*
Ak	*mlad-ého / mlad-ýho*	*mlad-ý / mlad-ej*	*mlad-ou*	*mlad-é / mlad-ý*
Vok	*mlad-ý / mlad-ej*		*mlad-á*	*mlad-é / mlad-ý*
Lok	o *mlad-ém / mlad-ým / mlad-ym*		*o mlad-é / mlad-ý / mlad-ej*	*o mlad-ém / mlad-ým / mlad-ym*
Inst	*mlad-ým / mlad-ym*		*mlad-ou*	*mlad-ým / mlad-ym*

Skloňování: složené (*mladý, jarní*), jmenné (*schopen*), smíšené (*otcův, matčin*); Stupně: (1) = pozitiv, (2) = komparativ, (3) = superlativ

	Plurál			
Pád	mask. živ.	mask. než.	femininum	neutrum
Nom	*mlad-í / mlad-ý*	*mlad-é / mlad-ý*	*mlad-é / mlad-ý*	*mlad-á / mlad-ý*
Gen	*mlad-ých / mlad-ejch*			
Dat	*mlad-ým / mlad-ejm*			
Ak	*mlad-é / mlad-ý*			*mlad-á / mlad-ý*
Vok	*mlad-í / mlad-ý*	*mlad-é / mlad-ý*	*mlad-é / mlad-ý*	*mlad-á / mlad-ý*
Lok	o *mlad-ých / mlad-ejch*			
Inst	*mlad-ými / mlad-ýma / mlad-ejma*			

Poznámky k jednotlivým tvarům tvrdých přídavných jmen:

Podrobné údaje o tvarech v mluvené češtině na Moravě a ve Slezsku nejsou k dispozici; tvary jako *mladej, mladýho,* Npl. *mladý* tam nejsou tak časté jako v Čechách, tvary jako *mladejch, mladejma* jsou ještě vzácnější.

(mlad)-ý / (mlad)-ej Psaná čeština: 98 % *(mlad)ý*, 2 % *(mlad)ej*
Mluvená čeština: 9 % *(mlad)ý*, 91 % *(mlad)ej*

Přesné údaje o podobách užívaných na Moravě nejsou k dispozici. V oblasti středomoravské (hanácké) se v mluvené češtině setkáme s tvarem *mladé* (pro Nsg. mask. živ. – *mladé člověk*), v oblasti východomoravské jsou obvyklejší tvary shodné s psanou podobou češtiny a na severu Moravy, ve slezské oblasti, dochází ke krácení samohlásek.

(mlad)-ého / (mlad)-ýho Psaná čeština: 98 % *(mlad)ého*, 2 % *(mlad)ýho*
Mluvená čeština: 6 % *(mlad)ého*, 94 % *(mlad)ýho*

(mlad)-ému / (mlad)-ýmu Psaná čeština: skoro vždycky *(mlad)ému*
Mluvená čeština: 7 % *(mlad)ému*, 93 % *(mlad)ýmu*

(mlad)-ém / (mlad)-ym / (mlad)-ým Psaná čeština: převažuje *(mlad)ém*
Mluvená čeština: 6 % *(mlad)ém*, 94 % *(mlad)ym*, příp. *(mlad)ým*

(mlad)-ým / (mlad)-ym Psaná čeština: jen *(mlad)ým*
Mluvená čeština: 21 % *(mlad)ým*, 79 % *(mlad)ym*

(mlad)-é / (mlad)-ý Psaná čeština: N/Asg. neutra 99 % *(mlad)é*, 1 % *(mlad)ý*
Mluvená čeština: 8 % *(mlad)é*, 92 % *(mlad)ý*

(mlad)-é / (mlad)-ý / (mlad)-ej Psaná čeština: G/D/Lsg. fem. výrazně převládá *(mlad)é*
Mluvená čeština: 8 % *(mlad)é*, 89 % *(mlad)ý*, 3 % *(mlad)ej* (bez nářečí)

V jihozápadočeské oblasti Gsg. fem. 8 % *mladé*, 92 % *mladý*; D/Lsg. fem. 8 % *mladé*, 58 % *mladý*, 34 % *mladej*

(mlad)-í / (mlad)-ý Psaná čeština: N/Vpl. mask. živ. 99 % *(mlad)í*, 1 % *(mlad)ý*
Mluvená čeština: 7 % *(mlad)í*, 93 % *(mlad)ý*

V Npl. rodu mužského životného dochází u tvrdých souhlásek k měkčení před koncovým *-í* (d→ď *mladí*, t→ť: *prostí*, n→ň: *hodní*, r→ř: *dobří*, k→c: *vysocí*, h→z: *ubozí*, ch→š: *tiší*), případně se mění celá souhlásková skupina (ský→ští: *městští*, cký→čtí: *liberečtí*, čký→čcí: *maličcí*). Pokud koncovému *-í* předchází obojetná souhláska (např. *milí, noví*), splývají v mluvené češtině obě podoby.

(mlad)-é / (mlad)-ý	Psaná čeština: N/A/Vpl. muž. neživ. a fem. a Apl. mask. živ. převažuje *(mlad)é*, jen výjimečně *(mlad)ý* Mluvená čeština: 4 % *(mlad)é*, 96 % *(mlad)ý*
(mlad)-á / (mlad)-ý	Psaná čeština: N/Apl. neutra 99 % *(mlad)á*, 1 % *(mlad)ý* Mluvená čeština: 8 % *(mlad)á*, 92 % *(mlad)ý*
(mlad)-ých / (mlad)-ejch	Psaná čeština: G/Lpl. převažuje *(mlad)ých* Mluvená čeština: 25 % *(mlad)ých*, 75 % *(mlad)ejch*
(mlad)-ým / (mlad)-ym / (mlad)-ejm	Psaná čeština: Dpl. převažuje *(mlad)ým* Mluvená čeština: 75 % *(mlad)ejm*, 25 % *(mlad)ým*, příp. méně často *(mlad)ym*
(mlad)-ými / (mlad)-ýma / (mlad)-ejma	Psaná čeština: Ipl. převažuje *(mlad)ými*, jen výjimečně *(mlad)ejma* Mluvená čeština: 84 % *(mlad)ejma*, 8 % *(mlad)ými*, 8 % *(mlad)ýma*

V Ipl. u pův. duálových tvarů (viz 7.2.1) v psané češtině převažuje *mladýma (očima)*, tvar *mladejma* se vyskytuje jen výjimečně. Naopak je běžný pro vyjádření Ipl. v mluvené češtině.

Poznámky k jednotlivým adjektivům podle vzoru *mladý*:

velký / veliký	Psaná čeština: 94 % *velký*, 6 % *veliký*
(ve všech tvarech)	Mluvená češtiny: 87 % *velký*, 13 % *veliký*
šedivý / šedý	Psaná čeština: 61 % *šedý*, 39 % *šedivý*
(ve všech tvarech)	Mluvená čeština: 43 % *šedý*, 57 % *šedivý*

Měkká přídavná jména (vzor *jarní*)

Měkká přídavná jména mají v nominativu singuláru ve všech rodech příponu *-í*: *hlavní, další, stojící, cizí, krokodýlí.*

Mezi měkká adjektiva patří většinou adjektiva odvozená, nepůvodní. Řadí se sem mimo jiné všechna adjektiva odvozená z přechodníků přítomných či minulých: *myslící, nesoucí, odstoupivší*, adjektiva zakončená na *-cí*: *kropicí, lepicí, házecí*, nebo adjektiva druhově přivlastňovací odvozená od názvů zvířat: *psí, kočičí, lví.* Mezi měkkými adjektivy najdeme jen málo neodvozených adjektiv: *cizí, ryzí.*

K měkkým přídavným jménům taky patří všechny tvary stupňované (komparativy a superlativy): *lepší, krásnější, lehčí, nejdelší, nejhlubší*, ačkoli většina stupňovaných adjektiv patří v 1. stupni mezi tvrdá adjektiva.

Měkké adjektivní skloňování mají i substantivizovaná adjektiva: *účetní, domácí, vedoucí, studující*, dokonce i některá substantiva, která z adjektiv odvozená nejsou: *rukojmí, krejčí.* Stejně tak mají měkké adjektivní tvary i některá jména vlastní: *Tachecí, Hořejší* (viz např. 7.1.7.3.5). Měkké adjektivní tvary najdeme taky u zájmen, např. *čí, její* (viz 7.3), nebo u některých číslovek řadových či druhových: *první, tisící, dvojí, trojí* (viz 7.4).

Nejčastější měkká přídavná jména: *další, poslední, vlastní, hlavní, ostatní, státní, základní, národní, sociální, pracovní, zvláštní, životní, obchodní, domácí, finanční, mezinárodní, místní, osobní, příští, střední, moderní, zahraniční, vnitřní, právní, stavební, původní, dnešní, následující, letošní, kulturní, cizí, konkrétní, dopravní, západní, policejní, tradiční, hudební, severní, jižní, speciální, televizní, noční, předchozí, zdravotní, normální, přední, informační, horní, vládní, budoucí, vodní, východní, vnější, bezpečnostní, boží, pozdní, přírodní, zadní, kvalitní, sportovní, generální, soudní, dosavadní, letní, vedoucí, duchovní, zdejší, volební, oficiální.*

Nejčastější komparativy a superlativy: *(nej)větší, (nej)lepší, (nej)vyšší, (nej)menší, (nej)starší, (nej)horší, (nej)nižší, (nej)mladší, (nej)důležitější, (nej)bližší* ad.

Skloňování: složené (*mladý, jarní*), jmenné (*schopen*), smíšené (*otcův, matčin*); Stupně: (1) = pozitiv, (2) = komparativ, (3) = superlativ

	Singulár			
Pád	**maskulinum živ.**	**maskulinum než.**	**femininum**	**neutrum**
Nom	*jarn-í*			
Gen	*jarn-ího*		*jarn-í*	*jarn-ího*
Dat	*jarn-ímu*		*jarn-í*	*jarn-ímu*
Ak	*jarn-ího*	*jarn-í*	*jarn-í*	*jarn-í*
Vok	*jarn-í*			
Lok	*o jarn-ím*		*o jarn-í*	*o jarn-ím*
Inst	*jarn-ím*		*jarn-í*	*jarn-ím*

	Plurál			
Pád	**maskulinum. živ.**	**maskulinum než.**	**femininum**	**neutrum**
Nom	*jarn-í*			
Gen	*jarn-ích*			
Dat	*jarn-ím*			
Ak	*jarn-í*			
Vok	*jarn-í*			
Lok	*o jarn-ích*			
Inst	*jarn-ími / jarní-ma*			

Poznámky k jednotlivým tvarům měkkých přídavných jmen:

(jarn)-ími / (jarn)-íma Psaná čeština: Ipl. všech rodů převážně *(jarn)ími*
Mluvená čeština: 88 % *(jarn)íma*, 12 % *(jarn)ími*

Tvar Ipl. v původních duálových tvarech (viz 7.2.1) měkkých přídavných jmen je v psané češtině formálně shodný s tvarem plurálu převládajícím v mluvené češtině (*gazelíma očima*).

7.2.2.2 Jmenné skloňování adjektiv

Jmenné (tzv. krátké) tvary dnes existují už jen u zhruba 60 adjektiv s tvrdým typem skloňování, většinou jde o adjektiva původní s kmenem zakončeným na *-n*, *-v* nebo *-t*. Ve větě se obvykle vztahují k substantivům označujícím živé osoby (kromě velmi frekventovaných tvarů Nsg. neut. jako *možno, nutno*).

Ve větě obvykle plní funkci jmenné části přísudku, ve většině případů se tedy pojí se slovesem *být*. Výjimečně se jmenné tvary spojují i s jinými slovesy, např. *cítit se, připadat si, zdát se, zůstat*: *Po pěti minutách se cítila* ***schopna*** *postavit na nohy. Mitsubishi zůstane i nadále* ***schopen*** *konkurence.* Ojedinělé akuzativní tvary jmenného skloňování se zase obvykle pojí se slovesem *mít*: *Měla jsem* ***připravenu*** *celou řadu příkladů. Za necelých pět let měli* ***hotovu*** *letištní plochu.* V těchto případech plní jmenné tvary ve větě funkci doplňku (viz 8.3).

Některé jmenné tvary (*možno, nutno, lhostejno, vhodno, obtížno, těžko, zbytečno, přípustno, záhodno*) jsou v jiných koncepcích zařazovány mezi modální adverbia (viz 7.6.3). O tom, že jde o jmenné tvary přídavných jmen, však svědčí jejich časté zaměňování za dlouhé adjek-

tivní tvary, obzvlášť v mluvené řeči: *není možno určit* × *není možné napodobit* × *není možný dostat, je nutno střílet na jistotu* × *je nutné pomáhat zákonu* × *je nutný zapojit se do života* apod.

Téměř ke každému krátkému tvaru existuje příslušný tvar dlouhý. V tomto ohledu se liší pouze nejčastější (ale výjimečný) jmenný tvar *rád* a všechny jeho varianty (např. *ráda, rádi,* ale i *nerad*). Mnohdy však k sobě tvary krátké a dlouhé patří pouze formálně, protože význam jmenného tvaru se osamostatnil: *hodný člověk* × *jsem hoden tvé důvěry, mocný král* × *nebyl mocen slova*; i v původním významu se pak může vyskytnout složený tvar: *jsem hodný tvé důvěry, nebyla mocná slova*; ten se užívá i v pádech, pro které krátký tvar neexistuje (*pošli to všem hodným důvěry*).

Do dnešní doby se v češtině zachoval už jen zbytek jmenných tvarů, především Nsg. a Npl. všech tří rodů. Zcela výjimečně jsou zachovány i tvary akuzativní. Co do frekvence jsou vůbec nejčastější tvary Nsg. mask., těsně následují tvary Nsg. neutra (především díky velmi frekventovaným tvarům *možno* a *nutno*).

Používané jmenné tvary adjektiv (uvádíme pouze tvary v maskulinu sg.; řazeno podle frekvence): *sám* (viz níže), *rád* (viz níže), *schopen, jist, znám, ochoten, spokojen, povinen, vědom, přítomen, šťasten, vinen, nemocen, pln, spjat, hoden, dlužen, roven, nevinen, podoben, neschopen, mlád, vděčen, prost, věren, osamocen, ženat, nápomocen, nepřítomen, nešťasten, účasten, poslušen, svoboden, mocen, smuten, syt, samoten, bohat, napjat, chud, unešen, čist, platen, povděčen, zjeven, nepodoben, odpověden, kliden, podroušen, uvozen, přešťasten, silen, přístupen, zodpověden, bezpečen, prázden, pyšen, bezmocen.*

Jmenné tvary adjektiv, které se vyskytují jen ve středním rodě: *možno, nutno, vhodno, obtížno, těžko, záhodno, patrno, radno, vidno.*

	Singulár		
Pád	**maskulinum živ.**	**femininum**	**neutrum**
Nom	*schopen-Ø znám-Ø*	*schopn-a, znám-a*	*schopn-o, znám-o*
Gen	–	–	–
Dat	–	–	–
Ak	(*schopn-a, znám-a*)	(*schopn-u, znám-u*)	(*schopn-o, znám-o*)
Vok	–	–	–
Lok	–	–	–
Inst	–	–	–

	Plurál		
Pád	**maskulinum živ.**	**femininum**	**neutrum**
Nom	*schopn-i, znám-i*	*schopn-y, znám-y*	*schopn-a, znám-a*
Gen	–	–	–
Dat	–	–	–
Ak	(*schopn-y, znám-y*)	(*schopn-y, znám-y*)	(*schopn-a, znám-a*)
Vok	–	–	–
Lok	–	–	–
Inst	–	–	–

Skloňování: složené (*mladý, jarní*), jmenné (*schopen*), smíšené (*otcův, matčin*); Stupně: (1) = pozitiv, (2) = komparativ, (3) = superlativ

Ve všech existujících tvarech jmenné deklinace se zakončení shoduje s příslušnými tvary nejčastějších podstatných jmen (vzory *had, žena, město*). Krátké podoby mají i odpovídající tvary přivlastňovacích přídavných jmen (smíšené skloňování, *bratrův, sestřin*, viz 7.2.2.3).

Zvláštní případy adjektiv se jmenným skloňováním

Slovo s jmennými tvary *rád, ráda, rádo, rádi, rády* (s negativním protějškem *nerad* ve všech tvarech) je vůbec nejčastějším zástupcem jmenného skloňování. Je výjimečné tím, že k němu neexistuje odpovídající dlouhý tvar, a také tím, že se jako jediný jmenný tvar stupňuje. Stupňované tvary mají formu příslovcí: *rád – raději/radši – nejraději/nejradši*. Stupňování ho tedy spojuje s příslovci, mezi která je někdy řazeno. Oproti příslovcím ale vyjadřuje mluvnické kategorie adjektiv (pád, číslo a rod). Ve větě funguje většinou jako součást frazémového slovesa *mít rád* nebo *být rád* (viz 7.5). Pokud se toto adjektivum pojí s jinými slovesy, bývá tradičně interpretováno jako doplněk.

Poznámky ke stupňovaným tvarům adjektiva *rád*:

raději / radši	Psaná čeština: *raději* 71 %, *radši* 29 %
	Mluvená čeština: výhradně *radši*
nejraději / nejradši	Psaná čeština: *nejraději* 71 %, *nejradši* 29 %
	Mluvená čeština: výhradně *nejradši*

Frekventované slovo *sám, sama, samo, sami, samy* má několik různých významů: *přijdu na to sám* (tzn. „bez pomoci"), *šla do kina sama* (tzn. „jediná"), *sám otec se toho bál, (ty) sama vidíš, že to tak nejde* (tzn. „dokonce i"). Slovo *sám* ve významu „bez pomoci" řadíme mezi adjektiva (adj. se jmenným skloňováním), ve významu „jediný/á/é" mezi číslovky (viz 7.4.1) a ve významu „dokonce i", který vyjadřuje postoj, jde o částici (viz 7.9.1). Na rozdíl od adjektiva *rád* nemá slovo *sám* záporné protějšky a nedá se ani stupňovat. Odpovídající dlouhý tvar *samý/lej* se významově odlišuje od tvaru krátkého: *lidé tam říkali samé hezké věci* (tzn. „jenom").

Výraz *ten samý/ta samá/to samé* konkuruje (zvlášť v mluvené češtině) zájmenu *tentýž*: *to je to samý, všude mi řekli to samé, vnucuje to furt těm samejm* (viz 7.3.2.3).

7.2.2.3 Smíšené skloňování adjektiv. Přivlastňovací přídavná jména

Smíšené skloňování mají pouze **přivlastňovací přídavná jména**; jeho název je odvozen od skutečnosti, že jeho tvary mají zčásti koncovky složeného skloňování a zčásti koncovky skloňování jmenného (podle substantivních vzorů *had, žena, město*).

Přivlastňovací přídavná jména vyjadřují **individuální přivlastňování** (např. *maminčina kniha, autorovo právo, vlkův zub, ještěrčin ocas*), tj. že něco je vlastnictvím konkrétní osoby či zvířete. Sémanticky se tedy odlišují od složených adjektiv, která mají význam **druhového přivlastňování** (*mateřská láska, autorské právo, vlčí zub, ještěrčí ocas*).

Smíšené tvary jsou vždy odvozeny ze substantiv, a to jen ze substantivních základů označujících osobu nebo i zvíře rodu mužského (vzor *otcův, -ova, -ovo*) a ženského (vzor *matčin, -a, -o*), nikoli středního. Může jít jak o obecná, tak i o vlastní jména (*autorův, královnin* i *Karlův, Helenin*). Přivlastňování mužské osobě (vzor *otcův*) je přitom zhruba desetkrát častější než přivlastňování osobě ženské (vzor *matčin*).

Uplatnění přivlastňovacího adjektiva někdy brání syntaktické nebo jiné podmínky, např. pokud je řídící podstatné jméno dále rozvito: *ženina vůle* ale *vůle jeho ženy*, *kastelánův syn* ale *syn zámeckého kastelána*, nebo je v plurálu: *se souhlasem pánů se stal králem*. Jindy vůbec nelze vytvořit odpovídající přivlastňovací tvar, např. z vlastních jmen zakončených na *-ý/-(ov)á*, např. *Janský, Novotná, Horáková*, či z apelativ (obecných jmen) ženského rodu se zakončením na *-ice*, jako *kadeřnice, krasavice, sestřenice*. Ve všech těchto případech je pak k naznačení individuálního přivlastňování obvyklé užití **genitivu přivlastňovacího**: ***Janského*** *ulice, náměstí (Milady)* ***Horákové****, dům* ***sestřenice****; manžel naší* ***dcery****, přítel nynějšího* ***prezidenta***.

Genitiv přivlastňovací lze ale použít i v případech, kdy je možné vytvořit přivlastňovací adjektivum: *schopnost Zuzky přijímat věci tak, jak jsou*. To platí častěji pro přivlastňování ženské osobě.

V mluvené řeči jsou obvyklé i složené tvary ve významu přivlastňovacích adjektiv v nepřímých pádech, zvláště v Gsg., příp. Lsg. všech rodů, např. *z Kaprový ulice, vo Katčiným kole*; někdy se užívají i v N a Asg. neutra, např. *máminý pero*.

Nejčastější přivlastňovací přídavná jména – přivlastňování mužské osobě: *otcův, autorův, prezidentův, manželův, králův; Karlův, Masarykův, Kristův, Ježíšův, Zemanův, Klausův, Havlíčkův, Nobelův, Stalinův, Bachův, Benešův, Hitlerův, Bushův, Smetanův, Einsteinův*.

Nejčastější přivlastňovací přídavná jména – přivlastňování ženské osobě: *matčin, maminčin, ženin, babiččin, dívčin, královnin, manželčin, mámin, dceřin, sestřin, zpěvaččin, princeznin; Janin, Dianin, Mariin, Annin, Libušin, Sophiin, Helenin, Evin*.

7

	Singulár			
Pád	**mask. živ.**	**mask. než.**	**femininum**	**neutrum**
Nom	*otcův-Ø* *matčin-Ø*		*otcov-a* *matčin-a*	*otcov-o* *matčin-o*
Gen	*otcov-a / otcov-ýho* *matčin-a / mámin-ýho*		*otcov-y / otcov-ý* *matčin-y / mámin-ý*	*otcov-a / otcov-ýho* *matčin-a / mámin-ýho*
Dat	*otcov-u (/ otcov-ýmu)* *matčin-u (/ mámin-ýmu)*		*otcov- ě (/ otcov-ý)* *matčin-ě (/ mámin-ý)*	*otcov-u (/ otcov-ýmu)* *matčin-u (/ mámin-ýmu)*
Ak	*otcov-a (/ otcov-ýho)* *matčin-a (/ mámin-ýho)*	*otcův* *matčin*	*otcov-u* *matčin-u*	*otcov-o* *matčin-o*
Vok	jako nom.			
Lok	*o otcov-ě / otcov-u / otcov-ým* *o matčin-ě / mámin-ým*		*o otcov-ě / otcov-ý* *o matčin-ě / mámin-ý*	*o otcov-ě /otcov-u / otcov-ým* *o matčin-ě / mámin-ým*
Inst	*otcov-ým* *matčin-ým*		*otcov-ou* *matčin-ou*	*otcov-ým* *matčin-ým*

	Plurál			
Pád	**mask. živ.**	**mask. než.**	**femininum**	**neutrum**
Nom	*otcov-i* *matčin-i / matčin-y*	*otcov-y* *matčin-y*	*otcov-y* *matčin-y*	*otcov-a / otcov-y* *matčin-a / matčin-y*
Gen	*otcov-ých / otcov-ejch* *matčin-ých / mámin-ejch*			
Dat	*otcov-ým / otcov-ejm* *matčin-ým / mámin-ejch*			

Skloňování: složené (*mladý, jarní*), jmenné (*schopen*), smíšené (*otcův, matčin*); Stupně: (1) = pozitiv, (2) = komparativ, (3) = superlativ

	Plurál			
Pád	mask. živ.	mask. než.	femininum	neutrum
Ak	*otcov-y* *matčin-y*			*otcov-a / otcov-y* *matčin-a / matčin-y*
Vok	jako nom.			
Lok	*o otcov-ých / otcov-ejch* *o matčin-ých / mámin-ejch*			
Inst	*otcov-ými / otcov-ýma / otcov-ejma* *matčin-ými / matčin-ýma / mámin-ejma*			

Poznámky k jednotlivým tvarům vzorů *otcův* a *matčin*:
V psané češtině ve složených tvarech (G/D/L/Ipl.) výrazně převažují varianty *otcových, -ým, -ými, matčiných, -ým, -ými* nad variantami *otcovejch, -ejm, -ejma, matčinejch, -ejm, -ejma*. V mluvené češtině se přivlastňovací přídavná jména používají méně často, takže přesné údaje o tvarech nejsou k dispozici. Oproti psané češtině ale můžeme sledovat převahu tvarů *otcovejch, -ejm, -ejma, matčinejch, -ejm, -ejma* i častější výskyt dlouhých tvarů v nepřímých pádech sg. (př.: *v Myslíkový ulici, do Kaprový ulice, tátovýmu kamarádovi*); Isg. má tentýž tvar pro mluvený i psaný úzus (v mluvené češtině se často krátí).

V Ipl. u pův. duálových tvarů (viz 7.2.1) v psané češtině je tvar *otcovýma/matčinýma (očima)*. Tvar *otcovejma/máminejma* je běžný pro vyjádření Ipl. v mluvené češtině.

7.2.2.4 Nesklonná přídavná jména

Kromě adjektiv, která se skloňují, existuje ještě několik přejatých adjektiv, která jsou nesklonná. Patří k nim některé názvy barev: *khaki, lila, blond*, nebo hodnotící adjektiva jako *prima/príma, fajn, fér, nóbl, extra* apod. Tato hodnotící slova se častěji vyskytují v mluveném projevu a v textu mohou fungovat i jako jiné slovní druhy, především jako příslovce, ale taky jako citoslovce nebo částice.

Přídavné jméno: *Je to **príma** život, říkám si.*
Příslovce: *Koukněte se, jak se všichni **príma** baví.*
Citoslovce: *Zuzi se zaradovala: „**Prima**!“*

Přídavné jméno: *Až na ty tvý zelený mužíčky jsi hrozně **fajn** kluk.*
Frazémové sloveso: *„Bez starosti, **je mi fajn**,“ ubezpečovala jsem ji.*
Citoslovce: *Sandy vstal. „Tak **fajn**. Těšilo mě.“*

Nesklonná adjektiva mívají skloňovatelný protějšek, který může náležet ke skloňování tvrdému nebo měkkému: *blonďatá, prímový/prímovní, fajnový/lej, férová, extrovní*. Tyto protějšky mají pro mluvčí tu výhodu, že je lehké utvořit pro ně tvar v jiném pádě než v nominativu singuláru a mohou se taky stupňovat: *blonďatější, fajnovější, férovější*. Někdy ale při vytvoření skloňovatelného tvaru dochází k posunu významu: *fajn* vs. *fajnový*.

7.2.3 Stupňování (komparace, gradace)

Diskuze o zařazení stupňování mezi gramatické kategorie: viz kap. 7.0 – Úvod do morfologie.

Stupňovat lze jen malou část adjektiv – stupňované tvary má jen asi 6 %, tj. přes čtyři tisíce přídavných jmen. Všechny tři stupně (pozitiv, komparativ a superlativ, viz níže) mají jen

asi 3 % adjektiv, což je zhruba dva tisíce přídavných jmen. Stupňování je nemožné například z důvodů formálních a/nebo sémantických u adjektiv přivlastňovacích (vzor *otcův, matčin*), u adjektiv odvozených od slovesného tvaru přítomného nebo minulého přechodníku (*stojící, rostoucí, byvší, proběhnuvší*) nebo u adjektiv zakončených v základním tvaru na *-cí, -ší, -ejší* nebo *-ější* (*kropicí, další, zdejší, vnější*). Většina adjektiv se nestupňuje, protože nelze vyjádřit větší míru vlastnosti, kterou označují: *společný – *společnější, domácí – *domácejší, příští – *příštější, letošní – *letošnější* apod.

Stupňování sice probíhá jen u zlomku adjektiv, přesto je to jev velmi častý; tato adjektiva jsou totiž velmi frekventovaná, jejich tvary tvoří víc než polovinu všech adjektivních tvarů. Mezi vůbec nejfrekventovanější adjektiva například patří všechna ta, která mají nepravidelné stupňování. V první stovce co do frekvence adjektiv je pouze zhruba dvacet takových, která se nestupňují.

Při stupňování rozlišujeme tři tvary. **První stupeň** (pozitiv) je základní tvar přídavného jména, od kterého se odvozuje druhý i třetí stupeň. **Druhý stupeň** (komparativ) vyjadřuje obvykle srovnání s mírou vlastnosti jiného jevu. **Třetí stupeň** (superlativ) vyjadřuje nejvyšší míru vlastnosti mezi srovnávanými/srovnatelnými jevy. Všechny komparativy a superlativy se skloňují podle měkkého typu složené deklinace (vzor *jarní*).

Všechny stupňované tvary dále vyjadřují stejné gramatické kategorie jako první stupeň: pád, číslo a jmenný rod.

7

Relativní stupeň vlastnosti jevu je možné vyjádřit i alternativně, pomocí slov *víc/více* či *míň/méně*: *být více hrdý* místo *být hrdější; lidé víc náchylní k nemocem* místo *náchylnější k nemocem; méně nebezpečný svět* místo *bezpečnější svět*. Výjimečně se s těmito slovy kombinuje i komparativ: *Vidím, že jsi víc neodbytnější než novináři. Mám změnit styl obuvi, včetně bruslí – mají být více těsnější.* K dalším možnostem vyjadřování různé míry vlastností viz 7.2.3.2 a 6.1.2.1.

7.2.3.1 Komparativ

Většina adjektiv se stupňuje pravidelně: komparativ je tvořen ze základního tvaru (pozitivu) pomocí přípony *-ější, -ejší* nebo *-ší*, případně *-čí*.

Přípona *-ější/-ejší*:
Jde o produktivní příponu, užívanou při tvoření komparativů od většiny stupňovatelných adjektiv.

Nejčastější adjektiva s příponou *-ější/-ejší* v komparativu: *silný, pozdní, důležitý, složitý, rychlý, levný, brzký* (nepravidelné: *dřívější*), *výhodný, bezpečný, výrazný, vhodný, náročný, častý, podrobný, zajímavý, významný, přesný, obtížný, vážný, přísný, krásný, snadný, jasný, klidný, účinný, pomalý, šťastný, nový, vzdálený, závažný, kvalitní, příjemný, efektivní, úspěšný, pravděpodobný, rozsáhlý, dokonalý, chytrý, jemný, příznivý.*

Přípona *-ší*:
Do tohoto typu patří jen několik desítek adjektiv, ale ta jsou zato velmi frekventovaná. Zásluhu na vysoké frekventovanosti přípony *-ší* má mj. fakt, že sem patří většina nepravidelně stupňovaných adjektiv (*lepší, horší, větší, menší, delší, snazší*; o jejich frekvenci viz níže).

Přípona *-ší* bývá připojena přímo za základ (*mlad-ší, bohat-ší*); v případě, že jde o adjektivum zakončené v prvním stupni na *-(o)ký*, dojde k vynechání *-(o)k-* (*slad-ší, hlad-ší, šir-ší, hlub-ší, vyšší*).

Skloňování: složené (*mladý, jarní*), jmenné (*schopen*), smíšené (*otcův, matčin*); Stupně: (1) = pozitiv, (2) = komparativ, (3) = superlativ

Výjimečně se k adjektivům, jejichž komparativ je zakončen na *-ší*, tvoří alternativní tvary příponou *-ější* (*bohatější, čistější, hustější, hrubější*, v mluvené řeči časté *snadnější* vedle vzácného *snazší*, příp. i *špatnější* vedle *horší*).

Adjektiva s příponou *-ší* v komparativu – nepravidelná: *velký, dobrý, malý, špatný, dlouhý, snadný;* pravidelná: *vysoký, starý, nízký, mladý, blízký, široký, těžký, krátký, drahý, jednoduchý, hluboký, slabý, bohatý (bohatší* i *bohatější), úzký, tvrdý, čistý (čistší* i *čistější), chudý, tmavý (tmavší* i *tmavější), hustý (hustší* i *hustější), tichý, sladký, hrubý (hrubší* i *hrubější), prostý, tlustý (tlustší* i *tlustější), suchý, prudký, tuhý, řídký, bledý, hluchý, plachý, hladký, plochý, sprostý (sprostší* i *sprostější), snědý, prostoduchý, vratký, krotký, hnědý, šedý.*

Poznámky k jednotlivým tvarům komparativu na *-ší* (nepravidelná adjektiva – viz 7.2.3.3):

bohatší / bohatější	Psaná čeština: 99 % *bohatší*, 1 % *bohatější*
čistší / čistější	Psaná čeština: 94 % *čistší*, 6 % *čistější*
tmavší / tmavější	Psaná čeština: 95 % *tmavší*, 5 % *tmavější*
hustší / hustější	Psaná čeština: 90 % *hustší*, 10 % *hustější*
hrubší / hrubější	Psaná čeština: 96 % *hrubší*, 4 % *hrubější*
tlustší / tlustější	Psaná čeština: 97 % *tlustší*, 3 % *tlustější*
sprostší / sprostější	Psaná čeština: nedostatek dokladů, převládá *sprostší*

V mluvené češtině není pro tyto komparativy dostatek dokladů, převládá kratší forma na *-ší*.

Přípona *-ší* se v některých případech vlivem asimilace místa nebo způsobu tvoření (viz 4.5.1.5) mění ve výslovnosti (a výjimečně následně i v psané formě) na *-čí*, jako je tomu ve slovech *menčí, sladčí, řidčí*, příp. i *lepčí*.

Přípona *-čí*:

Příponou *-čí* se tvoří komparativ pouhých několika přídavných jmen zakončených na *-ký* (*lehký, hezký, měkký, tenký, křehký, vlhký, mělký, trpký, křepký, hebký, plytký*).

Přehled komparativů:

Nejfrekventovanější komparativy pravidelných adjektiv: *vyšší, starší, nižší, mladší, silnější, širší, důležitější, kratší, těžší, složitější, rychlejší, levnější, bližší, jednodušší, hlubší, dražší, slabší, výhodnější, výraznější, užší, lehčí, bezpečnější, bohatší, náročnější, významnější, častější, vhodnější, podrobnější, vážnější, vzdálenější, zajímavější, přesnější, tvrdší, přísnější, novější, krásnější, obtížnější, pomalejší, jasnější, klidnější.*

	I. stupeň	II. stupeň	počet lemmat	procento ze všech pravidelných komparativů	procento ze všech komparativů včetně nepravidelných
-ější/l -ejší	*pěkn-ý* *štědr-ý* *praktick-ý* *zajímav-ý* *rychl-ý*	*pěkn-ější* *štědř-ejší* *praktičt-ější* *zajímav-ější* *rychl-ejší*	cca 3000	62 %	37 %
-ší	*mlad-ý* *sladk-ý* *hlubok-ý* *such-ý*	*mlad-ší* *sladk-ší* *hlubok-ší* *suš-ší*	cca 40 + nepravidelná adj.	36 %	62 %
-čí	*hezk-ý*	*hez-čí*	cca 10	2 %	1 %

7

Absolutní komparativ

Formálně stejný tvar jako komparativ má také **absolutní komparativ** (elativ); jeho užití je zhruba desetina výskytů tvarů druhého stupně. Oproti komparativu však nesrovnává různé stupně vlastnosti navzájem, takže se nespojuje s výrazy *než, mnohem, o něco, desetkrát* apod. Srovnává spíš s hypotetickou střední (obvyklou) hodnotou a často mu předchází relativizující výraz (např. *spíš/spíše*): *Hlas měla **spíš hlubší**, hebce sametový; Na závěr bude **takový menší** domácí koncert.*

Absolutní komparativ nevyjadřuje větší míru dané vlastnosti, naopak vyjadřuje její zeslabení: *Byl štíhlé postavy, měl tmavé **delší** vlasy a **kratší** vousy.* V tomto případě totiž výraz *delší vlasy* neznamená „vlasy delší než dlouhé", ale „delší, než je obvyklé, ale ještě ne dlouhé". Komparativ absolutní tedy netvoří známou škálu *dlouhý – delší – nejdelší*, ale stupnici neobvyklou: *krátký – delší – dlouhý*.

Komparativ absolutní se často používá z důvodů zdvořilostních, jako zmírnění negativního hodnocení nebo negativně vnímané vlastnosti (eufemismus): *starší žena, silnější postava, nižší vzdělání* apod.

7.2.3.2 Superlativ

Superlativ je v češtině zhruba dvakrát méně častý než komparativ. Tvoří se ze základního tvaru pomocí cirkumfixu *nej-* a *-ější/-ejší/-ší/-čí* (podoba přípony vždy odpovídá příslušnému komparativu). Vyjadřuje nejvyšší míru vlastnosti určitého jevu mezi jevy srovnatelnými/příbuznými. Proto se nejčastěji vyskytuje ve spojení se spojkou *z* a s Gpl. (popř. Gsg.): *nejsilnější z nás, nezkušenější z cestovatelů, nejmladší z celé třídy*.

Cirkumfix je speciální druh morfému, který se skládá z více nesousedících částí (obv. dvou). V případě superlativu jde o kombinaci prefixu a sufixu, připojuje se tedy současně na začátek a na konec slova: ***nej**-krásn-**ější**, **nej**-lep-**ší**, **nej**-měk-**čí**.*

Podle některých lingvistických přístupů nejde v případě superlativu o cirkumfix, ale o odvození z komparativu pomocí předpony *nej-*.

Největší míra vlastnosti může být vyjádřena taky předponou *sebe-*, která nahrazuje obvyklou předponu *nej-*. Jde o mnohem méně frekventovaný jev, který zařazujeme do slovotvorby. Stejně tak se do slovotvorby řadí další způsoby vyjadřování míry vlastnosti, jako jsou přípony *-inký, -ičký, -ánský* (*kratinký, maličký, velikánská*) nebo předpony *pra-, pře-, super-* (*prapodivná, překrásný, supertlustej*) apod. (viz kap. 6).

Nejfrekventovanější superlativy pravidelných adjektiv: *nejvyšší, nejdůležitější, nejbližší, nejstarší, nejrůznější, nejkrásnější, nejnižší, nejsilnější, nejnovější, nejvýznamnější, nejmladší, nejvhodnější, nejznámější, nejtěžší, nejčastější, nejslavnější, nejdražší, nejrychlejší, nejúspěšnější, nejkratší.*

7.2.3.3 Nepravidelné stupňování

Několik českých přídavných jmen se stupňuje nepravidelně – komparativ a superlativ jsou tvořeny od jiného slovního základu než pozitiv (takový jev se nazývá supletivismus). Jde o slova, která většinou patří mezi vůbec nejfrekventovanější přídavná jména: *velký/veliký, dobrý, malý, zlý/špatný, dlouhý, brzký*. Nepravidelně stupňovaných adjektiv je velmi málo, ale právě proto, že jde o slova velmi frekventovaná, tvoří jejich tvary zhruba čtvrtinu všech komparativů a superlativů v českých textech.

Na hranici nepravidelnosti stojí stupňování adjektiv *snadný, zadní* a *pozdní*, která jako jediné výjimky ztrácejí v nepravidelných tvarech druhého a třetího stupně *-n-*: *(nej)snazší,*

Skloňování: složené (*mladý, jarní*), jmenné (*schopen*), smíšené (*otcův, matčin*); Stupně: (1) = pozitiv, (2) = komparativ, (3) = superlativ

(nej)zazší, (nej)pozdější. Stejně jako další stupňované tvary na *-ší*, i tato slova mají alternativní variantu zakončenou na *-ější*, která je tvořena pravidelně: *(nej)snadnější, (nej)zadnější, (nej)pozdnější*. Slovní tvary *(nej)zazší* – *(nej)zadnější* a *(nej)pozdější* – *(nej)pozdnější* se ale v některých spojeních liší i významově.

Tvary nepravidelně stupňovaných adjektiv patří mezi nejčastější tvary druhého a třetího stupně přídavných jmen (řazeno podle frekvence): Komparativy: *větší, lepší, menší, delší, horší, pozdější, dřívější, snazší, snadnější, snažší, pozdnější, špatnější, zlejší*. Superlativy: *největší, nejlepší, nejmenší, nejhorší, nejdelší, nejzazší, nejsnazší, nejsnadnější, nejzažší, nejzadnější, nejpozdější, nejzlejší, nejpozdnější, nejsnažší, nejdřívější, nejšpatnější*.

Tvary *nej/větší* a *nej/lepší* jsou tedy vůbec nejčastějšími stupňovanými tvary mezi všemi českými adjektivy.

Přehled nepravidelně stupňovaných adjektiv:

I. stupeň	II. stupeň	III. stupeň
velký/veliký	*větší*	*největší*
dobrý	*lepší*	*nejlepší*
malý	*menší*	*nejmenší*
špatný/zlý	*horší / špatnější/zlejší*	*nejhorší / nejšpatnější/nejzlejší*
dlouhý	*delší*	*nejdelší*
brzký	*dřívější*	*nejdřívější*
snadný	*snazší / snadnější / snažší*	*nejsnazší / nejsnadnější / snažší*
zadní	*(zazší /zadnější)*	*nejzazší / nejzažší / nejzadnější*
pozdní	*pozdější / pozdnější*	*nejpozdější / nejpozdnější*

Poznámky k jednotlivým tvarům nepravidelně stupňovaných adjektiv:
velký / veliký – obě varianty přídavného jména mají stejný tvar komparativu i superlativu (*větší, největší*)
špatný / zlý – dvě různá adjektiva, která mají společné nepravidelné tvary *horší* a *nejhorší*. Obě slova mohou tvořit stupňované tvary i pravidelně (*špatnější, zlejší*); pravidelné tvary obou adjektiv jsou ale spíš výjimečné (méně než 1 %; v mluvené češtině nejsou doloženy vůbec).

snazší / snadnější / snažší	Psaná čeština: 62 % *snazší*, 35 % *snadnější*, 3 % *snažší* Mluvená češtině: nedostatek dokladů, převládá *snazší*
nejsnazší / nejsnadnější / nejsnažší	Psaná čeština: 54 % *nejsnazší*, 43 % *nejsnadnější*, 3% *nejsnažší* Mluvená čeština: nedostatek dokladů
nejzazší / nejzažší / nejzadnější	Psaná čeština: 94 % *nejzazší*, 3 % *nejzažší*, 3 % *nejzadnější* Mluvená češtině: nedostatek dokladů
pozdější / pozdnější	Psaná čeština: převládá *pozdější* (víc než 99 %) Mluvená čeština: nedostatek dokladů
nejpozdější / nejpozdnější	Psaná čeština: nedostatek dokladů, převládá *nejpozdější* Mluvená čeština: nedostatek dokladů

7.3 ZÁJMENA (PRONOMINA)

7.3.1 Význam zájmen

Zájmena se řadí mezi ohebná (většina z nich se skloňuje) slova, která ve větě zastupují nejčastěji podstatná a přídavná jména (někdy i jiné slovní druhy), odkazují k nim (nebo vyjadřují vztah mluvčího či dalších osob k nim). Jelikož je jejich význam (shodný se slovem, které zastupují) daný kontextem (věty, situace), jsou zájmena na pomezí mezi slovy plnovýznamovými a neplnovýznamovými.

Podobně zástupnou úlohu, jakou hrají zájmena, můžeme vysledovat i u některých sloves (*dělat, mít, tentovat, neto-*), která často nahrazují slovesa s přesnějším významem, a (zájmenných) příslovcí (*kde, jak, odkud* apod., viz 7.6.1).

U zájmen rozlišujeme pád a číslo, u některých i rod, příp. životnost (rodová zájmena např. *on, ona, ono, jaký, jaká, jaké*). Ta, u kterých se rod nerozlišuje, se nazývají bezrodá (např. *já, my*).

Jelikož zájmena tvoří uzavřenou třídu, můžeme je vyjmenovat v základní podobě všechna (bez různých druhů přípon a předpon). V následujícím seznamu jsou uvedeny tvary zájmen v nom. sg. (mask.) podle jejich frekvence v psaných textech: *se, ten, on, který, já, jeho, svůj, tento, co, všechen, můj, jenž, ty, takový, nic, něco, nějaký, kdo, žádný, některý, tvůj, jaký, tenhle, nikdo, někdo, což, onen, jakýsi, jakýkoliv, veškerý, týž, tentýž, cosi, všecek, cokoliv, copak, takovýto, kdokoliv, kterýkoliv, kdosi, málokdo, takovýhle, všelijaký, leccos, kdekdo, čí, něčí, tenhleten, tamten, cožpak, málokterý, jakýpak, kdopak, kdejaký, leckdo, ledacos, leckterý, tamhleten, ničí, kterýžto, kterýsi, čísi, my, kterýž, pranic, kdeco, bůhvíco, bůhvíjaký, ledajaký, všelicos, nijaký, máloco, kdovíco, kdovíjaký, ledasco/ledaco, pražádný, lecjaký, kdože, kdekterý, kterýpak, kdos, všecken, bůhvíkdo, nižádný, ledaskdo, tuhleten, jakýže, čípak, kdovíkdo, všelico, číkoliv, jakýž, nevímjaký, tadyten, todleten, ledakdo, todlecten* (+ zájmena ve spojení s předložkou *nač, oč, zač, naň, proň, zaň*).

V rámci zájmen se setkáváme i s celou řadou víceslovných jednotek (viz 7.0.4). Dokládá to i existence zájmen, která se píšou dohromady i zvlášť: *kdoví co – kdovíco, bůhví co – bůhvíco* apod. Stejně jako jednoslovná zájmena mohou mít různý význam (a patřit tak k jednotlivým druhům zájmen). Existují proto osobní víceslovná zájmena: *moje maličkost*; neurčitá: *jakýkoliv jiný, jakýs takýs, někdo jiný, kdokoliv jiný, cokoli jiného, kterýkoliv jiný, něco jinýho* apod.; záporná zájmena: *zhola/vůbec nic, nikdo jiný, nic jiného, ani ň, ani vindru, žádný jiný, ani živáčka* ad.; zvratná zájmena: *svůj vlastní* (je zároveň přivlastňovacím zájmenem), *se navzájem, se vzájemně* apod.; ukazovací zájmena: *ten samej* (viz *tentýž*) apod.

V rámci vztažných zájmen se objevuje poměrně velká skupina víceslovných jednotek, které přesahují hranici věty a které mají funkci spojovacích výrazů: *tací, kteří – ten, kdo – ten, co – to, oč* apod.

7.3.2 Dělení zájmen

Zájmena můžou mít různou funkci a význam; podle toho je dělíme na: **osobní**, **přivlastňovací**, **ukazovací**, **tázací**, **vztažná**, **neurčitá** a **záporná**. Jejich inventář je s ohledem na jejich funkci omezený, proto je můžeme vyjmenovat všechna (až na některé skupiny, které jsou potenciálně otevřené: *kdokoli, ledaskdo, bůhvíkdo* atp.).

Část zájmen se skloňuje podle zájmenných vzorů – tvrdého *ten* a měkkého *náš* (viz níže). Jiná mají tvary podle adjektivních vzorů (viz 7.2.2.1) *mladý* (např. *můj*) nebo *jarní* (např. *její*), mají zvláštní skloňování (*já*) nebo jsou nesklonná (*jeho, jejich*).

N = nom. = 1. pád; G = gen. = 2. pád; D = dat. = 3. pád; A = ak. = 4. pád; V = vok. = 5. pád; L = lok. = 6. pád; I = inst. = 7. pád; sg. = jednotné číslo; pl. = množné číslo

7.3.2.1 Zájmena osobní

já, ty, on, ona, ono, my, vy, oni, ony, ona, se

Tato zájmena označují účastníky rozhovoru a jsou jmenným protějškem slovesné osoby (viz 7.5.1.1). Zájmeno *já* užíváme k označení první osoby, tedy mluvčího, zájmeno *ty* odkazuje k tomu, ke komu mluvčí mluví, tedy k adresátovi. Zájmeno *my* označuje mluvčího a další osoby, ke kterým se mluvčí počítá.

Zájmeno *vy* označuje více osob, ke kterým mluvčí mluví a nezahrnuje se mezi ně; tohoto zájmena se užívá i k vyjádření úcty vykáním (viz 7.5.1.1) – v tom případě označuje jednoho adresáta stejně jako zájmeno *ty*; rozdíl je vyjádřen číslem shodného tvaru v přívlastku nebo přísudku (*A vy jste je dokázal zneškodnit jen vývrtkou a konvicí kávy.* × *Tak vy jste je zachránili*).

Zájmena třetí osoby, *on, ona, ono, ony, oni*, označují jiné osoby nebo věci v širším smyslu, o kterých mluvčí hovoří.

Zájmena *já, ty, my, vy* se označují jako **bezrodá**, protože nevyjadřují rod, vyjadřují svým tvarem pouze osobu a číslo (s výjimkou zájmena *vy*, které svojí plurálovou formou může vyjadřovat i singulár v případě vykání); rod se u nich vyjadřuje shodným tvarem v přívlastku nebo přísudku, srov. *my, kteří jsme byli vyzváni – my, které jsme byly vyzvány.*

Zvratné zájmeno *se* zpravidla označuje vztah k osobě nebo věci, která je ve větě podmětem (*Karel se myl.*); z tohoto důvodu nemá první pád. Jiným případem užití jsou deagentní konstrukce (*Dům se staví.*), v nichž je zájmena použito k potlačení role konatele děje.

Osobní zájmena jsou frekventovaná v mluveném jazyce, který je obecně mnohem více vázán na situaci a ukazování, a používá se tu často osobních zájmen ve spojení se slovesem pro takové ukazování, popř. odkazování (v beletrii pak je v rámci přímé řeči tento trend napodobován).

Varianty tvarů zájmen v tabulkách jsou uváděny podle frekvence. Frekvence kratších tvarů je ovlivněna jejich postavením jako příklonek (enklitika). Morfematická struktura zájmen je nejasná, proto v tabulkách v této kapitole neoddělujeme koncovky spojovníkem.

Pád					
Nom	*já*	*ty*	–	*my*	*vy*
Gen	*mě / mne*	*tebe / tě*	*sebe*	*nás*	*vás*
Dat	*mi / mně*	*ti / tobě*	*sobě / si*	*nám*	*vám*
Ak	*mě / mne*	*tě / tebe*	*sebe / se*	*nás*	*vás*
Vok	–	*ty*	–	–	*vy*
Lok	*o mně*	*o tobě*	*o sobě*	*o nás*	*o vás*
Inst	*mnou*	*tebou*	*sebou*	*námi / náma*	*vámi / váma*

Vlivem neprůhlednosti analogie *mě – tě* a *mně – tobě* (viz 10.3.5) se můžeme v psaných textech setkat s podobou *mně* v G a Asg. nebo naopak s podobou *mě* v Dsg.

Poznámky k jednotlivým tvarům:

námi / náma — Psaná čeština: 93 % *námi*, 7 % *náma*
Mluvená čeština: 16 % *námi*, 84 % *náma*

vámi / váma — Psaná čeština: 93 % *vámi*, 7 % *váma*
Mluvená čeština: 10 % *vámi*, 90 % *váma*

K následujícím tvarům a jejich distribuci ve větě viz také poznámky k jednotlivým osobním zájmenům (na s. 213):

mě / mne — Psaná čeština: 80 % *mě*, 20 % *mne*
Mluvená čeština: výhradně *mě*

mi / mně — Psaná čeština: 83 % *mi*, 17 % *mně*
Mluvená čeština: 58 % *mi*, 42 % *mně*

tě / tebe (gen.) — Psaná čeština: 19 % *tě*, 81 % *tebe*
Mluvená čeština: 21 % *tě*, 79 % *tebe*

tě / tebe (ak.) — Psaná čeština: 79 % *tě*, 21 % *tebe*
Mluvená čeština: 82 % *tě*, 18 % *tebe*

ti / tobě — Psaná čeština: 79 % *ti*, 19 % *tobě*
Mluvená čeština: 94 % *ti*, 6 % *tobě*

sobě / si — Psaná čeština: přesné údaje nejsou k dispozici
Mluvená čeština: 62 % *sobě*, 38 % *si*

se / sebe — Psaná čeština: přesné údaje nejsou k dispozici; převažuje *se*
Mluvená čeština: přesné údaje nejsou k dispozici; převažuje *se*

	Singulár			Plurál
Pád	**maskulinum**	**femininum**	**neutrum**	
Nom	*(v)on*	*(v)ona*	*(v)ono*	*(v)oni / ony / ona*
Gen	*jeho / ho / jej* *bez něho / něj*	*jí* *bez ní*	*jeho / ho / jej* *bez něho / něj*	*jich* *bez nich*
Dat	*jemu / mu* *k němu*	*jí* *k ní*	*jemu / mu* *k němu*	*jim* *k nim*
Ak	*jeho / ho / jej* *pro něho / něj*	*ji / jí* *pro ni / ní*	*jeho / ho / je* *pro něho / něj*	*je* *pro ně*
Lok	*o něm*	*o ní*	*o něm*	*o nich*
Inst	*jím* *s ním / nim*	*jí* *s ní*	*jím* *s ním*	*jimi* *s nimi / nima / něma*

U zájmen *on, ona, ono, oni, ony, ona* po předložce stojí tvary s počátečním [ň] (*s ním, pro ní, bez nich*).
V inst. pl. se můžeme setkat i s podobou *něma*, která je ovšem velmi řídká.
Zájmena *on, ona, ono, oni, ony, ona* netvoří vzhledem ke svému významu vokativ.

Poznámky k jednotlivým tvarům:

on(a/o/i/y) / von(a/o/i) — Psaná čeština: 94 % *on(a/o/i/y)*, 6 % *von(a/o/i)*
Mluvená čeština: 5 % *on(a/o/i/y)*, 95 % *von(a/o/i)*

Podoba von je běžnější v mluveném jazyce a téměř nerozlišuje v plurálu rody. Používá se proto pouze tvar *voni* pro mužský, ženský i střední rod; zřídka se objevuje i tvar *vony* pro rod ženský.

ho / jej / jeho — Psaná čeština: 85 % *ho*, 14,5 % *jej*, 0,5 % *jeho*
Mluvená čeština: skoro vždycky *ho*

N = nom. = 1. pád; G = gen. = 2. pád; D = dat. = 3. pád; A = ak. = 4. pád; V = vok. = 5. pád; L = lok. = 6. pád; I = inst. = 7. pád; sg. = jednotné číslo; pl. = množné číslo

něho / něj	Psaná čeština: 35 % *něho*, 65 % *něj* Mluvená čeština: 3 % *něho*, 97 % *něj*
jemu / mu	Psaná čeština: 2 % *jemu*, 98 % *mu* Mluvená čeština: 3 % *jemu*, 97 % *mu*
s ním / nim	Psaná čeština: skoro vždycky *ním* Mluvená čeština: 9 % *ním*, 91 % *nim*
ji (ni) / jí (ní)	Psaná čeština: přesné údaje nejsou k dispozici; převažuje *ji (ni)* Mluvená čeština: přesné údaje nejsou k dispozici; převažuje *ji (ni)*
s nimi / nima	Psaná čeština: 96 % *nimi*, 4 % *nima* Mluvená čeština: skoro vždycky *nima*

Poznámky k jednotlivým osobním zájmenům:

Delší tvary zájmen *já, ty, on* a zvratného zájmena *se* se užívají jen po předložkách (*bez tebe, pro sebe*), při koordinaci (*říkal to tobě a jemu*) a pro zdůraznění (*tobě to povídat nemusím* × *nemusím ti to povídat; a pak informovala jeho; jemu se pomalu rozbřeskne*). Tvar *mě* je běžný i v těchto pozicích (*pro mě za mě, mě se to netýká*), tvar *mne* se totiž zvláště v mluveném jazyce prakticky nevyskytuje, je tedy celkově na ústupu.

Kratší tvary zájmen *já, ty, on* a zvratného zájmena *se* fungují v rámci mluvního taktu (viz 4.5.3) jako příklonky (*rád bych se tě zeptal, já mu říkám*), méně často se v příklonkovém postavení objevuje i delší tvar *mně* (*dej mně pokoj* i *dej mi pokoj*), děje se tak především v mluveném jazyce, hlavně ve východních Čechách a na Moravě.

Příklonky jsou jednoslabičné výrazy, které v souvislé řeči nemívají vlastní přízvuk a připojují se k předcházejícímu slovu do jednoho mluvního taktu. Kromě krátkých tvarů zájmen se jako příklonky chovají i další slova, např. jednoslabičné tvary pomocného slovesa *být*.

Zájmena *(v)on, (v)ona, (v)ono* mají dvě varianty tvarů: s počátečním [j] nebo [ň] (např. *jemu/němu, ji/ni*). Tvar s počátečním [ň] se používá po předložce (srov. *Nechal se* ***kvůli němu*** *zabít. Co* ***pro ni*** *ještě může udělat*, ale ***Jemu*** *strach jen tak někdo nenažene. Nakonec mi* ***ji*** *vzal.*)

Tvar *jej* se v mluveném jazyce skoro vůbec nevyskytuje; obvyklý je v ak. i gen. muž. i střed. rodu tvar *ho*, po předložce *něj*.

Délka u tvarů G, D, A a Isg. zájmena *ona* se v mluveném jazyce často zaměňuje (*ji* × *jí*). Pomůckou pro zapamatování psaní těchto tvarů je skloňování zájmena *ta*: tam, kde je tvar *tu*, bývá krátký tvar *ji*, kde jsou „dlouhé" tvary *té, tou*, píšeme délku *jí*. Jelikož se jedná o rozdíl, který v mluvené formě jazyka zaniká (zejména při vyšším řečovém tempu), je úzus v této oblasti značně rozkolísaný.

Ve starších psaných textech se objevuje spojení předložky se zájmenem *on* (*naň, proň, zaň, doň*), tyto tvary mají velmi nízkou frekvenci a jsou většinou nahrazovány alternativními způsoby vyjádření (*na něho, pro něj* apod.).

7.3.2.2 Zájmena přivlastňovací

můj, moje, tvůj, tvoje, jeho, její, jejich, náš, naše, váš, vaše, svůj, svoje

Přivlastňovací zájmena vyjadřují posesivitu, tedy vlastnictví dané věci. Tato zájmena existují pro všechny tři osoby a mohou rozlišovat rody (*můj otec, má žena, moje dítě*) i čísla (*moje věci*). Pomocí zájmena *svůj* se vyjadřuje přivlastňování podmětu (*přenechal bych vám svůj byt* × *na můj úsudek se nespoléhej*) nebo (obvykle nejbližšímu) konateli děje (*viděl bratra opravovat své auto*).

Zájmena *můj, tvůj, svůj*

	Singulár		
Pád	**maskulinum**	**femininum**	**neutrum**
Nom	*můj / muj*	*moje / má*	*moje / mé / mý*
Gen	*mého / mýho / mojeho*	*mojí / mé / mý*	*mého / mýho*
Dat	*mému / mýmu / mojemu*	*mojí / mé / mý*	*mému / mýmu*
Ak	*mého / mýho / mojeho* (živ.) *můj* (než.)	*moji / mojí / mou*	*moje / mé / mý*
Vok	*můj / muj*	*moje / má*	*moje / mé / mý*
Lok	*o mém / mým / mym*	*o mojí / mé / mý*	*o mém / mým / mym*
Inst	*mým / mym / mojim*	*mojí / mou*	*mým / mym*

Varianty *mojeho* (G/A), *mojemu* (D), *mojim* (I) jsou v psané i mluvené češtině vzácné.

	Singulár		
Pád	**maskulinum**	**femininum**	**neutrum**
Nom	*moji / mí* (živ.) *moje / mé / mý* (než.)	*moje / mé / mý*	*moje / má / mý*
Gen	*mých / mejch*		
Dat	*mým / mejm*		
Ak	*mé / moje / mý*		*moje / má / mý*
Vok	*mé / moje / mý*		*moje / má / mý*
Lok	*o mých / mejch*		
Inst	*mými / mýma / mejma*		

Poznámky k jednotlivým tvarům zájmen *můj/moje*:

Maskulinum
mého / mýho / mojeho

Psaná čeština: 96 % *mého*, 4 % *mýho*, 0 % *mojeho*
Mluvená čeština: 15 % *mého*, 82 % *mýho* – nejčastější ve spojení podle *mýho (názoru, mínění)*, 3 % *mojeho*

N = nom. = 1. pád; G = gen. = 2. pád; D = dat. = 3. pád; A = ak. = 4. pád; V = vok. = 5. pád; L = lok. = 6. pád; I = inst. = 7. pád; sg. = jednotné číslo; pl. = množné číslo

mému /mýmu	Psaná čeština: 97 % *mému*, 3 % *mýmu* Mluvená čeština: 25 % *mému*, 75 % *mýmu*
mém / mým / mym	Psaná čeština: 97 % *mém*, 3 % *mým* Mluvená čeština: 13 % *mém*, 22 % *mým*, 65 % *mym*
můj / muj	Psaná čeština: téměř výhradně *můj* Mluvená čeština: 80 % *můj*, 20 % *muj*
Femininum	
moje / má	Psaná čeština: 20 % *moje*, 80 % *má* Mluvená čeština: nejčastěji *moje*
mé / mojí / mý	Psaná čeština: 81 % *mé*, 13 % *mojí*, 6 % *mý* Mluvená čeština: 8 % *mé*, 64 % *mojí*, 28 % *mý*
mou / moji / mojí	Psaná čeština: Asg. 75 % *mou*, 25 % *moji*, výjimečně *mojí* Mluvená čeština: 6 % *mou* (ve spojení *na mou duši*), 32 % *moji*, 62 % *mojí*
mou / mojí	Psaná čeština: Isg. 81 % *mou*, 19 % *mojí* Mluvená čeština: 8 % *mou*, 92 % *moji*
Neutrum	
mé / moje / mý	Psaná čeština: 68 % *mé*, 28 % *moje*, 4 % *mý* Mluvená čeština: převažuje *moje*
mém / mým	Psaná čeština: 97 % *mém*, 3 % *mým* Mluvená čeština: obě varianty zastoupeny rovnoměrně
Plurál	
moji / mí	Psaná čeština: 73 % *moji*, 27 % *mí* Mluvená čeština: 77 % *moji*, 23 % *mí*
mé / moje / mý	Psaná čeština: 56 % *mé*, 44 % *moje* Mluvená čeština: 5 % *mé*, 79 % *moje*, 15 % *mý*
moje / má / mý	Psaná čeština: 92 % *moje*, 8 % *má* Mluvená čeština: 92 % *moje*, 0 % *má*, 8 % *mý*
mých / mejch	Psaná čeština: 98 % *mých*, 2 % *mejch* Mluvená čeština: 42 % *mých*, 58 % *mejch*
mým / mejm	Psaná čeština: skoro vždycky *mým* Mluvená čeština: 66 % *mým*, 34 % *mejm*
mými / mýma / mejma	Psaná čeština: 81 % *mými*, 18 % *mýma*, 1 % *mejma* Mluvená čeština: skoro vždycky *mejma*

Poznámky k jednotlivým přivlastňovacím zájmenům:

Zájmeno *tvůj* a zvratné zájmeno *svůj* se skloňují stejně jako zájmeno *můj*, tj. podle adjektivního vzoru *mladý* (viz 7.2.2.1).

Před substantivy v duálových tvarech (viz 3.3.6) a při odkazování na ně stojí v Ipl. podobně jako u adjektiv (viz 7.2.1) zájmeno v podobě *mýma/mejma* (*před mýma očima*), tedy ve tvaru původního duálu, který se dnes ovšem běžně (zejména v mluvené češtině) užívá i pro plurál.

V mluveném jazyce zejména v Čechách se užívají častěji delší tvary přivlastňovacích zájmen (*moje máma*, *s tvojí tetičkou*), v psaném jazyce a v mluveném jazyce na Moravě se taky vyskytují, ale jsou řidší. V nářečích se mohou objevit i další tvary (např. hanácké *tvoju holku sem viděl*).

V mluveném jazyce a v beletrii se vyskytují tvary zájmen se změněnou kmenovou samohláskou (*mýho, mýmu, o mým, mý mámy, mý jméno, mí lidi, mejm rodičům, s mejma kolegyněma, tvýho, svýho* apod.).

V mluveném jazyce tvary zájmena bez dalšího podstatného jména obvykle znamenají partnera (*ten můj, ta tvoje*).

Zájmena *jeho, její, jejich*

Zájmena *jeho* a *jejich* jsou nesklonná. Zájmeno *její* se skloňuje podle měkkého vzoru přídavných jmen *jarní* (viz 7.2.2.1), to znamená, že v mužském a středním rodě má níže uvedené tvary, pro ženský rod pouze tvar *její*, v množném čísle má tvar 2. a 6. pádu délku *jejích* (na rozdíl od nesklonného tvaru *jejich*).

	Singulár	**Plurál**
Pád	**maskulinum / neutrum**	**všechny rody**
Nom	*její*	*její*
Gen	*jejího*	***jejích***
Dat	*jejímu*	*jejím / jejim*
Ak	*její*	*její*
Lok	*o jejím / jejim*	*o* ***jejích***
Inst	*jejím/ jejim*	*jejími / jejíma*

Zájmena *jeho, její, jejich* netvoří vzhledem ke svému významu vokativ.

Poznámky k jednotlivým tvarům zájmena *její*:

jejím / jejim	Psaná čeština: skoro vždy *jejím*
	Mluvená čeština: 29 % *jejím*, 71 % *jejim*
jejími / jejíma	Psaná čeština: 92 % *jejími*, 8 % *jejíma*
	Mluvená čeština skoro vždycky *jejíma*

Zájmena *náš, váš*

Zájmeno *náš* je tzv. měkkým vzorem zájmenného skloňování. Zájmeno *váš* má stejný způsob skloňování jako zájmeno *náš*.

	Singulár		
Pád	**maskulinum**	**femininum**	**neutrum**
Nom	*náš*	*naše*	*naše*
Gen	*našeho*	*naší*	*našeho*
Dat	*našemu*	*naší*	*našemu*
Ak	*našeho* (živ.) *náš* (než.)	*naši / naší*	*naše*

N = nom. = 1. pád; G = gen. = 2. pád; D = dat. = 3. pád; A = ak. = 4. pád; V = vok. = 5. pád; L = lok. = 6. pád; I = inst. = 7. pád; sg. = jednotné číslo; pl. = množné číslo

	Singulár		
Pád	**maskulinum**	**femininum**	**neutrum**
Vok	*náš*	*naše*	*naše*
Lok	*o našem*	*o naší*	*o našem*
Inst	*naším / našim*	*naší*	*naším / našim*

	Plurál		
Pád	**maskulinum**	**femininum**	**neutrum**
Nom	*naši* (živ.) *naše* (než.)	*naše*	
Gen	*našich*		
Dat	*našim*		
Ak	*naše*		
Vok	*naši* (živ.) *naše* (než.)	*naše*	
Lok	*o našich*		
Inst	*našimi / našima*		

Poznámky k jednotlivým tvarům zájmena *náš*:

naši / naší	Psaná čeština: 98 % *naši*, 2 % *naší* Mluvená čeština: není dostatek dokladů, převažuje *naši*
naším / našim	Psaná čeština: 97 % *naším*, 3 % *našim* Mluvená čeština: převládá *našim*
našimi / našima	Psaná čeština: 90 % *našimi*, 10 % *našima* Mluvená čeština: skoro vždycky *našima*

Poznámky k jednotlivým zájmenům:

V Ipl. se i v psané češtině ve spojení se substantivy s koncovkou *-ma* užívá tvar *našima, vašima*, který je jinak běžný v mluvené češtině ve většině případů.

Pomůckou pro určení délky u ženského rodu zájmena *naší – naši* je zájmeno *ta*: *tu naši, té naší, tou naší*. Jelikož však rozdíl délky samohlásky v koncovce je v mluvené řeči často nezřetelný, úzus v této oblasti kolísá (i v psaných textech).

Zájmena *naši, vaši*, pokud jsou použita bez jména, které přivlastňují, mají význam „rodiče, příbuzní", příp. i „náš tým, naše vojsko"; např. *pouze na olympiádě 1928 to našim nevyšlo a skončili druzí.*

7.3.2.3 Zájmena ukazovací

ten(-to, -hle), ta(-to, -hle), to(-to, -hle), onen, takový(-to, -hle), týž, tentýž a další varianty *tenhlecten, tamhleten, tadyten, tajdleten* apod.; víceslovné zájmeno *ten samej*

V některých koncepcích bývá k ukazovacím zájmenům řazeno i slovo *sám*, tato mluvnice o něm pojednává v oddíle o jmenném skloňování adjektiv (viz 7.2.2.2).

Zájmena ukazovací se používají k usnadnění orientace v předmětu hovoru. Jejich pomocí ukazujeme (mohou být spojena s gestem) na určité osoby, věci nebo abstrakta (*taková holka, onen dům, znáš ten výraz?*) nebo jejich pomocí odkazujeme v textu (anafora), např. *Byl jednou jeden král a* ***ten*** *měl jednoho syna…* – zájmeno *ten* zde odkazuje na slovo *král* v předcházející větě (viz deiktická slova a anafora, s. 274).

Zájmeno *ten* je tvrdým vzorem zájmenného skloňování. Používá se k prostému ukazování (zvláště u variant *tento, tenhle*) a k odkazování v textu – na věci, o kterých už byla řeč nebo na ně teprve přijde. Zájmena *ten* se užívá v mluveném jazyce často jako determinátoru substantiv, vyjadřuje tedy určitost podobně jako v angličtině člen *the* (viz 7.1.5).

	Singulár		
Pád	**maskulinum**	**femininum**	**neutrum**
Nom	*ten*	*ta*	*to*
Gen	*toho*	*té / tý / tej*	*toho*
Dat	*tomu*	*té / tý / tej*	*tomu*
Ak	*toho* *ten* (než.)	*tu*	*to*
Lok	*o tom*	*o té / tý / tej*	*o tom*
Inst	*tím / tim*	*tou*	*tím / tim*

	Plurál		
Pád	**maskulinum**	**femininum**	**neutrum**
Nom	*ti / ty* *ty* (než.)	*ty*	*ta / ty*
Gen	*těch*	*těch*	*těch*
Dat	*těm*	*těm*	*těm*
Ak	*ty*	*ty*	*ta / ty*
Lok	*o těch*	*o těch*	*o těch*
Inst	*těmi / těma*	*těma / těma*	*těmi / těma*

Poznámky k jednotlivým tvarům zájmena *ty*:

ty / ti	Psaná čeština: 92 % *ti*, 8 % *ty*
	Mluvená čeština: 3 % *ti*, 97 % *ty*
ta / ty	Psaná čeština: pl. neutra 92 % *ta*, 8 % *ty*
	Mluvená čeština: skoro vždycky *ty*
té / tý / tej	Psaná čeština: 94 % *té*, 5 % *tý*, 1 % *tej*
	Mluvená čeština: 1 % *té*, 93 % *tý*, 6 % *tej*
tím / tim	Psaná čeština: skoro vždycky *tím*
	Mluvená čeština: 10 % *tím*, 90 % *tim*
těmi / těma	Psaná čeština: 87 % *těmi*, 13 % *těma*
	Mluvená čeština: 1 % *těmi*, 99 % *těma*

N = nom. = 1. pád; G = gen. = 2. pád; D = dat. = 3. pád; A = ak. = 4. pád; V = vok. = 5. pád; L = lok. = 6. pád; I = inst. = 7. pád; sg. = jednotné číslo; pl. = množné číslo

Poznámky k jednotlivým ukazovacím zájmenům:
V mluveném jazyce na Moravě se vlivem nářečí vyskytují v muž. a středním rodu tvary *teho, temu* (*ohledně **teho** dobývání zlata, má k **temu** blíž*).

Stejně jako zájmeno *ten* se skloňují zájmena *tento* a *tenhle* tak, že se skloňuje první část *tohoto, tomuto, tohohle, tomuhle*, ke které je přidáno zakončení *-hle* nebo *-to*.

Dále se podle vzoru *ten/ta/to* skloňují zájmeno *kdo* (i *kdokoli*) a číslovka *jeden* (viz 7.4.1), která může mít zájmennou platnost s významem *„nějaký“* (*Byl jednou jeden král*).

Ne příliš běžné zájmeno *onen* se skloňuje jako zájmeno *ten*; v mluveném jazyce se převážně objevuje jako součást frazému *ten i onen* nebo *onen svět*.

	Singulár		
Pád	**maskulinum**	**femininum**	**neutrum**
Nom	*onen*	*ona*	*ono*
Gen	*onoho*	*oné*	*onoho*
Dat	*onomu*	*oné*	*onomu*
Ak	*onoho*	*onu*	*ono*
Lok	*o onom*	*o oné*	*o onom*
Inst	*oním*	*onou*	*oním*

	Plurál		
Pád	**maskulinum**	**femininum**	**neutrum**
Nom	*oni* (živ.) *ony* (než.)	*ony*	*ona*
Gen	*oněch*		
Dat	*oněm*		
Ak	*ony*		*ona*
Lok	*o oněch*		
Inst	*oněmi / oněma*		

Ukazovací zájmeno *takový* se skloňuje podle tvrdého vzoru přídavných jmen *mladý* (viz 7.2.2.1).

Podle stejného vzoru se skloňuje i málo frekventované zájmeno *týž/tentýž (táž/tatáž, totéž)*, které vyjadřuje totožnost s dalšími jevy. Na konec se připojuje *-ž* (v některých tvarech i *-že*): *téhož, témuž, táž, tatáž, téže*. Výjimkou je varianta G/Lpl. *těchže*, která se skloňuje podle zájmenného vzoru *ten*. Skloňování tohoto zájmena uvádíme celé, přestože se vyskytuje zejména v mluveném jazyce zřídka (místo něj se užívá víceslovného *ten samej*) a i v psaném jazyce se ve 3/4 případů užití tohoto slova vyskytují pouze tvary nominativu *totéž* a *tentýž*.

	Singulár		
Pád	**maskulinum**	**femininum**	**neutrum**
Nom	*týž / tentýž*	*táž / tatáž*	*totéž*
Gen	*téhož*	*téže*	*téhož*
Dat	*témuž*	*téže*	*témuž*
Ak	*téhož* *týž / tentýž* (než.)	*touž / tutéž*	*totéž*
Lok	*o témž(e) / tomtéž*	*o téže*	*o témž(e) / tomtéž*
Inst	*týmž / tímtéž*	*touž / toutéž*	*týmž / tímtéž*

	Plurál		
Pád	**maskulinum**	**femininum**	**neutrum**
Nom	*tíž / titíž* (živ.) *tytéž* (než.)	*tytéž*	*táž / tatáž*
Gen	*týchž / těchže*		
Dat	*týmž*		
Ak	*tytéž*		*táž / tatáž*
Lok	*o týchž / těchže*		
Inst	*týmiž / týmaž*		

Poznámky k jednotlivým tvarům zájmena *týž/tentýž*:
týž / tentýž Psaná čeština: 57 % *týž*, 43 % *tentýž*
(ve všech pádech a rodech, kde jsou možné obě varianty)
týchž / těchže Psaná čeština: 83 % *týchž*, 17 % *těchže*
témž / témže Psaná čeština: 19 % *témž*, 81 % *témže*

V mluveném, ale nezřídka i v psaném jazyce se namísto zájmena *týž/tentýž (táž/tatáž, totéž)* užívá výrazu *ten samej (ta samá, to samé)*, méně často pak *ten stejnej*. Obě části této lexikální jednotky se skloňují, první část jako zájmeno *ten*, druhá část podle adjektivního vzoru *mladý*.

	Singulár		
Pád	**maskulinum**	**femininum**	**neutrum**
Nom	*ten samý / ten samej*	*ta samá*	*to samé / to samý*
Gen	*toho samého / toho samýho*	*té samé / tý samý / tej samej*	*toho samého / toho samýho*
Dat	*tomu samému / tomu samýmu*	*té samé / tý samý / tej samej*	*tomu samému / tomu samýmu*
Ak	*toho samého* (živ.) / *toho samýho* *ten samý* (než.) / *ten samej*	*tu samou*	*to samé / to samý*
Lok	*o tom samém / tom samým / tom samym*	*o té samé / tý samý / tej samej*	*o tom samém / tom samým / tom samym*
Inst	*s tím samým / tim samym*	*s tou samou*	*s tím samým / tim samym*

N = nom. = 1. pád; G = gen. = 2. pád; D = dat. = 3. pád; A = ak. = 4. pád; V = vok. = 5. pád; L = lok. = 6. pád; I = inst. = 7. pád; sg. = jednotné číslo; pl. = množné číslo

	Plurál		
Pád	maskulinum	femininum	neutrum
Nom	*ti samí / ty samý* (živ.) *ty samé / ty samý* (než.)	*ty samé / ty samý*	*ta samá / ty samý*
Gen	*těch samých / těch samejch*		
Dat	*těm samým / těm samejm*		
Ak	*ty samé / ty samý*		*ta samá / ty samý*
Lok	*o těch samých / těch samejch*		
Inst	*s těmi samými / těma samýma / těma samejma*		

Poznámky k jednotlivým tvarům výrazu *ten samej*:
týž (tentýž) / ten samej Psaná čeština: 91 % *týž/tentýž*, 9 % *ten samej*
Mluvená čeština: 3 % *týž/tentýž*, 97 % *ten samej*
K jednotlivým variantám viz poznámky k zájmenu *ten* (7.3.2.3) a adjektivu *mladý* (7.2.2.1).

7.3.2.4 Zájmena tázací

kdo, co, který/kterej, jaký/jakej, čí (i ve spojení s příponami *-pak* a *-koli*, příp. *-koliv*)

Pomocí tázacích zájmen se ptáme po osobě (*kdo*), věci v širokém smyslu (*co*), majiteli, původci či nositeli přináležitosti (*čí*), vlastnosti (*jaký*) nebo výběru (*který*).

Zájmena *kdo* a *co* mají pouze formu jednotného čísla. Kořen slov *kdo* a *co* v průběhu skloňování mění svoji podobu (supletivismus): *kd-, k-; co-, č-*. Koncovky jsou však podle vzoru *ten* (pro zájmeno *kdo*) a podle vzoru *náš* (pro zájmeno *co*).

Pád		
Nom	*kdo*	*co*
Gen	*koho*	*čeho*
Dat	*komu*	*čemu*
Ak	*koho*	*co*
Lok	*o kom*	*o čem*
Inst	*kým / kym*	*čím / čim*

Poznámky k jednotlivým tvarům zájmen *kdo* a *co*:
kým / kym Psaná čeština: skoro vždycky *kým*
Mluvená čeština: 9 % *kým*, 91 % *kym*
čím / čim Psaná čeština: skoro vždycky *čím*
Mluvená čeština: 23 % *čím*, 77 % *čim*

Poznámky k jednotlivým zájmenům:
Zájmeno *co* může být spojeno s akuzativními předložkami: *nač, zač, oč, več* (*A proto mi bylo jasný, oč se tu hraje.*), které jsou až na *zač* poměrně řídké v mluvené češtině. Stejného původu je i příslovce *proč*.

Všechna tázací zájmena se mohou vyskytovat s příponou *-pak* (*kdopak, copak/cožpak, kterýpak, čípak*), která zdůrazňuje význam otázky. Jejich skloňování (a také skloňování uka-

zovacích zájmen typu *tenhle* a *tento*) je specifické – mění se pouze jejich první část (*kohopak, komupak*; *čehopak, čímpak* apod.).

Zájmeno *čí*

Tvary zájmena *čí* se skloňují podle adjektivního vzoru *jarní* (viz 7.2.2.1).

	Singulár			Plurál
Pád	**maskulinum**	**femininum**	**neutrum**	
Nom	*čí*	*čí*	*čí*	*čí*
Gen	*čího*	*čí*	*čího*	*čích*
Dat	*čímu*	*čí*	*čímu*	*čím*
Ak	*čího* (živ.) *čí* (než.)	*čí*	*čí*	*čí*
Lok	*o čím*	*o čí*	*o čím*	*o čích*
Inst	*čím*	*čí*	*čím*	*čími / číma*

Poznámky k jednotlivým tvarům zájmena *čí*:
Zájmeno *čí* má stejně jako adjektivní vzor *jarní* v mužském a středním rodě stejné tvary, v ženském rodě je nesklonné (pouze tvar *čí*), v množném čísle jsou stejné tvary pro všechny tři rody.

Zájmena *který/kterej* a *jakýlijakej* (i *kterýkoli/kterejkoliv*, *jakýkoli/jakejkoliv*, *kterýpak/kterejpak* apod.) se skloňují podle vzoru přídavných jmen *mladý* (viz 7.2.2.1). Stejně jako v případě zájmen *tento/tenhle*, *copak*, *kdopak* se u zájmen zakončených *-koli* skloňuje pouze první část (*kterýkoli*, *kteréhokoli*, *kterýmkoli*...).

7.3.2.5 Zájmena vztažná

kdo, co, který, jaký, čí, jenž

Tato zájmena fungují jako spojovací prostředky ve vedlejších větách (klauzích) a zpravidla (kromě *kdo, co*) odkazují k substantivu ve větě řídící. Takové vedlejší věty se pak nazývají vztažné. Skloňování je stejné jako u zájmen tázacích. Navíc je zde jen zájmeno *jenž*, které se vyskytuje výhradně v psaném jazyce jako synonymum k zájmenu *který*. Jeho skloňování uvádíme v úplnosti, přestože některé jeho tvary jsou už velmi vzácné (např. *jíž* v mn. čísle mužského živ. rodu). Zájmeno *co* může v mluveném jazyce nahrazovat zájmeno *který* ve vedlejší větě vztažné (příp. spolu se zájmenem *on*, pokud jde o nom. nebo akuz., pak se zájmenem *ten*: *ten člověk, co mu to dali*).

	Singulár		
Pád	**maskulinum**	**femininum**	**neutrum**
Nom	*jenž*	*jež*	*jež*
Gen	*jehož / něhož*	*jíž / níž*	*jehož / něhož*
Dat	*jemuž / němuž*	*jíž / níž*	*jemuž / němuž*

N = nom. = 1. pád; G = gen. = 2. pád; D = dat. = 3. pád; A = ak. = 4. pád; V = vok. = 5. pád; L = lok. = 6. pád; I = inst. = 7. pád; sg. = jednotné číslo; pl. = množné číslo

	Singulár		
Pád	**maskulinum**	**femininum**	**neutrum**
Ak	*jehož / jejž* *něhož / nějž*	*jíž / niž*	*jež / něž*
Lok	*o němž*	*o níž*	*o němž*
Inst	*jímž / nímž*	*jíž / níž*	*jímž / nímž*

	Plurál		
Pád	**maskulinum**	**femininum**	**neutrum**
Nom	*již* (živ.) *jež* (než.)	*jež*	*jež*
Gen	*jichž / nichž*		
Dat	*jimž / nimž*		
Ak	*jež / něž*		
Lok	*o nichž*		
Inst	*jimiž / nimiž*		

Poznámky k jednotlivým vztažným zájmenům:
Po předložce stojí (podobně jako u zájmena *on*) tvary s počátečním [ň] (*s nímž, pro niž, bez nichž*).

Pro určení délky v ženském rodě jako pomůcka slouží zájmeno *ta*; kde jsou tvary *té, tou,* je dlouhá samohláska: *jíž*, krátkému tvaru *již* odpovídá *tu*. Výslovnost však u těchto zájmen není jednoznačným vodítkem, protože jsou omezena na psané texty. Úzus proto i zde kolísá.

7.3.2.6 Zájmena neurčitá

někdo, něco, některý, nějaký, něčí; kdosi, cosi, kterýsi, jakýsi, čísi, leckdo, ledacos, kdokoli(v), kterýkoli(v), kdekdo, kdejaký, kdekterý, málokdo, všelicos, bůhvíkdo... (viz slovotvorbu, kap. 6) *každý, všechen, veškerý*

Zájmena neurčitá označují pouze obecně, o kom nebo o čem se mluví (*některý*). Blíže osobu, věc, vlastnost apod. nespecifikují (*někdo, cosi, kdejaký*), mohou naznačovat i určitou šíři a rozmanitost (*kdokoli*), případně míru (*málokdo*). Obvykle jsou sem zařazována i tři zájmena, která označují úplné množství, i když blíže nespecifikované: *každý, všechen, veškerý*. Některá zájmena vyjadřující neurčitý počet (*několikery, málokdo*) bývají v jiných koncepcích řazena k neurčitým číslovkám (mohli bychom v této souvislosti mluvit o zájmenných číslovkách).

Tato zájmena slovotvorně souvisejí s tázacími zájmeny, podle toho se pak i skloňují (*někdo, někoho, někomu..., kdejaký, kdejakého, kdejakému..., málokdo, málokoho, málokomu...*).

Neurčitá zájmena tvořená pomocí přípony *-koli* (*kdykoli, jakékoli*) jsou častější v psaných textech, v mluvené češtině je preferována přípona *-koliv* (*cokoliv, kdokoliv*).

-koli / -koliv Psaná čeština: 60 % *-koli*, 40 % *-koliv*
Mluvená čeština: 20 % *-koli*, 80 % *-koliv*

Zájmena *každý, všechen* a *veškerý* vyjadřují každé jiným způsobem význam úplného množství. Zájmeno *každý* se skloňuje podle vzoru *mladý*. Užívá se ho zpravidla jen v jednotném čísle a ve spojení se jmény pomnožnými (*každý člověk, každá kniha, každé nůžky*), případně ve spojení s číslovkou i v některých pádech plurálu (*každých pět centimentrů, mezi každými dvěma písmeny*).

Zájmena *všechen* a *veškerý* se užívají i v množném čísle. V jednotném čísle se většinou nepojí se jmény označujícími živé bytosti (s výjimkou *všechen lid, veškerý dobytek*).

	Singulár		
Pád	**maskulinum** (pouze neživ.)	**femininum**	**neutrum**
Nom	*všechen / všecek*	*všechna / všecka*	*všechno / vše / všecko*
Gen	*všeho*	*vší*	*všeho*
Dat	*všemu*	*vší*	*všemu*
Ak	*všechen / všecek*	*všechnu/ všecku/všii/ vší*	*všechno / vše/ všecko*
Lok	*o všem*	*o vší*	*o všem*
Inst	*vším / všim*	*vší*	*vším /všim*

	Plurál		
Pád	**maskulinum**	**femininum**	**neutrum**
Nom	*všichni (všickni /všicky/všici)* (živ.) *všechny / všecky* (než.)	*všechny / všecky*	*všechna / všechny / všecka / všecky*
Gen	*všech*	*všech*	*všech*
Dat	*všem*	*všem*	*všem*
Ak	*všechny / všecky*	*všechny / všecky*	*všechna / všechny/ všecka / všecky*
Lok	*o všech*	*o všech*	*o všech*
Inst	*všemi / všema*	*všemi / všema*	*všemi / všema*

Poznámky k jednotlivým tvarům zájmena *všechen*:

všechno / vše / všecko
Psaná čeština: 66 % *všechno*, 27 % *vše*, 7 % *všecko*
Mluvená čeština: 81 % *všechno*, 1 % *vše*, 18 % *všecko*

všechen / všecek
Psaná čeština: 90 % *všechen*, 10 % *všecek*
Mluvená čeština: není dostatek dokladů, převažuje *všechen*

všechna / všecka
Psaná čeština: N/Asg. fem. 89 % *všechna*, 11 % *všecka*
Mluvená čeština: není dostatek dokladů

všechno / všecko / vše
Psaná čeština: 67 % *všechno*, 26 % *vše*, 7 % *všecko*
Mluvená čeština: 82 % *všechno*, 1 % *vše*, 17 % *všecko*

všechnu / všecku / vši / vší
Psaná čeština: 89 % *všechnu*, 7 % *všecku*, 3 % *vši*, 1 % *vší* (*vši* a *vší* skoro vždycky ve frazému *nade vši/vší pochybnost*)
Mluvená čeština: není dostatek dokladů, převažuje *všechnu*

N = nom. = 1. pád; G = gen. = 2. pád; D = dat. = 3. pád; A = ak. = 4. pád; V = vok. = 5. pád; L = lok. = 6. pád; I = inst. = 7. pád; sg. = jednotné číslo; pl. = množné číslo

vším / všim	Psaná čeština: skoro vždycky *vším* Mluvená čeština: 10 % *vším*, 90 % *všim* (zejm. v Čechách)
všichni (všickni/všici/všicky)	Psaná čeština: skoro vždycky *všichni*, ostatní výjimečně Mluvená čeština: skoro vždycky *všichni*
všechny / všecky	Psaná čeština: 97 % *všechny*, 3 % *všecky* Mluvená čeština: 87 % *všechny*, 13 % *všecky*
všechna / všechny / všecka / všecky	Psaná čeština: 95 % *všechna*, 3 % *všecka*, 2 % *všechny* Mluvená čeština: skoro vždycky *všechny / všecky* (viz výše)

Poznámky k zájmenu *všechen*:
Tvary *vši, vší* mají délku rozlišenou podobně jako *tu – té, tou*; kratší tvary se vyskytují ve frazémech (*nade vši pochybnost*), podoba *vše* pro střední rod je méně frekventovaná. I zde ovšem úzus značně kolísá.

7.3.2.7 Zájmena záporná

nikdo, nic, nijaký/nijakej, ničí, žádný/žádnej

Tato zájmena vyjadřují popření existence osoby (*nikdo, žádný/žádnej*), věci (*nic*) nebo její vlastnosti nebo příslušnosti (*nijaký/nijakej, ničí*). Tvoří se zpravidla připojením částice *ni-* k zájmenům tázacím (*kdo, čí, jaký*) s výjimkou tázacího zájmena *který*. Podle tázacích zájmen se také skloňují.

V případě zájmena *nic* (vzniklo spojením částice *ni-* a zájmene *co*) odpadá koncové *-o*; výsledné zájmeno se však skloňuje stejně jako zájmeno *co*. Zesílenou variantou je poněkud ustupující zájmeno *pranic*, které se objevuje téměř výhradně v psané češtině.

Zájmeno *žádný* se skloňuje podle vzoru *mladý*. Existuje i zesílená varianta doložená ve starších psaných textech: *nižádný*.

7.4 ČÍSLOVKY (NUMERALIA)

Slova sdružená do slovního druhu číslovek slouží k vyjádření množství. Na rozdíl od ostatních slovních druhů nejsou číslovky – až na výjimky – vymezeny speciálním formálním znakem (např. specifickým způsobem ohýbání), ale významem, který ukazuje na kvantovost. Jejich význam a funkce (a od ní odvozená i forma) se přibližuje:

(1) přídavným jménům (***první*** *liga* ~ ***nejvyšší*** *liga*)

(2) zájmenům (***dvě*** *dcery* ~ ***ty*** *dcery*, ***jedny*** *boty* ~ ***ty*** *boty*)

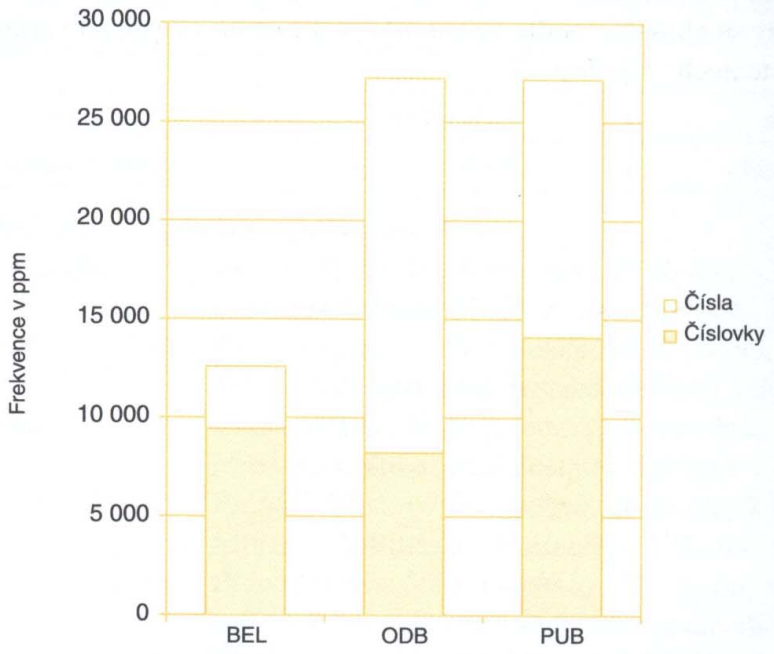
(3) příslovcím (***třikrát*** *měř* ~ ***přesně*** *měř*)

Z toho důvodu je možné mít oprávněné pochybnosti o samostatnosti tohoto slovního druhu. Stejně jako vydělení číslovek do samostatného slovního druhu by bylo možné tato slova popisovat v rámci jednotlivých slovních druhů, kam svojí formou náležejí.

Některá vyjádření kvantity jakožto významového rysu mají i povahu podstatných jmen (*jednička, pětice*), přídavných jmen (*tisícový, milionový*) nebo sloves (*zdvojit*). Vzhledem k nekonečné povaze číselné řady, kterou se snaží číslovky obsáhnout, je i jejich inventář teoreticky nekonečný. V reálném úzu se však používají pouze některé číslovky (spíše ty nižší), užití vyšších odvozených číslovek je spíše potenciální (srov. pravděpodobně neexistující slova **zpadesátiosminásobit, *sedmadvacatery*).

Kromě exaktních (počitatelných) způsobů vyjádření kvantity existují i přibližná vyjádření, která bývají tradičně mluvnicemi zařazena mezi číslovky **neurčité**: *mnoho, málo, hodně, tolik, dost, přesně, (ně)kolik*. Jejich vymezení je ovšem značně vágní, neodpovídají ani po formální stránce ohebným slovním druhům (výjimkou jsou ojedinělé tvary jako *mnoha, tolika, několika* nebo inst. *s málem*), budou proto probírány spolu s příslovci, případně zájmeny, kam svou formou náležejí (viz 7.3.2.6 a 7.6.2.6).

Většina číslovek je z povahy svého významu víceslovných (viz 7.0.4); pouze čísla 0 až 19 a názvy vyšších číselných řádů mají jednoslovné pojmenování, ostatní se obvykle píšou rozděleny do více slov: *stý padesátý, deset tisíc, jedna třetina* apod. Z tohoto pohledu může-

Obr. 7.8: Relativní frekvence (ppm = počet výskytů na milion slov) číslovek a číselných údajů v psaných textech.

Druhy číslovek: základní = *dva, sto*; řadové = *druhý, stý*; násobné = *dvakrát, stokrát*; druhové = *dvoje, stery*

me za víceslovné číslovky považovat i ty, které se z historických nebo praktických důvodů píšou jako jedno slovo: *jednadvacátý, osmatřicet* apod. Víceslovné číslovky mají také schopnost vyjadřovat neurčitý nebo přibližný počet: *několik desítek, asi deset, alespoň jeden* apod. (jde tady přitom o ustálené systémové užití). Ojediněle se objevují i kombinace číslovek pro zesílení významu: *jednou jedinkrát.*

Pod pojmem číslo rozumíme abstraktní vyjádření množství, které se zapisuje kombinací **číslic** (0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9), stejně jako se slovo zapisuje pomocí písmen. Slovním vyjádřením čísla (nebo také zvukovou realizací číslice při čtení) je pak číslovka.

V různých typech psaných textů se vyskytují číslovky a číselné údaje různě často. Jejich doménou je odborné vyjadřování a publicistika. Zejména ve vědeckých textech se užívá exaktní číslicové vyjádření častěji než v publicistice nebo v beletrii.

Číslovky dělíme podle jejich významu a formy na čtyři hlavní skupiny: **základní**, **řadové**, **násobné** a **druhové**, které se můžou dále dělit na menší podskupiny. Liší se kromě své podoby také tvarem počítaného předmětu.

7.4.1 Číslovky základní

Mezi číslovky základní patří slova, která vyjadřují prostý počet, jsou pojmenováním čísel bez dalších významů nebo i bez spojení s počítaným předmětem (např. v matematických úlohách). Kromě jednoduchých číslovek (*jedna, dvě, pět, sedm, jedenáct*) se tvoří pro vyšší čísla i pojmenování složená (*sto dvacet jedna, tisíc pět set sedmdesát šest*). Svým významem i formou se nejvíce přibližují zájmenům a podstatným jménům. Zvláštní podskupinu tvoří číslovky **dílové**, užívané zejména při pojmenovávání podílu či popisování zlomků.

Číslovka *jeden/jedna/jedno*

Číslovka *jeden* má v češtině tři tvary pro jednotlivé jmenné rody (*jeden, jedna, jedno*). Životnost, resp. neživotnost se projevuje u mužského rodu v Asg., v Npl. a Vpl. (tato číslovka spolu s číslovkami vyjadřujícími řád vyjadřuje jako jedna z mála sg. i pl.). Plurál se užívá ve spojení s pomnožnými jmény (*jedny nůžky* = jeden kus nůžek) a se soubory jmen (*jedny města* = jedna skupina měst). Stejně jako většina číslovek má i číslovka *jeden* vokativ shodný s 1. pádem (*ty jedna potvoro!*). Skloňování této číslovky je shodné s ohýbáním zájmena *ten/ta/to* (viz 7.3.2.3).

	Singulár		
Pád	**maskulinum**	**femininum**	**neutrum**
Nom	*jeden-Ø*	*jedn-a*	*jedn-o*
Gen	*jedn-oho*	*jedn-é / jedn-ý*	*jedn-oho*
Dat	*jedn-omu*	*jedn-é / jedn-ý*	*jedn-omu*
Ak	*jedn-oho* (živ.) *jeden-Ø* (než.)	*jedn-u*	*jedn-o*
Vok	*jeden-Ø*	*jedn-a*	*jedn-o*
Lok	*o jedn-om*	*o jedn-é / jedn-ý*	*o jedn-om*
Inst	*jedn-ím / jedn-im*	*jedn-ou*	*jedn-ím / jedn-im*

Poznámky k jednotlivým tvarům:

jedné / jedný — Psaná čeština: 98 % *jedné*, 2 % *jedný* (pouze v beletrii)
Mluvená čeština: 2 % *jedné*, 98 % *jedný*

jedním / jednim — Psaná čeština: téměř 100 % *jedním*
Mluvená čeština: 80 % *jednim*, 20 % *jedním*

Na území Moravy se v inst. pl. vyskytuje místo tvaru *jednou* i tvar *jednó*. Jeho použití je omezeno na mluvený jazyk, příp. na beletrii.

	Plurál		
Pád	**maskulinum**	**femininum**	**neutrum**
Nom	*jedn-i / jedn-y* (živ.) *jedn-y* (neživ.)	*jedn-y*	*jedn-a / jedn-y*
Gen	*jedn-ěch*		
Dat	*jedn-ěm*		
Ak	*jedn-y*		
Vok	*jedn-i / jedn-y* (živ.) *jedn-y* (neživ.)	*jedn-y*	*jedn-a / jedn-y*
Lok	*o jedn-ěch*		
Inst	*jedn-ěmi / jedn-ěma*		

Rozlišení rodů v množném čísle se pravidelně užívá pouze v psané češtině. V mluvené češtině je běžný tvar *jedny* pro všechny rody: *jedny muži, ženy, města.*

Poznámky k jednotlivým tvarům:

jedněmi / jedněma — Psaná čeština: téměř výlučně *jedněmi*
Mluvená čeština: přesné údaje nejsou k dispozici, převažuje *jedněma*

Zejména v mluvené češtině se užívá tato číslovka ve funkci neurčitého podmětu: *jeden nikdy neví.*

Analogicky k významovému vztahu mezi číslovkami *dva* a *oba/obě* (viz níže) je možné uvažovat i o dvojici *jeden – sám/jediný* (viz 7.2.2.2). V tomto pojetí by se tedy v případě adjektiva *sám/jediný* jednalo o číslovku s významem „jedna" obohacenou o rys konečnosti počtu („všichni z jedné/jednoho"): *šla do kina sama.* V tomto kontextu nezařazujeme číslovky *sám/sama, jediný/jediná, oba/obě* k zájmenům (analogicky k zájmenu *všichni/všechny*), protože vyjadřují konkrétní přesně určitelný počet.

Číslovky dva/dvě a *oba/obě*

Číslovky označující dvojici mají zvláštní postavení z důvodů historických, kdy v jazyce kromě jednotného a množného čísla existovalo speciální číslo dvojné (duál), viz 3.3.3. To se projevuje zejména na tvarech inst. samotných číslovek, ale i u počítaných předmětů (*se dvěma ženama, dvě stě*). Číslovka *oba* má na rozdíl od číslovky *dva* i význam konečnosti počtu („všichni ze dvou"). Tyto číslovky mají v nom. a ak. jeden tvar pro rod mužský a druhý tvar pro rod ženský a střední, v ostatních pádech mají jeden tvar pro všechny rody. Obě číslovky mají pouze tvary původně duálové, speciální tvary pro sg. ani pl. netvoří.

Druhy číslovek: základní = *dva, sto*; řadové = *druhý, stý*; násobné = *dvakrát, stokrát*; druhové = *dvoje, stery*

Pád	maskulinum	femininum	neutrum
Nom	*dv-a* *(v)ob-a*	*dv-ě* *(v)ob-ě*	
Gen	*dv-ou* *(v)ob-ou / (v)ob-ouch*		
Dat	*dv-ěma / dv-oum* *(v)ob-ěma / (v)ob-oum*		
Ak	*dv-a* *(v)ob-a*	*dv-ě* *(v)ob-ě*	
Lok	*o dv-ou* *o (v)ob-ou / ve vob-ouch*		
Inst	*dv-ěma / dv-ouma* *(v)ob-ěma / (v)ob-ouma*		

V gen. a lok. všech rodů se může vyskytovat i varianta *dvouch/obouch*, je však marginální v psané i mluvené češtině a vyskytuje se zejména na jihu Moravy. Řídce se vyskytuje dloužení koncovky v nom. a ak. *(v)obá, dvá.*

Poznámky k jednotlivým tvarům:

dvěma / dvoum	Psaná čeština: skoro vždycky *dvěma* Mluvená čeština: převažuje *dvěma*
oběma / oboum	Psaná čeština: převažuje *oběma* Mluvená čeština: oba tvary se vyskytují zhruba rovnoměrně
dvěma / dvěmi / dvouma	Psaná čeština: skoro vždycky *dvěma* Mluvená čeština: 35 % *dvěma*, 65 % *dvouma* (*dvěmi* se nepoužívá)
(v)oběma / (v)oběmi / (v)obouma	Psaná i mluvená čeština: skoro vždycky *oběma*
(v)ob-ou / (v)ob-ouch	Psaná čeština: téměř vždy *obou* Mluvená čeština: převažuje *(v)obou*
voba / oba (ve všech tvarech)	Psaná čeština: skoro vždycky *oba* Mluvená čeština: 86 % *voba*, 14 % *oba*

Číslovky *tři* a *čtyři*

Číslovky *tři* a *čtyři* mají jednu sadu tvarů pro všechny jmenné rody (*tři muži, ženy* i *města*). Jejich tvary jsou až na výjimku v 2. pádě shodné s tvary vzoru *kost* (viz 7.1.7.3.4). Z významového hlediska se jedná o pl., jednotné číslo netvoří.

Pád	pro všechny rody	pro všechny rody
Nom	*tř-i*	*čtyř-i*
Gen	*tř-í / tř-ech*	*čtyř-Ø / čtyř-ech*
Dat	*tř-em*	*čtyř-em*
Ak	*tř-i*	*čtyř-i*
Lok	*o tř-ech*	*o čtyř-ech*
Inst	*tř-emi / tř-ema*	*čtyř-mi / čtyřma*

Číslovka *čtyři* (a číslovky od ní odvozené) se v mluvené češtině často vyskytuje v podobě *štyři, čtyry* nebo *štyry*, příp. i s dloužením koncové samohlásky *štyří*.

Poznámky k jednotlivým tvarům:

tří / třech	Psaná čeština: 98 % *tří*, 2 % *třech*
	Mluvená čeština: 77 % *tří*, 23 % *třech*
čtyř / čtyřech	Psaná čeština: 99 % *čtyř*, pod 1 % *čtyřech*
	Mluvená čeština: 91 % *čtyř*, 9 % *čtyřech*
třemi / třema	Psaná čeština: 98 % *třemi*, téměř 2 % *třema*
	Mluvená čeština: 16 % *třemi*, 84 % *třema*
čtyřmi / čtyřma	Psaná čeština: 91 % *čtyřmi*, přes 8 % *čtyřma*
	Mluvená čeština: téměř výhradně *čtyřma*
čtyři / štyři / štyry	Psaná čeština: skoro vždycky *čtyři*
(ve všech tvarech)	Mluvená čeština: 57 % *čtyři*, 9 % *štyři*, 34 % *štyry*

Podoba *štyry* je častější v Čechách, zatímco *štyři* je obvyklejší na Moravě.

7 Číslovky *pět* a vyšší

Tvary číslovek označujících čísla od *pěti* výš jsou ve všech pádech kromě nom. a ak. tvořeny pouze jednou koncovkou *-i* (v gen., dat., lok. a inst.). Číslovky vyšší než *deset* jsou odvozeny od základních nebo řadových číslovek (s příslušnou alternací v kořeni) a jednou z přípon *-nácť* (pro číslovky 11–19), *-cet* (pro číslovky 20–49) a *-sát* (50–99). Číslovky vyšší než 20 jsou navíc tvořeny částí označující desítku a částí označující jednotku (*padesát šest, devětadevadesát*). Tato slova vzhledem ke svému lexikálnímu významu nejsou schopná vyjadřovat gramatickou kategorii čísla.

Pád	všechny rody	všechny rody	všechny rody	všechny rody	všechny rody
Nom	*pět-Ø*	*deset-Ø*	*patnáct-Ø*	*dvacet-Ø*	*padesát-Ø*
Gen	*pět-i*	*deset-i / desít-i*	*patnáct-i*	*dvacet-i*	*padesát-i*
Dat	*pět-i*	*deset-i / desít-i*	*patnáct-i*	*dvacet-i*	*padesát-i*
Ak	*pět-Ø*	*deset-Ø*	*patnáct-Ø*	*dvacet-Ø*	*padesát-Ø*
Lok	*o pět-i*	*o deset-i / desít-i*	*o patnáct-i*	*o dvacet-i*	*o padesát-i*
Inst	*pět-i*	*deset-i / desít-i*	*patnáct-i*	*dvacet-i*	*padesát-i*

Poznámky k jednotlivým číslovkám:

sedm / sedum	Psaná čeština: skoro vždycky *sedm*
	Mluvená čeština: 20 % *sedm*, 80 % *sedum* (viz také 4.5.1.5)
(v)osm / (v)osum	Psaná čeština: téměř výlučně *os(u)m*
(všechny pády)	Mluvená čeština: 70 % *os(u)m*, 30 % *vos(u)m*
os(u)m / vos(u)m	Psaná čeština: skoro vždycky *osm*
	Mluvená čeština: 17 % *osm*, 83 % *osum*

Ačkoli existují příklady jako *osum* a *vosm*, je běžné, že protetické *v-* se pojí s *-u-* uvnitř slova, a naopak jeho absence si vyžaduje častěji podobu *osm*.

deseti / desíti	Psaná čeština: 97 % *deseti*, 3 % *desíti*
	Mluvená čeština: 81 % *deseti*, 19 % *desíti*

Druhy číslovek: základní = *dva, sto*; řadové = *druhý, stý*; násobné = *dvakrát, stokrát*; druhové = *dvoje, stery*

Číslovky označující čísla v rozmezí 21–99 mají v psaném textu dvě podoby: tvořenou jedním grafickým slovem, v níž po jednotce následuje desítka (*sedmadvacet*), a tvořenou dvěma grafickými slovy (*dvacet sedm*). Jednoslovné číslovky tohoto typu jsou v psaných textech používanější pro jejich snadnější skloňování (gen., dat., lok. a inst. *jednadvaceti*). V mluvených textech (alespoň v Čechách) převažuje v nom. podoba *dvacet jedna*. Tvary víceslovných číslovek mohou ohýbat při skloňování pouze jednotky (*bez dvacet jednoho muže, s třicet dvěma ženama*), nebo desítky a jednotky (*bez dvaceti jednoho muže, s třiceti dvěma ženami*) nebo v případě, že končí číslovkou *jeden/jedna/jedno*, pouze desítky (*bez dvaceti jedna mužů*).

Zvláštní způsob zápisu se vžil v rámci složenek a bankovních formulářů, kde se tyto číslovky píšou bez mezer (*sedmtisícpětsetšedesátdva*) bez ohledu na úzus v jiných typech textů, z toho důvodu, aby nebylo možné dopisovat další slova mezi jednotlivá slova tvořící číslovku.

Číslovky rozsahu 21–99, které mají na místě jednotek číslovku *jedna*, mají dvě podoby: nevyjadřující rod (*třicet jedna mužů/žen/měst*) nebo řidčeji rod zachycující (*třicet jeden muž / třicet jedna žena / třicet jedno město*).

Číslovky *nula, sto, tisíc, milión, miliarda*

Číslovky označující vyšší řády (*sto, tisíc, milión, miliarda, bilión* atp.) mají většinou skloňování jako některé ze substantiv. Číslovka *sto* se tak skloňuje jako podstatné jméno *město* (viz 7.1.7.4.2) s výjimkou původně duálové varianty *stě* (pouze ve spojení *dvě stě*) vedle pravidelného tvaru *sta* (ve spojeních *dvě sta, tři sta, čtyři sta*). Vedle těchto tvarů existuje i tvar gen. pl. *set*, který slouží pro vyjádření čísel z rozsahu 500–999 (*šest set* i např. *několik set*).

Poznámky k jednotlivým číslovkám:

dvě sta / stě
Psaná čeština: téměř výlučně *dvě stě*
Mluvená čeština (Č): téměř výlučně *dvě stě*
Mluvená čeština (M): 71 % *dvě stě*, 29 % *dvě sta*

Číslovka *tisíc* má tvary shodné s podstatným jménem *stroj* (viz 7.1.7.2.2). *Milión, bilión, trilión* (s variantami *milion, bilion, trilion*) a názvy potenciálních dalších řádů se skloňují podle vzoru *list* (v Lsg. však mají pouze koncovku *-u*, tedy *o miliónu* × *o *milióně*) (viz 7.1.7.2.1). Číslovka *nula* a číslovky *miliarda, biliarda* a potenciální další řády mají skloňování shodné se vzorem *žena* (viz 7.1.7.3.1).

Při vyjadřování vyšších čísel dochází ke skládání výsledné číslovky prostým postavením dílčích částí vyjadřujících jednotlivé řády za sebou od nejvyššího po jednotky. Skloňování takovýchto číslovek se řídí popsanými pravidly; skloňuje se každá část zvlášť, např. nom. *osm tisíc pět set šedesát tři*, gen. *(bez) osmi tisíc pěti set šedesáti tří/třech* atp. U delších číselných vyjádření se skloňují pouze poslední řád/řády číslovky: gen. *(bez) osm tisíc pět set šedesáti tří/třech* nebo *(bez) osm tisíc pěti set šedesáti tří/třech* atp.

Další základní číslovky

Kromě číslovek, jejichž podoba je odvozena od názvů čísel, existují i starší způsoby vyjádření kvantity pomocí speciálních slov. Některá z nich mají přesný význam: *raz* (1, při počítání *raz dva tři*), *pár* (2), ale častěji vyjadřuje význam „několik“, *tucet* (12), řídce také *veletucet* (144), *kopa* (60); jiná označují nespecifikované množství: *fůra, moře*. Jejich skloňování se řídí pravidly pro deklinaci substantiv, kromě nesklonného *raz*.

Kromě celých čísel je (zejména v technických disciplínách) potřeba vyjadřovat kvantitu přesněji pomocí zlomků a desetinných čísel. Zápis zlomků je věcí matematické konvence. Slovní podoba (např. při čtení) odpovídá složenému výrazu, v němž první člen tvoří čitatel (základní číslovka v potřebném pádě), místo počítaného předmětu je speciální tvar číslovky odvozený příponou *-(t)ina* od čísla ve jmenovateli (*jedna pětina, sedm čtvrtin, dvacet miliontin*) v příslušném pádě. Speciální tvoření mají zlomky $\frac{1}{2}$ a $\frac{1}{4}$, pro které se užívají vedle pravidelných podob číslovky *půl, polovina; čtvrt, čtvrtina*.

Desetinná čísla se obvykle zapisují pomocí číslic s desetinnou čárkou (příp. tečkou), např. 4,184 nebo 16.25. K oddělení celé a desetinné části se při jejich čtení používá přídavné jméno *celá/celé/celých*. Část za desetinnou čárkou je vyjádřena jako sled číslic nebo jako příslušný zlomek, v některých případech bez udání jmenovatele (*čtyři celé sto osmdesát čtyři /tisícin/* nebo *čtyři celá jedna osm čtyři*). Některá čísla mají v přírodních vědách svoje ustálená pojmenování, např. *pí* (π) nebo *e*. Tyto číslovky se neskloňují (stejně jako názvy proměnných *x, y, n* apod.), většinou se od nich netvoří ani další druhy číslovek, srov. *pí-tá mocnina*.

Jiné číselné údaje, se kterými se v běžném životě setkáváme, rezignují na matematické vyjadřování řádů. Týká se to zejména telefonních čísel, čísel účtu v bance apod. Takové údaje bývají buď rozděleny na sekvence po dvou až čtyřech číslech a bývají pak diktovány jako shluky několika čísel za sebou, nebo se diktují čísla pouze jako jednotky za sebou.

Základní číslovky ve spojení s počítaným předmětem

U jednotlivých skupin základních číslovek se liší tvar počítaného předmětu. U číslovky *jeden/jedna/jedno* se počítaný předmět shoduje s číslovkou v pádě, čísle i rodě (*jedna žena, bez jednoho muže, s jedním městem*). U číslovek *jedni/jedny/jedna, dva/dvě, oba/obě, tři* a *čtyři* se počítaný předmět s číslovkou shoduje v pádě, čísle (často jen formálně) a v rodě (pouze v případě číslovky *dva/dvě*, která je schopna rodový rozdíl vyjadřovat). Od číslovky *pět* výše se počítaný předmět shoduje s číslovkou pouze v čísle. Tvar počítaného předmětu je závislý na pádu celého spojení:

Pád spojení	Příklad	Pád počítaného předmětu
Nom	*pět* ***mužů, listů, žen, měst***	Gen
Gen	*pěti* ***mužů, listů, žen, měst***	Gen
Dat	*pěti* ***mužům, listům, ženám, městům***	Dat
Ak	*pět* ***mužů, listů, žen, měst***	Gen
Lok	*o pěti* ***mužích, listech, ženách, městech***	Lok
Inst	*pěti* ***mužiema, listyama, ženamiama, městyama***	Inst

Tvar počítaného předmětu u základních číslovek označujících počet 21–99 se liší také podle toho, zda se jednotka vyjadřuje samostatným slovem. Pokud je jednotka vyjádřena samostatně, může být tvar počítaného předmětu shodný s jeho podobou v případě číslovky *pět* a vyšších, nebo pokud je jednotka v rozmezí 1–4, může rozhodovat o tvaru počítaného předmětu tvar jednotky bez ohledu na přítomnost číslovky vyjadřující vyšší řád: *dvacet jeden muž, dvacet dvě ženy*. Skloňování těchto číslovek se může dotýkat pouze jednotky (*bez dvacet jednoho muže*) nebo i číslovky vyjadřující vyšší řád (*bez dvaceti jednoho muže, bez dvaceti jedna mužů*). Podobně se můžou chovat číslovky 1–4 ve spojení s číslovkou *sto* (*sto dva mužů/sto dva muži, sto tři žen/ženy*).

Druhy číslovek: základní = *dva, sto*; řadové = *druhý, stý*; násobné = *dvakrát, stokrát*; druhové = *dvoje, stery*

7.4.2 Číslovky řadové

Jako řadové označujeme číslovky, které vyjadřují, jaké pořadí má počítaný předmět v určité posloupnosti (*první den, druhej den* apod.). Neoznačují tak počet jako číslovky základní, ale pozici v rámci uspořádaného systému nebo souboru. Jejich forma i význam se přibližuje přídavným jménům (viz 7.2).

Číslovky *první* a *třetí* se skloňují podle vzoru *jarní* (v nom. mají tedy pro všechny tři rody jeden tvar), ostatní číslovky (včetně varianty *prvý*) mají tvary podle vzoru *mladý*; jsou tedy schopné odlišovat rod počítaného předmětu – *pátý muž, pátá žena* (viz 7.2.2.1).

Až na číslovky *první, druhý, sedmý* a *osmý* jsou všechny řadové číslovky odvozené od příslušných číslovek základních pomocí zakončení *-tý/-tá/-té* (příp. *-tí*) podle rodu počítaného předmětu (*tři – třetí den, pět – pátá jamka, dvacet – dvacáté století, nula – nultá hodina*).

U řadových číslovek odvozených od čísel 21–99, které jsou vyjádřeny jedním slovem, dochází oproti základním číslovkám ke změně pouze v koncové části (*jednadvacet – jednadvacátá*), u číslovek víceslovných se mění oba komponenty (*dvacátý první*). Číslovky vyšší mají část vyjadřující řád shodnou s číslovkami základními, pořadí pak vyjadřují pouze desítky a jednotky (*sto pětašedesátý*), nebo se u kratších vyjádření mění všechny části (*tisící první*, ale *sto první*).

Poznámky k jednotlivým řadovým číslovkám:

první / prvý
Psaná čeština: 96 % *první*, 4 % *prvý*
Mluvená čeština: 96 % *první*, 4 % *prvý*

7.4.3 Číslovky násobné

Násobné číslovky se tvoří příponami: *-krát, -násobně/-násob/-násobný*, příp. *-jitý, -mo* (*dvojitý, dvojmo*).

Číslovky násobné připomínají svým významem i formálními vlastnostmi příslovce (např. tím, že se většinou neohýbají). Vyjadřují, kolikrát nebo pokolikáté se daný děj opakuje (*Letadlo **dvakrát** přeletělo nad kulometným hnízdem.*), případně poměr mezi vlastnostmi pomocí násobku (*Hromádka jahod by na Měsíci vážila **šestkrát** méně než na Zemi.*). Můžou také vyjadřovat násobenost počítaného předmětu (*Pracuje na **dvojitý** úvazek.*).

Tvar číslovek násobných je odvozen od základních číslovek pomocí přípony *-krát*, příp. *-násobně/-násob* (*její očekávání **stonásobně/dvojnásob** převyšovalo obavy*), přičemž přípona *-násob* je omezena pouze na číslovky *dvojnásob* a *trojnásob*. Význam přípony *-krát* bývá posílen i slovem *tolik, více/víc* nebo *méně/míň* (*Lékaři mi říkají, že musím jíst **třikrát čtyřikrát tolik**, než jsem jedla dříve; Náš film i s kampaní stojí **stokrát míň**.*). V některých případech (zvláště u vyšších hodnot) může být hodnota vyjádřena číslicí (*Svalová vlákna ve světelném mikroskopu zvětšená **140krát***), případně i pomocí znaku × (*4× v hodině*). Jiný způsob tvoření představují rovněž nesklonné číslovky *dvojmo, trojmo*.

Násobné číslovky *dvojitý, trojitý* a *dvojmo, trojmo, čtvermo* tvoří uzavřenou skupinu, která se směrem k vyšším číslům nerozšiřuje.

Kromě pravidelného tvoření (*jedenkrát/jednoukrát*) má násobná číslovka odvozená od čísla 1 i nepravidelnou podobu *jednou*, která může mít i adverbiální význam (číslovka: ***jednou** měř a dvakrát řež* × příslovce: *až **jednou** ráno jsem zjistil, že i s paní Jiřinou sedí v kuchyni*).

7.4.4 Číslovky druhové

Speciální typ číslovek druhových označuje počet souborů, sad (např. dvojic, trojic) nebo druhů počítaného předmětu. Pojí se tak většinou s předměty, které se běžně vyskytují ve více kusech (*dvoje boty, sirky*), nebo slouží k vyjádření prostého počtu (mají platnost číslovek základních) ve spojení s pomnožnými substantivy (*jedny dveře*).

V případě pomnožných substantiv někdy dochází k vyjádření druhovosti pomocí speciálních tvarů: *dvoje boty* může znamenat spíš dva páry bot, zatímco *dvojí boty* jsou dva různé páry bot. Tento významový rozdíl se však v současné češtině postupně stírá.

Skloňování druhové číslovky *jedny* je shodné s tvary zájmena *ten* (viz 7.3.2.3) v množném čísle (*bez těch jedněch bot, těm jedněm botám* atp.). Číslovky *dvoje, troje* mají kromě 1. pádu tvary shodné se vzorem *jarní* (*dvojích bot, trojím botám*), viz 7.2.2.1. Od druhové číslovky odvozené od čísla 4 výš je jejich tvoření pravidelné pomocí přípony *-erý/-erо*. Skloňování těchto číslovek se řídí buď vzorem *mladý* (*sedmerých hor, sedmerým horám* atp.), nebo jsou pády kromě nom. vyjádřeny pomocí přípony *-ero* a pád je vyjádřen tvarem počítaného předmětu (*bez sedmero hor, sedmero horám* atp.).

Tento typ číslovek tvoří uzavřenou řadu: *jedny, dvojelí, trojelí, čtverolý, paterolý, šesterolý, sedmerolý, osmerolý, devaterolý, desaterolý, jedenácterolý, dvanácterolý, třináctero|ý*, do které v podstatě nepřibývají číslovky utvořené od vyšších čísel.

Poznámky k jednotlivým druhovým číslovkám:
Kromě pravidelného tvaru *jedněch* se v gen. a lok. může na území Čech objevovat rovněž varianta *jednich*, která je ovšem omezena pouze na mluvený projev a je velmi málo frekventovaná.

7.4.5 Ostatní výrazy s kvantifikačním významem

Existuje mnoho dalších slov, jejichž význam je nějak spojen s čísly a kvantitou. Jsou to jednak pojmenování číslic samotných (*jednička, dvojka* atp.) a některých čísel a řádů (*půlka, padesátka, stovka, tisíce*), které mají vlastnosti jako substantiva, jednak pojmenování skupin podle počtu jejich členů (*dvojice, trojice, pětice* atp.). Tato podstatná jména číslovkového původu nabývají někdy speciálních přenesených významů (*pětka* – známka ve škole, *desítka* – desetistupňové pivo, *čtyřicetiny/čtyřicátiny* – čtyřicáté narozeniny apod.).

Číslovky se rovněž objevují jako součást složenin (*dvoukolový, pětihektarový*). Jejich funkce a způsob skloňování jsou pak dány slovem, s nímž se spojují.

Slovnědruhovým přehodnocením vznikají i adjektiva s číselným významem (*desetitisícový, milionový*) nebo obdobně i slovesa (*zdvojit, ztrojit*). Jejich význam je číslovkový, forma je však slovesná, příp. adjektivní.

Druhy číslovek: základní = *dva, sto*; řadové = *druhý, stý*; násobné = *dvakrát, stokrát*; druhové = *dvoje, stery*

7.5 SLOVESA (VERBA)

Slovesa tvoří jeden z plnovýznamových ohebných slovních druhů. Jejich vymezení (v opozici k ostatním slovním druhům) je dáno jednak formálně (způsobem tvoření tvarů), jednak obsahově (specifickým významem) a také funkčně (jsou základem přísudku ve větě).

Po formální stránce je odlišnost sloves dána především tím, že se jako jediný slovní druh časují (ostatní ohebné slovní druhy se skloňují, popř. stupňují jako přídavná jména a příslovce). Znamená to, že jejich tvary se při ohýbání mění pomocí speciální sady koncovek, která je určena výhradně pro ně. Zároveň při ohýbání nabývají gramatických významů, které se pravidelně nevyskytují u jiných slovních druhů (osoba, čas, způsob apod.).

Významově slovesa od ostatních slovních druhů odlišuje fakt, že vyjadřují stavy (*ležím*), změny stavů (*stárne*), akce (*nesu*) nebo děje (*hádají se*). Tento specifický význam ze sloves dělá základní stavební jednotku věty – věta musí vypovídat o nějakém ději nebo stavu, který může, ale nemusí mít specifikovaného konatele nebo jiné rysy (termínem konatel označujeme původce děje, tj. vědomého činitele akce nebo nositele stavu, viz 8.2). Na rozdíl od jiných slovních druhů, které můžou staticky popisovat nějaké akce (např. podstatná jména slovesná *psaní, čtení* apod., viz 7.1.7.4.1), jsou slovesa schopná odlišovat různé vlastnosti těchto dějů (kdy se děj odehrává, kdo akci vykonává apod.). K tomu mají slovesa k dispozici mnoho tvarů (u jednoho slovesa jich může být přes 400), které se vytvářejí pomocí kombinací jednotlivých gramatických kategorií.

Kromě sloves plnovýznamových, kterých je většina, můžeme vyčlenit skupinu sloves, která mají speciální funkci: slovesa sponová, způsobová (modální) a fázová. Sponová slovesa (*být, bývat, stát, stávat se*) slouží k spojování jmenné části přísudku s podmětem (*To už **jsem byl** dost **promočený** i pod gumákem.*). Modální slovesa (*mít, moct, muset, smět, chtít, nechat, dá se*) ve spojení s infinitivem jiného, plnovýznamového slovesa vyjadřují postoj mluvčího k ději (*Tak či onak, **musel** to prostě **risknout**. **Nechal** si **zhotovit** rezervní klíče.*). Podobný modální význam má i nepravidelné sloveso *lze* (viz 7.5.4.6). Fázová slovesa (*začít, přestat, započít, stačit* atp.) vyjadřují různé fáze (začátek, ukončení) děje vyjádřeného plnovýznamovým slovesem v infinitivu (*Když **se** voda **začne vařit**, zapište si čas.*) a na ně přechází i vyjádření vidu (*začínal zpívat, začal zpívat*, ale ne **začal zazpívat*).

Jiný je případ pomocných tvarů slovesa *být*, které mají specifickou úlohu v minulém a budoucím času (*dělal jsem, budu dělat*), v kondicionálu (*dělal bych*) a v trpném rodě (*je nesen*), a tvary slovesa *mít* v perfektních časech (*mám uděláno, měl jsem uděláno*). V těchto případech tyto tvary nemají svůj obvyklý lexikální význam (*být = existovat, mít = vlastnit*), ale slouží pouze k vyjádření gramatických kategorií ve složených slovesných tvarech a mají tedy platnost volného morfému s gramatickým významem.

Některé kombinace frekventovaných sloves (*být, mít, přijít* ad.) s jinými slovními druhy (nejčastěji příslovci, přídavnými jmény nebo předložkami) tvoří dohromady velmi těsnou (frazeologickou) jednotku, kterou je možné považovat za jedno **frazémové sloveso** (viz 7.0.4): *(ne)byl s to, jsem rád, mám rád (já rád), je načase, je nabíledni, je záhodno, je nasnadě, přijde nazmar, je libo, leží ladem, je namístě, je fér, přijít vhod, mít naspěch, mít namále; je fuč, máš recht, je (mi) jedno, je mi (to) líto, vzít zavděk, vyjít/vycházet vstříc, učinit přítrž, přijít nazmar, je na povážení, učinit zadost, ani nemuknout, vydat napospas* apod. Pod termínem frazémové sloveso jsou zde zahrnuty jednak verbální frazémy (*ležet ladem*) a také propoziční frazémy (*je nasnadě*). Jiným typem víceslovných sloves jsou tzv. reflexiva tantum (viz 7.5.1.4).

7.5.1 Gramatické kategorie sloves

Gramatické kategorie sloves jsou v rámci systému slovních druhů poměrně unikátní. S výjimkou čísla (a částečně osoby u zájmen, viz 7.3.2.1) a vidu u adjektiv odvozených od sloves se většina ze slovesných kategorií nepodílí na mluvnickém významu jiných slovních druhů (na druhé straně některé jmenné kategorie však slovesné tvary vyjadřují).

U sloves určujeme osobu, číslo, způsob, čas, slovesný rod a vid. Některé slovesné tvary (tzv. příčestí, viz 7.5.3) jsou však schopné vyjadřovat i kategorie, které patří jménům (jako je jmenný rod, příp. životnost).

7.5.1.1 Osoba (persona)

Gramatická kategorie osoby odráží potřebu orientovat se v tom, koho nebo čeho se děj, o kterém je řeč, týká, co nebo kdo je jeho podmětem, tj. primárně i kdo je konatelem. V češtině existují osoby tři: první vyjadřuje, že děj se týká autora promluvy (já *mluvím*), u druhé osoby jde o děj, který vykonává nebo prožívá adresát promluvy (ty *poslouchá*š), a konečně třetí osoba vyjadřuje děj, který vykonává osoba nebo předmět nezúčastněný, vyjadřuje tedy téma komunikace (on/ona/ono *neposlouchá,* kostel *stojí*).

Přitom platí, že v první, druhé i třetí osobě může vystupovat jak člověk, zvíře a obecně živá věc, tak i věci neživé nebo abstraktní (např. v poezii). Z významového hlediska je ovšem zřejmé, že první ani druhá osoba nejsou doménou neživých věcí nebo abstraktních pojmů. Zároveň je možné i tzv. neosobní použití, které konatele vylučuje (*Prší, Stmívá se*) nebo upozaďuje (*Nechce se mně tam chodit.*), viz 8.3.

Všechny tři osoby můžeme vyjádřit v čísle jednotném nebo množném (je to jeden ze způsobů vyjádření shody mezi podmětem a přísudkem). První osoba množného čísla vyjadřuje, že děj se týká více osob nebo věcí, mezi nimiž je zahrnut i autor promluvy (*Julie a já **jsme se sešli***). Druhá osoba pl. znamená, že děj vyjádřený slovesem se týká více adresátů promluvy (*Vy, kteří tu **sedíte**, **vidíte**, že...*) nebo více osob/věcí, mezi kterými je adresát (*ty a Martin **jste se sešli***), třetí osoba plurálu vyjadřuje děj, který se týká několika nezúčastněných osob nebo věcí (*oni **byli,** auta **stála** na parkovišti*).

Popsané významy osob a čísel se však v komunikaci někdy proměňují v důsledku snahy o vyjádření úcty (nebo naopak neúcty) či zesílení (nebo naopak zeslabení) role autora promluvy. Podle významu můžeme rozdělit specifické používání různých slovesných osob na několik případů.

Forma	Význam	Název	Příklad	Poznámka
3. sg.	1. sg.	výrok s obecnější platností	*když člověk sedí...*	
		mluva dětí, vojáků	*Vašík udělá hají. Vojín Kos hlásí příchod.*	
3. sg.	2. sg.	onkání	*Marie, šla nakoupit!*	zastaralé, neuctivé
		mluva k dětem, zvířatům...	*Vašík půjde spinkat.*	
1. pl.	1. sg.	plurál autorské skromnosti	*V našem sdělení prezentujeme...*	zeslabení významu autora
		plural majestaticus	*My, král Kruťák, jsme tento list podepsali...*	zesílení významu autora

Slovesné třídy: 1. *nes-e, ber-e, peč-e, maž-e, umř-e*; 2. *tisk-ne, mi-ne, zač-ne*; 3. *kry-je, kupu-je*; 4. *trp-í, pros-í, sáz-í*; 5. *děl-á*; nepravidelná slovesa: *být, chtít, jíst, jít, jet, mít, vědět, vidět, lze*

Forma	Význam	Název	Příklad	Poznámka
1. pl.	2. sg./ 2.pl.	udílení pokynů	*Uděláme dřep.*	
		plurál „mateřský“	*My už papáme zeleninu!*	
2. pl.	2. sg.	vykání	*Vy jste byl šílený, Milane!*	vyjádření formálnosti, úcty
2. sg.	3. pl.	onikání	*Posadili se, pane kapitáne...*	zastaralé vyjádření úcty

Ve významu **1. os. sg.** se tak někdy používá **3. os. sg.**, aby se potlačil význam první osoby, který v kontextu není důležitý (*Zatimco slavíka sem patrně v životě neslyšel, tak ty skřivany **člověk slyší** pořád; zase v autobusu, dyž **člověk sedí**, tak více méně nemůže teda ject přes hory*). Ačkoliv tyto věty mají sloveso ve třetí osobě, mají ukazovat na autora promluvy (tedy mají význam 1. os. – *já je slyším pořád; já sedím* apod.) a zároveň sdělují, že se jedná o výrok s obecnější platností než jen vztahující se na mluvčího. Jiným případem stejné změny významu je mluva dětí (*Pepíček udělá hají*) nebo hlášení v prostředí armády nebo policie (*Vojín Kotrba hlásí příchod*). Vyjádření 3. os. namísto míněné 1. os. je pro děti jednodušší, kdežto v prostředí armády je považováno za přesnější.

Pomocí tvaru **3. os. sg.** se někdy vyjadřuje **2. os. sg.** rozkazovacího způsobu (*Marie, šla nakoupit!*). Tento způsob oslovování, kterému se podle zájmena třetí osoby sg. říká **onkání**, je dnes už zastaralý a nepoužívaný. Dříve se užíval pro oslovování osob podřízených. Prototypicky se tato komunikace odehrávala pouze v přítomném čase způsobu oznamovacího (ovšem s významem rozkazu).

Poměrně častý způsob vyjádření **1. os. sg.** je zejména v odborných publikacích tvar **1. os. pl.**, tzv. autorský plurál, též někdy nazývaný jako **plurál autorské skromnosti** (*V našem sdělení prezentujeme dílčí výsledky vybraných hlavových rozměrů a indexů.*). Jeho úkolem je především zeslabit význam 1. os. sg. a vyjádřit skromnost autora. Při prezentacích se používá pl., který má vtáhnout posluchače do výkladu (*A tím přecházíme k dalšímu bodu...*). Jiným příkladem použití stejné záměny formy a významu je tzv. **plurál majestaticus**. Na rozdíl od autorského plurálu se v tomto případě jedná o zesílení významu autora promluvy. Dnes se tento způsob nepoužívá, i dříve byl výsadou pouze panovníků, když mluvili o sobě (*My, král Kruťák, jsme tento list podepsali...*).

K vyjádření **2. os. sg.** nebo **2. os. pl.** pomocí tvaru **1. os. pl.** přistupujeme v případě, kdy udílíme pokyny (*Uděláme dřep!*), příp. chceme-li vyjádřit neformálnost situace nebo až familiárnost (*Jak se dneska cítíme, pane Vomáčka?*).

Asi nejčastější záměnou je vyjádření **2. os. sg.** pomocí tvaru **2. os. pl.**, kterému říkáme **vykání** (*Vy jste byl šílený, Milane.*). Na rozdíl od předcházejících záměn formy a významu slovesné osoby v tomto případě jde o záměnu pouze částečnou; v pl. je pouze tvar pomocného slovesa *jste*, adjektivum i plnovýznamové sloveso zůstávají v sg. Je to dnes nejběžnější způsob, jak vyjadřovat úctu komunikačnímu partnerovi, a hodí se pro formální situace nebo mezi komunikačními partnery, kteří se neznají. Opakem vykání je **tykání**, které se běžně používá mezi známými a při neformálním hovoru.

Dalším zastaralým a dnes už nepoužívaným způsobem zdvořilého oslovování je **onikání**, které využívá **3. os. pl.** pro vyjádření **2. os. sg.** (*Posadili se, pane kapitáne, a dali si něco k jídlu.*).

Podoba koncovek jednotlivých osob

Jednotlivé osoby jsou u sloves vyjádřeny pomocí několika sad koncovek (význam osoby navíc může být zdůrazněn i osobním zájmenem). Obecně se časování sloves dá shrnout pomocí následujících tabulek:

Oznamovací způsob, čas přítomný (např. *začnu, kryju/i, stojím, dělám*):

Os.	Singulár	Plurál
1.	*-u/i, -ím, -ám*	*-eme/-em, -íme, -áme*
2.	tykání: *-eš, -íš, -áš* vykání: *-ete, -íte, -áte*	*-ete, -íte, -áte*
3.	*-e, -í, -á*	*-ou, -í/ou, -í/ejí/-ej, -ají/-aj*

V přítomném čase (prézens) je osoba (a číslo) vyjádřena koncovkou v rámci jednoduchého slovesného tvaru. Prézentní tvar dokonavých sloves vyjadřuje především budoucnost (viz 7.5.1.5). Koncovky se pojí k jednotlivým slovesům podle jejich příslušnosti ke vzoru, varianty koncovek v rámci jednoho typu vyznačujeme lomítkem.

Oznamovací způsob, čas minulý (např. *začal jsem, stál jsem*):

Os.	Singulár	Plurál
1.	*-l -la -lo (j)sem*	*-li -ly -la (j)sme*
2.	tykání: *-l -la -lo (j)si / -ls -las -los* vykání: *-l -la (-lo) (j)ste*	*-li -ly -la (j)ste*
3.	*-l -la -lo*	*-li -ly -la*

Minulý čas (préteritum) oznamovacího způsobu je tvořen složenými tvary (viz 7.5.2) s možnou výjimkou v 2. os. sg. *žes přišel; psalas* ap. (viz 7.5.1.3.1). Tvary minulého času jsou tvořeny tzv. příčestím činným (viz 7.5.3) a příslušným tvarem pomocného slovesa *být* (oznamovací způsob, přítomný čas). Pouze ve 3. os. jednotného i množného čísla je v současné češtině tvar minulého času tvořen jen příčestím činným (bez pomocného slovesa). Nepřítomnost pomocného slovesa (nulový lexikální morfém) je signálem 3. os. stejně jako přítomnost morfému *jsem* v osobě první.

Oznamovací způsob, čas budoucí (např. *budu stát*):

Os.	Singulár	Plurál
1.	*bud-u* + inf.	*bud-eme/bud-em* + inf.
2.	tykání: *bud-eš* + inf. vykání: *bud-ete* + inf.	*bud-ete* + inf.
3.	*bud-e* + inf.	*bud-ou* + inf.

Osoba v budoucím čase je v případě nedokonavých sloves vyjádřena pomocí tvaru slovesa *být* v budoucím čase; sloveso je v tvaru zastoupeno infinitivem. Dokonavá slovesa vyjadřují budoucnost pomocí tvaru přítomného času, např. *začne* (viz 7.5.1.3.1 a 7.5.1.5).

Rozkazovací způsob (např. *začni, kupuj, stůj, dělej*):

Os.	Singulár	Plurál
1.	–	*-me, -ejme*
2.	tykání: *-Ø, -i, -ej* vykání: *-te, -ejte*	*-te, -ejte*
3.	–	–

Rozkazovací způsob (imperativ) vyjadřuje pouze tři osoby: 2. os. sg., 1. os. pl. a 2. os. pl. Před koncovkou *-me* se v Čechách párová znělá hláska mění na neznělou např. [zavesme], ale to se v písmu nezachycuje.

Slovesné třídy: 1. *nes-e, ber-e, peč-e, maž-e, umř-e*; 2. *tisk-ne, mi-ne, zač-ne*; 3. *kry-je, kupu-je*; 4. *trp-í, pros-í, sáz-í*; 5. *děl-á*; nepravidelná slovesa: *být, chtít, jíst, jít, jet, mít, vědět, vidět, lze*

Podmiňovací způsob přítomný (např. *začal bych, stál bych*):

Os.	Singulár	Plurál
1.	*-l -la -lo by-ch / by-sem*	*-li -ly -la by-chom / by-sme*
2.	tykání: *-l -la -lo by-s / by-si* vykání: *-l -la (-lo) by-ste / by jste*	*-li -ly -la by-ste / by jste*
3.	*-l -la -lo by*	*-li -ly -la by*

Osoba v podmiňovacím způsobu (viz 7.5.1.3.2) je vyjádřena speciálním tvarem slovesa *být*. Významové sloveso je v tvaru zastoupeno příčestím činným (viz 7.5.3). Podmiňovací způsob minulý se tvoří podobně (viz 7.5.1.3.2).

V dalším výkladu už tvary pro vykání neuvádíme.

7.5.1.2 Číslo (numerus)

Kategorie čísla je u sloves spojená s kategorií osoby, obě se vyjadřují jedinou společnou koncovkou. Množné číslo u sloves tak nevyjadřuje opakovanost nebo násobenost dějů, ale počet subjektů (konatelů) děje. Plurál v 1. os. proto znamená *já* (= mluvčí) + další konatelé děje (*stáli jsme*), v 2. os. vyjadřuje *ty* (= adresát promluvy) + další účastníci promluvy (*stáli jste*) a konečně ve 3. os. představuje několik nezúčastněných osob (zvířat, věcí), o nichž sloveso něco vypovídá (*oni stáli*).

Význam čísla u sloves je někdy oslabován různými způsoby oslovování a jinými významovými posuny v této kategorii (viz vykání, onikání, onkání, autorský plurál, plurál majestaticus, 7.5.1.1).

7.5.1.3 Způsob (modus) a čas (tempus)

Slovesný způsob slouží k označení vztahu vyjadřovaného děje k popisované skutečnosti. Tato gramatická kategorie je vyjádřením toho, že pomocí slovesných tvarů můžeme něco prostě sdělovat, na někoho apelovat (něco mu rozkazovat) nebo uvažovat o něčem, co by se mohlo stát. Pomocí **způsobu oznamovacího** (indikativu) tak vyjadřujeme děj, který se (reálně) stal, stane, nebo se právě děje, pomocí **způsobu rozkazovacího** (imperativu) děj, který chceme, aby někdo vykonal, a pomocí **způsobu podmiňovacího** (kondicionálu) děj, ke kterému by mohlo dojít.

Pro každý z těchto slovesných způsobů má čeština zvláštní tvaroslovné prostředky vyjádření, které jsou tvořeny různými slovesnými tvary a kombinacemi s pomocným slovesem *být*.

Jinou kategorií než slovesný způsob (na pomezí mezi morfologií a lexikologií) je **způsob slovesného děje** (viz 7.5.1.5).

7.5.1.3.1 Oznamovací způsob (indikativ)

Oznamovací způsob (indikativ) vyjadřuje reálný děj ve 2 časech: minulém (préteritum), přítomném (prézens), nebo záměr v čase budoucím (futurum) – *vzpomínal jsem, vzpomínám, budu vzpomínat*.

Tvary oznamovacího způsobu však můžou mít v některých kontextech i význam jiných způsobů. Např. v kombinaci s částicemi *ať* nebo *kéž* nabývá ozn. zp. významu přání, prosby (což je blízké spíše způsobu podmiňovacímu): *Kéž se už nikdy nesetkáme!* V určitých situacích, kdy z různých důvodů není vhodné použít přímo rozkazovací způsob, mají i tvary ozn. zp. funkci rozkazu, apelu nebo výhrůžky: *Otevřeš to okno? Jak chceš! Půjdeš sem!*

Oznamovací způsob se vyjadřuje přidáním příslušné koncovky k prézentnímu nebo minulému kmeni (viz 7.5.2) nebo k pomocnému slovesu podle konkrétního času. Všechny časy rozlišují **aktuální** a **neaktuální** použití. Aktuální použití v přítomného času znamená zúžení platnosti děje pouze na okamžik promluvy (nebo na interval, který tento okamžik zahrnuje), zatímco neaktuální použití předpokládá obecnou platnost: srov. *Co dělá* (teď)? – *Čte* (právě teď, aktuálně); *Co dělá? – Vyrábí klobouky* (dlouhodobě, neaktuálně). O neaktuálním prézentu se mluví jako o prézentu gnómickém (nebo taky mimočasovém), pokud vyjadřuje děj trvalý, obecně platný (často se vyskytuje v příslovích a pořekadlech: *Kdo jinému jámu* ***kopá****, sám do ní* ***padá***. Stejný rozdíl můžeme pozorovat i u času budoucího, např. *Před veterinářem se pravidelně* ***rozklepe*** (neakt.; přesnější je ale mluvit o sekundárním užití dokonavého slovesa, které tu nevyjadřuje budoucnost) × *Uvidíš, jak se z téhle zprávy* ***rozklepe*** (akt.). Podobně je tento rozdíl vyjádřen i v minulém čase. Slovesa vyjadřující opakovanou činnost (tzv. frekventativa, viz 7.5.1.5) vyjadřují děj neaktuální (***Chodíval*** *s kulovnicí na čekanou.*). Použití ostatních sloves je aktuální/neaktuální podle kontextu, a to včetně iterativ (sloves opětovacích, viz 7.5.1.5) – ***Chodil*** (neakt.) *vždy s hlavou vzpřímenou/****Chodil*** (akt.) *kolem dokola a přemýšlel.*

V češtině má gramatický čas sloves v hlavní větě význam absolutní, tzn. že vyjadřuje, zda se děj, který slovesem označujeme, stal před dobou promluvy, děje se v době promluvy nebo se teprve dít bude. Vedle toho existují i časy relativní, které naznačují současnost nebo předčasnost, příp. následnost (viz přechodníky, 7.5.3) nezávisle na době jejich uskutečnění vzhledem k času promluvy. Ve větách vedlejších (závislých klauzích), pokud jsou to klauze obsahové (nepřímá řeč ap.) nebo jim podřízené, jde zpravidla o význam časů relativních, např.: *Volala, že tam přijde* (násl.) *pozdě, protože zmeškala* (předč.) *vlak a jiné spojení nemá* (souč.).

7

Přítomný čas (prézens)

Přítomným časem vyjadřují slovesa děj, který se odehrává v momentě promluvy. Tvary přítomného času oznamovacího způsobu se tvoří pomocí prézentního kmene (viz 7.5.2) přidáním koncovky, která vyjadřuje osobu a číslo (*nes-u, peč-eš, děl-á, sáz-íme, kryj-ete, tiskn-ou* ap.).

U tvarů **dokonavých** sloves vyjadřuje tvar přítomného času obvykle budoucnost: *přijedu, dopíšu, stisknu.*

Zejména v beletrii a při vypravování se pro vtažení čtenáře do děje přítomný čas užívá k označování dějů minulých, tzv. **prézens historický** (*Tak třeba* ***včera*** *mi* ***povídá****..., Tak si představ, že včera* ***jedu*** *autem po Letný...*). Z důvodů identifikace času se s prézentem historickým často užívá údaj (např. adverbium), který přebírá váhu této informace za slovesný čas.

V situaci, kdy je přítomný čas v kontextu ukazujícím do budoucnosti, vyjadřuje slovesný tvar budoucnost (***Pozítří jedu*** *do Plzně,* ***Za pár vteřin už je*** *na druhém konci...,* ***Za dva dny může*** *odletět domů.*).

Budoucí čas (futurum)

Čas budoucí vyjadřuje děj, který se stane po okamžiku promluvy. Jeho tvoření se liší u dokonavých a nedokonavých sloves (viz 7.5.1.5). U nedokonavých sloves se tvoří pomocí infinitivu (viz 7.5.3) a budoucího času pomocného slovesa *být* (*bud-u číst, bud-eš péct, bud-e dělat, bud-eme sázet, bud-ete krýt, bud-ou tisknout* ap.). Specifická omezená skupina sloves má tvary budoucího času vyjádřené pomocí předpony *po-/pů-*: *půjdu, pojedu, potrvá, poroste, ponesu, povedu, poběžím, poletíš, polezeš, poteče, poženu, povezeme, poplujete, pohrne,*

Slovesné třídy: 1. *nes-e, ber-e, peč-e, maž-e, umř-e*; 2. *tisk-ne, mi-ne, zač-ne*; 3. *kry-je, kupu-je*; 4. *trp-í, pros-í, sáz-í*; 5. *děl-á*; nepravidelná slovesa: *být, chtít, jíst, jít, jet, mít, vědět, vidět, lze*

pocestujou, postěhuje, poplazí. Dokonavá slovesa vyjadřují budoucnost svými tvary přítomného času (srov. *upeču ~ budu péct, udělá ~ bude dělat, vysázíme ~ budeme sázet, pokryjete ~ budete krýt, vytisknou ~ budou tisknout* ap.).

Budoucí čas vyjadřuje i jiné významy než prosté děje v budoucnosti. Jedním z nich je např. nejistota o přítomném ději (*nepřišel, to **bude** asi nemocný*), dále pak výzva, varování či kritika (*Co blázníš, přece **nebudeš sedět** jako ouřada někde v kanceláři?*), výtka (*Ty si **budeš ležet** v posteli a já abych vydělával*) nebo žádost (*Mladá dámo, **budu** vás **muset poprosit**, abyste se vzdálila.*).

Minulý čas (préteritum)

Minulý čas se tvoří z příčestí činného (viz 7.5.3) a tvarů přítomného času pomocného slovesa *být* (*nesl jsem, pekl jsi/pekls, dělal, sázeli jsme, kryli jste, tiskli* ap.). Z hlediska současného jazyka jsou tvary minulého času (s výjimkou 3. os. sg. a pl.) složené (z příčestí a tvarů pomocného slovesa *být*), historicky byly ovšem složené všechny tvary, protože ve 3. os. byl starý tvar slovesa *být*: např. (on) *jest psal*. Ve 2. os. sg. má pomocné sloveso často (především v mluvené řeči) podobu *-s*, které píšeme z tradice jako koncovku, ačkoli se chová jako příklonka, podobně jako pomocné *jsi* (většinou i pokud jde o možné slovosledné postavení: *Nebyls tam, Tys tam nebyl, Toho ses nebál, To sis nepřál, Včeras nepřišel*); v západní části českého území se užívá tvaru *si*, psaného *jsi*, popř. v mluvené řeči v kombinaci se zvratnými zájmeny i *si se, si si*.

Minulé příčestí (l-ové participium) je tvořeno z minulého kmenu (viz 7.5.2) a přípony *-l* (*nes-l, pek-l, sáze-l, tisknu-l* ap.). V mluvené řeči zejména v Čechách se u některých sloves, jejichž kmen končí na souhlásku, vypouští koncové *-l* (*nes, pek* atp.). Odborný termín – participium – naznačuje, že se tento tvar podílí (participuje) na jmenných gramatických kategoriích, konkrétně na jmenném rodu (i životnosti) a čísle, srov. odlišnosti tvarů v psané češtině: *řekl* (sg. muž.), *řekla* (sg. žen.), *řeklo* (sg. stř.), *řekli* (pl. muž. živ.), *řekly* (pl. muž. neživ. nebo pl. žen.), *řekla* (pl. stř.).

Minulý čas 1. os. sg. a pl. se v běžné řeči někdy, zejména v Čechách, tvoří i bez pomocného slovesa *být*, které je nahrazeno osobním zájmenem (kvůli vyjádření osoby): *já šel, my šli*. V 2. os. jedn. č. je (hlavně na Moravě a ve východních Čechách, ale nejen tam) běžné *-s*: *šels, viděls*.

Stará čeština znala kromě současného způsobu vyjadřování minulého času i další minulé časy (více viz 3.3.3). Jedním z nich je **plusquamperfektum**, tedy čas předminulý; ten vyjadřuje děj, který předcházel jinému ději v minulosti: *„My se když tak ozveme, pane," prohlásil policista, když **si byl** předtím **prohlédl** vymáčknutou okenní tabulku a zaznamenal, že v bytě se vskutku žádný televizor nenalézá.* Tento čas je tvořen příčestím minulým (viz 7.5.3) a minulým časem slovesa *být*. Dnes se plusqamperfektum už nepoužívá a bylo kompletně nahrazeno préteritem.

Dalšími dávno už nepoužívanými minulými časy byly ve staré češtině aorist a imperfektum. Z nich nám zbyly jen ojedinělé tvary: kondicionálový morf *bych* je např. pozůstatkem aoristu slovesa *být*.

Časy perfektní (rezultativní, výsledné)

Čeština má (zejména v mluvené podobě) i složené časy perfektní, vyjadřující výsledek předchozího děje, tj. perfektum přítomné (*Už to mám uděláno/udělané*), minulé (*Když měl zprávu napsanou…*) a budoucí (*Brzo to bude mít dočtené*).

7.5.1.3.2 Podmiňovací způsob (kondicionál)

Způsob podmiňovací (kondicionál) vyjadřuje děj nereálný, hypotetický (tj. vázaný na podmínku, přání, hypotézu, potencialitu apod.). Čeština má kondicionál přítomný a minulý; dnes se používá téměř výhradně podmiňovací způsob přítomný (z celkového počtu všech kondicionálů zaujímá podm. zp. minulý necelá 2 %).

Podmiňovací způsob přítomný, který dnes přebírá i funkce kondicionálu minulého, vyjadřuje primárně podmínku uskutečnitelnou (*Nejraději* ***bych*** *tam* ***skočil*** *za ním; Kdybys tam* ***nepřišel***, ***musel bych*** *tě zastoupit*), ale často i podmínku neuskutečněnou nebo neuskutečnitelnou; v hlavní větě může být způsob oznamovací, např. ***Kdyby*** *minulý týden neonemocněl,* ***mohli bysme*** *se tam včera sejít* (*mohli jsme se tam včera sejít*). Podmiňovací způsob je tvořen kondicionálovým pomocným tvarem + příčestím činným významového slovesa (*přišel bych, seděl bych* ap.).

Podmiňovací způsob přítomný (např. *začal bych, stál bych*):

Os.	Singulár	Plurál
1.	*-l -la -lo by-ch*	*-li -ly -la by-chom / by-sme*
2.	*-l -la -lo by-s*	*-li -ly -la by-ste*
3.	*-l -la -lo by*	*-li -ly -la by*

Ojediněle se v 1. os. sg. vyskytuje místo tvaru *bych* i mluvená varianta *bysem*.

by-chom / by-sme Psaná čeština: 96 % *bychom*, 4 % *bysme* (převažuje v beletrii)
Mluvená čeština: 10 % *bychom*, 90 % *bysme*
(v Čechách a zčásti na Moravě)

Z hlediska stavby slova je varianta *bysme* tvořena pravidelně, analogií k tvarům 1. os. pl. minulého času (*by-sme* jako *psali (j)sme*). Je pouze věcí pravopisného úzu, že se tento tvar píše jako jedno slovo (v mluvené češtině může být mezi kořen a koncovku vloženo jiné slovo, např.: *aby* ***my*** *sme tam přijeli*). Z toho důvodu se občas objevuje kolísání i v jiných osobách: *by jste, by jsi* apod.

Tvar kondicionálu se často vyskytuje v rámci spojovacích výrazů: *aby, kdyby*, např. *abysme získali*. Ty mají speciální tvary pro všechny osoby a obě čísla.

Kromě podmínky nebo možnosti vyjadřuje kondicionál v různých kontextech i jiné významy. Jedním z nich je např. vyjádření nerozhodnosti (*Že bychom zašli do salonku?*), zdvořilosti nebo skromnosti (*Dala byste mi propustku, abysem se mohla jít napít?*) a nebo prosby (*Nesešla byste se se mnou večer?*).

Kondicionál minulý se (dnes už převážně jen v knižním stylu) používá pro vyjádření podmínky neuskutečněné, pro vyjádření možnosti, která existovala v minulosti (*Jistě* ***by*** *nám to* ***byl sdělil***, *kdy****by byl napsal*** *očekávaný dopis na vysvětlenou,* ale i tento význam se dnes převážně vyjadřuje kondicionálem přítomným, takže jsou možné kombinace obou jako *Kdyby šlo o nějakou výjimečnou knihu,* ***byl by*** *mi ji* ***poslal***). Je tvořen příčestím minulým pomocného slovesa *být* + speciálním kondicionálovým tvarem (*bych, by, bysme* apod.) + příčestím minulým významového slovesa (*byl bych přišel, byl bych /býval/ seděl* ap.). V současnosti se omezuje pouze na psanou češtinu, převážně na beletrii.

Slovesné třídy: 1. *nes-e, ber-e, peč-e, maž-e, umř-e*; 2. *tisk-ne, mi-ne, zač-ne*; 3. *kry-je, kupu-je*; 4. *trp-í, pros-í, sáz-í*; 5. *děl-á*; nepravidelná slovesa: *být, chtít, jíst, jít, jet, mít, vědět, vidět, lze*

7.5.1.3.3 Rozkazovací způsob (imperativ)

Rozkazovací způsob slouží k vyjádření vybídnutí, příkazu, zákazu, apelu apod. Jelikož se vždy obrací k dalším osobám, je omezen na tři osoby: 2. os. sg., 1. a 2. os. pl., což odpovídá apelu k adresátovi, ke skupině adresátů, která zahrnuje i mluvčího a posluchače, a skupině jiných adresátů. Imperativ vždy vyjadřuje děj, který se má teprve stát, ke kterému je adresát vybízen; z toho důvodu nevyjadřuje čas. Specifické jsou tvary *pojď/poď, pojďme/poďme* (s výslovností [ť]), *pojďte/poďte*, které se významově liší od *jít* (i od *půjdu*).

Rozkazovací způsob je tvořen od kmene přítomného zvláštní sadou koncovek (např. *stůj, začni, dělej, zahraj* ap.):

Os.	Singulár	Plurál
1.	–	*-me, -ěme, -ejme, -ajme*
2.	*-Ø, -i, -ej, -aj*	*-te, -ěte, -ejte, -ajte*
3.	–	–

Ve funkci rozkazovacího způsobu může stát i infinitiv (viz 7.5.3). Ve větách je často toto použití naznačeno vykřičníkem nebo výraznou intonací. *Je to pořádná ryba,* ***navíjet!*** *Ani* ***hnout!*** Ve větách, kde je použit přímo rozkazovací způsob, vykřičník být pro porozumění nemusí a píše se jen asi v 10 % případů. Ve funkci imperativu může být i indikativ (viz 7.5.1.3.1).

7.5.1.4 Slovesný rod (genus verbi)

Slovesný rod (na rozdíl od rodu jmenného, viz 7.1.2) jako gramatická kategorie vyjadřuje vztah mezi podmětem věty a konatelem činnosti (původcem děje), kterou sloveso označuje. Rozlišujeme **rod činný** (aktivum) a **trpný** (pasivum).

Má-li sloveso tvar rodu činného (aktivum), pak podmět věty je zároveň původcem děje (agens) nebo nositelem stavu: *Bylo ticho, protože číšník* ***stavěl*** *na stůl pití.* Původcem děje je v této větě *číšník* a zároveň je i podmětem věty. V rodu trpném (pasivu) slovesa vyjadřují, že původcem děje není podmět: *Dům* ***byl stavěn*** *do půlkruhu.* Podmětem věty je *dům*, přičemž agens (původce děje) není vyjádřen, není totiž ve sdělení informačně závažný; z významového hlediska je *dům* objektem děje, je dějem zasažen (patiens), viz 8.2.

Rod trpný (pasivum) je v češtině tvořen dvěma způsoby: opisným a zvratným. Opisný trpný rod je tvořen pomocí tvaru slovesa *být* a tzv. příčestí trpného (*byl stavěn*), viz 7.5.3. Obvyklý je u opisného pasiva knižní nádech, je typické pro administrativní a vědecký styl (výjimkou je zejm. *Byl bit, Budeš bit* ap., užívané často i v běžném hovoru). V mluvené češtině je tento tvar často nahrazován adjektivem (*byl potrestán – byl potrestanej*). Tvar pomocného slovesa *být* vyjadřuje osobu, číslo, způsob a čas celého tvaru, zatímco příčestí trpné vyjadřuje (kromě slovesného rodu) vid a taky jmenný rod (např. muž. neživ.) a číslo (v těchto jmenných kategoriích se slovesný tvar shoduje s podmětem). Konatel bývá vyjádřen 7. pádem nebo předložkou *od*.

Trpný rod není možné tvořit od všech sloves (srov. neexistenci pasiva u sloves *spát* nebo *ležet*), ale pouze od sloves **předmětových**, tj. takových, která můžou mít předmět (viz 8.2).

Slovesa bezpředmětová doplnění objektem nevyžadují, např. *žiju, stárnu* apod. Příčestí trpné (viz 7.5.3), které je součástí pasivního tvaru, se tvoří od minulého kmene pomocí následujících přípon a koncovek: *-(e)n, -(e)na, -(e)no, -(e)ni, -(e)ny, -(e)ny* nebo *-t, -ta, -to, -ti, -ty, -ta* (pouze u sloves vzoru *minout, krýt* a *začít*).

Trpný rod (opisný), přítomný čas:

Os.	Singulár	Plurál
1.	*(j)sem -(e)n -(e)na -(e)no* *(j)sem -t -ta -to*	*(j)sme -(e)ni -(e)ny -(e)na* *(j)sme -ti -ty -ta*
2.	*(j)si / (j)seš -(e)n -(e)na -(e)no* *(j)si / (j)seš -t -ta -to*	*(j)ste -(e)ni -(e)ny -(e)na* *(j)ste -ti -ty -ta*
3.	*je -(e)n -(e)na -(e)no* *je -t -ta -to*	*(j)sou -(e)ni -(e)ny -(e)na* *(j)sou -ti -ty -ta*

V rámci odvozování příčestí trpného dochází k mnoha hláskovým změnám (např. *nosit – nošen*), které popisujeme u jednotlivých vzorů.

7

Změnou tvaru pomocného slovesa vytváříme pasivum různých časů a způsobů:
Oznamovací způsob: *budu jmenován, jsem jmenována, byl jsem jmenován*
Podmiňovací způsob: *byla bych jmenována*
Rozkazovací způsob: *buď jmenována!*
Infinitiv: *být jmenován*

Příčestí trpné je jak svou formou, tak významem velmi blízké přídavným jménům odvozeným od sloves (*jmenován – jmenovaný*). Často (ne však vždy) je možné ve větě oba tvary zaměnit: *Dopis byl poslán/poslaný/poslanej kurýrní poštou* (viz 7.2.2.2).

Pasivum **zvratné** (reflexivní) je omezeno pouze na 3. os. Na rozdíl od pasiva opisného jde v tomto případě o deagentizaci, tj. o upozadění původce děje (použití tohoto tvaru blokuje uvedení původce děje ve větě, srov. **dům se staví dělníky* × *dům je stavěn dělníky*). Reflexivní pasivum je tvořeno pomocí zájmena *se* a tvaru oznamovacího způsobu slovesa, který zároveň vyjadřuje osobu, číslo, čas, jmenný rod a vid.

Trpný rod (zvratný):

Os.	Singulár	Plurál
1.	–	–
2.	–	–
3.	*bude se stavět* (bud.) *staví se* (přít.) *stavěl/a/o se* (min.)	*bude se stavět* (bud.) *staví se* (přít.) *stavěli/y/a se* (min.)

V ojedinělých případech se však může vyskytnout i ve 2. os., kdy se mluvčí snaží potlačit konatelskou úlohu, např. u soudu: *Jménem Jeho Veličenstva císaře a krále* ***odsuzujete se*** *k smrti provazem.*

Slovesné třídy: 1. *nes-e, ber-e, peč-e, maž-e, umř-e*; 2. *tisk-ne, mi-ne, zač-ne*; 3. *kry-je, kupu-je*; 4. *trp-í, pros-í, sáz-í*; 5. *děl-á*; nepravidelná slovesa: *být, chtít, jíst, jít, jet, mít, vědět, vidět, lze*

Ne každé spojení slovesa se zájmenem *se* vyjadřuje zvratné pasivum. U předmětových sloves vyjadřuje takováto zvratná forma děj, který zasahuje původce děje vlastní činností: *myl se* (= sebe), *přál si* (= sobě) apod., nebo vyjadřuje vzájemnost (reciprocitu): *nenáviděli se* (= navzájem), *překáželi si* (= vzájemně) apod. V těchto případech se jedná o činný rod a takovým tvarům říkáme **reflexiva vlastní**, resp. **reflexiva recipročí**. Význam aktivní mají i slovesa, u kterých má zvratné zájmeno platnost odvozovacího morfému, např. *šířit* → *šířit se*.

Některá slovesa mají pouze zvratnou podobu (**reflexiva tantum**), jejich význam je však aktivní. Nejfrekventovanější z nich jsou: *bát se, dívat se, domnívat se, dotknout se, dovědět se, klanět se, lehnout si, líbit se, nadřít se, napít se, narodit se, (v)odpočinout si, (v)ohlédnout/ohlídnout se, (v)ohlížet se, otázat se, podívat se, pokoušet se, pokusit se, potácet se, potrpět si, pousmát se, prodírat se, prodrat se, proslýchat se, předklonit se, přehoupnout se, přihnat se, přikrčit se, přimlouvat se, připlížit se, přít se, ptát se, radovat se, rouhat se, rozhlédnout/rozhlídnout se, rozhlížet se, rozhostit se, rozkročit se, rozmáchnout se, rozplynout se, rozpomenout se, řítit se, sehnout se, sesout se, setkat se, shodnout se, shýbnout se, schylovat se, skrčit se, smát se, snažit se, spokojovat se, starat se, stěžovat si, stmívat se, stoupnout si, strachovat se, stydět se, svíjet se, šklebit se, šourat se, toulat se, tradovat se, troufat si, tvářit se, týkat se, uchechtnout se, uchýlit se, uklánět se, uklonit se, uleknout se, umínit si, usmát se, usmívat se, ušklíbnout se, uvědomovat si, uvelebit se, vmísit se, vpíjet se, vplížit se, vřítit se, všímat si, všimnout si, vydrápat se, vyhnout se, vyhýbat se, vychloubat se, vyklánět se, vyklonit se, vynasnažit se, vyřítit se, vysmrkat se, vyšvihnout se, vyvarovat se, vzepnout se, vzepřít se, vzchopit se, vztahovat se, vztekat se, vžít se, zabývat se, začíst se, zadívat se, zahihňat se, zahledět se, zachechtat se, zachichotat se, zachmuřit se, zajíkat se, zajíknout se, zalykat se, zamračit se, zamyslet se, zapamatovat si, zaposlouchat se, zapotácet se, zaradovat se, zasmát se, zasnít se, zastydět se, zašklebit se, zatmít se, zatvářit se, zazubit se, zdát se, zeptat se, zhrozit se, zmocnit se, zříkat se, zubit se, zvyknout si* apod. Reflexiv tantum, která zároveň nejsou homonymní s nějakým nereflexivním slovesem (srov. reflexivní: *dostat se* × nereflexivní: *dostat někoho někam*), je zhruba 400.

7.5.1.5 Vid (aspekt)

Na pomezí mezi gramatickými kategoriemi a lexikálními významy jednotlivých sloves je kategorie vidu. Vid odráží skutečnost, že některá česká slovesa existují ve variantách, které se vzájemně liší tím, zda děj, který označují, je chápán jako ukončený, ohraničený, nebo ne. Z hlediska funkce tedy jde o tvary téhož slovesa a vid je záležitost mluvnická, i když se vyjadřuje prostředky bližšími slovotvorbě než tvarosloví.

Slovesa, resp. jejich tvary, které mají **dokonavý vid** (perfektiva), označují děje, které jsou (byly, budou) ukončené (*přijdu, udělals, najdem*). Slovesa s **videm nedokonavým** (imperfektiva) takovouto ukončenost (završenost) děje nevyjadřují (*sleduju, věnoval ses, budem nabízet*).

Odvozování vidových dvojic se děje jednak pomocí předpon a jednak pomocí přípon. Při tvoření dokonavých slov z nedokonavých základů se používá někdy přípona (např. *-nu-/-nou-* u dvojice *sekat/seknout*), ale častěji se využívají předpony (*psát – napsat, číst – přečíst* apod.). Pro opačný postup, tedy vytváření nedokonavých protějšků k dokonavým slovesům, se používá častěji sufixace, tedy přípony (*říct – říkat, nahradit – nahrazovat* apod.). Možné je ovšem i skutečné slovotvorné odvození, kdy z nedokonavého slovesa (např. *nese*) vznikne pomocí předpony dokonavé sloveso s jiným významem (*přinese*) a od něj se zpětně odvozuje pomocí přípony sloveso nedokonavé, přesněji řečeno vytvářejí se jeho nedokonavé tvary (*přináší*). Zřídka se tvoří vidové dvojice od různých slovních základů (supletivismus): např. k nedokonavému slovesu *bere* dokonavý protějšek *vezme*.

Završenost děje u dokonavých sloves je v protikladu s přítomným časem, který z podstaty nemůže vyjadřovat ukončenost (o ději, který probíhá v momentě promluvy, nemůžeme referovat jako o ukončeném, srov.

píšu – napíšu). Tvary přítomného času dokonavých sloves tak přes svoji formu mají zpravidla význam budoucnosti (*dočtu*); jen jako neaktuální se užívají i pro přítomnost, zejména s významovým odstínem možnosti (např. *To se tam nevejde, Ten kluk už přečte i psací písmena, S poctivostí nejdál dojdeš*). Slovesa nedokonavá jsou z hlediska tvoření časů pravidelná.

význam →	minulost	přítomnost	budoucnost
dokonavá slovesa	*přečetl jsem*	–	*přečtu* (tvar přít. času)
nedokonavá slovesa	*četl jsem*	*čtu*	*budu číst*

Většina sloves má vidové protějšky. Mezi zvláštní případy patří **imperfektiva tantum**, tj. slovesa jen nedokonavá jako *mít, umět, vědět*; naopak jako jednorázová slovesa se často označují např. *bodnout, křiknout*, jejichž nedokonavé protějšky (*bodat*) obvykle nevyjadřují neohraničenost, ale opakovanost děje (ale jsou i příklady jako *Když ho bodal, díval se na mě*). Obecně platí, že trvání děje (durativnost) a opakovanost (iterativnost, viz níže) se často vyjadřují týmž nedokonavým tvarem (*zpívá, krájí, mění; dělává, chodívá*).

V rozkazovacím způsobu (a v podobných kontextech) se záporné sloveso užívá v nedokonavém tvaru, např. *Nesedej si na tu židli; Neměl bys sedat na tu židli*; jen tam, kde jde o varování před mimovolnou činností, užívá se dokonavý tvar, protože vyjadřuje upozornění před jednorázovou ukončenou akcí: *Nesedni si na ten klobouk.*

Slovesa způsobová (modální) jsou z podstaty většinou nedokonavá; vytvoření dokonavého protějšku brání specifický význam těchto sloves: *muset, vědět, smět, umět* atd.

Kromě sloves dokonavých a nedokonavých existuje i skupina sloves obouvidových (*charakterizovat, komentovat, absolvovat, organizovat* atd.), která můžou podle kontextů nabývat obou významů, jak dokonavého, tak nedokonavého. (*Od té doby už proto Ingmar absolvoval* (nedok.) *celou řadu dlouhých a důvěrných rozhovorů; Ohlásil se na policejním ředitelství, absolvoval* (dok.) *stručný rozhovor se zneklidněným ředitelem hotelu.*).

Problematika vidu je zčásti dosud předmětem diskusí; komplikuje se především tím, že nejčastější způsob odvozování sloves v rámci vidové dvojice je pomocí předpon, které často zároveň slouží k modifikaci významu (viz 6.1.2). Je proto obtížně odlišitelné, zda při odvození došlo pouze ke změně vidu, nebo zda došlo i ke změně lexikálního významu. Tak např. k nedokonavému slovesu *nést* existují dokonavé protějšky *zanést, přinést, přenést, odnést, unést, snést, vynést, vnést, pronést, donést, vznést* atd. Většinou pouze jedno z nich je pravým dokonavým protějškem ke slovesu *nést*, ostatní kromě rysu dokonavosti přibírají další význam, a tato slovesa jsou proto základem pro příponové tvoření vlastních nedokonavých protějšků (*vynášet, vnášet, pronášet* atd.). Složitější je situace např. u *blednout* a jeho protějšků *zblednout, vyblednout*, které se mezi sebou významově liší (obdobná situace je u slovesa *krájet* s protějšky *nakrájet, ukrojit* ad.).

Způsob (druh) slovesného děje (něm. *Aktionsart*, angl. *eventuality type*) je zvláštní slovesná kategorie významem blízká vidu ležící na pomezí gramatiky a slovníku, která rozděluje slovesa podle toho, jak charakterizují děj z hlediska jeho fází, míry, intenzity apod. Můžeme rozlišovat slovesa **okamžitá**, momentální (*dovědět se*) a trvací, **durativa** (*vědět*), slovesa počínavá, **inchoativa** (např. *rozběhnout se*) a slovesa vyjadřující zakončení děje, **terminativa** (*doběhnout*). Jako **frekventativa**, **iterativa** (nebo též opakovací) se označují ta slovesa, která vyjadřují opakovaný děj (např. *dělávat, nosívat*).

7.5.2 Tvary sloves: jednoduché a složené, kmeny

Slovesné tvary dělíme na jednoduché a složené. Jednoduché jsou tvořeny jedním slovem (bez pomocného slovesa, např. *čtu, čti, přečtu* apod.), složenými tvary pak rozumíme takové podoby, které pomocné sloveso obsahují (*četl jsem, četl bych, budu číst* apod.). Na pomezí mezi těmito dvěma krajními typy jsou slovesa zvratná (např. *smát se*); z hlediska

Slovesné třídy: 1. *nes-e, ber-e, peč-e, maž-e, umř-e*; 2. *tisk-ne, mi-ne, zač-ne*; 3. *kry-je, kupu-je*; 4. *trp-í, pros-í, sáz-í*; 5. *děl-á*; nepravidelná slovesa: *být, chtít, jíst, jít, jet, mít, vědět, vidět, lze*

současné češtiny je jednoduchým tvarem i 3. os. sg. a pl. ozn. způsobu minulého času (*četl, přišli*), kde se původní pomocné sloveso už nevyskytuje (*četl jest, přišli jsou*), což je možné chápat jako dostatečný signál k identifikaci osoby jako přítomnost pomocného tvaru v jiných osobách.

Jednoduché tvary se používají k vyjádření: oznamovacího způsobu přítomného času, budoucího času (u dokonavých sloves) a rozkazovacího způsobu (vše pouze činný rod). Jednoduchými tvary jsou dále přechodníky a infinitiv činného rodu.

Složenými tvary vyjadřujeme všechny tvary trpného rodu, z tvarů činného rodu pak minulý čas oznamovacího způsobu, budoucí čas oznamovacího způsobu nedokonavých sloves a podmiňovací způsob.

U jednotlivých slovesných tvarů odlišujeme základní části tvarů, kmeny, od nichž odvozujeme pomocí přípon a koncovek tvary složitější. Můžeme rozlišit kmen přítomný (prézentní), minulý a infinitivní.

Kmen přítomný (prézentní) získáme odtržením koncovky ve 3. os. jedn. čísla: *nes-e, ber-e, peč-e, maž-e, umř-e, tiskn-e, min-e, začn-e, kryj-e, kupuj-e, trp-í, pros-í, sáz-í, děl-á.* Od tohoto kmene se pak tvoří tvary: ozn. zp. přítomného času, rozk. zp. a přechodník přítomný (viz 7.5.3).

Kmen infinitivní získáme po odtržení koncového *-t* (příp. *-ti* nebo *-ci*) od infinitivu slovesa: *nés-t, brá-t, péc-t, maza-t, umří-t, tisknou-t, minou-t, začí-t, krý-t, kupova-t, trpě-t, prosi-t, sáze-t, děla-t.* U některých sloves je tento kmen shodný s kmenem minulým (ale *ved-l* × *vés-t* nebo *moh-l* × *moc-t*). Od infinitivního kmene je odvozen infinitiv a tvary, na nichž se infinitiv podílí (ozn. zp. budoucího času).

Kmen minulý získáme odtržením koncového *-l* (příp. *-la, -lo, -li, -ly*) od příčestí činného. Od kmene infinitivního vzniká příčestí minulé (viz 7.5.3): *nes-l, bra-l, pek-l, maza-l, umře-l, tisknu-l, minu-l, začа-l, kry-l, kupova-l, trpě-l, prosi-l, sáze-l, děla-l.* Od tohoto kmene se tvoří tvary oznamovacího způsobu minulého času (příčestí činné/minulé), podmiňovací způsob a přechodník minulý (viz 7.5.3).

Kmeny se liší mezi sebou podobou **tématu** (kmenotvorné přípony), což je morfém vyskytující se u sloves (a u slov od nich odvozených) mezi kořenem a koncovkou (viz 7.0.1). Téma odlišuje (spolu se sadou koncovek) tvary odvozené od prézentního kmene (*tisk-**n**-e*) od tvarů odvozených od kmene minulého (*tisk-**nu**-l*) nebo od infinitivu (*tisk-**nou**-t*). V mnoha případech (zejména v přítomném čase) je kmenotvorná přípona nulová (*nes-Ø-e, děl-Ø-á*). Na základě nepřítomnosti tématu jsou vydělena tzv. atematická slovesa: *být, chtít, jíst, jít, jet, mít, vědět, vidět* (viz 7.5.4.6).

Kmenotvorné přípony:

Kmenotvorná přípona	Příklady (řazeny podle slovesných tříd)
-Ø-	1: *nes-Ø-e, nés-Ø-t, nes-Ø-l; ber-Ø-e; peč-Ø-e, péc-Ø-t, pek-Ø-l; maž-Ø-e; umř-Ø-e;* 2: *tisk-Ø-l;* 3: *krý-Ø-t, kry-Ø-l;* 4: *trp-Ø-í; sáz-Ø-í; pros-Ø-í;* 5: *děl-Ø-á*
-e/ě-	1: *umř-e-l;* 4: *trp-ě-t, trp-ě-l; sáz-e-t, sáz-e-l*
-i/í-	1: *umř-í-t;* 2: *zač-í-t;* 4: *pros-i-t, pros-i-l*

Kmenotvorná přípona	Příklady (řazeny podle slovesných tříd)
-a/á-	1: *maz-a-t, maz-a-l; br-a-l;* 2: *zač-a-l;* 5: *děl-a-t, děl-a-l; br-á-t*
-n-	2: *tisk-n-e, zač-n-e; mi-n-e*
-nu/nou-	2: *tisk-nu-l; mi-nu-l; tisk-nou-t; mi-nou-t*
-j/uj-	3: *kry-j-e; kup-uj-e*
-ova-	3: *kup-ova-l, kup-ova-t*

7.5.3 Tvary sloves: určité a neurčité

Slovesné tvary můžeme rozdělit na určité a neurčité. Za určitý slovesný tvar považujeme takovou podobu slovesa, která nese význam osoby a čísla. Neurčité slovesné tvary můžou vyjadřovat různé slovesné gramatické kategorie (např. slovesný rod a vid), ale osobu (a s výjimkou příčestí ani číslo) nevyjadřují. Rozlišujeme několik neurčitých slovesných tvarů: infinitiv, příčestí (participia) a přechodníky.

Infinitiv

Infinitiv je základním slovníkovým tvarem (pod tímto tvarem najdeme slovesa ve slovníku). Je tvořen od infinitivního kmene příponou *-t* (ve starších textech a v knižním stylu najdeme i přípony *-ti*, nebo *-ci*). Infinitiv vyjadřuje vid (*psát – napsat*) a slovesný rod (*psát – být psán*). Infinitiv v činném rodě je součástí některých složených slovesných tvarů, např. *budu psát*.

Příčestí (participia)

Jak už odborný název napovídá, příčestí (participia) – ačkoli se jedná o slovesné tvary – se podílejí (participují) na jmenných kategoriích. Jinými slovy, příčestí jsou slovesné tvary, které vyjadřují i některé kategorie běžně určované u jmen (podstatných, přídavných i u zájmen), např. jmenný rod, životnost a číslo. Rozlišujeme příčestí minulé (činné) a trpné.

Příčestí minulé (též činné nebo podle charakteristického zakončení *l*-ové) vzniká přidáním přípony *-l* a koncovek *-Ø, -a, -o, -i, -y, -a* k minulému kmeni (viz 7.5.2). V mluvené češtině však v sg. muž. rodu koncové *-l*, následuje-li po souhlásce, často chybí (např. *on ved, nes*; ale vždy *ona vedla, oni nesli*). Používá se zejména k vytváření minulého času oznamovacího způsobu (*přišel jsem*) a podmiňovacího způsobu (*přišel bych*).

Příčestí trpné (též *n-ové* nebo *t-ové*) se vytváří přidáním přípon a koncovek *-(e)n, -(e)na, -(e)no, -(e)ni, -(e)ny, -(e)na* nebo *-t, -ta, -to, -ti, -ty, -ta* k minulému kmeni (*jmenována, bit*).

Příčestí sama o sobě nevyjadřují slovesnou osobu a číslo, tyto významy získávají až ve spojení s pomocným slovesem. Za výjimku by se mohl považovat tvar 3. os. sg. ozn. zp. min. času (*přišel*), který se jeví jako pouhé *l*-ové příčestí. Ve skutečnosti je nepřítomnost pomocného slovesa stejnou indicií k určení osoby a čísla jako např. tvary pomocného slovesa v jiných osobách (*jsem, jste* ap.).

Přechodník (transgresiv)

Z hlediska vývoje jazyka jsou přechodníky pouze speciálním typem příčestí. Stejně jako ostatní participia i přechodníky vyjadřují některé jmenné kategorie, konkrétně číslo a jmenný rod. Rozlišujeme dva typy přechodníků: přítomný a minulý. Každý přechodník má pou-

Slovesné třídy: 1. *nes-e, ber-e, peč-e, maž-e, umř-e*; 2. *tisk-ne, mi-ne, zač-ne*; 3. *kry-je, kupu-je*; 4. *trp-í, pros-í, sáz-í*; 5. *děl-á*; nepravidelná slovesa: *být, chtít, jíst, jít, jet, mít, vědět, vidět, lze*

ze tři tvary – jeden pro sg. muž. rodu (*děl-aje, uděl-av*), druhý pro sg. rodu žen. a stř. (*děl-ajíc, uděl-avši*) a třetí pro pl. všech rodů (*děl-ajíce, uděl-avše*).

Přechodník přítomný (též *nt*-ové participium) se tvoří od nedokonavých sloves pomocí tří sad koncovek, které se přidávají k přítomnému kmeni:

(1) *-a, -ouc, -ouce* (pro slovesa vzorů: *nese, bere, peče, umře, tiskne, mine*)
(2) *-e/ě, -íc, -íce* (pro slovesa vzorů: *maže, kryje, kupuje, trpí, prosí*)
(3) *-aje/eje, -ajíc/ejíc, -ajíce/ejíce* (pro slovesa vzorů: *dělá, sází*)

Přechodník přítomný vyjadřuje současnost s dějem nebo stavem, který popisuje přísudek: *Okamžik stáli,* ***probodávajíce se*** *očima, a nebyl mezi nimi ani zvuk, ani dech.* Slouží tedy jako prostředek kondenzace výpovědi, v které nahrazuje vedlejší větu.

Přechodník minulý (též *s*-ové participium) se tvoří od dokonavých sloves pomocí dvou sad koncovek, které se přidávají k minulému kmeni:

(1) *-Ø, -ši, -še* (pro slovesa, jejichž minulý kmen končí na souhlásku – *přines, přinesši, přinesše*)
(2) *-v, -vši, -vše* (pro slovesa, jejichž minulý kmen končí na samohlásku – *udělav, udělavši, udělavše*)

Přechodník minulý kondenzuje výpověď tím, že nahrazuje vedlejší větu slovesným tvarem, který vyjadřuje předčasnost k ději nebo stavu, jenž je vyjádřen přísudkem: ***Prorazivše*** *dosti širokou cestu těžkým útočným vozům, vystoupili Chetité opět na své vozy a spěšně prchli zpět.* (Tedy: před tím, než vystoupili Chetité na své vozy, prorazili širokou cestu.)

U jednotlivých vzorů neuvádíme údaje o tvarech přechodníků, protože jejich užívání je velmi vzácné (je omezeno na psanou češtinu a tvoří méně než 1 % všech slovesných tvarů). Mnoho z původně přechodníkových konstrukcí se dnes navíc užívá ustáleně v jiných funkcích (předložky, částice apod.): *počínaje* + 7. pád, *nemluvě* o + 6. pád, *konče* + 7. pád, *nevyjímaje* + 4. pád, *soudě* podle + 2. pád, tak *říkajíc*, *nehledě* na + 4. pád.

Při identifikaci přechodníku přítomného pomůže tvar 3. os. mn. č.: *vedou* – žen. a stř. rod přechodníku je *vedouc*, mn. č. *vedouce*, tedy muž. rod. *veda*; *kupují – kupuje, kupujíc, kupujíce*; u minulého přechodníku pomůže tvar minulého příčestí: *minul – minuv* (*minuvši, minuvše*), *přivedl – přived* (*přivedši, přivedše*).

7.5.4 Časování (konjugace)

Ohýbání sloves, tj. změnám, při nichž se mění jejich tvar a gramatický význam, říkáme časování. Slovesa můžeme podle jejich časování rozdělit na nepravidelná (skupina těch nejfrekventovanějších – *být, jíst, chtít, vědět, jít, vidět, jet, mít, lze*) a na slovesa, jejichž časování je pravidelné. Pro rozčlenění pravidelných sloves na jednotlivé časovací typy používáme dělení na třídy a vzory podle prézentního kmene (viz 7.5.2). Třídění je založeno na podobě zakončení slovesného tvaru ve 3. os. sg. ozn. způsobu přít. času (*ber-e, děl-á*).

Toto zakončení se v mnoha případech dá ztotožnit s koncovkou (*pros-í*), existuje však řada sloves, u nichž zakončení tvoří přípona a koncovka (*tisk-n-e, kup-uj-e*).

Slovesa se podle podoby prézentního kmene a zakončení rozpadnou na několik skupin (tříd). Zařazením slovesa ke konkrétní třídě a vzoru říkáme, jak se dané sloveso časuje (pomocí jaké sady přípon a koncovek).

Podle podoby prézentního kmene a zakončení ve 3. os. sg. se slovesa dělí do pěti tříd (každá se dále dělí na několik vzorů):

1. *-e* (vzory: *nes-e, ber-e, peč-e, maž-e, umř-e*)
2. *-ne* (vzory: *tisk-ne, mi-ne, zač-ne*)
3. *-je* (vzory: *kry-je, kupu-je*)
4. *-í* (vzory: *trp-í, pros-í, sáz-í*)
5. *-á* (vzor: *děl-á*)

Vedle těchto vzorů, ke kterým se řadí většina pravidelných sloves, máme ještě slovesa nepravidelná (viz 7.5.4.6), která mají speciální časování (*být/bejt, jíst, chtít, vědět, jít, vidět, jet, mít* + slovesa od nich odvozená). Za nepravidelné sloveso je možné považovat i slovo *lze*.

Postup při určování vzorů:

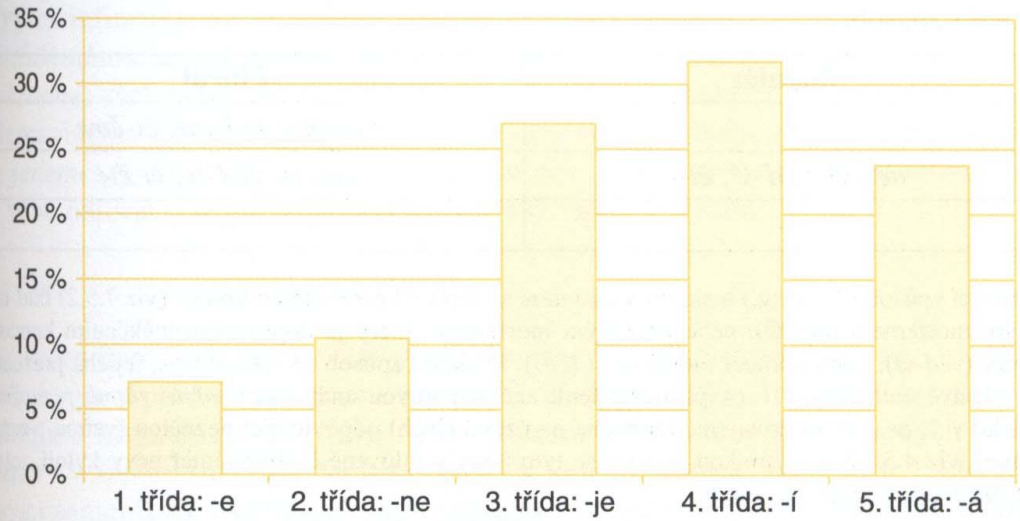
třída	3. os. sg. préz.	infinitiv	2. os. sg. rozk. zp.	vzor
1.	-e	-st/zt	-Ø, -i	***nese***
		-ct	-Ø	***peče***
		-ít	-i	***umře***
		-át/at	-Ø, -i	***maže*** (měkký vzor)
				bere (tvrdý vzor)
2.	-ne (-me)	-out	-i	***tiskne***
			-Ø	***mine***
		-ít (-out)	-i	***začne***
3.	-je	-ít/ýt (-out, -át)	–	***kryje***
		-ovat	–	***kupuje***
4.	-í	-et/ět	-Ø, -i	***trpí***
			-ej	***sází***
		-it	-Ø, -i	***prosí***
5.	-á	–	–	***dělá***

Jiným způsobem, jak rozčlenit slovesa, může být dělení podle infinitivního kmene (viz 7.5.2), které zde neužíváme.

Ke zjištění vzoru nám u pravidelných sloves stačí znát tvar 3. os. sg. přítomného času (*ber-e*), tvar infinitivu (*br-át*) a 2. os. rozkazovacího způsobu (*ber-Ø*). U některých vzorů vystačíme s třídou, tedy s tvarem 3. os. sg. přítomného času (vzor *děl-á*) a zbylé tvary k určení vzoru nepotřebujeme (jsou označeny pomlčkou), u jiných vzorů potřebujeme znát i tvar infinitivu (rozdíl mezi *kr-ýt* a *kup-ovat*). Vzory *maže* a *bere* odlišuje až to, zda při časování dochází nebo nedochází ke změkčování souhlásek v kmeni (*mazat – maže, brát – bere*), stejně tak bychom ale slovesa patřící k těmto vzorům mohli spojit pod vzor jediný.

Z hlediska počtu sloves v jednotlivých třídách vede čtvrtá třída. Naopak první třída, kam patří většina starých sloves, je zastoupena nejmenším počtem různých slov.

Slovesné třídy: 1. *nes-e, ber-e, peč-e, maž-e, umř-e*; 2. *tisk-ne, mi-ne, zač-ne*; 3. *kry-je, kupu-je*; 4. *trp-í, pros-í, sáz-í*; 5. *děl-á*; nepravidelná slovesa: *být, chtít, jíst, jít, jet, mít, vědět, vidět, lze*

Obr. 7.9: Počet různých slov, která patří k jednotlivým slovesným třídám.

7.5.4.1 První třída *(-e)*

Do této skupiny patří slovesa, která mají ve 3. osobě jednotného čísla zakončení na *-e*. Slovesa končící na *-ne* (2. tř.) a *-je* (3. tř.) tvoří zvláštní třídy, takže se u 1. třídy jedná o slovesa, jimž ve 3. os. před koncovým *-e* předchází jiná hláska než *-n-* nebo *-j-* (výjimkou jsou slovesa s *-m-* jako *zajmout, vyjmout*, která patří do 2. třídy). Dělí se na pět vzorů: *nese, bere, peče, maže, umře*.

Vzor *nese (čte)*

Ke vzoru *nese* patří slovesa, která mají ve 3. osobě jednotného čísla zakončení na *-e* (*kvet-e, před-e*) a zároveň mají v infinitivu před koncovým *-t* souhlásky *s* nebo *z* (*vézt – veze, lézt – leze*). Slovesa tohoto typu – pokud nemají předpony – bývají často jednoslabičná.

Nejfrekventovanější slovesa patřící ke vzoru *nese*: *jít* (pouze přít. čas), *růst, nést/nýst, číst, vézt/vízt, lézt/lízt, třást, plést/plíst, kvést/kvíst, mést/míst, mást, pást, hnít* (+ slovesa od nich odvozená *přijít, najít, dojít, vyjít* (pouze přít. čas), *přinést/přinýst, přečíst, odnést/odnýst, vzrůst, odvézt/odvízt, přivézt/přivízt, vyrůst, pronést/pronýst, přenést/přenýst, vylézt/vylízt, vynést/vynýst, snést/snýst, unést/unýst, otřást, vlézt/vlízt, převézt/převízt, donést/donýst, vznést/vznýst, potřást, dočíst, splést/splíst, vyčíst, dovézt/dovízt, svézt/svízt, smést/smíst, přednést/přednýst, zaplést/zaplíst, zmást, vnést/vnýst, porůst, zanést/zanýst, slézt/slízt, zalézt/zalízt, roztřást, vyvézt/vyvízt, nanést/nanýst, zatřást, přerůst, sečíst, zavézt/zavízt, setřást, přičíst, povznést/povznýst, odečíst, rozkvést/rozkvíst, dorůst, roznést/roznýst, přelézt/přelízt, poplést/poplíst, vypočíst, připočíst, zamést/zamíst, připlést/připlíst, uplést/uplíst, propást, proplést/proplíst, prolézt/prolízt, pročíst, srůst, začíst, vymést/vymíst, povyrůst, započíst, přirůst, spočíst, navézt/navízt, pomást, rozplést/rozplíst, načíst, přepočíst, obrůst).*

Oznamovací způsob přítomný:

Os.	Singulár	Plurál
1.	*nes-u*	*nes-eme / nes-em*
2.	*nes-eš*	*nes-ete*
3.	*nes-e*	*nes-ou*

Rozkazovací způsob:

Os.	Singulár	Plurál
1.	–	*nes-me, veď-me, čt-ěme*
2.	*nes-Ø, veď-Ø, čt-i*	*nes-te, veď-te, čt-ěte*
3.	–	–

Rozkazovací způsob (2. os. sg.) u sloves vzoru *nese* se tvoří od prézentního kmene (viz 7.5.2) buď tzv. prázdným morfémem (*nes-Ø*), nebo prázdným morfémem, který je doprovázen měkčením koncové souhlásky (*veď-Ø*), nebo pomocí morfému *-i* (*čt-i*). Poslední způsob se týká sloves, jejichž prézentní kmen tvoří dvě souhlásky. V 1. os. pl. sice píšeme znělou párovou souhlásku (*veďme, vezme, pomožme*) stejně jako v 2. os., ale vyslovujeme (zejména na území Čech) odpovídající neznělou [veťme, vesme, pomošme], viz 4.5.1.5. S výjimkou *pojďme* se tyto tvary v mluvené češtině téměř nevyskytují, místo nich se užívá opisu, např. *tak jedem*.

Příčestí minulé: *nes-l/nes-Ø (ved-l/ved-Ø), nes-la, nes-lo, nes-li, nes-ly*
Příčestí trpné: *nes-en, nes-ena, nes-eno, nes-eni, nes-eny*

Poznámky k jednotlivým tvarům sloves vzoru *nese*:

(nes)-eme / (nes)-em — Psaná čeština: 95 % *(nes)eme*, 5 % *(nes)em*
Mluvená čeština: 30 % *(nes)eme*, 70 % *(nes)em*

(ved)-l / (ved)-Ø — Psaná čeština: skoro vždycky *(ved)l*
Mluvená čeština: 15 % *(ved)l*, 85 % *(ved)-Ø*

Ke krácení příčestí činného o koncové *-l* a vynechávání koncového *-e* u 1. os. pl. dochází zde a u analogických případů sloves jiných vzorů zřejmě z důvodů jazykové ekonomie, kdy odpadá koncová slabika, a tvar je tak kratší.

V rámci časování dochází u sloves tohoto vzoru k mnoha změnám: krácení (*nést – nesu*), změně samohlásek (*růst – roste, třást – třese*), změně souhlásek (*číst – čte, vést – vede*).

Poznámky k jednotlivým slovesům patřícím ke vzoru *nese*:

(při)nést / (při)nýst — Psaná čeština: skoro vždycky *nést*
+ odvozeniny — Mluvená čeština: 18 % *nést*, 82 % *nýst*

(od)vézt / (od)vízt — Psaná čeština: 97 % *vézt*, 3 % *vízt*
+ odvozeniny — Mluvená čeština: 17 % *vézt*, 83 % *vízt*

(vy)vést / (vy)víst — Psaná čeština: skoro vždycky *vést*
+ odvozeniny — Mluvená čeština: 33 % *vést*, 66 % *víst*

(do)lézt / (do)lízt — Psaná čeština: 96 % *lézt*, 4 % *lízt*
+ odvozeniny — Mluvená čeština: 24 % *lézt*, 76 % *lízt*

(za)plést / (za)plíst — Psaná čeština: 97 % *plést*, 3 % *plíst*
+ odvozeniny — Mluvená čeština: přesné údaje nejsou k dispozici, převažuje *plíst*

(vy)mést / (vy)míst — Psaná čeština: skoro vždycky *mést*
+ odvozeniny — Mluvená čeština: přesné údaje nejsou k dispozici

(pro)kvést / (pro)kvíst — Psaná čeština: skoro vždycky *kvést*
+ odvozeniny — Mluvená čeština: přesné údaje nejsou k dispozici

Všechny tyto varianty vznikly úžením *é* > *í* (viz 3.3.7).

Slovesné třídy: 1. *nes-e, ber-e, peč-e, maž-e, umř-e*; 2. *tisk-ne, mi-ne, zač-ne*; 3. *kry-je, kupu-je*; 4. *trp-í, pros-í, sáz-í*; 5. *děl-á*; nepravidelná slovesa: *být, chtít, jíst, jít, jet, mít, vědět, vidět, lze*

Svými infinitivy by do tohoto časovacího typu spadala i slovesa *nalézt/naleznout, ukrást/ukradnout* atd., která kolísají mezi vzorem *nese* a *tiskne*; většina jejich tvarů (*nalezne, ukradne*) však náleží ke vzoru *tiskne* (viz 7.5.4.2 vzor tiskne).

Nepravidelná slovesa *jet* a *jít* se svými tvary oznamovacího způsobu přítomného času *jede, jedeme; (j)du, (j)deš* ap. podobají vzoru *nese*, tvary odvozené od infinitivního kmene mají však odlišné (viz níž o nepravidelných slovesech, 7.5.4.6).

Vzor *bere*

Podle vzoru *bere* se časují slovesa první slovesné třídy (končí ve 3. os. sg. *-e*), která mají tvrdé zakončení prézentního kmene (na rozdíl od vzoru *maže*) a infinitivní kmen zakončený na dlouhou samohlásku [a:] (*brá-t*); ta se často krátí u sloves odvozených předponou (*dobrat*) i v záporu (*nebrat*). Slovesa patřící k tomuto časovacímu typu se často vyznačují alternací samohlásek i souhlásek mezi prézentním a infinitivním kmenem (*brát-bere, hnát-žene*). Bez těchto změn v základu jsou pak slovesa jako *cpát, rvát* apod. K tomuto vzoru patří i několik sloves kolísajících mezi první a pátou třídou, jejichž infinitivní kmen končí na krátkou samohlásku (*sypat, hrabat*).

Nejčastější slovesa patřící ke vzoru *bere*: *brát, drát, zvát, řvát, prát, rvát, cpát, žrát, štvát, srát, stlát* (+ od nich odvozená: *ozvat, obrat, vybrat, sebrat, pozvat, vyzvat, nazvat, zabrat, probrat, odebrat, zařvat, nabrat, sežrat, nacpat, rozebrat, naštvat, vyrvat, přibrat, přizvat, prodrat, přebrat, oprat*), dále pak kolísající slovesa *sypat, hrabat, klamat, klepat.*

Oznamovací způsob přítomný:

Os.	Singulár	Plurál
1.	*ber-u*	*ber-eme / ber-em*
2.	*ber-eš*	*ber-ete*
3.	*ber-e*	*ber-ou*

Rozkazovací způsob:

Os.	Singulár	Plurál
1.	–	*ber-me, pozv-ěme*
2.	*ber-Ø, pozv-i*	*ber-te, pozv-ěte*
3.	–	–

Příčestí minulé: *bra-l, bra-la, bra-lo...*
Příčestí trpné: *brá-n, brá-na, brá-no...*

Poznámky k jednotlivým tvarům sloves vzoru *bere*:
(ber)-eme / (ber)-em Psaná čeština: 97 % *(ber)eme*, 3 % *(ber)em*
Mluvená čeština: 57 % *(ber)eme*, 43 % *(ber)em*

Poznámky k jednotlivým slovesům patřícím ke vzoru *bere*:
K tomuto časovacímu typu patří i skupina sloves, která vytvářejí paralelní řady tvarů podle vzoru *bere* i *dělá*: ***kope**/kopá* (zejména ve spojení *kdo jinému jámu kopá*), *dříme/dřímá,*

***hýbe**/hýbá, **koupe se**/koupá se*. Většina těchto sloves kolísá mezi oběma časovacími typy (pokud je možné sledovat převahu jednoho z typů, označujeme ho zvýrazněním).

Slovesa, která mají prézentní kmen zakončený skupinou souhlásek (*rv-e, řv-e, zv-e*), tvoří rozkazovací způsob pomocí koncovky *-i*.

Slovesa *sypat, hrabat, klamat, klepat* mají některé dubletní tvary podle vzoru *dělá*. Např. v rozkazovacím způsobu tak existují dvě paralelní řady tvarů: *syp/sypej* (ve významu *dělej/spěchej*, např. *Nekarluj mi tu a syp!*, je frekventovanější podoba *syp*), *hrab/hrabej, klam/klamej, klep/klepej*. Částečně se rozkolísanost těchto sloves projevuje i v přítomném čase: *sypu/sypám, klepu/klepám*.

Vzor ***peče** (může)*

Typické pro slovesa vzoru *peče* je zakončení infinitivu na *-ct* (v knižním stylu na *-ci*). Podobná slovesa *říct* a *svléct/obléct* apod. částečně přešla ke 2. slovesné třídě, vzor *tiskne* (*řek-ne, oblék-ne*). Infinitivní kmen končí na souhlásku a dochází zde často k alternacím v minulém čase (*pomoct – pomohl* ap.).

Nejčastější slovesa patřící ke vzoru *peče*: *moct* (+ odvozená: *pomoct, zmoct, přemoct, napomoct, vymoct, dopomoct, vypomoct, vzmoct, roznemoct, namoct, odpomoct*), *utéct/utýct, téct/týct* (+ odvozená: *vytéct, přetéct, protéct, stéct, natéct, odtéct, roztéct, přitéct, dotéct, zatéct*), *péct/píct/pect* (+ odvozená: *opéct, upéct, zapéct, dopéct, napéct, vypéct, rozpéct*), *vléct/vlíct* (+ odvozená: *odvléct, dovléct, převléct, vyvléct, provléct*), *tlouct* (+ odvozená: *utlouct, zatlouct, ztlouct, vytlouct, natlouct, roztlouct, potlouct, protlouct, vtlouct, otlouct, stlouct, přitlouct, dotlouct*), *ztéct*.

7

Oznamovací způsob přítomný:

Os.	Singulár	Plurál
1.	*peč-u* *můž-u / moh-u*	*peč-eme / peč-em*
2.	*peč-eš*	*peč-ete*
3.	*peč-e*	*peč-ou* *můž-ou / moh-ou*

Tvary *peku, tluku* (s významem *peču, tluču*) jsou zastaralé a v psané i mluvené češtině nestandardní (do přehledu nejsou zahrnuty).

Infinitiv: *péc-t / péc-i*
Rozkazovací způsob: *peč-Ø, pomož-Ø/pomoz-Ø*
Příčestí minulé: *pek-l, pek-la, pek-lo… / upek, pomoh*
Příčestí trpné: *peč-en, peč-ena, peč-eno…*

Poznámky k jednotlivým tvarům sloves vzoru *peče*:

(pom)ůž-u / (pom)oh-u — Psaná čeština: 44 % *(pom)ůžu*, 56 % *(pom)ohu* (s výjimkou *zmůžu*)
Mluvená čeština téměř 100 % *(pom)ůžu*

(pom)ůž-ou / (pom)oh-ou — Psaná čeština: 5 % *(pom)ůžou*, 95 % *(pom)ohou*
Mluvená čeština: 94 % *(pom)ůžou*, 6 % *(pom)ohou*

Rozdíl mezi *můžu/mohu* a *můžou/mohou* se obdobně projevuje i u variant s předponami (*pomůžu, přemůžu* apod.). Zatímco v jednotném čísle je posun od *mohu* k *můžu* velmi

Slovesné třídy: 1. *nes-e, ber-e, peč-e, maž-e, umř-e*; 2. *tisk-ne, mi-ne, zač-ne*; 3. *kry-je, kupu-je*; 4. *trp-í, pros-í, sáz-í*; 5. *děl-á*; nepravidelná slovesa: *být, chtít, jíst, jít, jet, mít, vědět, vidět, lze*

silný, v množném čísle není obdobný posun tak rozšířený. Na Moravě se vyskytuje i varianta *možu*.

infinitiv *-ct / -ci*	Psaná čeština: 64 % *péct*, 36 % *péci* Mluvená čeština: téměř 100 % *péct/píct*

Tento poměr variant infinitivu se týká sloves vzoru *peče* bez slovesa *moct* a sloves od něj odvozených, kde je poměr následující:

(moc)-t / (moc)-i	Psaná čeština: 17 % *(moc)t*, 83 % *(moc)i* Mluvená čeština: 92 % *(moc)t*, 8 % *(moc)i*
(peč)-eme / (peč)-em	Psaná čeština: 98 % *(peč)eme*, 2 % *(peč)em* Mluvená čeština: 36 % *(peč)eme*, 64 % *(peč)em*
pomož-Ø / pomoz-Ø (+2. os. pl.)	Psaná čeština: 4 % *pomož*, 96 % *pomoz*; 4 % *pomožte*, 96 % *pomozte* Mluvená čeština preferuje variantu *pomož*, přesné údaje však nejsou k dispozici
(pomoh)-Ø / (pomoh)-l	Psaná čeština: 97 % *(pomoh)l*, 3 % *(pomoh)-Ø* Mluvená čeština: 18 % *(pomoh)l* (zejména na Moravě), 82 % *(pomoh)-Ø*

Poznámky k jednotlivým slovesům patřícím ke vzoru *peče*:
Slovesa, která mají v kořenu infinitivu *-é-*, mají varianty s *í/ý*: *utéct/utýct, péct/píct, vléct/vlíct, vytéct/vytýct, převléct/převlíct*.

téct / týct	Psaná čeština: 96 % *téct*, 4 % *týct*
+ odvozeniny	Mluvená čeština: 20 % *téct*, 80 % *týct*
péct / píct	Psaná čeština: 97 % *péct*, 3 % *píct*
+ odvozeniny	Mluvená čeština: 37 % *péct*, 63 % *píct*
zmohu/zmůžu	Psaná čeština: 20 % *zmohu*, 80 % *zmůžu*
	Mluvená čeština: přesné údaje nejsou k dispozici, převažuje *zmůžu*

Vzor ***maže*** *(dokáže)*

K tomuto vzoru patří ta slovesa 1. třídy (3. os. sg. préz. končí na *-e*), která mají infinitivní kmen zakončený na krátkou samohlásku (*maza-t*). Pokud mají v infinitivu samohlásku dlouhou, liší se od sloves vzoru *bere* tím, že u nich dochází při časování ke změkčení souhlásek (*psát – piš, lhát – lži; poslat – pošli*).

Nejčastější slovesa patřící ke vzoru *maže*: *psát, dokázat, ukázat, napsat, lhát, poslat, podepsat, prokázat, popsat, plakat, zakázat, zapsat, navázat, vyslat, zavázat, připsat, zaslat, sepsat, vykázat, otázat se, selhat, odeslat, poukázat, odkázat, vypsat, rozplakat, svázat, vymazat, kázat, vzkázat, přivázat, smazat, uvázat, předepsat, opsat, dopsat, rozeslat, kašlat, vykašlat, odkašlat.*

Oznamovací způsob přítomný:

Os.	Singulár	Plurál
1.	*maž-u / dokáž-i*	*maž-eme / maž-em*
2.	*maž-eš*	*maž-ete*
3.	*maž-e*	*maž-ou / dokáž-í*

Rozkazovací způsob:

Os.	Singulár	Plurál
1.	–	*maž-me, pošl-eme*
2.	*maž-Ø, pošl-i*	*maž-te, pošl-ete*
3.	–	–

Příčestí minulé: *maz-al, maz-ala, maz-alo…*
Příčestí trpné: *maz-án, maz-ána, maz-áno…*

Poznámky k jednotlivým tvarům sloves vzoru *maže*:

(dokáž)-u / (dokáž)-i — Psaná čeština: 91 % *(dokáž)u*, 9 % *(dokáž)i*
Mluvená čeština: 100 % *(dokáž)u*

(dokáž)-ou / (dokáž)-í — Psaná čeština: 55 % *(dokáž)ou*, 45 % *(dokáž)í*
Mluvená čeština: skoro vždycky *(dokáž)ou*

Platí pro celý vzor s výjimkou slovesa *psát* (viz níže).

Obecně se tato variantnost (*-u/-i, -ou/-í*) týká pouze některých sloves, jejichž prézentní kmen končí na *ž, š* nebo *č* (*dokážu/i, napíšu/i, skáču/i*). Zejména v jednotném čísle (v mluveném jazyce v obou číslech) je použití starší koncovky *-i* (resp. *-í*) neobvyklé.

(maž)-eme / (maž)-em — Psaná čeština: 97 % *(maž)eme*, 3 % *(maž)em*
Mluvená čeština: 63 % *(maž)eme*, 37 % *(maž)em*

Poznámky k jednotlivým slovesům patřícím ke vzoru *maže*:
U frekventovaného slovesa *psát* je poměr variant v 1. os. sg. a 3. os. pl. ind. préz. trochu jiný než v rámci celého vzoru:

píš-u / píš-i — Psaná čeština: 78 % *píšu*, 22 % *píši*
Mluvená čeština: skoro vždycky *píšu*

píš-ou / píš-í — Psaná čeština: 31 % *píšou*, 69 % *píší*
Mluvená čeština: skoro vždycky *píšou*

Slovesa, jejichž prézentní kmen končí na souhláskovou skupinu, mají u rozkazovacího způsobu ve 2. os. sg. koncovky *-i*: *pošli, vyšli, kašli* ap.

Některá slovesa patřící k typu *maže* svými tvary částečně přecházejí ke vzoru *dělá*. To se projevuje jednak na dvojích tvarech rozkazovacího způsobu: *plač/plakej*, jednak ojediněle i v tvarech oznamovacího způsobu přítomného: *ořu/orám, odkašle/odkašlá*. Dubletní tvary podle vzoru *dělá* nemají slovesa *napsat, vázat, poslat* apod.

Vzor *umře*

K tomuto vzoru patří slovesa 1. třídy, která mají infinitivní kmen zakončený na dlouhou samohlásku [i:] (*mlí-t*) a v prézentním kmenu jsou zakončena na *-ř* (*umř-e*), méně často na *-l* (*mel-e*). Charakteristický je pro tento typ taky rozkazovací způsob, který ve 2. os. sg. končí na *-i* (*umř-i*). Alternativně se pro tento časovací typ používá rovněž vzor *tře – třít*.

Nejčastější slovesa patřící ke vzoru *umře*: *otevřít, zemřít, uzavřít, zavřít, umřít, opřít, sevřít, popřít, potřít, mlít, upřít, otřít, utřít, přít se, třít, rozevřít, dřít, zapřít, odepřít, vzepřít se, pootevřít, natřít, setřít, rozprostřít, podepřít, vřít, rozetřít, přivřít, zastřít, vymřít, umlít, pozřít, prostřít, vetřít, vytřít, semlít, odumřít, zanevřít, nadřít se, obestřít, odřít, vydřít, předestřít, přetřít, rozemlít, rozestřít.*

Slovesné třídy: 1. *nes-e, ber-e, peč-e, maž-e, umř-e*; 2. *tisk-ne, mi-ne, zač-ne*; 3. *kry-je, kupu-je*; 4. *trp-í, pros-í, sáz-í*; 5. *děl-á*; nepravidelná slovesa: *být, chtít, jíst, jít, jet, mít, vědět, vidět, lze*

Oznamovací způsob přítomný:

Os.	Singulár	Plurál
1.	umř-u	umř-eme / umř-em
2.	umř-eš	umř-ete
3.	umř-e	umř-ou

Rozkazovací způsob: *umř-i / mel-Ø, umř-eme / mel-me, umř-ete / mel-te*
Příčestí minulé: *umř-el, umř-ela, umř-elo…*
Příčestí trpné: *tř-en, tř-ena, tř-eno…*

Poznámky k jednotlivým tvarům sloves vzoru *umře*:
(umř)-eme / (umř)-em Psaná čeština: 95 % *(umř)eme*, 5 % *(umř)em*
Mluvená čeština: zhruba rovnoměrně rozděleno mezi obě varianty

Poznámky k jednotlivým slovesům patřícím ke vzoru *umře*:
Sloveso *mlít* (a jeho odvozeniny), které patří ke vzoru *umře*, má některé odlišnosti od ostatních sloves tohoto typu: rozkazovací způsob tvoří pomocí nulové koncovky (*mel-Ø*) a příčestí trpné je tvořeno pomocí morfému *-t* (*semlet*).

Sloveso *vzít* patří zejména svým infinitivním kmenem k tomuto vzoru, tvary přítomného času (*vezme*) jsou na pomezí mezi 1. a 2. slovesnou třídou (vzor *začne*).

7.5.4.2 Druhá třída (*-ne/-me*)

Do 2. prézentní slovesné třídy patří slovesa, která mají ve 3. osobě jednotného čísla zakončení na *-ne* nebo *-me*. Tato třída se dělí na tři vzory: *tiskne, mine, začne*.

Vzor *tiskne*

K tomuto časovacímu typu patří slovesa 2. třídy, která mají ve 3. osobě sg. před zakončením *-ne* souhlásku a mají infinitivní kmen zakončený na *-ou* (*tisknou-t*); zároveň mají v příčestí minulém jako jednu z variant kmen bez přípony (*tisk-nu-l* vedle možného *tisk-l*; tato varianta ukazuje na vyrovnávání tohoto typu se vzorem *mine*). Typické je i zakončení rozkazovacího způsobu na *-i* (*tiskn-i*). Vedle prototypických sloves sem náleží i několik sloves, která v infinitivu nemají zakončení kmene na *-ou* (*ukrást, nalézt* apod.) a která patřila původně do 1. třídy k vzoru *nést*.

Nejčastější slovesa patřící ke vzoru *tiskne*: *rozhodnout, napadnout, všimnout si, (v)odmítnout, nabídnout, vytáhnout, poskytnout, zvednout, padnout, dopadnout, navrhnout, dotknout se, táhnout, zasáhnout, pohlédnout/pohlídnout, spadnout, sednout, dohodnout, vrhnout, proběhnout, stáhnout, vyhnout se, vládnout, vykřiknout, prohlédnout/prohlídnout, ukrást/ukradnout, klesnout, sáhnout, pohnout, uniknout, usnout, stihnout, proniknout, natáhnout, naleznout/nalézt, vypadnout, postihnout, zvyknout si, upadnout, zatknout, stoupnout si, podlehnout, lehnout si, (v)odhadnout, tisknout, ovládnout, popadnout, stisknout, strhnout, propadnout, vyslechnout, rozhlédnout, rozběhnout se, poslechnout, usednout, podniknout, vyběhnout, protáhnout, shodnout se, hnout, přitáhnout, přitisknout, vytrhnout, ohlédnout/ohlídnout se, přepadnout, chytnout, nahlédnout, poklesnout, vypnout, (v)obsáhnout, zdvihnout.*

Oznamovací způsob přítomný:

Os.	Singulár	Plurál
1.	*tiskn-u*	*tiskn-eme / tiskn-em*
2.	*tiskn-eš*	*tiskn-ete*
3.	*tiskn-e*	*tiskn-ou*

Rozkazovací způsob: *tiskn-i, tiskn-ěme, tiskn-ěte*
Příčestí minulé: *tisk-(l) / tisk-nu-l, tisk-la / tisk-nu-la...*
Příčestí trpné: *tisk-nut / tišt-ěn, (obsáhnut – obsažen)...*

Poznámky k jednotlivým tvarům sloves vzoru *tiskne*:

(tiskn)-eme / (tiskn)-em — Psaná čeština: 92 % *(tiskn)eme*, 8 % *(tiskn)em*
Mluvená čeština: 30 % *(tiskn)eme*, 70 % *(tiskn)em*

(tisk)-Ø /(tisk)-nu-l / (tisk)-l — Psaná čeština: téměř 100 % *(tisk)l*
Mluvená čeština: 50 % *(tisk)*, 12 % *(tisk)l*, 38 % *(tisk)nul*

U některých sloves tohoto vzoru dochází v příčestí trpném ke změně souhlásek v kmeni. Jedná se zejména o tvary sloves, která v infinitivu končí na *-knout* nebo *-hnout*. Tvary příčestí trpného pak kolísají mezi podobami *(tisk)nut* a *(tišt)ěn*, příp. *(zat)knut* a *(zat)čen*) a *(obsá)hnut* a *(obsa)žen*.

(tisk)-nut / (tišt)-ěn — Psaná čeština: 21 % *(tisk)nut*, 79 % *(tišt)ěn*
Mluvená čeština: údaje nejsou k dispozici, tento tvar se v mluvené češtině vyskytuje zřídka (běžnější jsou v této funkci tvary adjektiv s koncovkou *-ý*, např. *tištěný, vytisknutý*).

7

Poznámky k jednotlivým slovesům patřícím ke vzoru *tiskne*:
U sloves, která mají kořen zakončený na *-h* (*obsáhnout, stihnout, zasáhnout* ap.), dochází v příčestí trpném k hláskovým změnám: *obsažen, stižen, zasažen* ap. (běžné jsou i tvary jako *vytáhnutý, zastižený*).

Mezi variantami *tisknul / tiskl* a *tisk-nut / tišt-ěn* se může objevovat i významový rozdíl (varianta *tištěn* se používá spíše v textech, zatímco *tisknut* ve významu přitlačen např. ke zdi). U jiných sloves varianty významově odlišeny nejsou, podoby s *-nu-* (*usnula*) nebo bez přípony i bez *-l* (*usch*) jsou pak častější v Čechách, podoby bez *-nu-* (*usla*) spíše na Moravě, zčásti ve Slezsku.

Slovesa *vyhnout, (po)hnout, usnout* netvoří ani v psané češtině příčestí minulé bez kmenové přípony *-nu-* (*vyhnul, pohnul, usnul*). Tím se přibližují ke slovesům vzoru *mine*. Rozkazovací způsob (končící na *-i*) a přítomný čas však mají shodný s vzorem *tiskne*.

Některá slovesa patřící svými tvary ke vzoru *tiskne* mají i variantu infinitivu bez přípony *-nou-*: *nalézt/naleznout, ukrást/ukradnout* ad.; svými infinitivy tedy patří jak ke vzoru *tiskne*, tak ke vzoru *nese*. Většina jejich tvarů (*nalezne, ukradne; ukradni*) však náleží ke vzoru *tiskne*.

Slovesa *říct* a *svléct/obléct* se podobají tvary infinitivů slovesům 1. třídy vzoru *péct*. Všechny ostatní tvary však jsou podle vzoru *tiskne* (*řekne, oblékne/oblíkne, řekni, oblékni/oblíkni, řekl, oblékl/obléknul/oblík* atd.), příp. tvoří tvary podle vzoru *peče*: *obleče, obleč*.

Slovesné třídy: 1. *nes-e, ber-e, peč-e, maž-e, umř-e*; 2. *tisk-ne, mi-ne, zač-ne*; 3. *kry-je, kupu-je*; 4. *trp-í, pros-í, sáz-í*; 5. *děl-á*; nepravidelná slovesa: *být, chtít, jíst, jít, jet, mít, vědět, vidět, lze*

Vzor ***mine***

K tomuto časovacímu typu patří slovesa 2. třídy, která mají před příponou *-n* ve 3. os. sg. samohlásku nebo *l, r* (*zapome-n-e, vyhr-n-e*). Infinitivní kmen je zakončen na *-ou* (*minout*) a zároveň mají vždy kmen příčestí činného zakončen příponou *-nu-* (*minul*). Charakteristická pro tento typ je i nulová koncovka s měkčením v rozkazovacím způsobu (*miň-Ø*).

Nejčastější slovesa patřící ke vzoru *mine*: *zapomenout, vzpomenout, připomenout, zahynout, prominout, plynout, posunout, přesunout, minout, zahrnout, shrnout, (v)odpočinout si, hrnout, odsunout, opomenout, rozplynout se, zasunout, splynout, vsunout, vinout, sunout, spočinout, vyhrnout, rozpomenout se, vysunout, napomenout, odhrnout, ustrnout, přisunout, ovinout, rozhrnout, ohrnout, přivinout, svinout, opominout, kanout, zhynout, tanout, skanout, odvanout, navinout, vplynout, rozklenout, přivanout.*

Oznamovací způsob přítomný:

Os.	Singulár	Plurál
1.	*min-u*	*min-eme / min-em*
2.	*min-eš*	*min-ete*
3.	*min-e*	*min-ou*

Rozkazovací způsob: *miň-Ø, miň-me, miň-te*
Příčestí minulé: *minu-l, minu-la, minu-lo…*
Příčestí trpné: *mi-nut…*

Poznámky k jednotlivým tvarům sloves vzoru *mine*:
(min)-eme / (min)-em Psaná čeština: 97 % *(min)eme*, 3 % *(min)em*
Mluvená čeština: skoro vždycky *(min)em*

Poznámky k jednotlivým slovesům patřícím ke vzoru *mine*:
Sloveso *stát se* (*stane se, stalo se* + odvozené *nastane, přistane* apod.) má přítomné tvary podle vzoru *mine*. Tvary příčestí činného jsou podle vzoru *začne*.

Slovesa utvořená předponami od základu *-pomenout* se v minulém čase (s výjimkou *(po)napomenul*) vyskytují ve dvou variantách.
(za)pomenul / (za)pomněl Psaná čeština: 5 % *(za)pomenul*, 95 % *(za)pomněl*
Mluvená čeština: 3 % *(za)pomenul*, 97 % *(za)pomněl*

Sloveso *odpočinout* (řidč. *odpočnout*) má v minulém čase v psané češtině variantní tvary podle vzoru *začne* (*odpočal*).
odpočinul / odpočal Psaná čeština: 86 % *odpočinul*, 14 % *odpočal*
Mluvená čeština: výhradně *odpočinul*

Vzor ***začne*** *(zajme)*

Podle vzoru *začne* se časují slovesa 2. třídy, která mají v infinitivu zakončení kmenu na *-í-* (*začí-t*) nebo *-ou-* (*zajm-ou-t*). Specifické je zakončení kmenu v příčestí činném (*začal, zajal/zajmul*). K tomuto typu se jako podvzor řadí i slovesa zakončená ve 3. os. sg. na *-me* (*zajmout, zajme*).

Nejčastější slovesa patřící ke vzoru *začne*: *začít, vzít, přijmout, převzít, zaujmout, ujmout, obejmout, vyjmout, počít, najmout, pojmout, pronajmout, sejmout, zajmout, dojmout, započít, odejmout, předsevzít, přejmout, pnout, načít, dmout, tnout, žnout, podejmout, předejmout.*

Oznamovací způsob přítomný:

Os.	Singulár	Plurál
1.	*začn-u*	*začn-eme / začn-em*
2.	*začn-eš*	*začn-ete*
3.	*začn-e*	*začn-ou*

Rozkazovací způsob: *začn-i (vezmi/vem-Ø), začn-ěme, začn-ěte*
Příčestí minulé: *zač-al, zaja-l / zajm-ul...*
Příčestí trpné: *poč-at, zaja-t / zajm-ut...*

Poznámky k jednotlivým tvarům sloves vzoru *začne*:

(začn)-eme / (začn)-em	Psaná čeština: 97 % *(začn)eme*, 3 % *(začn)em*
	Mluvená čeština: převažuje tvar *(začn)em*
(zaj)-al / (zaj)-mul	Psaná čeština: 98 % *(zaj)al*, 2 % *(zaj)mul*
	Mluvená čeština: 66 % *(zaj)al*, 33 % *(zaj)mul*

Podoba *-jmul* není marginální u sloves, v nichž dochází ke změně *-j-* na *-ň-* (*odňal, sňal, vyňal*). I v těchto případech je však podoba s *-ňal* v psaném jazyce většinová, její užití je však zhruba na úrovni mluveného jazyka.

Poznámky k jednotlivým slovesům patřícím ke vzoru *začne*:
Sloveso *vzít* má v oznamovacím způsobu přítomného času a v rozkazovacím způsobu variantní tvary *vezmu/vemu, vezmeš/vemeš; vezmi/vem* ap.

vezm-u / vem-u	Psaná čeština: 94 % *vezmu*, 6 % *vemu*
(+ ostatní osoby)	Mluvená čeština: oba typy jsou zastoupeny zhruba stejně
vezm-i / vem-Ø	Psaná čeština: obě varianty zastoupeny rovnoměrně
	Mluvená čeština: 5 % *vezmi*, 95 % *vem*
vezm-ěte / vem-te	Psaná čeština: 69 % *vezměte*, 31 % *vemte*
	Mluvená čeština: skoro vždycky *vemte*

7.5.4.3 Třetí třída *(-je)*

Do 3. slovesné prézentní třídy patří slovesa, která mají ve 3. os. sg. zakončení na *-je*. Řadí se sem dva vzory: *kryje* a *kupuje*. Pro slovesa této třídy jsou typické dvojí tvary v 1. os. sg. a 3. os. pl. (*kryju/kryji, kupuju/kupuji; kryjou/kryjí, kupujou/kupují*).

Vzor ***kryje***

Jako sloveso *kryje* se časují slovesa 3. třídy, která v minulém příčestí nepřipojují příponu (*kry-l, my-l* atd.) a před koncovým *-l* je krátká samohláska (s výjimkou *smál se* a *hrál*).

Nejčastější slovesa patřící ke vzoru *kryje*: *žít (žije), použít, využít, zabít, pít, hrát, přežít, přispět, zažít, prožít, uspět, užít, přimět, vypít, zalít/zalejt, smát se, nalít/nalejt, rozbít, napít se, bít, pokrýt/pokrejt, zakrýt/zakrejt, plout, krýt/krejt, lít/lejt, rozvít, skrýt/skrejt, umýt/umejt, ukrýt/ukrejt, omýt/omejt, přikrýt/při-*

Slovesné třídy: 1. *nes-e, ber-e, peč-e, maž-e, umř-e*; 2. *tisk-ne, mi-ne, zač-ne*; 3. *kry-je, kupu-je*; 4. *trp-í, pros-í, sáz-í*; 5. *děl-á*; nepravidelná slovesa: *být, chtít, jíst, jít, jet, mít, vědět, vidět, lze*

krejt, ožít, zneužít, polít/polejt, šít, mýt/mejt, opít, přelít/přelejt, odkrýt/odkrejt, dopít, přilít/přilejt, zbít, vylít/vylejt, rozlít/rozlejt, ušít, spět, slít, rýt/rejt, přišít, připlout, sít/sejt, překrýt/překrejt, vžít se, zaklít/zaklejt, odplout, vlít/vlejt, nabít, obout, pobít, vyrýt/vyrejt, zout, výt/vejt, sešít, zašít, zasít/zasejt, smýt/smejt, hnít, proklít/proklejt, dolít/dolejt, připít, vrýt/vrejt, klít/klejt.

Oznamovací způsob přítomný:

Os.	Singulár	Plurál
1.	*kryj-u / kryj-i*	*kryj-eme / kryj-em*
2.	*kryj-eš*	*kryj-ete*
3.	*kryj-e*	*kryj-ou / kryj-í*

Rozkazovací způsob: *kryj-Ø, kryj-me, kryj-te*
Příčestí minulé: *kry-l (smá-l se), kry-la, kry-lo…*
Příčestí trpné: *kry-t (hrá-n), kry-ta (hrá-na), kry-to (hrá-no)…*

Poznámky k jednotlivým tvarům sloves vzoru *kryje*:

(kryj)-u / (kryj)-i — Psaná čeština: 70 % *(kryj)u*, 30 % *(kryj)i*
Mluvená čeština: výhradně varianta *(kryj)u*

(kryj)-ou / (kryj)-í — Psaná čeština: 4 % *(kryj)ou*, 96 % *(kryj)í*
Mluvená čeština: 97 % *(kryj)ou*, 3 % *(kryj)í*

(kryj)-eme / (kryj)-em — Psaná čeština: 94 % *(kryj)eme*, 6 % *(kryj)em*
Mluvená čeština: 26 % *(kryj)eme*, 74 % *(kryj)em*

Poznámky k jednotlivým slovesům patřícím ke vzoru *kryje*:
U některých sloves tohoto vzoru, která mají v kořenu dlouhou samohlásku [i:], dochází zejména v mluvené češtině k její změně na [ej], např.: *lít/lejt, krýt/krejt, mýt/mejt, rýt/rejt, klít/klejt*. To se projevuje i v jiných tvarech, než je infinitiv, a vznikají tak paralelní řady *kreju, kreješ, kreje; krej, krejte; leju, leješ, leje* ap. Varianty s *-ej-* (*kreje*) jsou častější v mluvené češtině v Čechách, podoby s *y/i* (*kryje*) jsou užívanější na Moravě.

hraj-Ø / hrej-Ø — Psaná čeština: 78 % *hraj*, 22 % *hrej*
Mluvená čeština: téměř výlučně *hraj*

Sloveso *zabít* má v imperativu speciální tvar *zab* (vedle pravidelného *zabij*):

zabij / zab (ve všech osobách) — Psaná čeština: 59 % *zabij*, 41 % *zab*
Mluvená čeština: není dostatek dokladů

Vzor ***kupuje***

Ke vzoru *kupuje* náleží slovesa 3. třídy (jejichž prézentní kmen končí na *-je*), ve kterých je v příčestí minulém mezi kořen a koncové *-l* vložena přípona *-ova-* (*kup-ova-l*). Slovesa tohoto typu často tvoří nedokonavé protějšky k dokonavým slovesům (viz 7.5.1.5): *ukázat – ukazovat, umožnit – umožňovat, vysvětlit – vysvětlovat* ap.

Nejčastější slovesa patřící k vzoru *kupuje*: *pracovat, potřebovat, existovat, považovat, pokračovat, představovat, sledovat, věnovat, jmenovat, milovat, ukazovat, obsahovat, umožňovat, pohybovat, vysvětlovat, pozorovat, uvažovat, pamatovat, opakovat, vyžadovat, následovat, připravovat, poskytovat, fungovat, informovat, objevovat, reagovat, bojovat, podporovat, studovat, rozhodovat, uvědomovat si, vystupovat, projevovat, zvyšovat, děkovat, požadovat, udržovat, vyjadřovat, doporučovat, spojovat, označovat, postupovat, spo-*

lupracovat, varovat, slibovat, popisovat, stěžovat si, plánovat, realizovat, kontrolovat, pochybovat, vybudovat, směřovat, usilovat, snižovat, litovat, kupovat, upozorňovat, investovat, určovat, naznačovat, vstupovat, vypracovat, respektovat, odhadovat, vztahovat se, prosazovat, komentovat, cestovat, provozovat, způsobovat, kritizovat.

Jedná se o velmi frekventovaný typ, do kterého náleží většina nedokonavých protějšků dokonavých sloves (*objevit – objevovat*). O otevřenosti této třídy svědčí i relativně nová slovesa jako: *rozmixovat, orestovat, vmasírovat, zálohovat, zkomprimovat* ad.

Oznamovací způsob přítomný:

Os.	Singulár	Plurál
1.	*kupuj-u / kupuj-i*	*kupuj-eme / kupuj-em*
2.	*kupuj-eš*	*kupuj-ete*
3.	*kupuj-e*	*kupuj-ou / kupuj-í*

Rozkazovací způsob: *kupuj-Ø, kupuj-me, kupuj-te*
Příčestí minulé: *kup-ova-l, kup-ova-la, kup-ova-lo…*
Příčestí trpné: *kup-ová-n-Ø, kup-ová-na, kup-ová-no…*

Poznámky k jednotlivým tvarům sloves vzoru *kupuje*:

(kupuj)-u / (kupuj)-i	Psaná čeština: 33 % *(kupuj)u*, 66 % *(kupuj)i*
	Mluvená čeština: skoro vždycky *(kupuj)u*
(kupuj)-ou / (kupuj)-í	Psaná čeština: skoro vždycky *(kupuj)í*
	Mluvená čeština: 94 % *(kupuj)ou*, 6 % *(kupuj)í*
(kupuj)-eme / (kupuj)-em	Psaná čeština: skoro vždycky *(kupuj)eme*
	Mluvená čeština: 35 % *(kupuj)eme*, 65 % *(kupuj)em*

Poznámky k jednotlivým slovesům patřícím ke vzoru *kupuje*:
Při odvozování nedokonavých sloves dochází k hláskovým změnám: *opozdit – opožďovat, ohrozit – ohrožovat; shromáždit – shromažďovat* atd. V některých případech je úzus rozkolísaný: *očistit – očisťovat/očišťovat, brzdit – přibrzďovat/zbrzďovat.*

Zvláštností některých sloves tohoto typu (odvozených od substantiv často cizího původu) je sousedství dvou samohlásek na švu mezi morfémy: *distribu-uje, konstru-ovat, rekre-ovat.*

7.5.4.4 Čtvrtá třída (*-í*)

Nejvíc sloves se časuje podle vzorů 4. třídy, která má ve 3. os. sg. koncovku na *-í*. Charakteristická je pro tuto třídu koncovka *-ím* v 1. os. sg., která původně pochází od sloves bez kmenotvorné přípony (atematických sloves, viz 7.5.4.6) a která znemožňuje, aby v 1. os. pl. existoval dubletní tvar *-m* (jako v případě *neseme/nesem*). Rozlišujeme zde tři vzory: *trpí, prosí* a *sází.*

Vzor ***trpí*** *(myslí)*

Jako vzor *trpí* se časují slovesa, která mají ve 3. os. sg. přítomného času zakončení na *-í* a v infinitivním kmeni zakončení na *-e/ě-* (*trp-ě-t, huč-e-t*). Na rozdíl od vzoru *sází* má tento typ rozkazovací způsob zakončený nulovou koncovkou (*trp-Ø*) nebo *-i* (*mysl-i*).

Slovesné třídy: 1. *nes-e, ber-e, peč-e, maž-e, umř-e*; 2. *tisk-ne, mi-ne, zač-ne*; 3. *kry-je, kupu-je*; 4. *trp-í, pros-í, sáz-í*; 5. *děl-á*; nepravidelná slovesa: *být, chtít, jíst, jít, jet, mít, vědět, vidět, lze*

Nejčastější slovesa patřící ke vzoru *trpí*: *myslet, slyšet, sedět, hledět, běžet, držet, bručet, trpět, mlčet, stydět se, bolet, vydržet, bydlet, udržet, vonět, hořet, zdržet, vyhovět, klečet, podržet, klanět se, smrdět, dovědět se, brečet, trčet, vrčet, zastydět se, potrpět si, hučet, ležet, viset, mizet, ječet*; a také kolísající slovesa: *stát, bát se, spát.*

Slovesa *vědět* (a slovesa od něj odvozená: *odpovědět, do(z)vědět, povědět, vypovědět, zodpovědět, předpovědět, napovědět* ad.) a *vidět* (a od něj odvozená: *uvidět, nenávidět, závidět* ad.), která do tohoto typu zčásti svými tvary patří, mají zvláštní časování (viz 7.5.4.6).

Oznamovací způsob přítomný:

Os.	Singulár	Plurál
1.	*trp-ím / trp-im*	*trp-íme*
2.	*trp-íš*	*trp-íte*
3.	*trp-í*	*trp-í / trp-ěj / trp-ějí*

Rozkazovací způsob: *trp-Ø (mysl-i), trp-me (mysl-eme), trp-te (mysl-ete)*
Příčestí minulé: *trp-ěl, trp-ěla, trp-ělo…*
Příčestí trpné: *trp-ěn, trp-ěna…*

Poznámky k jednotlivým tvarům sloves vzoru *trpí*:

(trp)-ím / (trp)-im — Psaná čeština: skoro vždycky *(trp)ím*
Mluvená čeština: 3 % *(trp)ím*, 97 % *(trp)im*

(trp)-í / (trp)-ěj / (trp)-ějí — Psaná čeština: 97 % *(trp)í*, 2 % *(trp)ěj*, 1 % *(trp)ějí*
Mluvená čeština: 16 % *(trp)í*, 84 % *(trp)ěj*

Pro porovnání těchto variant nejsou k dispozici přesné údaje (uvedená čísla jsou odhad), v psané češtině převažuje varianta *trpí*, podoba *trpěj* je hojně zastoupena v mluvené češtině, varianta *trpějí* se vyskytuje vzácně (ve středních Čechách existuje zkrácené *nehled-ěji*). Varianta *trpěj* je běžná ve východních (a severních) Čechách.

Poznámky k jednotlivým slovesům patřícím ke vzoru *trpí*:
Sloveso *myslet* má méně frekventovanou variantu *myslit / myslil*, která by se podle tvaru infinitivu řadila ke vzoru *prosí*. Všechny ostatní tvary jsou však shodné se slovesem *myslet*, proto ho řadíme spolu se slovesy, která jsou od něj odvozená, ke vzoru *trpí*. Analogická k tomuto kolísání jsou i slovesa: *bydlet/bydlit, muset/musit* ap.

Slovesa *stát, bát se, spát* mají prézentní tvary podle vzoru *trpět* (*stojím, bojím se, spím; stůj, neboj se, spi*). Tvary odvozené od infinitivního kmene jsou podle vzoru *dělá* (*stál, bál se, spal*).

Vzor ***prosí***

Ke vzoru *prosí* patří slovesa 4. prézentní třídy, která mají infinitivní kmen zakončen na *-i* (*pros-i-t*). V rozkazovacím způsobu se uplatňuje nulová koncovka (*pros-Ø*) nebo *-i* (*ovlivn-i*). Od vzorů *trpí* a *sází* se liší podobou minulého příčestí (*prosil* × *trpěl, sázel*).

Nejčastější slovesa patřící ke vzoru *prosí*: *mluvit, vrátit, patřit, objevit, cítit, platit, chodit, tvrdit, zjistit, skončit, změnit, připravit, postavit, působit, zastavit, představit, prohlásit, ztratit, prosit, koupit, vysvětlit, líbit se, pochopit, měnit, přesvědčit, sloužit, zaplatit, pustit, obrátit, uvědomit, potvrdit, způsobit, zajistit, pokusit se, vstoupit, založit, opustit, jezdit, hodit, souhlasit, určit, řídit, bránit, zvýšit, činit, hrozit, oznámit, nosit, spojit, stanovit, končit, učinit, vyjádřit, spatřit, umožnit, narodit se, bavit, pravit, vystoupit, navštívit, zahájit, snížit, vadit, zbavit, vyrazit, tušit, projevit, promluvit, označit, posadit, překvapit, nastoupit, nahradit, ovlivnit.*

Oznamovací způsob přítomný:

Os.	Singulár	Plurál
1.	*pros-ím / pros-im*	*pros-íme*
2.	*pros-íš*	*pros-íte*
3.	*pros-í*	*pros-í / pros-ej*

Rozkazovací způsob:

Os.	Singulár	Plurál
1.	–	*pros-me, ovlivn-ěme*
2.	*pros-Ø, ovlivn-i*	*pros-te, ovlivn-ěte*
3.	–	–

Příčestí minulé: *pros-il, pros-ila, pros-ilo...*
Příčestí trpné: *vrác-en / plac-ena...*

Poznámky k jednotlivým tvarům sloves vzoru *prosí*:

(pros)-ím / (pros)-im — Psaná čeština: skoro vždycky *(pros)ím*
Mluvená čeština: 4 % *(pros)ím*, 96 % *(pros)im*

(pros)-í / (pros)-ej — Psaná čeština: převažuje varianta *(pros)í*
Mluvená čeština: 16 % *(pros)í*, 84 % *(pros)ej*

Pro přesné porovnání těchto podob nejsou k dispozici spolehlivé údaje. Varianta *prosí* je obvyklejší v záp. Čechách. Na Moravě se vyskytuje i varianta *prosijou* nebo *prosijó*.

Poznámky k jednotlivým slovesům patřícím ke vzoru *prosí*:
V příčestí trpném dochází k hláskovým změnám v kořeni slov (*vrátit – vrácen, hodit – hozen, zjistit – zjištěn*); vedle těchto tvarů se vyskytují i tvary, v nichž ke změnám nedochází (*zjistěn, očistěn*).

zjišt-ěn / zjist-ěn — Psaná čeština: převažuje varianta *zjištěn*
Mluvená čeština: přesné údaje nejsou k dispozici; varianty se změnou souhlásky v kořeni jsou běžné zejména v jižních Čechách (viz příd. jm. *zjištěnej, vyprošenej, vochozenej*).

Vzor ***sází***

Slovesa časovaná podle vzoru *sází* se od ostatních vzorů 4. slovesné třídy liší tvarem rozkazovacího způsobu, který je zakončen na *-ej* (*sáz-ej*). Infinitivní kmen je zakončen na *-e* (*sáz-e-t*).

Nejčastější slovesa patřící ke vzoru *sází*: *muset, smát se, nabízet, vycházet, přicházet, vracet, vytvářet, docházet, pokoušet se, přemýšlet, pocházet, přinášet, ztrácet, procházet, odcházet, snášet, zkoušet, prohlížet, nakrájet, scházet, kráčet, vyvíjet, doprovázet, přecházet, obracet, provázet, rozvíjet, odrážet, střílet, vyzkoušet, házet, přenášet, zacházet, sdílet, otáčet, zabíjet, předcházet, vznášet, náležet, míjet, vymýšlet, rozhlížet se, sázet, probouzet, válet, vyrážet, vyhlížet, ucházet, dohlížet, obcházet, přednášet, pohlížet, popíjet, odvážet, vcházet, nahlížet, sklízet, odvíjet, uklízet, odnášet, ohlížet se, vynášet, překážet, utrácet, urážet, dovážet, přehlížet, unášet, poroučet, pomýšlet, zvracet, pronášet, vláčet, krájet, potácet se, šedivět, osamět.*

Slovesné třídy: 1. *nes-e, ber-e, peč-e, maž-e, umř-e*; 2. *tisk-ne, mi-ne, zač-ne*; 3. *kry-je, kupu-je*; 4. *trp-í, pros-í, sáz-í*; 5. *děl-á*; nepravidelná slovesa: *být, chtít, jíst, jít, jet, mít, vědět, vidět, lze*

Oznamovací způsob přítomný:

Os.	Singulár	Plurál
1.	*sáz-ím / sáz-im*	*sáz-íme*
2.	*sáz-íš*	*sáz-íte*
3.	*sáz-í*	*sáz-í / sáz-ej(í)*

Rozkazovací způsob: *sáz-ej, sáz-ejme, sáz-ejte*
Příčestí minulé: *sáz-el, sáz-ela, sáz-elo…*
Příčestí trpné: *sáz-en, sáz-ena, sáz-eno…*

Poznámky k jednotlivým tvarům sloves vzoru *sázÍ*:

(sáz)-ím / (sáz)-im Psaná čeština: skoro vždycky *(sáz)ím*
Mluvená čeština: 7 % *(sáz)ím*, 93 % *(sáz)im*

(sáz)-í / (sáz)-ejí / (sáz)-ej Psaná čeština: 7 % *(sáz)í*, 92 % *(sáz)ejí*, pod 1 % *(sáz)ej*
Mluvená čeština: 6 % *(sáz)í*, 10 % *(sáz)ejí*, 84 % *(sáz)ej*

Přesné údaje pro psanou češtinu nejsou k dispozici. Varianta *(sáz)ej* je však v psané češtině marginální. Varianta *(sáz)ej* se v mluvené češtině vyskytuje zejména ve vých. a sev. Čechách. Podoba *sázÍ* se používá hlavně v záp. Čechách. Na Moravě se vyskytuje i varianta *(sáz)ijou* (*vůbec nesmijou na děti položit ruku*, příp. i *eště si vymýšlijó*).

Poznámky k jednotlivým slovesům patřícím ke vzoru *sázÍ*:
Většina sloves patřících k vzoru *sázÍ* má dubletní tvary ve 3. os. pl. (*oni sázejí – sázÍ*): *muset, nabízet, vycházet, přicházet, vracet, vytvářet, docházet, nacházet, pokoušet, přemýšlet, pocházet, přinášet, podílet, ztrácet, procházet, odcházet, souviset, snášet, zkoušet, prohlížet, nakrájet, scházet, kráčet, vyvíjet, doprovázet, přecházet, obracet, provázet, rozvíjet, odrážet.* Projevuje se tak vyrovnávání mezi vzory *sázÍ* a *trpí*.

Sloveso *házet* má v přítomném čase a v rozkazovacím způsobu jednak tvary podle vzoru *sázÍ* (*házím, házíš, házÍ; házej…*) a vedle toho paralelní řadu podle vzoru *mazat* 1. třídy (*házu, házeš, háže…*). V ostatních tvarech se řídí vzorem *sázÍ*.

ház-ím / ház-u Psaná čeština: 86 % *házím*, 14 % *házu*
Mluvená čeština: skoro vždycky *házim*

7.5.4.5 Pátá třída *(-á)*

Do 5. slovesné prézentní třídy, která je charakteristická zakončením prézentního kmene na *-á*, spadá pouze jeden vzor *dělá*.

Vzor ***dělá***

Ke vzoru *dělá* patří všechna slovesa 5. třídy. Postupně se rozšiřuje o některá slovesa, která původně patřila k 1. třídě vzoru *maže* (*kope – kopá, kouše – kousá* apod.). Tvar 1. os. sg. končí na *-ám* a v 1. os. pl. nemají slovesa tohoto vzoru (stejně jako slovesa 4. třídy) variantní koncovku, ale jen tvar *-áme*.

Nejčastější slovesa patřící ke vzoru *dělá*: *dát, říkat, dělat, udělat, nechat, čekat, získat, znamenat, vypadat, zeptat se, podívat se, dávat, začínat, dodat, jednat, hledat, dívat se, používat, trvat, vydat, bývat, poznat,*

přidat, připadat, odpovídat, zůstávat, počítat, zajímat, očekávat, stávat, předpokládat, týkat se, doufat, využívat, podat, vzpomínat, chovat, dostávat, připomínat, pomáhat, zabývat se, volat, požádat, zavolat, přiznat, povídat, vznikat, poslouchat, chystat, zpívat, setkat se, domnívat se, žádat, konat, probíhat, dodávat, prodat, poznamenat, podávat, počkat, prodávat, odmítat, vyvolat, zbývat, zachovat, hodlat, vnímat, spočívat, potkat, užívat, starat se, vydávat, nazývat, zaznamenat, přijímat, pokládat, padat, předat.

Oznamovací způsob přítomný:

Os.	Singulár	Plurál
1.	*děl-ám*	*děl-áme*
2.	*děl-áš*	*děl-áte*
3.	*děl-á*	*děl-ají / děl-aj*

Rozkazovací způsob: *děl-ej (nech-Ø), děl-ejme, děl-ejte*
Příčestí minulé: *děl-al, děl-ala, děl-alo…*
Příčestí trpné: *děl-án, děl-ána, děl-áno…*

Poznámky k jednotlivým tvarům sloves vzoru *dělá*:

(děl)-ají / (děl)-aj — Psaná čeština: 97 % *(děl)ají*, 3 % *(děl)aj*
Mluvená čeština: 2 % *(děl)ají*, 98 % *(děl)aj*

Poznámky k jednotlivým slovesům patřícím ke vzoru *dělá*:
Jako sloveso *dělá* se částečně ohýbají i některé tvary sloves jiných vzorů. Kolísání mezi vzory *bere – dělá*: *kope/kopá, dříme/dřímá, hýbe/hýbá, koupe se/koupá se* (tvary končící na *-á* jsou častější v Čechách než na Moravě. Kolísání mezi vzory *maže – dělá: plač/plakej, posyp/posypej, vyhrab/vyhrabej, (v)oře/orám, klepu/klepám*. Kolísání mezi vzory *trpí – dělá*: *stojí – stál, bojí se – bál se, spí – spal.*

nech-Ø / nech-ej — Psaná čeština: 95 % *nech*, 5 % *nechej*
Mluvená čeština: skoro vždycky *nech*

týk-á / týč-e — Psaná čeština: 66 % *týká*, 34 % *týče*
Mluvená čeština: 41 % *týká* (v Čechách i *tejká*), 59 % *týče*

Varianta *týče* se používá pouze ve spojení *co/pokud se týče*.

7.5.4.6 Nepravidelná slovesa *(být, chtít, jíst, jít, jet, mít, vědět, vidět; lze)*

Nepravidelné časování má skupina sloves, která neobsahují kmenotvornou příponu (viz 7.5.2), neboli téma (odtud atematická slovesa). Jedná se o slova, která jsou velmi frekventovaná (slovesné tvary těchto sloves a sloves od nich odvozených předponami představují zhruba 32 % všech výskytů slovesných tvarů v textech), a proto není s podivem, že jejich časování se odlišuje od časování sloves pravidelných. Jedná se o slovesa: *být, chtít, jíst, jít, jet, mít, vědět, vidět* a slovesa od nich odvozená *pozbýt, zachtít, najíst, dojít, nemít, dozvědět, uvidět* apod.

Za speciální nepravidelné pomocné sloveso považujeme slovo ***lze***, které se téměř nečasuje a nemá ani infinitiv (*To je něco, co lze těžko popsat.*). Jeho další tvary se omezují na 3. osobu sg. různých časů a způsobů (*bylo lze, lze, bude lze, by bylo lze*). Tvary *bylo lze* a *bude*

Slovesné třídy: 1. *nes-e, ber-e, peč-e, maž-e, umř-e*; 2. *tisk-ne, mi-ne, zač-ne*; 3. *kry-je, kupu-je*; 4. *trp-í, pros-í, sáz-í*; 5. *děl-á*; nepravidelná slovesa: *být, chtít, jíst, jít, jet, mít, vědět, vidět, lze*

lze jsou přitom omezeny pouze na psaný jazyk (*U jiných mužů by si* ***bylo lze*** *představit různé důvody, proč chybili.*), a i v něm jsou velmi řídké (méně než 0,5 % všech tvarů slovesa *lze*).

Za sloveso můžeme slovo *lze* považovat především díky jeho funkci, která je ve větách typu *Tak to lze udělat* analogická ke slovesnému vyjádření *Tak je možné to udělat*. Alternativní vyjádření pomocí víceslovného slovesa *je možné/možno* je přitom asi třikrát méně časté než užití slovesa *lze*.

Sloveso *být/bejt*

Sloveso *být* tvoří svoje tvary od několika kořenů (tzv. supletivismus): *js-em, by-l, bud-eš*. Funguje jednak jako plnovýznamové sloveso s významem „existovat" nebo „být někde", daleko častěji se však vyskytuje jako pomocné sloveso složených slovesných tvarů (*ležel jsem, dostal* ***bych*** apod.) a jako sponové sloveso, které spojuje jmennou část přísudku s podmětem (*Pátý den* ***byl*** *poslední den mé dovolené*).

Oznamovací způsob přítomný:

Os.	Singulár	Plurál
1.	*(j)s-em / s-u*	*(j)s-me*
2.	*(j)s-i / s-eš / -s*	*(j)s-te*
3.	*je*	*(j)s-ou*

Tvary oznamovacího způsobu v přítomném čase se s výjimkou 3. os. sg. v mluvených projevech vyskytují běžně bez počátečního *j-* (*sem, sme, ste, sou*), a to i ve významu „existovat".

Ve 2. os. sg. existuje jako variantní vyjádření i přípona *-s*, která se připojuje k prvnímu přízvučnému slovu ve větě (nejčastěji ke slovesu), a chová se tedy stejně jako příklonka *(j)si*: *Ale nepovídej,* ***měls*** *ho rád*, ale taky ke spojovacím výrazům: *žes, abys, jaks* atp.

Z hlediska současného jazyka je nepravidelné i tvoření záporu ve 3. os. sg.: *není* (příp. *neni/nejni*). Ostatní osoby mají zápor pravidelně tvořený: *nejsem, nejsou* apod. s vyslovovaným [j].

Ve 3. os. sg. existuje variantní zastaralý tvar *jest*, který se používá pouze v několika ustálených spojeních: *to jest* (=tj.), *tak jest*.

Oznamovací způsob minulý:

Os.	Singulár	Plurál
1.	*byl -la -lo (j)sem*	*byli -ly -la (j)sme*
2.	*byl -la -lo (j)si / byls bylas bylos*	*byli -ly -la (j)ste*
3.	*byl -la -lo*	*byli -ly -la*

Poznámky k jednotlivým tvarům slovesa *být*:

Oznamovací způsob budoucí:

Os.	Singulár	Plurál
1.	*bud-u*	*bud-eme / bud-em*
2.	*bud-eš*	*bud-ete*
3.	*bud-e*	*bud-ou*

Koncovky v budoucím čase odpovídají časování 1. slovesné třídy, vzoru *bere*.

Předponově odvozená slovesa mají v budoucím čase variantu s *-y-*: *zbude/zbyde, zbudeš/zbydeš* ap.

Rozkazovací způsob:

Os.	Singulár	Plurál
1.	–	*buď-me*
2.	*buď-Ø*	*buď-te*
3.	*(bud-i-ž)*	*(buď-te-ž)*

Tvar *buďme* se stejně jako ostatní slovesa, u nichž se před koncovým *-me* vyskytuje párová znělá souhláska, vyslovuje v Čechách [*buťme*].

Ve 3. osobě imp. existují staré tvary *budiž* a *buďtež* ve významu *„ať je/jsou!“*, které jsou částečně ustrnulé v částice. Zejména plurálová varianta se užívá zřídka.

Podmiňovací způsob přítomný (kondicionál):

Os.	Singulár	Plurál
1.	*byl -a -o by-ch*	*byli -y -a by-chom / by-sme*
2.	*byl -a -o by-s*	*byli -y -a by-ste*
3.	*byl -a -o by-Ø*	*byli -y -a by-Ø*

Analogicky k variantám *bychom/bysme* se v 1. os. sg. objevuje i poměrně nefrekventovaná varianta *bysem*, která je omezená na mluvený jazyk nebo na beletrii. Ve 2. os. jedn. čísla se v Čechách vyskytuje marginální varianta *by (j)si* nebo *bysi*.

Tvar kondicionálu se často vyskytuje v rámci spojovacích výrazů *aby, kdyby*. Spojení *abysme získali* je tak třeba interpretovat jako spojení *aby* + *získali bysme*.

Poznámky k jednotlivým tvarům slovesa *být*:

(j)s-em / s-u
Psaná čeština: přesné údaje nejsou k dispozici, varianta *su* je však okrajová
Mluvená čeština (Č): pouze varianta *(j)sem* (většinou bez počátečního *j-*)
Mluvená čeština (M): přesné údaje nejsou k dispozici, varianta *sem* převažuje

Moravská podoba *su* je omezena pouze na užití v rámci přísudku jmenného se sponou: *já* ***su*** *trošku kosmopolitní člověk*, příp. na plnovýznamové užití.

(j)s-i / s-eš
Psaná čeština: přesné údaje nejsou k dispozici, převažuje *(j)si*
Mluvená čeština: 86 % *(j)si*, 14 % *seš*

Varianta *seš* je omezená na plnovýznamové použití slovesa *být* a jako součást přísudku jmenného se sponou: *Vidíš, jak seš chytrej*. Tato varianta výrazně převažuje v mluvených textech (*tak ty tam* ***seš*** *vždycky v neděli a v sobotu*) zejména ve východních Čechách. Varianta *seš* se neužívá ve funkci pomocné (*ležel jsi, ležels*), ani v psaných textech.

není / neni
Psaná čeština: skoro vždycky *není*
Mluvená čeština: 35 % *není*, 64 % *neni*

byl-s / byl (j)si
Psaná čeština: 12 % *byls*, 88 % *byl jsi*
Mluvená čeština: 9 % *byls*, 91 % *byl si* (výhradně bez počátečního *j-*)

bud-eme / bud-em
Psaná čeština: 94 % *budeme*, 6 % *budem* (převážně v beletrii)
Mluvená čeština: 45 % *budeme*, 55 % *budem*

Slovesné třídy: 1. *nes-e, ber-e, peč-e, maž-e, umř-e*; 2. *tisk-ne, mi-ne, zač-ne*; 3. *kry-je, kupu-je*; 4. *trp-í, pros-í, sáz-í*; 5. *děl-á*; nepravidelná slovesa: *být, chtít, jíst, jít, jet, mít, vědět, vidět, lze*

(z)bud-e / (z)byd-e (+ ostatní osoby)
Psaná čeština: 82 % *(z)bude*, 18 % *(z)byde*
Mluvená čeština: skoro vždycky *(z)byde*

Údaje se týkají poze slov s předponou s výjimkou tvarů *nebudu / nebudeš / nebude* atd.

Mluvená čeština rozlišuje mezi tvary *bude* a *(z)byde* v tom, že podoby s *-u-* se nevyskytují v rámci tvarů s předponou (s výjimkou *nebudu*), zatímco tvary s *-y-* jsou pouze s předponou (*zbyde, přibyde, ubyde* apod.).

by-chom / by-sme
Psaná čeština: 96 % *bychom*, 4 % *bysme* (převažuje v beletrii)
Mluvená čeština: 10 % *bychom*, 90 % *bysme* (v Čechách a na velké části Moravy)

Z hlediska stavby slova je varianta *bysme* tvořena pravidelně, analogií k tvarům 1. os. pl. minulého času (*by-sme* jako *psali (j)sme*). Je pouze věcí pravopisného úzu, že se tento tvar a tvar *byste* píšou jako jedno slovo (srov. doklady z mluveného jazyka, kdy je mezi kořen a koncovku vloženo jiné slovo, např.: *aby* ***my*** *sme tam přijeli*, nebo celá jmenná fráze … *přispět k tomu, aby* ***vy, naši čtenáři****, jste měli šanci tyto podstatné tendence rozpoznat*).

Sloveso *chtít*

Kořen slovesa *chtít* má dvě podoby: *chc-i*, který se vyskytuje především v oznamovacím způsobu v přítomném čase, a variantu *cht-ěl*, která je typická pro minulý čas (a 3. os. pl. přítomného času). Na Moravě a ve vých. Čechách se vyskytuje i varianta infinitivu *chtět*.

Oznamovací způsob přítomný:

Os.	Singulár	Plurál
1.	*chc-i / chc-u*	*chc-eme / chc-em*
2.	*chc-eš*	*chc-ete*
3.	*chc-e*	*cht-ějí / cht-ěj / chc-ou*

Budoucí čas: *budu chtít, budeš chtít…*
Rozkazovací zp.: *chtěj, chtějme, chtějte* (vzhledem k významu není příliš frekventovaný)
Příčestí minulé: *chtěl, chtěla, chtělo…*
Příčestí trpné: *chtěn, chtěna, chtěno* (vzhledem k významu není příliš frekventované)

Poznámky k jednotlivým tvarům slovesa *chtít*:

chc-eme / chc-em
Psaná čeština: skoro vždycky *chceme*
Mluvená čeština: 72 % *chceme*, 28 % *chcem*

chc-i / chc-u
Psaná čeština: téměř výlučně *chci*
Mluvená čeština (Č): téměř výlučně *chci*
Mluvená čeština (M): 47 % *chci*, 53 % *chcu*

cht-ějí / cht-ěj / chc-ou
Psaná čeština: 98 % *chtějí*, 2 % *chtěj*
Mluvená čeština (Č): 6 % *chtějíli*, 91 % *chtěj*, 3 % *chcou*
Mluvená čeština (M): 47 % *chtějí*, 4 % *chtěj*, 49 % *chcou*

V mluvené češtině se varianta *chtějí* objevuje stejně často taky v podobě se zkrácenou koncovkou *chtěji*. Varianta *chcou* je omezena pouze na území Moravy a jižních Čech. Okrajově se v psané češtině objevuje i podoba *oni chtí*.

Sloveso *jíst*

Slovesa odvozená předponou od slovesa *jíst* mají pozměněný kořen (*sníst, snědl, sním*).

Oznamovací způsob přítomný:

Os.	Singulár	Plurál
1.	*jí-m*	*jí-me*
2.	*jí-š*	*jí-te*
3.	*jí-Ø*	*jí-Ø / je-dí / jeděj*

V 1. os. sg. a 3. os. pl. se objevují zejména v mluveném jazyce i zkrácené podoby *jim* a *jedi*.

Budoucí čas: *budu jíst, budeš jíst…*
Rozkazovací způsob: *jez-Ø, jez-me, jez-te*
Příčestí minulé: *jedl / jed, jedl-a, jedl-o…*
Příčestí trpné: *jeden (sněden), jeden-a (sněden-a)…*

Poznámky k jednotlivým tvarům slovesa *jíst*:

jí-Ø / je-dí / jeděj — Přesné údaje nejsou vzhledem k tvarové homonymii k dispozici. Převažuje varianta *jedí*. V mluveném jazyce je varianta *jí* okrajová, v psaném se nevyskytuje varianta *jeděj*.

jed-l / jed-Ø — Psaná čeština: převažuje varianta *jedl*
Mluvená čeština: 21 % *jedl*, 79 % *jed*

Sloveso *jít*

Při časování slovesa *jít* alternují tři kořeny: přítomný *(j)d-eš*, minulý *še-l* a infinitivní *jí-t*. Stejně se časují i slovesa odvozená: *najít, přijít, odejít* apod.

Oznamovací způsob přítomný:

Os.	Singulár	Plurál
1.	*(j)d-u*	*(j)d-eme / (j)d-em*
2.	*(j)d-eš*	*(j)d-ete*
3.	*(j)d-e*	*(j)d-ou*

Stejně jako tvary přítomného času slovesa *být* i u slovesa *jít* se v mluvené řeči počáteční *j-* často nevyslovuje. Pevné postavení má *j-* v tvarech jako *nejdu, dojdu*; vedle *přijdu* je častá mluvená podoba *přídu*.

Budoucí čas: *půjd-u, půjd-eš, půjd-e*, v mluvené řeči i *pud-u* atd.
Rozkazovací způsob: *(j)d-i, (j)d-ěme, (j)d-ěte // pojď-Ø/poď-Ø, pojď-me/poď-me, pojď-te/poď-te*
Příčestí minulé: *šel, šla, šlo…*
Příčestí trpné: netvoří

Poznámky k jednotlivým tvarům slovesa *jít*:

(j)d-eme / (j)d-em — Psaná čeština: 84 % *jdeme*, 16 % *jdem*
Mluvená čeština: obě varianty jsou zhruba stejně zastoupeny

Slovesné třídy: 1. *nes-e, ber-e, peč-e, maž-e, umř-e*; 2. *tisk-ne, mi-ne, zač-ne*; 3. *kry-je, kupu-je*; 4. *trp-í, pros-í, sáz-í*; 5. *děl-á*; nepravidelná slovesa: *být, chtít, jíst, jít, jet, mít, vědět, vidět, lze*

půjd-u / pud-u (ve všech tvarech) Psaná čeština: 95 % *půjdu*, 5 % *pudu*
Mluvená čeština: 3 % *půjdu*, 97 % *pudu*
Tvar *pojď-me* se většinou vyslovuje s neznělou souhláskou [*pojťme*].

Sloveso *jet*

Sloveso *jet* se v prézentu a rozkazovacím způsobu časuje podle vzoru *nést* s kořenem *jed-/jeď-*. V tvarech odvozených od minulého kmene se kořen zkracuje na *je-*. Stejně se časují i odvozená slovesa *přijet, odjet, vyjet* apod.

Oznamovací způsob přítomný:

Os.	Singulár	Plurál
1.	*jed-u*	*jed-eme / jed-em*
2.	*jed-eš*	*jed-ete*
3.	*jed-e*	*jed-ou*

Budoucí čas: *pojed-u, pojed-eš, pojed-e* atd.
Rozkazovací způsob: *jeď-Ø, jeď-me, jeď-te*; nebo *pojeď, pojeďme, pojeďte*
Příčestí minulé: *jel, jela, jelo…*
Příčestí trpné: netvoří

Poznámky k jednotlivým tvarům slovesa *jet*:
jed-eme / jed-em Psaná čeština: 73 % *jedeme*, 27 % *jedem*
Mluvená čeština: 33 % *jedeme*, 66 % *jedem*

Sloveso *mít*

V časování slovesa *mít* alternují 3 podoby kořenu: *má-š, mě-l, mí-t*. Na Moravě a ve východních Čechách se vyskytuje i varianta infinitivu *mět*. Sloveso *mít* se uplatňuje ve třech funkcích. Užívá se jako modální (*měl přijít*), jako pomocné (*má uvařino*) a jako plnovýznamové (*mám knihu*).

Oznamovací způsob přítomný:

Os.	Singulár	Plurál
1.	*má-m*	*má-me*
2.	*má-š*	*má-te*
3.	*má-Ø*	*ma-jí / ma-j / maji*

V 1. os. sg. se objevuje zejména v mluveném jazyce i zkrácená podoba *mam*. Tvary přítomného času slovesa *mít* odpovídají vzoru *dělá*.

Budoucí čas: *budu mít, budeš mít…*
Rozkazovací způsob: *(ne)měj-Ø…*
Příčestí minulé: *měl, měla, mělo…*
Příčestí trpné: netvoří

Poznámky k jednotlivým tvarům slovesa *mít*:

ma-jí / ma-j / maji — Psaná čeština: téměř výlučně *mají*
Mluvená čeština: 5 % *mají*, 89 % *maj*, 6 % *maji*

Sloveso *vědět*

Sloveso *vědět* má tvary podobné nepravidelnému slovesu *jíst*. V rámci časování se kořen slovesa mění a má tři podoby: *věd-ět*, *ví-m* a *věz-Ø*. Spíše výjimečně se objevuje i varianta infinitivu *vědít*.

Oznamovací způsob přítomný:

Os.	Singulár	Plurál
1.	*ví-m / vi-m*	*ví-me*
2.	*ví-š*	*ví-te*
3.	*ví-Ø*	*věd-í / věd-ěj / ví-Ø*

V 1. os. sg. a 3. os. pl. se objevují zejména v mluveném jazyce i zkrácené podoby *vim* a *vědi*.

Budoucí čas: *budu vědět, budeš vědět...*
Rozkazovací způsob: *věz-Ø, věz-me, věz-te*
Příčestí minulé: *věděl, věděla, vědě-lo...*
Příčestí trpné: *(předpo)věděn / (předpo)vězen*

Poznámky k jednotlivým tvarům slovesa *vědět*:

ví-m / vi-m (vč. *nevím / nevim*) — Psaná čeština: skoro vždycky *vím*
Mluvená čeština: 4 % *vím*, 96 % *vim*

věd-í / věd-ěj / ví-Ø — Psaná čeština: Přesné údaje nejsou k dispozici; převažuje podoba *vědí*.
Mluvená čeština (Č): Varianta *vědí/vědi* je frekventovaná na území Čech (56 %), v západní části se používá i podoba *ví* (25 %); podoba *věděj* se vyskytuje pouze v Čechách (19 %).
Mluvená čeština (M): Na Moravě je nejčastější variantou *ví* (70 %), používají se i varianty *vijou, vijó* (10 %).

(předpo)věděn / (předpo)vězen — Psaná čeština: 36 % *(předpo)věděn*, 64 % *(předpo)vězen*
Mluvená čeština: údaje nejsou k dispozici – tvary se neužívají

Sloveso *vidět*

Sloveso *vidět* má tvary podobné slovesům 4. třídy vzoru *trpí*. Odlišnosti jsou pouze v tvaru rozkazovacího způsobu a v nepřítomnosti varianty *-ejí* ve 3. osobě mn. č.

Slovesné třídy: 1. *nes-e, ber-e, peč-e, maž-e, umř-e*; 2. *tisk-ne, mi-ne, zač-ne*; 3. *kry-je, kupu-je*; 4. *trp-í, pros-í, sáz-í*; 5. *děl-á*; nepravidelná slovesa: *být, chtít, jíst, jít, jet, mít, vědět, vidět, lze*

Oznamovací způsob přítomný:

Os.	Singulár	Plurál
1.	*vid-ím / vid-im*	*vid-íme*
2.	*vid-íš*	*vid-íte*
3.	*vid-í*	*vid-í / vid-ějí*

V 1. os. sg. se objevuje zejména v mluveném jazyce i zkrácená podoba *vidim*.

Budoucí čas: *budu vidět / uvidím*
Rozkazovací způsob: *viz-Ø, viz-me, viz-te* (tvary *viď* a v převážné části i *viz* se od slovesa oddělily a fungují jako částice)
Příčestí minulé: *viděl, viděla, vidělo…*
Příčestí trpné: *viděn, viděna, viděno…*

Poznámky k jednotlivým tvarům slovesa *vidět*:

vid-ím / vid-im	Psaná čeština: skoro vždycky *vidím*
(vč.variant s předponou)	Mluvená čeština: 7 % *vidím*, 93 % *vidim*
vid-í / vid-ějí	Psaná čeština: přesné údaje nejsou k dispozici, převažuje *vidí*
	Mluvená čeština (Č): 26 % *vidí*, 68 % *viděj*
	Mluvená čeština (M): 80 % *vidí*, 10 % *viděj*, 10 % *vidijou/vidijó*

Budoucí čas se běžně tvoří pomocí dokonavého protějšku: *uvidím*. Podoba *budu vidět* může mít kromě budoucnosti i význam schopnosti vidět: *po operaci **budu** zase **vidět**.*

7.6 PŘÍSLOVCE (ADVERBIA)

Příslovce jsou plnovýznamový (autosémantický) slovní druh (viz 7.0.3), který se neskloňuje ani nečasuje. Vyjadřují okolnosti dějů označovaných slovesy (*zahlédla jsem ji jenom **zběžně***) nebo okolnosti vlastností vyjádřených přídavnými jmény (*kdy ještě není metoda **všeobecně** rozšířená*), případně okolnosti jiných okolností vyjádřených příslovci (*to jsme na tom ještě **poměrně** dobře*; *vzdálil se **dostatečně** daleko od břehu*). Jako přívlastek neshodný mohou také rozvíjet podstatná jména (*vchod **vlevo***; ***hodně** lidí*; ***málo** času*).

V rámci příslovcí existuje velká skupina víceslovných jednotek (viz 7.0.4), které tvoří jeden z významných zdrojů vytváření nových adverbií. Svědčí o tom i fakt, že některé z nich se už jako jedno slovo (s jediným přízvukem) užívají (tzv. spřežky): *bůhví kde – bůhvíkde, kdoví jak – kdovíjak, bůhví proč – bůhvíproč* apod. V rámci adverbií můžeme téměř u každého druhu najít víceslovné podoby (uvádíme je u jednotlivých typů).

7.6.1 Zájmenná příslovce

Příslovce, která mají zájmenný kořen (viz 7.3), se označují jako zájmenná. Podobně jako mezi zájmeny lze mezi nimi rozlišit skupinu příslovcí tázacích, vztažných, neurčitých, ukazovacích a záporných. Podle významu mezi nimi můžeme nalézt příslovce místa (*podnik, **kde** podávali teplé jídlo*), času (*všichni muži, do kterých se **kdy** zamilovala*), způsobu (*V jejím světě se **takhle** stvrzovala láska.*), příslovce příčinná (*nepochopila, **proč** to tak dělají*) i příslovce míry (*v **kolik** tady končíte?*). Společně se zájmeny jsou nazývána deiktická slova.

Deiktická slova jsou taková, kterými se ukazuje buď vně textu (exofora) nebo uvnitř textu (endofora). Většinou se jedná o zájmena nebo příslovce. Při ukazování vně textu (*tady, teď, semhle* apod.) je význam deiktických slov konkretizován až v rámci kontextu nebo situace, v níž se komunikace odehrává (např. slovo *tady* ukazuje na místo, kde se nachází mluvčí nebo kam ukazuje; v různých situacích ale jde o různá místa). Uvnitř textu lze odkazovat na místa buď předcházející nebo následující. Prvnímu případu se říká anafora (*Vrátil se k mostu a **tam** se zastavil.* – slovo *tam* odkazuje na jiné, předcházející místo v textu, v tomto případě na spojení *k mostu*). Druhý případ se nazývá katafora (*věc se má **následovně**: nechci, abys mluvil s policajty, aniž u toho budu já* – slovo *následovně* odkazuje k textu, který pokračuje).

Zájmenná příslovce tvoří jen malou skupinu mezi ostatními příslovci (méně než 1 % všech příslovcí). Velká část z nich je ale velmi frekventovaná, v textech tvoří téměř 25 % všech vyskytujících se příslovečných tvarů.

Zájmenná příslovce tvoří poměrně uzavřenou třídu, můžeme je vyjmenovat téměř všechna. V následujícím seznamu jsou uvedena podle frekvence v psaných textech: *tak, jak, také/taky, pak, tam, kde, proto, kdy, teď, nikdy, proč, tady, zde, potom, někdy, vždy, tehdy, vždycky, jinak, sem, dosud, kam, poté, tolik, kolik, někde, takhle, kdysi, tentokrát, takto, všude, tenkrát, (v)odtud, (v)odkud, nikde, jindy, mnohdy, kdykoliv, doposud, kdesi, jakkoliv, kudy, nač, málokdy, tudy, kolikrát, (v)odtamtud, (v)odsud, tamhle, kdekoliv, kamsi, tolikrát, zřídkakdy, leckdy, jakpak, kamkoliv, (v)odkudsi, pročpak, (v)onehdy, tadyhle, kampak, leckde, (v)odkdy, onde, tamtudy, druhdy, posud, bůhvíkde, dokdy, málokde, (v)odkudkoliv, semhle, vocaď, pokdy, kdovíkde, onehdá, sotvakdy, onam, odkudpak, načpak, kdovíkdy, tudyhle, bůhvíkdy, tudyma, ledaskde, všelikde, sotvakde, nezřídkakdy, zřídkakde, ledaskdy, čertvíkde, vodtehdy, odkdysi, nevímkdy, ledakde, kudysi, bůhvíodkdy* (možnosti tvoření dalších zájmenných příslovcí jsou velmi omezené na typy *bůhvíkdy, čertvíkdy* apod.).

Příslovce podle významu: příslovce času (*včera*), příslovce místa (*dole*), příslovce způsobu (*rychle*), příslovce míry (*značně, mnoho*), příčinná příslovce (*proč*)

Poznámky k jednotlivým zájmenným příslovcím:

také / taky Psaná čeština: 80 % *také*, 20 % *taky*
Mluvená čeština: téměř výhradně *taky*

V rámci zájmenných adverbií najdeme i víceslovné jednotky: *jakž takž, jak dalece, jen taktak, odnikud nikam, podobně jako ..., obdobně jako ..., stejně jako ...* apod.

7.6.2 Skupiny příslovcí podle významu

Příslovce se nejčastěji dělí podle povahy okolnostního významu, který vyjadřují. Základní skupiny jsou příslovce času, místa, způsobu, míry a příčinná příslovce. Vedle toho některá příslovce můžou fungovat jako modální a stavová.

Nejčastější nezájmenná příslovce: *už, jen, ještě, hodně, až, dobře, již, právě, velmi, dnes, brzy, pouze, stejně, stále, vůbec, často, pozdě, málo, zase, jenom, dále, znovu, daleko, nakonec, nyní, trochu, příliš, hned, téměř, dlouho, zatím, dost, zcela, rychle, včera, navíc, přímo, opět, moc, spolu, pořád, samozřejmě, úplně, zároveň, dosud, naopak, teprve, hlavně, prostě, skutečně, přesně, jistě, rovněž, doma, velice, skoro, mnohem, alespoň, najednou, večer, letos, většinou, ráno, docela, domů, zhruba, obvykle, podobně, pomalu, zrovna, aspoň, konečně, občas, vloni, postupně, předtím, zpátky, jednou, okamžitě, rozhodně, špatně, naprosto, vysoko, dolů, současně, tentokrát, celkem, blízko, snadno, dávno, společně, ven, zas, vážně, poměrně, náhle, výrazně, jasně.*

Řada lexémů uvedených zde i v následujících podkapitolách může patřit i k jiným slovním druhům, především částicím (např. *právě, zrovna, teprve, sotva, zase, také, hlavně, zvlášť*). Jejich odlišení od příslovcí závisí na kontextu, ve kterém se v textu vyskytují (viz 7.6.5).

7.6.2.1 Příslovce času

Příslovce času vyjadřují okolnosti časové povahy – okamžik děje, počátek nebo konec, délku či frekvenci. Nejčastější jsou *už/již, ještě/ještě, pak, až, kdy, teď, právě, dnes/dneska, brzy, nikdy, stále, často, pozdě, zase/zas, znovu/znova, nakonec, nyní, potom, hned/hnedka, dlouho, zatím/zatim, někdy, včera/včéra, vždy/vždycky, tehdy, opět, pořád/porád, dosud, teprve/teprva, poté, najednou, večer/večír, letos, většinou, ráno, obvykle, zrovna, (v)občas, (v)loni, předtím/předtim, jednou, kdysi, (v)okamžitě, současně, tentokrát, dávno, denně, krátce, nejprve, sotva, neustále, zítra/zejtra, nedávno, dodnes, nadále, tenkrát, předem, (v)odpoledne, ihned* (řazeno podle frekvence).

Mezi příslovce času patří i víceslovné jednotky např.: *k stáru, hned zkraje, ještě jednou, časně ráno, ve čtvrt na pět, o půl jedenáctý* apod.

Poznámky k variantám jednotlivých příslovcí času:

už / již Psaná čeština: 79 % *už*, 21 % *již*
Mluvená čeština: téměř výhradně *už*

ještě / ještě Psaná čeština: téměř výhradně *ještě*
Mluvená čeština: 39 % *ještě*, 61 % *ještě*

zase / zas Psaná čeština: 79 % *zase*, 21 % *zas*
Mluvená čeština: 59 % *zase*, 41 % *zas*

opět / znovu / znova Psaná čeština: 40 % *opět*, 55 % *znovu*, 5 % *znova*
Mluvená čeština: 15 % *opět*, 17 % *znovu*, 68 % *znova*

dnes / dneska Psaná čeština: 89 % *dnes*, 11 % *dneska*
Mluvená čeština: 3 % *dnes*, 97 % *dneska*

hned / hnedka — Psaná čeština: téměř výhradně *hned*
Mluvená čeština: 82 % *hned*, 18 % *hnedka*

brzy / brzo — Psaná čeština: 84 % *brzy*, 16 % *brzo*
Mluvená čeština: 17 % *brzy*, 83 % *brzo*

vždy / vždycky — Psaná čeština: 52 % *vždy*, 48 % *vždycky*
Mluvená čeština: 1 % *vždy*, 99 % *vždycky*

zítra / zejtra — Psaná čeština: 94 % *zítra*, 6 % *zejtra*
Mluvená čeština (Č): 5 % *zítra*, 95 % *zejtra*
Mluvená čeština (M): 77 % *zítra*, 23 % *zejtra*

pak / potom / poté — Psaná čeština: 73 % *pak*, 18 % *potom*, 10 % *poté*
Mluvená čeština: 78 % *pak*, 22 % *potom*

teď / nyní — Psaná čeština: 67 % *teď*, 33 % *nyní*
Mluvená čeština: téměř výhradně *teď*

Adverbium *teď* má v mluvené češtině řadu variant: *teďka, teďkon, teďko, teďkonc* a další, ve stejném významu se na Moravě používá *včil* nebo *včíl*.

stále / pořád / furt — Psaná čeština: 65 % *stále*, 34 % *pořád*, 1 % *furt*
Mluvená čeština: 2 % *stále*, 37 % *pořád*, 61 % *furt*

V mluvené češtině a v beletrii se objevuje i varianta *porád*, která je zahrnuta do výpočtů pod variantu *pořád*.

teprve / teprv — Psaná čeština: 98 % *teprve*, 2 % *teprv*
Mluvená čeština: 63 % *teprve*, 38 % *teprv*

vloni / loni — Psaná čeština: 14 % *vloni*, 86 % *loni*
Mluvená čeština: 9 % *vloni*, 91 % *loni*

dodnes / dodneš/ska — Psaná čeština: 96 % *dodnes*, 4 % *dodneš/ska*
Mluvená čeština: 11 % *dodnes*, 89 % *dodneš/ska*

Zkrácené tvary *zatim* a *předtim* a varianty s protetickým *v* (*vobčas, vodpoledne* apod.) se používají téměř výhradně v mluvených projevech.

7.6.2.2 Příslovce místa

Příslovce místa vyjadřují místní okolnosti – polohu nebo směr. Mezi nejčastější patří *tady, tam, kde, daleko, zde, sem, kam, doma, domů/domu, zpátky, někde, vysoko, dolů/dolu/dólu, blízko, ven, všude, pryč, zpět, uvnitř/vevnitř, uprostřed/v(e)prostřed, nahoru/nahóru, dovnitř, předem, venku, (v)odtud, (v)odkud, jinde, všude/všudy/všady, kudy/kady* (řazeno podle frekvence).

Snaha přesněji vyjadřovat prostorové vztahy vede k užívání víceslovných příslovcí místa: *zprava doleva, odnikud nikam* (je zároveň víceslovným zájmenným příslovcem), *široko daleko, kolem dokola, všude okolo, všude kolem* apod.

Poznámky k variantám jednotlivých příslovcí místa:

tady / zde — Psaná čeština: 57 % *tady*, 43 % *zde*
Mluvená čeština: téměř výhradně *tady*

zpátky / zpět — Psaná čeština: 59 % *zpátky*, 41 % *zpět*
Mluvená čeština: 98 % *zpátky*, 2 % *zpět*

uvnitř / vevnitř — Psaná čeština: 96 % *uvnitř*, 4 % *vevnitř*
Mluvená čeština: 89 % *uvnitř*, 11 % *vevnitř*

Příslovce podle významu: příslovce času (*včera*), příslovce místa (*dole*), příslovce způsobu (*rychle*), příslovce míry (*značně, mnoho*), příčinná příslovce (*proč*)

uprostřed / v(e)prostřed Psaná čeština: 98 % *uprostřed*, 2 % *v(e)prostřed*
Mluvená čeština: 83 % *uprostřed*, 17 % *v(e)prostřed*

odtud / odsud / vodtud / vodsud Psaná čeština: 83 % *odtud*, 16 % *odsud*, 1 % *vodsud*
Mluvená čeština: 11 % *odtud*, 16 % *odsud*, 21 % *vodtud*, 53 % *vodsud*

Další varianty *(v)odtuď*, *(v)odsuď*, *(v)odsaď*, *(v)odtaď* ad. se vyskytují především v mluveném jazyce.

Varianty se zkrácenými (*dolu*) nebo prodlouženými samohláskami (*dólu, nahóru* – typické pro severovýchodní polovinu Čech), varianty s protetickým *v* (*vodkud*) a některé další (*dom* – typické pro Moravu, *kady, všady, všade*) se objevují převážně jen v mluvených projevech.

7.6.2.3 Příslovce způsobu

Mezi příslovce způsobu se řadí ta, která vyjadřují okolnosti způsobové povahy – odpovídají na otázku „jak?": *tak, jak, taky/také, dobře, stejně, rychle, přímo, jinak, spolu, samozřejmě, zároveň, naopak, hlavně, prostě, skutečně, přesně, jistě, rovněž, podobně, pomalu, postupně, takhle, rozhodně, nějak, špatně, snadno, takto, společně, vážně, náhle, výrazně, jasně, též, nijak, pravděpodobně, těžko, klidně, původně, zvlášť, tiše, přibližně, nově, těsně, plně, obecně, pěkně, silně, lehce, správně, pevně* ad.

Mnoho příslovcí z této skupiny může fungovat také jako částice (*rozhodně, samozřejmě, jinak, stejně, jasně* ad.).

Velmi častá jsou i příslovce způsobu, která mají často blízko ke spřežkám: *na zavolanou, na jeden zátah, na krátko/nakrátko, po domácku/podomácku, z čista jasna/zčistajasna* apod. Jindy vznikají z předložkového spojení, frazémů, případně jako spojení dvou adverbií: *skrz naskrz, (vrátil se) s nepořízenou, křížem krážem, jako podťatý, jako přikovaný, jako opařený, volky nevolky, se zatajeným dechem, jednou provždy, vzhůru nohama, jako pominutý, raz dva* (= rychle) apod.

Poznámky k variantám jednotlivých příslovcí způsobu:

taky / také / též Psaná čeština: 19 % *taky*, 75 % *také*, 6 % *též*
Mluvená čeština: téměř výhradně *taky*

zvlášť / zvláště Psaná čeština: 45 % *zvlášť*, 55 % *zvláště*
Mluvená čeština: 97 % *zvlášť*, 3 % *zvláště*

7.6.2.4 Příslovce míry

Příslovce mohou vyjadřovat také míru, mohou mít kvantitativní význam. Vyjadřují pak kvantitu děje, vlastnosti nebo okolnosti (*v lese už se **trochu** šeřilo; krajina je **málo** zalidněná; je **jen málo** připálený*) nebo nepřesný počet předmětů (*dole v údolí bylo **hodně** aut; kolem se motalo **moc** lidí*; ta jsou v některých koncepcích řazena k číslovkám neurčitým).

Nejčastější příslovce míry jsou: *hodně, velmi, stejně, vůbec, málo, trochu, příliš, téměř, dost, zcela, moc, úplně, hlavně, velice, skoro, mnohem, alespoň/aspoň, docela, zhruba, naprosto, celkem, poněkud, sotva, silně, patrně, lehce, značně.* V mluvených projevech vyjadřují vysokou míru i příslovce, jejichž význam je prvotně způsobový (*ta ženská to vykreslila **strašně** krásně; taková je **hrozně** tolerantní; já mam v práci **děsně** pomalej počítač; mně to přijde **příšerně** dlouho*).

Víceslovná příslovce míry zahrnují: *jen málo, všeho všudy, příliš mnoho, ani zbla, pokud možno, až běda, jen krůček, div že (na něj nešlápl)* apod.

alespoň / aspoň — Psaná čeština: 57 % *alespoň*, 43 % *aspoň*
Mluvená čeština: téměř výhradně *aspoň*

Jelikož jsou příslovce vyjadřující nepřesný počet na přechodu k číslovkám, které se skloňují, vyskytují se některá z nich ve dvou tvarech: *kolik – kolika, tolik – tolika, mnoho – mnoha*. První tvar se užívá ve funkci analogické řídícímu substantivu (*skupina, množství*) v N/A sg., jehož přívlastkem je počítaný předmět (nom.: *Není tu **mnoho** lidí ~ skupina lidí*; ak.: ***mnoho** lidí znervózňoval a štval ~ skupinu lidí*). Druhý tvar pak slouží pro ostatní pády (gen.: *Jako zaměstnavatel **mnoha** lidí… ~ skupiny lidí*; dat.: *váš článek pomohl **mnoha** lidem ~ skupině lidí*; lok.: *to nelze říci o **mnoha** lidech ~ skupině lidí*; inst.: *setkáváte se s **mnoha** lidmi ~ skupinou lidí*). Zvláštností tohoto způsobu vyjadřování kvantity je, že skloňování podléhá i počítaný předmět.

7.6.2.5 Příčinná příslovce

Příslovce příčinná vyjadřují důvod, příčinu, připustku nebo účel (*proč, proto, přesto, strachy, vzteky*).

7.6.2.6 Zařazení příslovcí podle kontextu

Některá příslovce lze zařadit do skupin až podle konkrétního kontextu, ve kterém se vyskytují. Například příslovce *zvlášť* může mít příznak míry (*u kuřáků je hrozba nedostatku vitamínu C **zvlášť** velká*) nebo může jít o příslovce způsobu (*každý účet byl zaplacený **zvlášť***).

Další příklady:
*on ji **sotva** vzal na vědomí* (míry) – *zapomenete na to, **sotva** se probudíte* (času);
*vzpoura byla **předem** odsouzena k neúspěchu* (času) – *půjdeme **předem** nebo zadem?* (místa);
*rty **pevně** stisknuté* (způsobu) – *v tu chvíli tomu **pevně** věřil* (míry).

7.6.3 Adverbia modální a stavová

Některá adverbia mohou vystupovat ve speciální funkci, kdy se podílejí na významu přísudku (pro některá příslovce je tato funkce jediná, je jich však menšina). Adverbiím užitým v této funkci říkáme modální a stavová (v jiných koncepcích bývají nazývána predikativa a někdy se od příslovcí oddělují jako samostatný slovní druh). Mají odlišné syntaktické vlastnosti – spolu s tvarem 3. os. sg. slovesa *být* tvoří základ přísudku, ke kterému se ve větě nevztahuje žádný podmět (viz 8.3).

Modální adverbia vyjadřují, že je děj vyjádřený infinitivem nebo vedlejší větou žádoucí nebo nutný: *Po cestě je **třeba** si pořádně odpočinout; Takové děťátko je **potřeba** držet v teple*. Jedná se pouze o tato adverbia: *třeba, potřeba, radno, zapotřebí*.

V jiných koncepcích se uvádí modálních příslovcí mnohem víc (*možno, jisto, lhostejno, rád* ad.). V rámci této knihy řadíme tato slova k přídavným jménům. Jde totiž (s výjimkou *rád*) o střední rod krátkých tvarů adjektiv (viz 7.2.2.2). Svědčí o tom i to, že v mluveném jazyce se vyskytují téměř vždy jako dlouhé adjektivní tvary (***není jistý**, že budu mít čas; **je možný** objednat si fotky*).

Jiná skupina adverbií obvykle považovaných za modální se projevuje tak těsnou svázaností se slovesem, že je možné jejich spojení řadit mezi slovesné frazémy (viz 7.5): *je načase, je nabíledni, je nasnadě*.

Příslovce podle významu: příslovce času (*včera*), příslovce místa (*dole*), příslovce způsobu (*rychle*), příslovce míry (*značně, mnoho*), příčinná příslovce (*proč*)

Stavová adverbia vyjadřují přírodní, psychické, fyzické i jiné stavy (*je pěkně*). Nositel psychického nebo fyzického stavu bývá vyjádřen dativem (*to je* ***mi líto****, pane*; *drž mě, je* ***mi zima***). Syntaktické vlastnosti stavových adverbií jsou stejné jako u modálních (ve větě tvoří součást přísudku, podmět není přítomen). Jako stavová mohou fungovat i zájmenná příslovce: *dnes na to* ***není kdy****; nežárlil,* ***nebylo proč***.

Nejfrekventovanější stavová adverbia: *dobře (lépe/líp, nejlépe/nejlíp), pozdě, zle, líto, špatně (hůř/hůře, nejhůř/nejhůře), daleko (na Petřiny je* ***daleko****), jasno, zima, krásně, hezky, smutno, brzy/brzo, kam, proč, tehdy (to bylo* ***tehdy****), plno, později/později(c/š) (už je* ***později****, než jsem myslel), stejně (často je mi* ***stejně*** *jako tobě), rušno, kde, kdy, nikdy (pozdě není* ***nikdy****).*

Řada stavových adverbií je homonymních např. se substantivy (*zima*), částicemi (*stejně*) nebo adverbii jiné významové kategorie (*pozdě, hezky, daleko*).

7.6.4 Stupňování příslovcí

Příslovce lze podobně jako přídavná jména stupňovat (viz 7.2.3). Adverbia vyjadřující vlastnost se stupňují všechna, adverbia vyjadřující vztah jen některá (*vnitřně – vnitřněji*, ale např. *pracovně* většinou jen v tomto tvaru, bez stupňování). Druhý stupeň (komparativ) vyjadřuje vyšší míru okolnosti vyjádřené příslovcem. Tvoří se příponou *-eji/-ěji* (*ostřeji, častěji*), která není zvukově příliš výrazná, proto se v mluvené češtině užívají častěji přípony *-ějc/-ejc* (*rychlejc, teplejc*), *-ějc/-ejš* (*vejš, pomalejš*) nebo dochází ke zkracování *rychlej* apod. Třetí stupeň se tvoří ze základního tvaru cirkumfixem (současné přidání předpony a přípony) *nej--ej(i)/-ěj(i)//-ejc//-ejš* (*nejsvědomitěji*). U řady častých stupňovatelných příslovcí se druhý stupeň tvoří nepravidelně.

Poznámky k jednotlivým tvarům:

(rychl)-eji / (rychl)-ejc/š Psaná čeština: 98 % *(rychl)eji*, 2 % *(rychl)ejc* nebo *(rychl)ejš*
Mluvená čeština: téměř výhradně *(rychl)ejc* nebo *(rychl)ejš*

Stejně jako u adjektiv je u adverbií stupňovatelná jen malá část z nich. Vedle těch, která se stupňují nepravidelně, se jedná o méně než 10 % adverbií (cca 600 adverbií), která jsou povětšinou odvozena od adjektiv (s výjimkou neodvozeného příslovce *brzy*). Vůbec se nestupňují zájmenná příslovce.

První stupeň (pozitiv)	**Druhý stupeň** (komparativ)	**Třetí stupeň** (superlativ)
blízko	***blíže, blíž***	***nejblíže, nejblíž***
brzy	*dříve, dřív*	*nejdříve, nejdřív*
daleko	*dále, dál*	***nejdále****, nejdál*
dlouho	***déle****, dýl*	***nejdéle****, nejdýl*
dobře	***lépe****, líp*	*nejlépe, nejlíp*
málo	***méně****, míň*	***nejméně****, nejmíň*
mnoho, moc, hodně	***více****, víc*	***nejvíce****, nejvíc*
špatně	***hůře****, hůř*	***nejhůře****, nejhůř*
těžce, těžko	***tíže, tíž***	***nejtíže, nejtíž***
vysoko, vysoce	***výše****, výš, vejš*	***nejvýše****, nejvýš, nejvejš*

Varianty užívané pouze nebo výhradně v mluvené češtině označujeme podtržením, varianty typické pro psaný jazyk tučným písmem.

Seznam nejčastějších nepravidelně stupňovaných příslovcí:

Poznámky k některým stupňovatelným příslovcím:

více / víc — Psaná čeština: 56 % *více*, 44 % *víc*
Mluvená čeština: 3 % *více*, 97 % *víc*

Na rozdíl od *víc* se podoba *více* častěji užívá v publicistických textech. V mluvených projevech se objevuje pravidelně ve spojení *více méně*. Toto spojení je v psaných projevech v 81 % už ale zapsáno dohromady jako spřežka – *víceméně*.

nejvíce / nejvíc — Psaná čeština: 56 % *nejvíce*, 44 % *nejvíc*
Mluvená čeština: téměř výhradně *nejvíc*

lépe / líp — Psaná čeština: 76 % *lépe*, 24 % *líp*
Mluvená čeština: 3 % *lépe*, 97 % *líp*

nejlépe / nejlíp — Psaná čeština: 85 % *nejlépe*, 15 % *nejlíp*
Mluvená čeština: 14 % *nejlépe*, 86 % *nejlíp*

Varianty *lépe* a *nejlépe* jsou v rámci psané češtiny častější v publicistice, *líp* a *nejlíp* v beletrii.

dál / dále — Psaná čeština: 57 % *dál*, 43 % *dále*
Mluvená čeština: 80 % *dál*, 20 % *dále*

Na rozdíl od *dále*, typického pro populárně naučnou literaturu a publicistiku, se varianta *dál* objevuje častěji v beletrii. Typická je ve spojení se slovesem *jít* v různých tvarech a pro skupinu *čím* ***dál*** *víc, čím* ***dál*** *tím, čím* ***dál*** *tím víc* (tyto obraty se s tvarem *dále* objevují dvacetkrát míň). V mluvených projevech se *dále* objevuje téměř výhradně jen ve spojení *a tak* ***dále***, příp. při odpovědi na zaklepání na dveře.

nejdále / nejdál — Psaná čeština: 35 % *nejdále*, 65 % *nejdál*
Mluvená čeština: téměř výhradně *nejdál*

déle / dýl — Psaná čeština: 96 % *déle*, 4 % *dýl*
Mluvená čeština: téměř výhradně *dýl*

nejdéle / nejdýl — Psaná čeština: 97 % *nejdéle*, 3 % *nejdýl*
Mluvená čeština: téměř výhradně *nejdýl*

Varianty *dýl, nejdýl* jsou typické pro mluvený projev, v psaných se používá nejčastěji v beletrii v přímé řeči postav.

méně / míň — Psaná čeština: 93 % *méně*, 7 % *míň*
Mluvená čeština: 9 % *méně*, 91 % *míň*

nejméně / nejmíň — Psaná čeština: 91 % *nejméně*, 9 % *nejmíň*
Mluvená čeština: 14 % *nejméně*, 86 % *nejmíň*

Podoby *méně, nejméně* se vyskytují především v psaných textech, a to publicistických a populárně naučných. V mluvených projevech se nejčastěji užívá ve spojení *více méně* nebo *více či méně*.

dříve / dřív — Psaná čeština: 59 % *dříve*, 41 % *dřív*
Mluvená čeština: téměř výhradně *dřív*

nejdříve / nejdřív — Psaná čeština: 44 % *nejdříve*, 56 % *nejdřív*
Mluvená čeština: 3 % *nejdříve*, 97 % *nejdřív*

hůře / hůř — Psaná čeština: 40 % *hůře*, 60 % *hůř*
Mluvená čeština: téměř výhradně *hůř*

nejhůře / nejhůř — Psaná čeština: obě varianty zastoupeny zhruba rovnoměrně
Mluvená čeština: téměř výhradně *nejhůř*

výše / výš / vejš — Psaná čeština: 74 % *výše*, 25 % *výš*, 1 % *vejš*
Mluvená čeština: 4 % *výše*, 4 % *výš*, 92 % *vejš*

nejvýše / nejvýš / nejvejš — Psaná čeština: 69 % *nejvýše*, 30 % *nejvýš*, 1 % *nejvejš*
Mluvená čeština: přesné údaje nejsou k dispozici

Příslovce podle významu: příslovce času (*včera*), příslovce místa (*dole*), příslovce způsobu (*rychle*), příslovce míry (*značně, mnoho*), příčinná příslovce (*proč*)

Příslovce *tíže, tíž, nejtíže, nejtíž* se vyskytují pouze v psaných textech, a to hlavně v beletrii (variantu v mluvené češtině nemají).

Mezi členy dvojic *těžce – těžko* a *vysoce – vysoko* je významový rozdíl (*těžce* = obtížně, *těžko* = obtížně nebo sotva, *vysoce* = velmi, *vysoko* = nahoře), tvoří se od nich však druhý a třetí stupeň stejného tvaru.

7.6.5 Zařazení do slovního druhu podle kontextu

Některá příslovce jsou homonymní s jinými slovními druhy, např. s adjektivy: *to je* ***fér*** *hra* (adj. nesklonné) – *budeš už hrát* ***fér****?* (adv.); s předložkami: *přímo* ***naproti*** *mně byly otevřené dveře* (předl.) – *posadil se* ***naproti*** (adv.); nejčastěji jsou ale příslovce homonymní s částicemi: *to se* ***prostě*** *nedá vydržet* (část.) – *u nás se jedlo velice* ***prostě*** (adv.); *to je* ***rozhodně*** *změna k horšímu* (část.) – *vešel do domu rázně a* ***rozhodně*** (adv.); *tomu se* ***prakticky*** *nedá vyhnout* (část.) – *aby se naučili myslet* ***prakticky*** (adv.) atd.

7.7 PŘEDLOŽKY (PREPOZICE)

Předložky jsou neohebný a významově nesamostatný (synsémantický) slovní druh. Pojí se ke jménům (viz 7.0.3 a příslušné kapitoly 7.1, 7.2, 7.3 a 7.4) v různých pádech (kromě vokativu), vyjadřují vztah jmen k jejich řídícím větným členům (viz 8.2) a podílejí se tak na vytváření syntaktických i jiných významů. Někdy se mohou pojit i k jiným slovním druhům, např. *zřejmě si zbytek šetřil* ***na*** *potom*, případně mohou v textu v rámci frazémů (viz 5.4.1) vystupovat i bez následujícího substantiva (*dívka povalující se na pláži nahoře* ***bez***; *byl všemi deseti* ***pro***).

Klasifikovat je lze podle původu na **vlastní** (původní) a **nevlastní** (nepůvodní, vzniklé ze slov jiného slovního druhu). Podle formy můžeme rozlišovat předložky **jednoslovné** a **víceslovné**. Jiným kritériem pro rozdělení předložek je jejich spojení s jednotlivými pády (některé předložky se pojí se jmény ve více pádech).

7.7.1 Předložky podle původu

7.7.1.1 Předložky vlastní

7

Předložky vlastní jsou jednoslovné, z hlediska dnešního tvaru neodvozené a neplní jinou než předložkovou funkci (***v*** *životě,* ***k*** *nevíře,* ***u*** *stolu*).

Vlastní předložky jsou (řazeno podle frekvence): *v, na, z, s, (v)o, do, k, za, pro, po, (v)od, podle, u, při, před, mezi, bez, nad, proti, pod, přes, dle, zpod, zpoza, vně, (v)ob.*

7.7.1.2 Nevlastní a víceslovné předložky

Předložky nevlastní ukazují svým tvarem, že jsou odvozené od slov jiných slovních druhů (viz 6.1), patří sem útvary jednoslovné i víceslovné (viz 7.0.4). Vznikají ze substantiv (viz 7.1) ustrnutím jejich nepřímých pádů, a to předložkových (***s ohledem na*** *okolnost*) i nepředložkových (***díky*** *svým kvalitám*). Někdy se tato změna uskutečňuje stupňovitě a substantivum se nejdříve stane adverbiem (viz 7.6) a pak teprve předložkou, např. *doprostřed*. S tímto procesem souvisí i změna syntaktické funkce slova. Nevlastní předložky vznikají neustále nové (je jich mnohem více než předložek vlastních), což souvisí s potřebou pojmenovávat vztahy stále přesněji a diferencovaněji.

Mezi nejfrekventovanější nevlastní jednoslovné předložky patří: *kolem, kvůli, během, kromě, díky, mimo, včetně, vedle, vůči, místo, prostřednictvím, pomocí, okolo, oproti, uprostřed, naproti, poblíž, uvnitř, podél, namísto, nedaleko, ohledně, vstříc, skrz, versus, napříč, navzdory, nehledě, blízko, vyjma, vzdor, dík, doprostřed, narozdíl, dovnitř, napospas, zkraje, zevnitř, blíž, vprostřed, zvíci, stran, kontra, navzdor, vůkol, doprostředka, zprostřed, zprostředka, vprostředku* ad.

Mezi nejfrekventovanější nevlastní víceslovné předložky (kterých se v češtině odhaduje až na 300 a víc) patří: *v rámci, vzhledem k, spolu s, v případě, na základě, do konce, v oblasti, ve výši, na rozdíl od, v průběhu, v souvislosti s, z hlediska, v době, na konci, pokud jde o, společně s, ve srovnání s, ze strany, v důsledku, bez ohledu na, na začátku, v podobě, v souladu s, v čele, ve spolupráci s, s výjimkou, směrem k, na počátku, ve prospěch, v centru, na úrovni, s ohledem na, v závěru, v hodnotě, v okolí, v zájmu, až na, ve vztahu k, s názvem, pod názvem, v rozporu s, po dobu, v porovnání s, v čele s, na podporu, v roli, na přelomu, v období, ke konci, pod vedením, ve formě, s pomocí, na úkor, s cílem, ve smyslu, za účasti, z řad, u příležitosti, ve snaze, v blízkosti, co se týče, z důvodu, v závislosti na, v duchu, ve znění* ad.

N = nominativ = 1. pád, G = genitiv = 2. pád, D = dativ = 3. pád, A = akuzativ = 4. pád, V = vokativ = 5. pád, L = lokál = 6. pád, I = instrumentál = 7. pád

Víceslovné předložky zahrnují několik strukturních typů. Nejčastějšími jsou spojení předložky a podstatného jména (*z hlediska*) nebo předložky, podstatného jména a další předložky (*v souvislosti s*). Další typy představují spojení přechodníku slovesa a předložky (*nehledě na*), příslovce a předložky (*spolu s*), podstatného jména a předložky (*vzhledem k*) nebo dvou substantiv a předložky (*tváří v tvář*).

7.7.2 Skupiny předložek podle spojitelnosti s pády

7.7.2.1 Předložky pojící se s nominativem

Do této skupiny patří předložky cizího původu, používají se především v psaných textech (následující předložky jsou seřazeny podle frekvence):

de původní latinská předložka se 6. pádem (ablativem) s významem *od, z,* vyjadřující v češtině šlechtický přídomek, např. *Antoine* ***de*** *Saint-Exupéry*

ad původní latinská předložka se 4. pádem s významem *k* používaná v češtině k odkazování: ***ad*** *a), **ad** pozn.* a v ustálených spojeních cizího původu, např. ***ad*** *hoc,* ***ad*** *absurdum,* ***ad*** *acta,* ***ad*** *libitum,* ***ad*** *infinitum,* ***ad*** *usum,* ***ad*** *nauseam,* ***ad*** *hominem,* ***ad*** *fontes*

versus původní latinská předložka se 4. pádem *versus* s významem *proti*; zkratka *vs., vers.*

contra původní latinská předložka se 4. pádem, pravopisně počeštěné *kontra*, s významem *proti*

via latinský původní ablativ s významem *cestou, přes,* např. *podle zpráv, které The Times získaly z Kolína* ***via*** *Londýn*

Nejčastější předložky pojící se s nominativem: *de, ad, versus (vs., vers.), via, kontra (contra), à la* ad.

Poznámky k některým předložkám:

versus v psaných textech se objevuje i ve zkrácené podobě *vs.* (*versus* dvakrát častěji než *vs.*) a zřídka i *vers.*

kontra / contra Psaná čeština: 81 % *kontra*, 19 % *contra*
Mluvená čeština: vyslovuje se stejně

Předložky *kontra* i *versus* se používají ve stejných kontextech i stejných typech textů, pouze se *versus* vyskytuje šestkrát častěji.

7.7.2.2 Předložky pojící se s genitivem

Význam předložek (předložky jsou seřazeny podle frekvence):
Předložky vyjadřující prostorové významy

- *přistěhovalec* ***z*** *Evropy*
- *jede se na celý den* ***do*** *lesů*
- *na malé mýtině* ***u*** *potoka*
- *s rukama volně* ***podle*** *těla* (v tomto významu jen v psaných projevech)
- *vybudovali jsme obchvat* ***kolem*** *obce*
- *odložil pistoli na stolek* ***vedle*** *pohovky*
- *čenichal jsem* ***okolo*** *chaty*
- *ruce mu visely* ***podél*** *těla*
- *pozemek* ***poblíž*** *pláže*
- *tekl mu už* ***s*** *čela mohutný pot*
- *žil ve velkém domě přímo* ***uprostřed*** *lesa*
- *vlasy vykukující* ***zpod*** *klobouku*
- *vyrostl na farmě* ***nedaleko*** *města*

- *vřava **uvnitř** domu vypukla znovu*
- *postavil se **doprostřed** cesty*
- *do bloku, který mívala **blízko** telefonu*
- *co se děje **vně** hradeb*
- *určitě se zajdu podívat **dovnitř** kláštera*
- *kontrola vedená **zevnitř** instituce*
- *vynořila se **zpoza** rohu*
- *pastviny **blíž** města budou vypasené*
- *vše **vůkol** něho mění se mu v lásku*
- *začal hned **zprostředka** textu písně*
- *byla odhozena **zpřed** našeho domu před dům sousedův*

Předložky vyjadřující časové významy

- *pracuje každý den **od** rána **do** tmy venku*
- ***kolem** půl osmé je už dost světla*
- *ráno přijedeme ještě **za** tmy*
- *zločin spáchaný **během** okamžiku*
- *narodil se **okolo** roku 1400*
- *telefon zazvonil **uprostřed** noci*
- *jak ho opustili **zkraje** noci*
- *srovnat účet **zpřed** sedmi let*

Nejčastější předložky pojící se s genitivem (varianty typické pro mluvenou češtinu označujeme podtržením): *z (ze), do, od (ode, vod, vode), u, podle (dle), bez (beze), kolem (kol), za, během, vedle, včetně, kromě (krom), místo, pomocí, okolo (vokolo), podél, poblíž (poblíže), s (se), ohledně (vohledně), namísto, uprostřed (vprostřed, vprostředku, veprostřed), zpod (zpode), nedaleko, uvnitř (vevnitř), doprostřed (doprostředka), blízko, vně, mimo, dovnitř, vyjma, stran, zevnitř, zpoza, zkraje, zvíci, napříč, blíž, vůkol, zprostřed (zprostředka), zpřed; v rámci, v případě, na základě, do konce, v oblasti, na rozdíl od (vod), v průběhu, z hlediska* ad.

Poznámky k některým předložkám:

od(e) / vod(e)	Psaná čeština: skoro vždycky *od(e)* Mluvená čeština: 14 % *od(e)*, 86 % *vod(e)* (zejména v Čechách)
okolo / vokolo	Psaná čeština: skoro vždycky *okolo* Mluvená čeština: 10 % *okolo*, 90 % *vokolo* (zejména v Čechách)
dle	v neformálních mluvených projevech se téměř nevyskytuje. Nejčastěji se objevuje ve spojeních ***dle** paragrafu, **dle** potřeby, **dle** zákona, **dle** mého názoru, **dle** mého mínění, **dle** mého soudu.*
krom	v mluvených projevech řídká. Nejčastěji se vyskytuje ve spojení ***krom** toho* a ***krom** jiného.*
s	řidší varianta k *z* (*pot **s** čela* : *pot **z** čela* v poměru 1:17); častěji se užívá jako předložka s instrumentálem
stran	používá se zřídka a skoro vždycky jen v psaných projevech
zvíci	používá se zřídka a skoro vždycky jen v psaných projevech. Znamená „ve velikosti" (*před domem jsme měli ždibec trávníku **zvíci** kapesníku*).
blíž	jako předložka se používá velmi zřídka a skoro vždycky jen v psaných projevech; obvykle adverbium
vůkol	používá se zřídka, je charakteristická pro krásnou literaturu; často adverbium (podobná situace u *okolo*)
zpřed	používá se zřídka

N = nominativ = 1. pád, G = genitiv = 2. pád, D = dativ = 3. pád, A = akuzativ = 4. pád, V = vokativ = 5. pád, L = lokál = 6. pád, I = instrumentál = 7. pád

7.7.2.3 Předložky pojící se s dativem

Význam předložek:

Předložky vyjadřující místní vztah

- orientování děje do blízkosti objektu vyjádřeného jménem v dativu (*pomalu kráčela **k** lesu*), někdy i přeneseně (*můžeme přejít **k** přesnějším instrukcím*)
- orientování objektu vyjádřeného jménem v dativu do polohy před nositelem nebo původcem děje (*sedí **proti** mně u stolku v kavárně; můj pokoj je hned **naproti** schodišti*), v některých případech funguje i přeneseně (*směle kráčet neustále dál **vstříc** novým odvážným činům*)

Předložka *k* může dále vyjadřovat

- časové určení (*vzbudil se až **k** poledni*)
- účel (*co si dáte **k** pití?*)
- přináležitost či vztah (*čínská civilizace patří **k** nejstarším na světě*)
- přibližnost počtu (*mohlo jich být asi tak **ke** dvěma stům*)

Předložka *proti* má také význam

- nesouhlasu nebo zamezení něčemu (*vystupoval **proti** válce; sirup **proti** kašli*)
- srovnání (*mají **proti** nám velkou výhodu*)

Další předložky vyjadřují např.

- příčinný vztah (***kvůli** nemoci musel cestu odložit; žijí jen **díky** pomoci od sousedů*). Předložka *kvůli* vyjadřuje příčinu, která má negativní významový odstín, naproti tomu k předložce *díky* se váže pozitivní významový odstín. V současných textech se ale tento rozdíl někdy smazává (*vybřednout ze šlamastyky, do níž se **díky** své netaktnosti dostal*).
- zřetel (*povinnost **vůči** našim pacientům*)

Nejfrekventovanější předložky pojící se s dativem (varianty vyskytující se téměř výlučně v psané češtině označujeme ztučněním, varianty typické pro mluvenou češtinu označujeme podtržením): *k (ke, **ku**), proti, kvůli, díky (**dík**), vůči, **oproti** (voproti), naproti, **vstříc**, napospas; vzhledem k, směrem k, **ve vztahu k**, **tváří v tvář**, **čelem k**, **k dispozici**, **s přihlédnutím k**, **na protest proti*** ad.

Poznámky k některým předložkám:

ku řidší forma (poměr výskytu *k*, *ke* vůči *ku* je v psaných textech 367:1), objevuje se hlavně v publicistice a beletrii. Na rozdíl od *k*, *ke* má *ku* význam místní jen zřídka. Předložka je zastoupena v mluvených projevech jen málo (0,02 % proti 0,08 % v psaných projevech). Z velké části se předložka *ku* omezuje jen na frazémy ***ku** prospěchu*, ***ku** pomoci*, ***ku** Praze*, ***ku** příkladu*, ***ku** konci* a ***ku** podivu* (z některých se staly částice a píší se běžně dohromady jako spřežky – *kupodivu, kupříkladu*) a číselné výrazy typu *tři **ku** jedné*.

kvůli v mluvených projevech se často objevuje v podobách *kůli, kvuli, kuli*

oproti převažuje v publicistice a populárně naučné literatuře. V mluvených projevech se objevuje zřídka (0,05 % ze všech výskytů předložek v psaných projevech proti 0,005 % v projevech mluvených), převážně ve formálních situacích. Na rozdíl od *proti* vyjadřuje pouze srovnání (*rozdíl **oproti** původnímu stavu*), případně reciprocitu (*osobním předáním určitému zájemci **oproti** podpisu*), nemá místní význam.

dík řidší forma (poměr s výskytem předložky *díky* 1:65). Objevuje se převážně v publicistických textech (37 %). V mluvených projevech se vyskytuje jen výjimečně.

vůči převažuje v publicistice a populárně naučné literatuře. Výrazně častěji se vyskytuje v mluvených projevech formálních než neformálních (1:9).

vstříc vyskytuje se pouze v psaných textech, převažuje v publicistice a beletrii

7.7.2.4 Předložky pojící se s akuzativem

Význam předložek (předložky jsou seřazeny podle frekvence):
Do této skupiny patří hlavně předložky vyjadřující směrový význam

- *opatrně postavil hrnek **na** stůl*
- *tak jsem si tiše klekl **za** strom*
- *začal se zavrtávat **pod** pokrývku*
- *zvedl ruce **nad** hlavu*
- *zamyšleně zíral **před** sebe*

Předložky vyjadřující jiné prostorové významy

- *naplnil sklenici **po** okraj*
- *zamířil **přes** ulici do květinářství*
- *vzal mravence **mezi** palec a ukazovák*
- *špehuje **skrz** záclony*
- *v domě **ob** dva vchody*

Předložky vyjadřující časový význam

- *musíme sledovat oblohu už **v** podvečer*
- *záchrana přišla **za** minutu dvanáct*
- *drží se **přes** den v houštinách*
- ***po** celý rok zde vládne příjemné počasí*
- ***na** podzim se sklízí*
- *hlava mi z toho **ob** den třeštila*

Předložky vyjadřující účel, cíl

- *půjdeme s naším tatínkem **na** houby*
- *chodit se džbánem **pro** pivo*
- *reformy byly přijaty a uvedeny **v** život*

Předložky vyjadřující zřetel

- ***pro** mne je to jedinečná památka*
- *nemá nadání **na** jazyky*

Nejfrekventovanější předložky pojící se s akuzativem (varianty typické pro mluvenou češtinu označujeme podtržením): *na, pro, o (vo), za, v (ve), přes (přese), po, mimo, pod, mezi, nad (nade), před (přede), skrz (skrze), s, ob (vob), vyjma; pokud jde o (vo), s odvoláním na, bez ohledu (vohledu) na, s ohledem (vohledem) na, směrem na, nehledě na, v návaznosti na* ad.

Poznámky k některým předložkám:

o / vo	Psaná čeština: skoro vždycky *o* Mluvená čeština: 20 % *o*, 80 % *vo*
ob / vob	Psaná čeština: skoro vždycky *ob* Mluvená čeština: skoro vždycky *vob*
přes	vyslovuje se [*přez nás*] jako *skrz nás*; psaní *přes* se *s* je dáno jen tradicí
přese	vyslovuje se [*přeze*] jako *skrze*; objevuje se ve spojeních ***přese** všechno* (*vše, všecko* apod.), ***přese** mě*, ***přese** mne*. V mluveném projevu se vyskytuje zřídka.
nade	objevuje se ve spojeních ***nade** vše (vši, všechno, ...)*, ***nade** mě*, ***nade** mne* a ***nade** dveře*
mimo	pojí se se 4. pádem, ale vlivem významové podobnosti s předložkou *kromě* se někdy (asi ve 2 % případů) objevuje i ve spojení s 2. pádem (*tam byl **mimo** smyčcových nástrojů pouze klarinet*)

N = nominativ = 1. pád, G = genitiv = 2. pád, D = dativ = 3. pád, A = akuzativ = 4. pád, V = vokativ = 5. pád, L = lokál = 6. pád, I = instrumentál = 7. pád

přede objevuje se ve spojeních ***přede** mne, **přede** mě, **přede** dveře*
s typické pro frazémy *nebyl **s** to* a *kdo **s** koho*
vyjma pojí se se 4. a 2. pádem (*z vody a všech přísad **vyjma** olej vypracujeme vláčné těsto* vs. *obři se nemohou, **vyjma** pouští, nikam směstnat*) v poměru 1:3

7.7.2.5 Předložky pojící se s lokálem

Význam předložek (následující předložky jsou seřazeny podle frekvence):
Předložky mající prostorový význam (spojení odpovídá na otázku „kde?“)

- *zapalte oheň **v** krbu*
- *usadil jsem se **na** kraji lesa*
- *šel **po** pěšině*
- *budeme se muset nějaký čas držet **při** zdi*

Předložky mající časový význam

- ***v** červnu začínají zkoušky*
- *až **po** roce jsem ho uviděla*
- ***při** ohlašování výsledků stojí až vzadu*
- ***o** půlnoci člověk už raději kouká jít spát*

Předložky mající některé další významy

- velikost: *s municí **o** váze několika metráků*
- obsah: *hodně mi toho pověděl **o** těžkých začátcích*
- průvodní okolnosti: *do té doby musí vydržet **o** hladu*
- ustálené spojení *stát **při** někom* vyjadřující solidaritu: *matka stojí **při** mně*
- distribuce: *nafotila jsem dva filmy **po** čtyřiadvaceti políčkách*

Nejfrekventovanější předložky pojící se s lokálem (varianty typické pro mluvený jazyk označujeme podtržením): *v (ve), na, o (vo), po, při; nemluvě o (vo), nezávisle na, v závislosti na, v touze po* ad.

Poznámky k některým předložkám:

na používá se při označování světových stran (*zločinnost **na** jihu země*)
o v mluvených projevech mu alternuje podoba s protetickým *v* (viz 4.5.1.2 a 4.5.1.5) (*nebo se **vo** tom nemluvilo*). Poměr *vo* a *o* je v mluvených projevech v Praze 3:1, kdežto v Brně 1:3.

7.7.2.6 Předložky pojící se s instrumentálem

Význam předložek (předložky jsou seřazeny podle frekvence):

Tyto předložky mají všechny (s výjimkou předložky *s*) především prostorový význam, spojení odpovídá na otázku „kde?“

- *Rex skočil do suchého roští asi metr **před** ním*
- umístění ve skupině: ***mezi** slušnými lidmi*
- umístění v prostoru mezi dvěma předměty: ***mezi** řekami Moravou a Dyjí*
- *vynořil se **za** loďkou*
- *už jsme se vznášeli vysoko **nad** zemí*
- ***pod** jedlí seděl na pařezu chlap*
- *předpokládá spolupráci **napříč** regiony*

Kromě toho mohou také vyjadřovat vztah časový
- ustálené spojení: ***nad*** *ránem*
- *skončili jsme* ***před*** *setměním*

Jiné významy, např.
- okolnost označování: ***pod*** *jménem*, ***pod*** *názvem*
- zřetel: *chránila rodinu* ***před*** *tvrdou a dlouhou michiganskou zimou*

Předložka *s* vyjadřuje
- společnost: *buď sám, nebo* ***s*** *přítelem; přivedla* ***s*** *sebou i dvě malé děti*
- průvodní okolnosti: *vaše pozvání* ***s*** *radostí přijímám*

Seznam předložek seřazený podle frekvence: *s (se), před (přede), mezi, za, nad (nade), pod (pode), napříč; spolu s, v souvislosti s, společně s, ve srovnání s, v čele s, v porovnání s, v rozporu s, současně s, z obavy před, v honbě za, v souladu s, ve spolupráci s* ad.

Poznámky k některým předložkám:

s především v mluvených projevech se někdy objevuje ve spojení s nástrojem činnosti (*přitlouct* ***s*** *kladivem*). V mluvených projevech se ve spojení ***s*** *sebou* předložka vždy vynechává, v psaných se vynechává jen někdy (*tu si nesmíš zapomenout vzít sebou*).

za ve spojení *-krát* ***za*** *sebou* (*střílet pětkrát* ***za*** *sebou*) vyjadřuje opakování v nepřerušeném sledu, objevuje se v ustáleném spojení *jeden* ***za*** *druhým*

7

7.7.3 Vokalizace předložek

Některé předložky tvořené nebo zakončené souhláskou mají kromě své základní, nevokalizované formy také formu vokalizovanou (*bez/beze, k/ke/ku, nad/nade, od/ode, poblíž/poblíže, pod/pode, před/přede, přes/přese, s/se, skrz/skrze, v/ve, z/ze, zpod/zpode*). Vokalizovaná podoba se používá většinou v případě, kdy následující slovo začíná stejnou nebo podobnou souhláskou (např. párovou znělou nebo neznělou, sykavkou ostrou nebo tupou, viz 4.5.1.3), jakou předložka končí (***ve*** *velkých městech,* ***ze*** *studánky*), případně když následující slovo začíná skupinou souhlásek (***ke*** *stromu*).

V používání vokalizovaných podob konkrétních předložek lze vysledovat některé tendence. V případě, kdy následující slovo začíná stejnou souhláskou nebo jejím znělostním protějškem, jsou téměř bezvýhradně vokalizovány předložky *k* (***ke*** *konci,* ***ke*** *garáži*), *s* (***se*** *synem,* ***se*** *zbraněmi*), *v* (***ve*** *vesmíru,* ***ve*** *filmu*), *z* (***ze*** *zvěřiny,* ***ze*** *strany*). Jedinou výjimku tvoří spojení ***s*** *sebou*, kde se předložka realizuje jenom v psaném textu. Vokalizované podoby předložek *nade, ode, pode, přese, přede* se pravidelně vyskytují především ve spojeních s tvary zájmena *já* (***ode*** *mne*), *všechno* (***přese*** *všechno*) a substantiva *dveře* (***přede*** *dveřmi*).

Poznámky k jednotlivým vokalizovaným tvarům:

beze – nejčastěji se spojuje se slovy začínajícími na hlásku *s, z, m, š, v*

nejčastější spojení s předložkou *beze* (řazeno podle frekvence): *beze slova, beze zbytku, beze stopy, beze slov, beze změny, beze všeho, beze spěchu, beze strachu, beze mne, beze změn, beze mě, beze studu, beze smyslu, beze zbraně, beze všech, beze jména, beze spánku, beze vší* (pochyby), *beze svědků, beze sporu, beze snů, beze ztrát, beze stop, beze zbraní, beze ztráty, beze zvuku, beze stínu, beze zloby, beze smyslů, beze světla, beze dna, beze cti, beze zpráv, beze jmen, beze srandy, beze slůvka, beze slávy, beze stromů, beze směru, beze vztahu, beze známky, beze škody, beze škod, beze smrti, beze špetky, beze skvrn, beze švů, beze spár, beze zmatků, beze stylu, beze vzduchu, beze zbytků, beze stínů, beze snahy, beze snu*

ku – viz 7.7.2.3

N = nominativ = 1. pád, G = genitiv = 2. pád, D = dativ = 3. pád, A = akuzativ = 4. pád, V = vokativ = 5. pád, L = lokál = 6. pád, I = instrumentál = 7. pád

nade – pravidelně pouze ve spojeních (řazeno podle abecedy): *nade dnem, nade dvěma, nade dveře, nade dveřmi, nade mne, nade mnou, nade mnú, nade vsí, nade vše, nade všecko, nade všecky, nade všechna, nade všechno, nade všechnu, nade všechny, nade všemi, nade vši, nade vší, nade vším*

ode – pravidelně pouze ve spojeních (řazeno podle abecedy): *ode dávna, ode dna, ode dne, ode dneška, ode dnů, ode dveří, ode dvora, ode mě, ode mne, ode vsi, ode všeho, ode všech, ode zdi, ode zdí*

poblíže – vyskytuje se ve spojení se slovy začínajícími na jakoukoli hlásku

pode – pravidelně pouze ve spojeních (řazeno podle abecedy): *pode dveře, pode dveřmi, pode mlejnem, pode mě, pode mne, pode mnou, pode vším*

přede – pravidelně pouze ve spojeních (řazeno podle abecedy): *přede dnem, přede dvěma, přede dveře, přede dveřma, přede dveřmi, přede mě, přede mne, přede mnou, přede třemi, přede všema, přede všemi, přede vším, přede žněmi*

přese – pravidelně pouze ve spojeních (řazeno podle abecedy): *přese mě, přese mne, přese vše, přese všecko, přese všechno, přese všechnu, přese všechny*

skrze – vyskytuje se ve spojení se slovy začínajícími na jakoukoli hlásku, používá se v psaných projevech častěji než *skrz* (4:3)

zpode – pravidelně pouze ve spojení *zpode dveří*

7.8 SPOJKY (KONJUNKCE)

Spojky jsou neohebný a neplnovýznamový slovní druh (viz 7.0.3). Slouží ke spojování vět a větných členů, vyjadřují jejich vztah souřadný (koordinaci) nebo podřadný (subordinaci) (viz 8.4) a podle toho je dělíme na souřadicí a podřadicí. Nejsou větnými členy. Spolu se vztažnými zájmeny (která vystupují jako větné členy, viz 7.3.2.5) a některými příslovci (která větnými členy také jsou, viz 7.6.1) fungují jako lexikální spojovací prostředky (viz 8.2).

Jednoslovných spojek je v jazyce omezené množství (ne více než 2000 různých slov). Vzhledem ke své funkci jsou však slovním druhem velmi často užívaným (na text o délce tisíc slov připadá v průměru téměř 80 spojek).

7.8.1 Struktura spojek

Podle struktury můžeme rozlišovat spojky jednočlenné nebo vícečlenné (spojkové výrazy). Ty někdy nebývají zařazovány do slovního druhu spojek, svojí funkcí sem však patří.

7.8.1.1 Jednočlenné spojky

Spojky jsou nejčastěji jednočlenné, tvořené jedním slovem (*že, když, a*). Mezi ně patří i spojky vzniklé skládáním (viz 6.2.1): *přestože, neboli*.

Nejfrekventovanější jednočlenné spojky: *a, že, i, ale, aby, když, však, nebo, ani, či, protože, pokud, proto, až, kdyby, zda, zatímco, neboť, jestli, přestože, jenže, avšak, ačkoliv, jestliže, buď, aniž, dokud, nýbrž, byť, jakmile, ovšem, tudíž, zato, ač, jelikož, coby, aneb* ad.

7.8.1.2 Vícečlenné spojky

Vícečlenné spojky (viz 7.0.4) jsou tvořeny více slovy a v jazyce se vyvíjejí v důsledku snahy vyjadřovat stále přesněji vztahy mezi větami a větnými členy, které není možné jednoslovnými spojkami postihnout tak precizně. Vícečlenné spojky se dají rozdělit do tří skupin (které zahrnují spojky souřadicí i podřadicí):

(1) **spojkové skupiny**, tvořené více slovy a vyskytující se na začátku věty, kterou uvozují. Patří mezi ně: *ba i; a jelikož; a proto; jakož i; ba dokonce; natož pak; jako kdyby; ba ani; a přestože; a třebaže; a tudíž; tudíž i; zato však; ale zato; i když* apod.

(2) **korelativní spojky**, které jsou zastoupeny zájmenem nebo příslovcem na konci jedné věty a spojkou za čárkou na začátku věty druhé. Jsou to např.: *tak, aby; dříve, než; kromě toho, že; kvůli tomu, že; místo toho, aby; namísto toho, aby; navzdory tomu, že; proto, že; tak dlouho, dokud; vzdor tomu, že; poté, co; místo (toho), aby; potom, co* ad.

(3) **vícedílné spojky**, které tvoří spojkové dvojice, které stojí většinou na začátku obou spojovaných vět nebo před spojovanými větnými členy. Nejčastějšími jsou: *ani, ani; buď, nebo; jednak, jednak; jak, tak; nejen, ale i* apod.

Nejfrekventovanější spojkové skupiny (dvojice): *i když, ale i, a že, a když, a proto, a tak, že i, ale když, že když, a jako, a pokud, jako kdyby, jako když, a ani, a protože, i kdyby, ale ani, že pokud, tak i, ale že, a aby, a jestli, že ani, a tudíž*; (trojice): *a i když, že i když, a i kdyby, ale i když, a tudíž i, ale i kdyby, a tak když, ale i jako, a proto i, a že i, že i kdyby, a že když, i když ani, protože i když, a že ani, a ovšem i, takže i když, a i kdybych, a že tudíž, a že proto, a tudíž ani, a že kdyby, a proto ani*; (čtveřice): *a že i když, a že i kdyby, a tak i když, a že ani jako, a že proto i, a tudíž i jako, a jako když ani, a tudíž že ani, a proto než abych* apod.

Spojky souřadicí = slučovací, odporovací, vylučovací, stupňovací, důvodové, důsledkové; spojky podřadicí = obsahové, časové, způsobové, příčinné, srovnávací

7.8.2 Souřadicí spojky

Souřadicí spojky spojují věty v souřadném souvětí nebo prvky v několikanásobném větném členu (viz 8.2) a vyjadřují jejich vzájemný vztah. Tento vztah může být různého druhu, nejčastěji se spojky dělí do následujících významových skupin: slučovací, odporovací, vylučovací, stupňovací, důvodové a důsledkové.

7.8.2.1 Slučovací spojky

Slučovací spojky jsou nejčastějšími spojkami vůbec. Nejfrekventovanější je spojka *a*, vyjadřující prosté sloučení (*teď si vezmu kufr **a** obléknu si jiné šaty*), druhá je spojka *i* (*ve dne i v noci tvrdě pracují*), která slučuje těsněji a důrazněji představy většinou nějak vnitřně spjaté, a třetí je spojka *ani*, vyjadřující slučování v záporu (*v tom úsměvu nebyla vděčnost **ani** sympatie*). Slučovací význam se vyjadřuje také dvojčlennými spojkami (*neustále pozoroval **jak** parkoviště, **tak** i lidi kolem; nevede to k dobrému **ani** u zvířat, **ani** u lidí; třebaže chybí průkazné svědectví, máme **i** podezřelého **i** motiv; udělá mi to **jednak** radost, **jednak** mi to pomáhá uživit rodinu*).

7.8.2.2 Odporovací spojky

Odporovací spojky vyjadřují protiklad mezi spojenými větami či větnými členy. Nejčastějšími odporovacími spojkami jsou *ale* (*máma by ráda, **ale** otec nechtěl*), *však* (*den je znám, hodina **však** nikoliv*), *jenže* (*tím by jistě vše napravil, **jenže** nemůže*), *avšak* (*on sám byl několik let v zajetí, **avšak** podařilo se mu uprchnout*), *ovšem* (*ty sice přinesou úlevu, **ovšem** pouze dočasnou*) a *nýbrž* (*její pohyby byly pomalejší nikoli z únavy, **nýbrž** pod tíhou vzpomínek*). Jako odporovací může vystupovat i spojka *a* (*měl takovou úžasnou reputaci, **a** přitom dokázal tak málo*). V tom případě se před ní píše čárka.

Poznámky k některým odporovacím spojkám:

jenže	typická pro mluvený jazyk, v psaných projevech se používá především v beletrii
avšak	v mluvené češtině se neobjevuje, v psaných projevech se vyskytuje jak v populárněnaučné literatuře, tak i v beletrii a publicistice
ovšem	v psaných projevech se užívá hlavně v publicistice
nýbrž	v mluvených projevech se nevyskytuje, v psané češtině se používá především v beletrii, populárněnaučné a odborné literatuře

7.8.2.3 Vylučovací spojky

Vylučovací spojky spojují věty nebo větné členy, které mají odlišné podmínky realizace, může pak platit pouze jeden z členů nebo jedna z vět (*ta party nějak dopadne – **buď** se povede, **nebo** nepovede*). Jindy se význam blíží slučovacímu a vyjadřuje vztah mezi dvěma či více možnostmi. V takovém případě se před spojkami *nebo* a *či* nepíše čárka (*zde neodpočívali tatínci, bratři, synové **nebo** babičky, nýbrž hodnostáři a veřejní činitelé*). Nejčastějšími jsou *nebo* (*uteklo deset **nebo** patnáct vteřin*); *či* (*teď nikdo z nás nevěděl, jsme-li na sever, **či** na jih od přístavu*) a vícedílné spojky jako *buď, nebo* (*zdroje informací byly **buď** nedostupné, **nebo** cenzurované*); *buďto, nebo; buďto, anebo; ať, či.*

Poznámky k některým vylučovacím spojkám:

či používá se hlavně v publicistice, populárněnaučné a odborné literatuře, v mluvených projevech se objevuje zřídka. V mluveném jazyce plní její funkci nejčastěji spojka *nebo*.

7.8.2.4 Stupňovací spojky

Stupňovací spojky připojují větu nebo větný člen, který je zdůrazněn nebo který je na jiné úrovni než člen či věta předcházející. Nejfrekventovanějšími stupňovacími spojkami jsou *dokonce* (*a vězňové se na Rojtmana nezlobí, **dokonce** ho mají rádi*); *ba* (*tyčily se před tím týdny, **ba** měsíce práce*) a rozmanité dvojčlenné nebo trojčlenné spojkové skupiny, např. *a navíc i* (*úplné selhání vodící automatiky i senzorů **a navíc i** brzd*); *ba dokonce ani* (*nemáme dost kanceláří, ani dost zaměstnanců, **ba dokonce ani** dost stolů*) nebo vícedílné spojovací výrazy jako *nejen (ne jenom), ale i* (*Jste **nejen** hloupý, **ale** navíc **i** hluchý?*); *nejen, nýbrž (také / i)* apod.

Poznámky k některým stupňovacím spojkám:

ba v psaných textech se používá hlavně v beletrii, v mluvených projevech se vyskytuje zřídka, tam její funkci plní spojovací výrazy jako *ne jenom, ale i; dokonce* (*i*) apod.

7

7.8.2.5 Důvodové spojky

Důvodové spojky připojují v souvětí druhou větu, která objasňuje tvrzení vyjádřené větou první. Z toho důvodu nemůže obzvlášť v psaném jazyce věta, kterou uvozují, stát na prvním místě, tedy před větou, kterou vysvětluje. Tyto spojky jsou tři: *neboť* (*letenky si rezervujte včas, **neboť** linky jsou velmi vytížené*); *vždyť* (*on byl dobrý plavec, **vždyť** vyrostl u řeky*); *totiž* (*rododendrony v této době nezavlažujeme, nasadily by **totiž** méně pupenů*). Na rozdíl od nich podřadicí spojky příčinné, např. *protože* (viz 7.8.3.4), vyjadřují důvod nebo příčinu, a proto mohou stát před i za větou, jejíž tvrzení rozvíjejí (***Protože** Láďa měl trochu šťastnější ruku, nebyli jsme přece jen bez zvěřiny. Vzbudil jsem se v noci, **protože** mi kapala voda na obličej*).

Poznámky k některým důvodovým spojkám:

neboť v mluvených projevech se vyskytuje zřídka, většinou jako součást stylizace. Charakterističtější pro mluvené projevy je vyjádření příčiny větou vedlejší připojenou např. spojkou *protože*.

7.8.2.6 Důsledkové spojky

Důsledkové spojky připojují větu (případně členy v několikanásobném větném členu), která vyjadřuje důsledek tvrzení vyjádřeného větou první (předcházejícím větným členem). Nejčastějšími jsou *tak* (*oni běželi za mnou, **tak** jsem vyběhl na střechu*); *proto* (*před desátou jistě nepřijdou, **proto** já půjdu do archivu*); *tudíž* (*je tedy technicky a stavebně náročnější, **tudíž** dražší*); *tedy* (*když si nemůže koupit pojistku na letišti, obstará si ji **tedy** jinde*) a dvojčlenné spojkové skupiny jako *a proto* (*údolí končilo u úpatí devět set metrů vysoké hory, **a proto** z něj nevedla žádná cesta ven*); *a tak* (*nechtělo se mu do podzemí metra, **a tak** jel tramvají*); *a tedy* (*jazyk je nejlidštější, **a tedy** i nejnovější z našich mentálních schopností*).

Spojky souřadicí = slučovací, odporovací, vylučovací, stupňovací, důvodové, důsledkové; spojky podřadicí = obsahové, časové, způsobové, příčinné, srovnávací

7.8.3 Podřadicí spojky

Podřadicí spojky připojují věty a větné členy, které jsou v podřadicím vztahu, k jejich větám řídícím nebo řídícím větným členům a vyjadřují sémantickou závislost (viz 8.2). Podle toho, jaký druh vztahu vyjadřují, se nejčastěji dělí do následujících významových skupin: obsahové, časové, způsobové, příčinné v širokém smyslu (zahrnující řadu podtypů) a srovnávací.

7.8.3.1 Obsahové spojky

Obsahové spojky připojují věty, které tvoří složku významu větného členu věty řídící. Nejčastějšími jsou *že* (*myslel si, **že** jsem skutečně omdlel*); *aby* (*nepřeje si, **aby** ji kdokoliv zastavoval na ulici*); *jestli* (*stále se ptali, **jestli** jsem si to nevymyslela*); *zda* (*nevíme ani, **zda** alespoň toto projde*); *jak* (*viděl, **jak** lidé utíkají přes parkoviště*).

Poznámky k některým obsahovým spojkám:

zda v psaných textech se používá především v publicistice, v mluvených projevech se objevuje zřídka, na jejím místě v nich stává *jestli*

7.8.3.2 Časové spojky

Časové spojky připojují věty, které poskytují časový údaj a jsou odpověďmi na otázky „kdy?“, „odkdy?“, „dokdy?“, „jak dlouho?“, „jak často?“ apod. Nejčastějšími spojkami časovými jsou *když* (*co dělá, **když** je opilý*); *než* (***než** se setmělo, zalezli do kožešin*); *až* (*vyšle pomoc, **až** bude po všem*); *zatímco* (*udělal jsem pauzu, **zatímco** nám přinášeli koňaky*); *dokud* (*má zavazadlo v bezpečí, **dokud** si pro ně nepřijde*); *jakmile* (*vrátíme se, **jakmile** to bude možné*) a vícečlenné spojky *potom, co* (*vydělávají peníze i **potom**, **co** zestárnou*); *hned jak* (*zaběhnu tam, **hned jak** budu moct*); *pokaždé, když* (***pokaždé**, **když** se na ni podívám, se mi líbí víc*) ad.

7.8.3.3 Způsobové spojky

Věty připojené spojkou způsobovou vyjadřují způsob, kvalitu či kvantitu děje vyjádřeného větou hlavní. Odpovídají na otázku „jak?“. Nejfrekventovanější jsou korelativní spojky *tak, že* (*pomoh jim **tak**, **že** hrabal písek*); *tím, že* (*ukazuje svou spokojenost **tím**, **že** se stará o své lidi*); *tak, aby* (*snažil jsem se krčit za stromy **tak**, **aby** to nepůsobilo nápadně*); *tak, jak* (*šaty a prádlo ležely na židli **tak**, **jak** je tam žena postupně kladla*).

7.8.3.4 Příčinné spojky

Připojují věty vyjadřující příčinné významy v širokém smyslu. Odpovídají na otázky „proč?“, „z jakého důvodu?“, „za jakým účelem?“, „za jakých podmínek?“, „co to způsobilo?“, „co tomu nezabránilo?“. Na základě významu lze mezi nimi rozlišit spojky:

- **příčinné v užším smyslu:** *protože; poněvadž; jelikož; že* (*měl raději napětí, **protože** zahánělo depresi*)
- **účelové:** *aby; ať* (*vrátil se, **aby** doprovodil další ženu*)

- **podmínkové:** *pokud; kdyby; jestli; jestliže; -li; když* (***pokud** nám to někdo objasní, dostane něco dobrého za odměnu*)
- **důsledkové:** *takže; pročež* (*byl k nim však něžný, **takže** jim jeho podivínství nevadilo*)
- **přípustkové:** *ačkoliv; ačkoli; přestože; byť; třebaže; ač; i když* (*jinde mu předpokládaný účin selhal, **ačkoliv** byl velmi dobře myšlen*)
- **účinkové:** *takže; že; až; tak, že* (*stejně mě to rozbrečelo **tak, že** mi slzy tekly po obličeji*)

Poznámky k některým příčinným spojkám:

poněvadž	v psaných textech se užívá hlavně v beletrii, v mluvených projevech je charakteristická pro starší generaci
jestli	charakteristická pro beletrii a mluvený jazyk
jestliže	v mluvených projevech se vyskytuje zřídka
-li	v mluvených projevech se vyskytuje zřídka
pročež	objevuje se nejčastěji v beletrii, v mluvených projevech se nepoužívá
byť	charakteristická pro publicistické texty, v mluvených projevech se vyskytuje zřídka
třebaže	nejčastěji se objevuje v beletrii, v mluvených projevech velmi zřídka
ač	v mluvených projevech se objevuje zřídka

7.8.3.5 Srovnávací spojky

Připojují větný člen nebo větu, která specifikuje nadřazený člen nebo větu pomocí srovnání. Typickými srovnávacími spojkami jsou *jako* (*v mžiku **jako** kočka zmizí ve dveřích*); *jako by* (*tvářila se, **jako by** kousala do citrónu*) nebo *jako když* (*byly to jen přechodné fáze, **jako když** se zakuklí housenka*). U komparativu (7.2.3 a 7.6.4) je častá srovnávací spojka *než* (*dvakrát větší **než** domácí holub*) nebo *jak* (*vona je ještě vo rok starší **jak** já*), užívaná převážně v mluvených projevech.

7.9 ČÁSTICE (PARTIKULE)

Částice jsou neplnovýznamový neohebný slovní druh. Přiřazujeme k nim lexikální jednotky různého původu a mnoha různých funkcí (částice jsou někdy označovány za „zbytkový" slovní druh). Obecně lze říci, že částice modifikují výpověď, v níž jsou užity, o nějaký specifický pragmatický rys, vyjadřují vztah mluvčího k výpovědi z hlediska jejího kontextu, obsahu, formy či z hlediska reality.

Možnost určit lexikální jednotku jako částici je většinou vázána na konkrétní kontext. Z formálního hlediska jsou často shodné s jinými slovními druhy (např. se spojkami: *ale*, příslovci: *klidně*, či případně s podstatnými jmény: *fakt*). Rysem odlišujícím částice od citoslovcí (viz 7.10) je zejména fakt, že částice nejsou schopny tvořit samostatnou výpověď.

Nejfrekventovanější částice v psaných textech: *jen, až, ne, asi, jenom, nejen, prý, no, ať, bohužel, ba, pozor, to, nu, viď, ovšem, kéž, prej, kdoví, nuže, viďte, bůhví, nechť, ovšemže, co, tož, takříkajíc, žel, což, ále, samozřejmě, pochopitelně, tak, vlastně, prostě, fakt, údajně, jakoby, kolem/asi, ještěže, naopak, navíc, například.*

Částice jsou v textech velmi frekventované, a to zvlášť v mluvených projevech (kde jsou třetím nejfrekventovanějším slovním druhem), které jsou z hlediska pragmatického rozmanitější.

Nejfrekventovanější částice v mluvené češtině (PMK): *no, jako, tak, teda, prostě, třeba, a, že jo, asi, jo, taky, to, i, ale, vlastně, zase, no tak, už, ještě, vůbec, nó, samozřejmě, ani, určitě, spíš, vopravdu, právě, vlastně, vono, takže, viď, snad, ne, možná, jó, tedy, hlavně, dyť, až, aspoň, víš, skutečně, že, jinak, zrovna, pak, zas, rozhodně, né, jaksi, potom, teď, stejně, a tak, bohužel, docela, úplně, ovšem, myslim, uplně, takle, přece jenom, vubec, prej, totiž, přece, naprosto, normálně, fakt, co, například, celkem, třeba i, akorát, vyloženě, dejme tomu, ať, opravdu, ještě, dokonce, naopak, přímo, nakonec, zřejmě, řekněme, ňák, zkrátka, pochopitelně, prakticky, víceméně, nebo tak, dost, teprve, absolutně, jenom, radši, třea, tak ňák, také, klidně, takhle, jakoby, každopádně, holt, zvlášť, přitom, konkrétně, nebo co, von, přeci jenom, teďka.*

Některé z částic se přitom vyskytují spíše nebo dokonce téměř výlučně v projevech psaných, jiné zase v mluvených.

Srov. funkčně plně ekvivalentní dvojice ať lexikálních, nebo hláskoslovných variant:

už / již	Psaná čeština: 78 % *už*, 22 % *již* Mluvená čeština: téměř výlučně *už*
prý / prej	Psaná čeština: 95 % *prý*, 5 % *prej* Mluvená čeština: téměř výlučně *prej*
ještěže / eštěže	Psaná čeština: 97 % *ještěže*, 3 % *eštěže* Mluvená čeština: 36 % *ještěže*, 64 % *eštěže* (tyto částice bývají zapisovány i jako dvě slova: *ještě že, eště že*)
jen / jenom	Psaná čeština: 98 % *jen*, 2 % *jenom* Mluvená čeština: 17 % *jen*, 83 % *jenom*
také / taky	Psaná čeština: 80 % *také*, 20 % *taky* Mluvená čeština: skoro vždycky *taky*

Částice nejsou součástí syntaktické stavby výpovědi, nemají status větných členů. Ve větné stavbě však někdy mají tendenci být v určité pozici.

Není nijak výjimečné, že částice se v textu kumulují. Vedle kumulací náhodných existují kumulace ustálené. Pak můžeme hovořit o **víceslovných částicích**. Patří mezi ně např.:

že jo, no tak, a tak, přece jenom, třeba i, dejme tomu, nebo tak, tak ňák, nebo co, přeci jenom, a to, že jó, tak jako, jen tak, ne že (…) ale, až tak, a co, dyž tak, nó tak, když tak, co kdyby, dokonce i, dyž už, ještě že, ňák tak.

Částice nejsou jediným možným prostředkem k vyjádření pragmatických významů. V mluvených projevech hraje např. významnou roli intonace výpovědí (viz 4.5.4). Ta může jednak nést patřičný významový rys sama, jednak může někdy být v určité podobě s jistými konkrétními částicemi spjata.

Blízko k částicím mají některé výrazy jiného charakteru, výrazy víceslovné nebo slovesné (původně jde o vsuvky): *pokud vím, jestli se nemýlím, myslím, zdá se* aj.

Jiným funkčně srovnatelným prostředkem pro vyjádření některých pragmatických významů, např. jistotní modality, je využití modálních sloves nebo futura, srov. *To musí být pravda. To bude kočka* (viz 7.5.1.3.1).

Většinu částic můžeme z hlediska jejich funkce zařadit do jedné z následujících kategorií: částice postojové, pocitové, hodnotící, zesilovací a členící text. Platí přitom, že jediná částice se může hodit i do více kategorií.

7.9.1 Částice postojové (modální)

7.9.1.1 Faktuální (veritativní) částice

7

Tyto částice vyjadřují vztah mluvčího ke skutečnosti vyjádřené výpovědí z hlediska stupně její platnosti. Velké množství možných postojů se odráží v množství dalších podtypů částic.

Stupeň **jistoty** či **pravdivosti** vyjadřují např. částice *doopravdy, nesporně, fakt, jistě, myslím, nikoliv, opravdu, prý, snad, sotva, určitě, vážně* apod.: *Byl to doopravdy Petr? To tě muselo jistě mrzet. Fakt tady byli úplně všichni!*

Lze přitom hovořit o bohaté škále vymezené póly „vysoký stupeň jistoty“, např. *Josef je **nepochybně** nejlepší.* – „nízký stupeň jistoty“ (pochybnost), např. *Josef se **sotva** vrátí.*

K vyjádření míry **pravděpodobnosti** a **pochybnosti** slouží např.: *asi, jasně, možná, nejspíš, nepochybně, rozhodně, sotva, spíš, určitě* a další: *Můj bratr se asi přiotrávil. Je to jasně pokažené. Ten člověk je spíš učitel.*

Otázku či **ověřování** vyjadřují např. částice *co, jo, ne, viď, že* atd.: *Dnes je neděle, viď? Říkals, že pojedeš s námi, ne? Oni jsou zdejší, že?*

K vyjádření **zpřesnění** či **potvrzení** může sloužit: *dokonce, přímo, respektive, rovněž, taky, totiž, vůbec, zejména, zvlášť* aj.: *Josef vstoupil přímo do dílny. Koupit si zde můžete rovněž příslušnou literaturu. Zajímám se zejména o všechny druhy vážek. Jsou to moji přátelé a vůbec dobří lidé.*

Se **změnou platnosti** a **ekvivalencí** jsou spjaty např. částice *eventuálně, konečně, naopak, přirozeně, respektive, takříkajíc, víceméně* apod.: *Přines s sebou, co máš nejraději, eventuálně bez čeho nedokážeš žít. Bylo to naopak velmi chutné! Patřím do druhého oddílu, respektive mezi začátečníky.*

Míru **nezávislost** a **přípustku** lze vyjádřit např. pomocí částic: *beztak, i tak, ostatně, konečně, pravda, prostě* a další: *Soused si beztak vždycky bude dělat, co bude chtít. I tak poletíme na dovolenou letadlem… Uděláš to prostě po mém!*

7.9.1.2 Volní (voluntativní) částice

Tyto částice vyjadřují projev vůle mluvčího. Podtypy zahrnují rozkaz, dovolení, přání, radu, lhostejnost aj.

Částice postojové (*asi*), pocitové (*bohudík*), hodnotící (*chválabohu*), zesilovací (*uplně*), členící text (*zaprvé*)

Rozkaz (zákaz) či **dovolení** lze vyjádřit např. částicemi *ať, no, nuže, jen, nechť, klidně* atd.: *Ať už jsi tady! No klidně na tu tancovačku jdi. Jen si ty peníze nech.*

Přání může být neseno částicemi *ať, kdyby, kéž, nechť* aj.: *Ať se už konečně na chvíli ukáže slunce... Kdyby se snad podařilo konečně začít! Nechť všichni přispějí podle svého uvážení.*

Radu signalizují např. částice *kdyby radši, raději* apod.: *Kdyby se Petr radši učil! Raději se nad to povznes, kamaráde.*

Lhostejnost k obsahu: *dejme tomu, například, řekněme, třeba, tak.*

7.9.1.3 Výrazové (expresivní) částice

Tyto částice vyjadřují názor mluvčího na obsah výpovědi, jeho postoj.

Zaujetí lze vyjádřit částicemi *namouduši, vůbec* atp.: *Petr je namouduši můj nejlepší přítel. Ta kniha je vůbec velmi dobrá.*

Resumování a **referenci k předchozímu kontextu** lze realizovat např. pomocí částic *nakonec, prostě, zkrátka* atd.: *Marie se nakonec rozhodla pro cestu vlakem. Někdo v tom prostě umí chodit. Josef je zkrátka místní.*

Zdrženlivost je nesena např. částicemi *koneckonců, konečně* apod.: *Celé je to koneckonců jen jeho problém.*

7.9.2 Částice pocitové (emocionální)

Částice této třídy vyjadřují širokou škálu kladných i záporných emocionálních – tedy subjektivních – vztahů mluvčího k obsahu výpovědi nebo jiné složce komunikace.

Radost, uspokojení vyjadřují částice *bohudík, naštěstí* aj.: *Dopadlo to naštěstí dobře;* naopak **zklamání** a **lítost** vyjadřují např. částice: *bohužel, naneštěstí, žel* apod.: *Návštěva přišla bohužel až po akci.* **Úleva** může být vyjádřena např. částicí *ještě že*: *Ještě že my už máme rekonstrukci za sebou.* S **obavou** si spojujeme např. částici *aby*: *Aby to mimino opravdu spalo!,* s **důvěrou** zase *však*: *Však je u něj Karel.*

7.9.3 Částice hodnotící (evaluativní)

Tyto částice signalizují hodnocení obsahu výpovědi mluvčím mezi póly dobře a špatně, přičemž hodnocenou vlastností může být např. **úspěšnost, vhodnost, uspokojivost, příjemnost, ne/očekávanost, oprávněnost** aj.

Jako příklad uveďme *chválabohu, ovšem, přece, už/již, vždyť* atd.: *Ten projekt byl chválabohu odevzdán včas. Bylo to ovšem tak trochu překvapení. To je přece celkem jasné. Vždyť Petr byl vždycky ochoten mi pomoct.*

7.9.4 Částice zesilovací (intenzifikační)

Tyto částice zesilují či oslabují **intenzitu nějaké vlastnosti**, mají proto velmi blízko k měrovým adverbiím. Patří mezi ně např.: *dost, hodně, nadmíru, nanejvýš, příliš, úplně, velice, velmi, zcela* (pro vysokou míru vlastnosti) a *celkem, krapet, málo, poněkud* (pro nízkou míru vlastnosti): *Zdál se mi dost velkej. Německá ofenzíva se tam poněkud zpomalila.*

7.9.5 Částice členící text

Specifický je druh částic, které člení text. Užívají se zejména k signalizaci začátku promluvy (***tak*** *to sem blázen*), k vnitřní strukturaci informací (*no tak* ***zaprvé*** *já sem teda toho názoru...*) nebo jako „výplňkové" slovo, které dává mluvčímu čas rozmyslet si formulaci (*no a prej,* ***zkrátka*** *dostala spoustu peněz*).

Mezi částice členící text patří: *tak, zároveň, navíc, pak, zaprvé, zadruhé..., nakonec, naopak, zkrátka, prostě, například, vlastně* ad.

Částice postojové (*asi*), pocitové (*bohudík*), hodnotící (*chválabohu*), zesilovací (*uplně*), členící text (*zaprvé*)

7.10 CITOSLOVCE (INTERJEKCE)

Citoslovce jsou neohebný slovní druh umožňující mluvčímu vyjadřovat různé typy postojů a emoce a posilovat komunikační kontakt s adresátem. Méně často slouží v běžné komunikaci k napodobování různých zvuků. Z těchto důvodů je to slovní druh běžný v mluvených textech, popř. v psaných textech, ve kterých se mluvený projev napodobuje (zejm. v beletrii).

O citoslovcích hovoříme pouze v případě ustálených forem, v případě příležitostných, neuzuálních výrazů (neartikulované a jedinečné zvuky) už hovoříme spíše o nejazykových prostředcích (tato hranice ovšem není ostře vymezitelná).

Nejfrekventovanější citoslovce v psaných textech: *ano, ne, jo, ach, proboha, aha, hm, sakra, ó, fajn, panebože, hej, hle, ss, inu, vida, ha, ehm, haló, fuk, jó, á, fuj, cha, pr, amen, au, jé, běda, uá, kruci, ksakru, jéje, bravo, och, oh, hergot, panečku, ju, pa, kristepane* aj.

Nejfrekventovanější citoslovce v mluvené češtině (PMK): *ne, hm, jo, no, ee, e, né, cha, nó, hele, ano, chacha, jó, haha, ehm, eh, počkej, chachacha, aha, jé, hahaha, che, éé, cheche, em, mm, hehe, jéžiš, hihi, chichi, ha, hmm, čoveče, ježíšmarjá, jistě, mami, ježiš, checheche, určitě, jasně* aj.

Velmi běžná jsou také víceslovná citoslovce (7.0.4). Mohli bychom k nim zařadit i většinu těch, která se někdy píšou dohromady: *propánajána, doprdele, hoplahop, ježišmarjá* apod.

Nejfrekventovanější víceslovná citoslovce: *jupí jupí, k sakru, uf uf, cha cha, jupí cupity, ha ha, hm hm, fuk fuk, aj aj, hej rup, hej hou, cupity dup, ó jé, buch buch, hola hej, pa pa, bum bum, ach běda, jé jé, hola hou, šup šup, ach ach, hej hola, ach jé, hou hou, ach ouvej, haf haf, puť puť, hi hi, fuj fuj, ratata bum, šup dup* ad.

Svým původem mohou být citoslovce některým z ostatních slovních druhů: podst. jm. – *paráda!*, příd. jm. – *skvělý!*, příslovce – *hezky!* Může jít také o pozůstatky celých frází: *k čertu!* Z hlediska formálního jde o ustrnutí určitého tvaru (např. pádu) původního výrazu, z hlediska významového často o posun, popř. úplnou ztrátu významu (*ty vole!, čoveče*).

Mnohá citoslovce jsou v neutrálním kontextu pociťována jako nezvyklá, stylově expresivní (na škále od slabé expresivity po silnou expresivitu vulgarismů), po výrazové stránce je pro ně charakteristická příznaková struktura hlásek, nezřídka obsahují v češtině méně obvyklé hlásky (*haló, fuj*), neobvyklé souhláskové skupiny (*pf! uá! jóó!* apod.) a opakování hlásek či slabik (*brr, chachacha* aj.).

Citoslovce v naprosté většině nevstupují do syntaktických vazeb, sama o sobě jsou plnohodnotnou výpovědí (z tohoto hlediska je nazýváme také větné ekvivalenty). Tato vlastnost je odlišuje od ostatních slovních druhů. Někdy mohou citoslovce ve větě plnit funkci přísudku (*ptáček frrr z okna ven*).

Citoslovce můžeme rozdělit do pěti skupin, a to jednak podle jejich funkce (citoslovce faktuální, volní, emocionální a kontaktová), jednak podle specifické slovotvorné motivace (citoslovce onomatopoická).

7.10.1 Citoslovce faktuální

Faktuální citoslovce vyjadřují vztah mluvčího k obsahu výpovědi. Mohou znamenat možnost (*snad, určitě*), (ne)jistotu (*čertví, rozhodně, vážně*), (ne)pravděpodobnost (*asi, nejspíš, sotva*), vyvození (*zřejmě, jo tak*) či nést ještě významy jiné.

7.10.2 Citoslovce volní (voluntativní)

Tyto citoslovce vypovídají o vůli mluvčího zaměřené k adresátovi nebo k určitému faktu. Lze v nich vymezit např. podtypy rozkaz, vybídnutí (*alou, hajdy, hop, pst, kuš*), přání (*do toho!, skol*), uznání (*chválabohu, no proto, vida*), omluva (*bohužel, pardon*), varování (*ty ty ty*), souhlas či odmítnutí (*ano, jo, ovšem, ne, houby, kdepak, hovno*) a ještě jiné.

7.10.3 Citoslovce emocionální

Citoslovce emocionální slouží k vyjadřování nejrůznějších emocí, a to jak specificky kladných (*ach!, hurá!, jupí!*) či záporných (*ble, brr, fuj*), tak z tohoto hlediska neutrálních (překvapení: *páni!*). K jednoznačnému porozumění je někdy třeba kontextu (*ach* jako obdiv, nebo zklamání), některá citoslovce jsou silně vázána na určité významové okruhy (*mňam* se užívá téměř výhradně v souvislosti s pokrmy).

Specifickou skupinu emocionálních citoslovcí tvoří tabuová citoslovce, tj. taková, která jsou ve společnosti považována za urážlivá nebo vulgární. Je možné je rozdělit do dvou okruhů: související s rozmnožováním (*kurva, do piči*) a související s vylučováním (*hovno! do prdele*). Méně častá a ve společnosti přijatelnější jsou pak vyjádření související s náboženstvím: *ježišmarjá, kruci* atd.

7.10.4 Citoslovce kontaktová

Tato citoslovce slouží k navazování či udržování kontaktu mezi komunikujícími lidmi (*ahoj, hej! haló! hele*), někdy se mohou připojovat i funkce další (*hip hip hip!* při povzbuzování při sportu, *no tak* při prosbě či výzvě, *na!* při nabízení apod.).

V neformální mluvené řeči (zejména pokud jsou si mluvčí blízcí) se často v kontaktové funkci objevuje slovo *vole* (*nepudu, vole, já tam na ty buzeranty nejsem zvědavej*), často s nejasnou, náznakovou výslovností (*voe*).

7.10.5 Citoslovce onomatopoická (zvukomalebná, imitativní)

Citoslovce onomatopoická napodobují reálné zvuky, a to zvuky vytvořené lidmi (*hahaha*), zvířaty (*bú, haf, mňau*), předměty či jinak (*žbluňk, bum, plesk*). Častěji se jich užívá zejména v komunikaci s dětmi.

Opakující se zvuky jsou vyjadřovány víceslovnými citoslovci: *ťuk ťuk, bum bum, buch buch, haf haf* apod.

Druhy citoslovcí: faktuální (*čertví*), volní (*ano*), emocionální (*hurá*), kontaktová (*hej*), onomatopoická (*bum*)

8 UVEDENÍ DO SYNTAXE (VĚTNÁ STAVBA)

8.1 ÚVODNÍ POZNÁMKY

Syntax (nauka o větné stavbě) se zabývá **větou** jako základní jednotkou jazyka, která se skládá z jedné nebo více **klauzí**. Jde tedy o větu jednoduchou, nebo o **souvětí**. Vztah mezi klauzemi v souvětí je buď podřadnost (tzv. vedlejší „věta" závisí na některém prvku jiné, řídící klauze), nebo souřadnost (viz 8.4). Větná struktura se zpravidla popisuje jedním ze dvou způsobů:

(a) na základě syntaktické **závislosti** větných členů na členech řídících s tím, že řídící člen celé věty, její ústřední prvek, který na žádném jiném členu nezávisí, je zpravidla sloveso;

(b) na základě tzv. bezprostředních **složek**; přitom se věta člení na své složky, tzv. fráze – podmětovou a přísudkovou, resp. substantivní (nominální, angl. *noun phrase,* NP) a slovesnou (verbální, angl. *verb phrase*, VP), nebo podobně. Každá složka má své vlastní bezprostřední složky, až k jednotlivým slovům nebo i morfémům.

Přístup (a) je odedávna obvyklý v lingvistice evropského kontinentu (ať už v čisté podobě, nebo s tím, že věta jako celek se dělí na uvedené dvě složky, ale ty se dál člení na prvky řídící a závislé). Na tomto přístupu je založen i popis větné stavby, který v hlavních rysech podáváme v této kapitole. Můžeme tu ovšem jen stručně charakterizovat některé vybrané základní pojmy, podrobnější výklad se dá najít v druhém svazku naší mluvnice.

Přístup (b) je rozšířen v USA i v různých evropských zemích především pod vlivem publikací N. A. Chomského, který od poloviny dvacátého století usiluje o explicitní, víceméně formální popis jazyka. Jeho teorie prošla několika dost odlišnými vývojovými stadii a její dnešní uplatnění se většinou orientuje na jeho teorii minimalismu, předkládanou v posledních patnácti letech v různých podobách.

Někdy se rozlišují dvě roviny větné stavby, totiž tzv. syntax **povrchová** a syntax **hloubková**; pokládáme za důležité nezůstávat u tak nebo onak (většinou nejasně) vymezené skladby povrchové, ale pracovat se syntaxí hloubkovou, chápanou jako **významová stavba** věty. Vztah mezi těmito dvěma rovinami se někdy zachycuje s pomocí transformací, jako je **nominalizace**, tj. kondenzace („zkrácení") vedlejší věty, tedy závislé klauze slovesným jménem, infinitivem, přechodníkem, např.: *Viděl jsem, že přichází* → *Viděl jsem jeho příchod / ho přicházet* apod. Je ale možné, že se takové vztahy i další rozdíly dají teoreticky popisovat bez zvláštní roviny povrchové syntaxe, přímo jako vztahy mezi syntaxí (hloubkovou) a tvaroslovím (viz 7.0).

8.2 ZÁKLADNÍ POJMY ZÁVISLOSTNÍ SYNTAXE

Vlastním centrem větné stavby z hlediska závislostně založené syntaxe je v typickém, bezpříznakovém (základním) případě **sloveso** (viz 7.5), které vyjadřuje **děj** (činnost nebo stav). Ostatní větné členy závisejí na slovesu buď přímo, nebo nepřímo (jsou mu syntakticky podřízené) a vyjadřují bližší kvalifikaci děje, specifikují ho, pokud jde o jeho jednotlivé účastníky (participanty) a okolnosti. Funkci **participantu** má v typickém případě substantivum (viz 7.1), vlastnosti účastníků děje se specifikují adjektivy (viz 7.2) a jinými přívlastky (o těch viz dál).

Řídící sloveso má ve větě postavení **přísudku** (predikátu) a účastníky děje vyjadřují jeho (na něm závislé) **aktanty**. Podle antropocentrického principu je věta strukturována typicky na základě lidské činnosti: *někdo něco někomu dělá* (např. *dává* apod.), *něco na něco mění* atd., popř. *někdo má nějakou vlastnost*. Prvním aktantem tedy je **konatel** (aktor), tj. buď **činitel** (agens), který vědomě vykonává činnost, nebo **nositel** děje, stavu, vlastnosti.

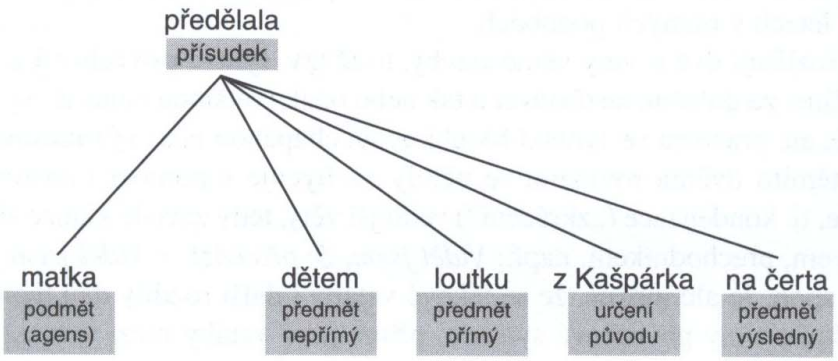
Na slovesu v typickém případě závisí jeden konatel; je **podmětem** (subjektem), pokud je sloveso v aktivním (činném) rodu (viz 7.5.1.4). Další aktanty mají povahu **předmětů** (objektů); obvykle se rozlišují tři druhy předmětu:

(a) předmět **přímý** (patiens), to je sémanticky předmět dějem zasažený (např. *Bratr shodil **vázu***, podobně *přinesl* nebo i *viděl*, u kterého je začlenění předmětu do děje jen nepřímé), popř. vytvářený (*vyrobil*) nebo ničený (*rozbil*); sloveso, na kterém přímý předmět závisí, nazýváme **přechodné** (*dělat, říkat, posílat, vidět, vědět, upravovat, ničit* atd.), a **nepřechodné** sloveso je bez přímého předmětu (*stát, ležet, pobývat, trvat*); někdy se jako přechodné označuje jen sloveso, které má předmět vyjádřený čtvrtým pádem, a mluví se o slovesech předmětových, ke kterým patří i ta, u nichž se předmět vyjadřuje jiným pádem (viz níž);

(b) předmět **nepřímý** (adresát, příjemce), tj. účastník, ke kterému děj v abstraktním smyslu směřuje, kterému je zasažený předmět určen (***někomu** něco říkat, dávat,* ale i *brát* nebo *podsouvat* aj.);

(c) **výsledný** (druhý) předmět, tj. objekt, který je vytvářen přechodným dějem (*měnit něco na **něco**, rozdělit lidi do **skupin**, zvolit někoho **zástupcem***).

K aktantům se někdy přiřazuje i určení **původu** (*dělat něco **z něčeho***) a z jistého hlediska k nim patří i soubor tzv. **kvazivalenčních** doplnění, totiž rozdíl (diference, např. *lišit se **o kolik***), záměr (*šel **nakupovat***), mediátor (*bral ho **za rukáv***) a překážka (*zakopl **o kořen***). Základní aktanty jsou najednou ve větě: *Matka předělala dětem loutku z Kašpárka na čerta.*

Obr. 8.1: Přehled aktantů spolu s jejich syntaktickými funkcemi.

Adverbiale = příslovečné určení; agens = činitel; apozice = přístavek; atribut = přívlastek; kongruence = shoda; koordinace = souřadnost; objekt = předmět; predikát = přísudek; rekce = řízenost; subjekt = podmět

Typickým tvaroslovným vyjádřením podmětu je první pád, přímý předmět se vyjadřuje především čtvrtým pádem a nepřímý předmět pádem třetím (viz 7.1.4.1). Jak ukazují už uvedené příklady výsledného předmětu, často je vyjádření předmětu podmíněno řídícím slovesem, mluvíme o jeho **vazbě** nebo rekci. Tak např. přímý předmět se u některých sloves vyjadřuje druhým pádem (*bát se **koho**, vyvarovat se **čeho***), sedmým pádem (*hýbat **něčím***) nebo některým pádem předložkovým (*myslet **na něco**, povídat si **o něčem***), nepřímý předmět má předložkové vyjádření např. u *povídat si **s kým***.

Aktanty jsou obvykle u daného řídícího slova **obligatorní** (povinné, nezbytné), i když to zdaleka neplatí vždycky, a každý z nich se u jednoho výskytu řídícího slova objevuje nanejvýš jednou. Jiné vlastnosti mají doplnění **volná** (u slovesa jde o určení **příslovečná**, **adverbiální**); ta jsou typicky (ne vždycky) u daného řídícího slova jen **fakultativní** (ne nutně přítomná) a každé z nich se může u téhož výskytu řídícího slova objevit i víckrát, pokud to obsahové souvislosti dovolují (např. určení času je trojí ve větě *Včera přišel večer domů až po deváté hodině*).

Volná doplnění se dělí na řadu skupin, ze kterých jako hlavní vyjímáme:

(a) **místní** (kde) a **směrová** (odkud, kudy, kam), např. *Stalo se to **tady**. Šli **od potoka lesem k chalupám***;
(b) **časová**, jako kdy (*přijde **zítra***), odkdy (***od včerejška** ho to bolí*), dokdy (*potrvá to **do soboty***), na kdy (*odložili to **na středu***), ze kdy (*ty obrázky pocházejí **z loňska***), jak dlouho (*byl jsem tam **celý měsíc***);
(c) **způsob** (*chovali se k nám **laskavě***);
(d) **prostředek, nástroj** (*psal dopisy **rukou** a **na stroji***);
(e) **příčina** (***kvůli nemoci** nepřišel*);
(f) **podmínka** (***při vyšší teplotě** to půjde*);
(g) **přípustka** (***přes svou nerozhodnost** to hned udělal*);
(h) **účel** (*přišel **pro útěchu***).

Se závislostí těsně souvisí **valence**; je to vlastnost slova, která hraje v syntaxi podstatnou úlohu. Obecně je možné valenci definovat jako možnost slova mít u sebe určité závislé členy (podle druhů doplnění). Obvykle se pracuje s užším pojetím valence a rozlišují se pak členy valenční (prvky **valenčního rámce**) a nevalenční. K valenčním doplněním daného řídícího slova patří jeho obligatorní i fakultativní aktanty a kvazivalenční doplnění, i ta z volných doplnění, která jsou na dané slovo tak nebo onak vázána – zejména ta, která jsou u něj obligatorní (*chovat se nějak, přijít někam*), popř. i další. Najít kontrolovatelné měřítko (kritérium) takové vázanosti ovšem není snadné, a to ukazuje, že v syntaxi, jako i jinde v jazykovém systému (ostatně i mimo něj), musíme počítat s **neostrostí hranic**, s přechodnými pásmy mezi jednotlivými třídami jevů. Jednotlivé druhy závislostního vztahu (aktanty a volná doplnění) se zachycují jako **funktory**; jejich významové odstíny (např. u doplnění *kde* jde o rozdíly vyjádřené předložkami: *v domě, u domu, na domě, pod domem*) zachycují subfunktory (syntaktické gramatémy). Zaujímá-li pozici závislého členu slovo se svým doplněním, mluvíme o členu **rozvitém**.

Podobně jako slovesa mají svou valenci i slova jiných druhů, zejména substantiva. Slovesná substantiva (i adjektiva) v mnoha ohledech přebírají valenci svých základových sloves. Doplnění substantiva říkáme **přívlastek** (atribut); může být volný nebo mít povahu aktantu. Je to přívlastek **shodný**, tj. adjektivní, nebo **neshodný** – genitivní, předložkový aj.; přívlastkem může být i substantivum, a to shodné, např. *král Jiří,* nebo neshodné jako *básně Vrchlického, střecha domu,* popř. s předložkou jako *pohled na město*. Svou valenci mají i některá adjektiva (*plný něčeho, blízký někomu*).

Vztah shodného přívlastku k řídícímu substantivu se vyjadřuje **kongruencí** (shodou) v pádu, čísle a rodu (*velký kopec, hluboká řeka, malí chlapci*); podobná je i shoda slovesa (přísudku) s podmětem (*bratr přijde, bratři přijdou*, pravopisně i *bratři přišli – sestry přišly*).

V psaných textech a připravených formálních, zejména oficiálních promluvách je úzus shody následující. V singuláru jsou poměry stejné i v mluvené češtině.

singulár		plurál	
mask.	*ten mladý muž/národ byl statečný*	**živ. mask.**	*ti mladí muži byli stateční*
fem.	*ta mladá žena byla statečná*	**fem + než. mask.**	*ty mladé národy/ženy byly statečné*
neut.	*to mladé psisko bylo statečné*	**neut.**	*ta mladá psiska byla statečná*

V nepřipravených oficiálních promluvách mluvčích usilujících o dodržení tohoto úzu se někdy objevuje i u neuter v plurálu shoda typická pro neživotná maskulina a feminina: *vznikly nové pracovní místa*. Je to proto, že v mluveném jazyce je situace v plurálu jednodušší. Na Moravě a ve Slezsku se v plurálu liší jen tvary u životných maskulin od ostatních rodů, v Čechách zpravidla ani tento rozdíl není:

	plurál – Morava	**plurál** – Čechy
živ. mask.	*ti mladí muži byli stateční*	*ty mladý muži/národy/ženy/psiska byli/y statečný*
fem + než. mask.	*ty mladé/mladý ženy/národy/psiska byly statečné/statečný*	
neut.		

Ale i v Čechách se u několika zájmen odlišují životná maskulina od ostatních rodů: *naši/všichni kluci, naše/všechny národy/holky/psiska*. Číslovky *dvě* a *obě* se vymykají schématu v tabulkách (viz 7.4.1): mají v N/Asg. tvar *dva/oba* pro maskulina (životná i neživotná) a tvar *dvě/obě* pro feminina a neutra. Substantivum v přísudku se v některých případech neshoduje v rodu s podmětem: *náhoda je blbec, výtržník nebyl žádné tintítko, když je člověk princezna, vona je divoch*. Podobná situace nastává ojediněle i u spojení jmen jako *chudák holka, pitomec pitomá* (viz též 7.1.2.1 a 8.3).

V Ipl. jsou značné rozdíly mezi tvary v mluveném a v psaném jazyce. Jde-li o párové tělesné orgány (viz 7.1.7.5), je v obou případech situace stejná u feminin: *oběma rukama*, a to i když nejde jen o pár: *mezi čtyřma očima* (femininní je i plurál *oči, uši*), nikoli u maskulin a neuter *s koleny u sebe* (psané) a *s kolenama u sebe* (mluvené). V jiných případech je rozdíl i u feminin: *stůl se čtyřmi nohami/zásuvkami* (psané), *stůl se čtyřma nohama/zásuvkama* (mluvené). V mluveném jazyce se tyto tvary užívají v Ipl. všeobecně a jednotně: *stolek se třema nohama, před závěrečnýma zkouškama, s těma chetitskejma textama*:

psané	*s těmi*	*dvěma* *třemi* *čtyřmi* *pěti atd.*	*mladými*	*pány* *národy* *psisky* *ženami*
mluvené	*s těma*	*dvěma (dvouma)* *třema* *čtyřma (štyrma)* *pěti atd.*	*mladýma / mladejma*	*pánama* *národama* *psiskama* *ženama*

Směr závislosti, její **orientaci** můžeme určit na základě vypustitelnosti: pokud jeden člen syntaktické dvojice může být vypuštěn, aniž by se ztratila gramatičnost věty, je to člen závislý, zatímco člen, který vypustit nelze, je řídící. Tak můžeme jako závislé určit členy, které tu označujeme uzávorkováním: (*dobrý*) *člověk, odejít* (*do důchodu*), (*velmi*) *mladý*. Tam, kde se nedá vypustit žádný člen dvojice, můžeme se řídit podle situace na úrovni slovních druhů: jsou slovesa, která nemají předmět (popř. ani podmět, jako *Prší. Svítá. Je pěkně.*), takže i u dvojic jako *psát dopis* (a taky u *sestra píše*) považujeme sloveso za řídící.

Adverbiale = příslovečné určení; agens = činitel; apozice = přístavek; atribut = přívlastek; kongruence = shoda; koordinace = souřadnost; objekt = předmět; predikát = přísudek; rekce = řízenost; subjekt = podmět

Stavbu věty můžeme v typickém (bezpříznakovém, prototypickém) případě chápat jako **závislostní strom**, který má jediný kořen, tzn. že jeden z jeho uzlů je zvlášť vyznačen; ten je ohodnocen jako řídící sloveso věty. Jednotlivé hrany stromu odpovídají syntaktickým dvojicím, tj. spojením slov závislých s jejich řídícími slovy, a jejich hodnotami jsou funktory. Závislostní strom je **projektivní**, tzn. že splňuje podmínku členské sounáležitosti (jednotlivé rozvité členy nejsou přerušovány jinými členy). To platí o stromech v **hloubkové** syntaxi, ve které pomocná slova (předložky, spojky, pomocná slovesa) nemají postavení uzlů stromu, ale odpovídají obvykle jen indexům v jejich hodnotách (funktorům, gramatémům). Hloubkový slovosled (pořadí uzlů zleva doprava) odpovídá stupňům výpovědní dynamičnosti v aktuálním členění věty (viz 8.5).

8.3 SYNTAKTICKÉ JEVY NETYPICKÉ

Uvedli jsme, že aktanty jsou typicky obligatorní u svých řídících slov, ale odchylných případů je mnoho. I přímý předmět je fakultativní u sloves jako *vidět* (viz např. *vidět někam*), *šeptat, přidávat.* Neostrost hranic se tu týká především toho, že je nesnadné rozlišit, kdy má sloveso (nebo jiné řídící slovo) různé významy s různými valenčními vlastnostmi, nebo kdy se bez předmětu vyskytuje při jeho zobecnění (viz níž).

Typická doplnění mají podobu jednoho slova (popř. předložkového pádu) s jeho možnými doplněními. Doplněním slovesa (aktantem nebo příslovečným určením) může ale být i závislá **klauze** (vedlejší podřízená věta, uvedená podřadicí spojkou), jako např. přímý předmět (*souhlasil s ním, že tam půjdou,* nebo *žádat, aby…*), určení účelu (*udělal to, aby ses nezlobila*), podmínky (*jestli to uděláš, budu se zlobit*), přípustky (*přesto, že tam byl, nevěděl o tom*) atd. V pozici přívlastku je často klauze vztažná (*člověk, kterého jsme potkali*). Podobné syntaktické postavení jako jedno slovo může ovšem mít i sousloví (viz 7.0.4) nebo frazém (viz 5.4.1), ať už těsný jako *jezdil křížem krážem*, nebo s různými stupni volnosti jako slovesné frazémy *je vám libo, mám na mysli* aj.

Pozici aktantu nemusí mít konkrétní slovo nebo skupina slov, ale existuje i **všeobecný podmět**, zpravidla vyjádřený tzv. zvratným (reflexivním) pasivem, viz 7.5.1.4. Všeobecný **patiens** se vyjadřuje prostě jen neobsazením dané pozice (*Kde se dobře vaří…*), a podobně je to u dalších druhů předmětu (*Babička četla pohádky* – komu zůstává nevyjádřeno, adresát je tu všeobecný – jde prostě o ty, kterým se pohádky obvykle čtou).

Musíme tedy rozlišovat, kdy neobsazená pozice odpovídá všeobecnému aktantu, kdy je skutečně prázdná (to je možné u fakultativních typů doplnění, včetně většiny doplnění volných) a kdy jde o tzv. aktuální **elipsu**, tzn. vynechání slova, o kterém mluvčí předpokládá, že si ho posluchač na základě kontextu (nebo situace) snadno doplní, např. *Kdo se opozdil? – Jirka*; u výrazů jako *přišel* je sice obligatorní doplnění směru *kam*, ale může se vynechat, jestli je zřejmé, že se dá doplnit *sem* nebo *tam* (na místo, o kterém se právě mluvilo). Specifickým typem elipsy je vypuštění podmětu (*Přijdu tam s Marií. Bude tam spokojená* – doplněním zájmen jako *já, ona* by se obvykle nezískalo víc informace, než kolik jí nese tvar slovesa; text pochopíme, vidíme-li, že podmět odkazuje ke jménu *Marie*).

Specifické postavení mají konstrukce jako *byl mladý, budeš šéf*, ve kterých tvary slovesa *být* mají funkci **spony** a adjektivum nebo substantivum se chápe jako jmenná část přísudku (teoreticky je zachycujeme jako patiens; spona se s podmětem i se jmennou částí přísudku shoduje v čísle a většinou i v rodu, např. *Jirka byl zdravý, kluci byli veselí*, ale *Milena byla*

hodný šéf). Jiným specifickým jevem je člen tradičně zvaný **doplněk** (*Pavlík přišel bos. Našli ho poraněného*), který závisí na slovesu, ale shodou v čísle a v rodě vyjadřuje taky vztah ke jménu v pozici podmětu (*Pavlík*), předmětu (*ho*) nebo jiného členu věty.

V porovnání s aktivem se u slovesa jeví jako příznaková **konstrukce pasivní**, ve které má sloveso buď podobu zvratnou (viz výš o všeobecném podmětu), nebo **opisnou** jako *byl bit, to bude určeno* (viz také 7.5.1.4). U opisného pasiva je konatel vyjádřen sedmým pádem nebo genitivem s předložkou *od* (*byl bit tátou, od táty*); často zůstává pozice konatele neobsazená (např. *Včera byli zvoleni členové rady*), jde o jednu z tzv. **deagentních vazeb**; k těm se někdy počítá i zvratné pasivum a spojení jako *v rádiu hlásili, mám ustláno, dostal vynadáno* aj., ve kterých je konatel různými způsoby upozaděn. Pozice podmětu u složeného pasiva patří patientu, srov. víceméně synonymní vztah s větou *Bil ho táta.* Aktivní a pasivní věty jsou kvazisynonymní, jejich pravdivostní podmínky se neliší, pokud neobsahují specifické prvky jako *rád, dobrovolně, s chutí* (protože co rádi děláme, nemusíme rádi snášet).

8.4 SOUŘADNOST A DALŠÍ VZTAHY

Kromě vztahu závislosti jsou ve větné stavbě i vztahy další, především **souřadnost** (koordinace). Při té zaujímá určitou pozici několik slov nebo jejich skupin, spojených souřadicí spojkou, např. *Přišly Milena a Markéta* (souřadný podmět), *Dali to dvěma děvčatům, třem malým dětem a několika klukům* (souřadný nepřímý předmět). Koordinované členy jsou, jak příklady ukazují, někdy rozvité. Rozvíjet se dá i koordinované spojení jako celek, např. *manželé Eva a Martin*; ve spojeních jako *strejček a teta přijeli* vidíme koordinovaný podmět, ačkoli není jasná hranice mezi nimi a koordinovanými klauzemi (hlavními větami) jako *strejček přijel a teta odjela* (v prvním příkladu můžeme vidět i vypuštěné sloveso před spojkou; nevyjadřuje se tu, jestli strejček a teta přijeli spolu nebo každý zvlášť).

Jiný vztah podobného druhu je **apozice** (přístavek). Členy spojené apozicí mají shodné syntaktické vztahy k ostatním částem věty a jsou mezi sebou spojeny volně, např. *můj bratr, Karel*, na rozdíl od těsného přívlastkového spojení substantiv (*můj bratr Karel*), které je podobné apozici v tom, že tvary u něj nevyjadřují směr vztahu.

U **vsuvky** (parenteze) jde spíš o nepřítomnost syntaktického vztahu, o přerušení věty volně nebo těsněji vloženým výrazem: *Byl, prý, nemocný – Byl prý nemocný*; *Bude-li po tobě – a proč by nebyl? – nebude hloupý.*

8.5 AKTUÁLNÍ ČLENĚNÍ VĚTY

Aktuální členění věty (AČV) je její členění na **základ** (téma, tj. o čem věta vypovídá) a **jádro** (réma, ohnisko, tj. co o základu vypovídá), např. *Pak přišel Honza* je jiné tvrzení než *Pak Honza přišel* (v prvním případě se jako ohnisko zdůrazňuje podmět, v druhém děj). Je nejzákladnějším členěním věty, snad i starší než valenční struktura. Věty, které se liší jen AČV, jsou kvazisynonymní, jejich pravdivostní podmínky se můžou lišit jen ve specifických případech, např. *Na disertaci pracovala po večerech* není totéž tvrzení jako *Po večerech pracovala na disertaci.* Dosah **negace** se v bezpříznakových případech omezuje na ohnisko, srov. *Milena nejela do Hradce* (*ale zůstala doma*) – *Do Hradce nejela Milena* (*ale Věra*).

Adverbiale = příslovečné určení; agens = činitel; apozice = přístavek; atribut = přívlastek; kongruence = shoda; koordinace = souřadnost; objekt = předmět; predikát = přísudek; rekce = řízenost; subjekt = podmět

Výrazy jako *jen, taky, i* v typickém případu uvádějí jádro věty a označují se jako **rematizátory** (srov. *Jirka taky přišel pozdě – Pozdě přišel taky Jirka*). Rozlišuje se **vlastní** základ, člen s nejnižším stupněm tzv. **výpovědní dynamičnosti**, vlastní ohnisko (nejdynamičtější člen) a mezi nimi umístěné členy průvodní, jako tzv. kulisy (např. *včera, tady*), popř. i sloveso aj. Vlastní základ bývá často kontrastivní, např. *Tobě bych to nedával, ale jemu se to bude líbit.* Jednotlivé výrazy ve větě jsou buď **kontextově zapojené** (typicky v základu věty), nebo **nezapojené** (v ohnisku); zapojené prvky nemusejí vždycky být doslova známé z kontextu, ale mluvčí předpokládá, že je posluchač v dané situaci a s daným kulturním a civilizačním zázemím má pohotově.

9 NAUKA O TEXTU A STYLU (STYLISTIKA)

9.1 STYL A STYLISTIKA

Je zřejmé, že pro jedinou věc, jediný pojem může mluvčí češtiny často užít různá pojmenování (typicky synonyma) a že jediný myšlenkový obsah může vyjádřit několika různými způsoby (zdvořile či nezdvořile, stručně či opisem, inovativně či „tradičně" apod.). Tato různá pojmenování a různá vyjádření nejsou obvykle zcela rovnocenná: jejich odlišná forma bývá spjata s alespoň částečně odlišným významem a často i s odlišnou funkcí v komunikaci (různě hodnotíme např. jejich přiměřenost situaci, ve kterých se užívají). Mluvčí je z toho důvodu nezařazují do svých promluv nahodile, ale naopak podle určitého klíče, podle podmínek konkrétní komunikační situace.

Z hlediska toho, které z variantních jazykových prostředků byly v textu zvoleny a jak byly uspořádány, lze posuzovat každý text. V této souvislosti mluvíme o **stylu** textu. Jazykovědná disciplína, která tuto oblast užívání jazyka analyzuje, se nazývá **stylistika**.

9.2 STYLOVÝ POTENCIÁL JAZYKA (FUNKČNÍ SPEKTRUM JAZYKA)

Variantnost výrazových prostředků s velmi blízkou funkcí je rysem všech přirozených (i některých umělých) jazyků. Univerzální je i skutečnost, že mluvčí různé způsoby vyjádření různě hodnotí: mají různou stylovou hodnotu (varianty, kterých by se dalo užít ve všech situacích zcela záměnně, jsou spíše výjimkami). V každém jazyce bychom mohli nalézt nějaké prostředky pociťované z hlediska stylu jako „nižší" (typicky spjaté např. se všednodenními situacemi) a „vyšší" (hodnocené jako vhodné pro situace mimořádné, jako je např. formální, oficiální projev, náboženský obřad ap.). Zjednodušená opozice vyšší/nižší v sobě přitom může různým způsobem zahrnovat rysy jako formálnost/neformálnost, připravenost/nepřipravenost, celoúzemnost/regionálnost, psanost/mluvenost, domáckost/veřejnost, profesnost/obecnost, archaičnost/neutrálnost aj. (bez nároku na terminologickou přesnost). V jazycích užívaných společenstvími s rozvinutou kulturou vyžaduje popis této problematiky někdy dost složitou soustavu odborných pojmů.

V souvislosti s možností využívat v jazyce stylově variantních jazykových prostředků můžeme hovořit o **stylovém potenciálu jazyka**. Ten lze vztáhnout ke všem oblastem jazyka a jeho užívání.

Na úrovni hláskoslovné můžeme uvést na různých stupních příklady dvojic jako *okno* vs. *vokno*, *mléko* vs. *mlíko*, *úřad* vs. *ouřad*, *lépe* vs. *líp*, *tedy* vs. *teda* apod.

Morfologickou rovinu můžeme ilustrovat páry *kočkami* vs. *kočkama*, *dobrý* vs. *dobrej*, *píši* vs. *píšu* apod.

Oblast lexikální, která je pro demonstraci stylové diferencovanosti nejtypičtější, nabízí příklady jako *automobil* vs. *kára*, *příjemný* vs. *fajn*, *jenž* vs. *který*, *platit* vs. *cálovat*, *pořád* vs. *furt*, *ne* vs. *nikoliv* apod.

V syntaxi je zřetelný stylový rozdíl např. mezi následujícími větami: *Učitel vylosoval tři žáky* vs. *Učitelem byli vylosováni tři žáci* (pasivum). *V pondělí ho policie v jeho bytě zatkla* vs. *V pondělí ho policie zatkla. V jeho bytě* (osamostatněný větný člen).

Stylové rozdíly jsou i na úrovni textové, tj. v uplatnění jazyka ve sdělování. Např. z hlediska kompozičního je jistě rozdíl, zprostředkovává-li text informace tak, jak je jeho autor postupně získával, nebo tak, aby výsledkem bylo vyprávění s gradací, popř. tak, aby se podstatné informace cyklicky opakovaly (např. v reklamě).

Při realizaci jazykového projevu můžeme posuzovat taky např. kvalitu výslovnosti, intonaci, tempo (viz 4.6) nebo pravopisnou úroveň (u textu psaného). Z tohoto hlediska je zajímavé sledovat některé texty produkované dnes zejména mladšími mluvčími v různých internetových diskusních fórech či v sms (*ahoooj!!! jaxe mas? ja SUPR!!!!!*).

Stylový potenciál jazyka se v čase mění: vysoký bývá, užíváme-li jazyka v mnoha různých funkcích, naopak nízký, je-li jazyka užíváno např. jen v intimním, domácím prostředí. Stylový potenciál češtiny je tak dnes přirozeně mnohem vyšší, než byl např. v počátcích národního obrození (viz 3.3.8), kdy čeština nebyla jazykem vědy, vyšší administrativy aj.

Systém stylových příznaků jazykových prostředků se však proměňuje i v případě, že se jazyka užívá stabilně ve všech funkcích. To lze dobře ilustrovat např. na tom, že za expresivní jsou v průběhu času považovány různé jazykové prostředky. Jako expresivní přitom označujeme prostředky vyjadřující citový, hodnotící nebo volní vztah mluvčího ke sdělovanému obsahu. Je pochopitelné, že pro tento účel sahají mluvčí třeba k vyjádřením inovativním, ne zcela obvyklým, tabuovým, archaizujícím apod. V případě, že se takového prostředku začne v této funkci užívat zcela běžně, svou žádoucí kvalitu ztrácí – a musí být nahrazen prostředkem novým (srov. např. zřetelný ústup pozitivně hodnotícího adjektiva *boží*, užívaného módně zejména mládeží v 80. letech 20. století, a dnešní metaforické a expresivní užívání adjektiv *hustý* či *drsný* ve srovnatelných kontextech).

Stálé udržování dostatečného stylového rozsahu jazyka, probíhající v jazykovém společenství samozřejmě zcela spontánně, bez nutného institucionálního zasahování, je jevem přirozeným a z hlediska komunikačních potřeb mluvčích nezbytným. Někdy uváděný požadavek, že do jazyka není třeba vnášet nové prvky, např. cizí, přejatá slova (dnes zejm. z angličtiny), v případě, že existuje vhodný český ekvivalent, se v tomto světle jeví jako zcela nepřípadný.

9.3 ZÁKONITOSTI VÝBĚRU JAZYKOVÝCH PROSTŘEDKŮ

Jak bylo uvedeno výše, mluvčí při vytváření textu vybírá konkrétní výrazové prostředky podle určitého klíče, nikoliv nahodile.

Podstatný je zde pojem **normy**, odkazující k závaznosti určitých jazykově-komunikačních jevů a také ke skutečnosti, že porušení normy s sebou může nést jistou sankci. Pro vyložení noremnosti v jazykovém chování člověka (a tedy i v oblasti jazykového stylu textů) se hodí paralela s normami v oblékání. Také ty jsou společenstvím široce, i když ne bezvýji-

Styl textu je dán výběrem a uspořádáním prostředků. Svůj styl má **každý text**. Výběr prostředků se týká jednotek **všech jazykových rovin** a je určen **stylotvornými faktory**, z nichž nejvýznamnější je **funkce textu**.

mečně přijímány, nejsou neměnné a je možné (ale ne nutné) je popisovat. Jazykové normy se zachycují ve slovnících, mluvnicích a specializovaných příručkách. Stupeň závaznosti jazykových norem je různý, liší se v různých oblastech jazyka a v různých prostředích. Pod sankcí si lze představit celou škálu situací: vedle rizika nepřijetí jedince do určitého společenství i pouhý stav, kdy adresát hodnotí nenoremně se chovajícího jedince jako nevzdělaného, popř. necitlivého k úzu obvyklému v jeho okolí, nebo situaci, kdy dochází k nedorozumění.

Stylové normy jsou u rodilého mluvčího součástí jazykově-komunikačních schopností (kompetencí) budovaných přirozeně jednak dlouhodobou zkušeností s užíváním jazyka, jednak třeba i neuvědomovaným vlivem jazykových vzorů (jimiž jsou v různých obdobích života rodiče, učitelé, přátelé, významné osobnosti společenského života apod.), v jisté míře též studiem popisů jazykové problematiky v různých příručkách (ať již popularizačních či vědeckých).

Důsledkem existence stylových norem je, že v podobných textech nacházíme často podobné jazykové prostředky. Relativní stabilita v této oblasti pak dává smysl modelování procesu utváření textu a zjišťování konkrétních faktorů, které se na volbě jazykových prostředků pro určitý text podílejí. Tyto faktory, nazývané v odborné literatuře **faktory stylotvorné**, vycházejí z komplexního popisu komunikační situace a tradičně se člení na objektivní a subjektivní.

9.3.1 Objektivní stylotvorné faktory

Objektivní stylotvorné faktory jsou nezávislé na individualitě mluvčího. Patří mezi ně zejména a) funkce textu, b) prostředí komunikace, c) stupeň připravenosti mluvčího na jazykový projev, d) charakter adresáta (související v případě více adresátů s mírou soukromosti/veřejnosti projevu) a e) téma projevu. Za významný stylotvorný faktor bývá považována také f) mluvenost/psanost projevu. Podívejme se na jednotlivé body blíže:

a) **Funkce textu** odpovídá záměru mluvčího textem nějak zapůsobit (připomeňme, že text může někdy ve výsledku fungovat jinak, než mluvčí zamýšlel, a že svou funkci mají i texty produkované třeba bez konkrétního záměru). V návaznosti na českou jazykovědnou tradici lze vytknout pět hlavních potenciálních funkcí textu:

- **funkci sdělovací** (prostě a odborně): mluvčí sděluje adresátovi informace o světě, a to buď v běžném hovoru, nebo v odborném textu, jako je např. vědecká stať či přednáška,
- **funkci expresivní**: mluvčí vyjadřuje své postoje; mezním případem jsou projevy bez adresáta, jako je např. klení při nehodě, ukazující na ne-komunikační funkce jazyka,
- **funkci apelativní**: mluvčí usiluje o to, zapůsobit na adresáta, přimět ho k určité akci, např. vydáním určitých pokynů,
- **funkci estetickou**: mluvčí usiluje o vytvoření textu s estetickými kvalitami (např. povídka, báseň),
- **funkci fatickou**: mluvčí užívá jazyk k tomu, aby s adresátem navázal sociální kontakt a ten poté udržoval, příkladem je někdy téměř bezobsažná společenská konverzace.

Přestože s texty, které by plnily jen jedinou ze jmenovaných funkcí, se setkáváme velmi zřídka, může být tento přehled oporou pro vytvoření rejstříku funkčních stylů. Je přitom dobré mít na paměti, že při jejich vymezování se jedná o generalizaci z nesmírného množství konkrétních textů s bohatě odstíněnými poměry různých funkcí, a počet funkčních stylů je tedy stanoven badatelem víceméně arbitrárně (obvykle od několika po několik málo desítek).

Pro účely tohoto stručného pojednání budeme dále pracovat s rozdělením na styl prostě sdělovací, odborný, publicistický a umělecký. O vztahu takto vymezených stylů a jazykových prostředků viz 9.5.

b) Stylotvorný potenciál **prostředí komunikace** a **komunikační situace** v širokém smyslu vyplývá z toho, že mluvčí reaguje na konkrétní časoprostorové podmínky komunikace a svůj projev jim přizpůsobuje. Změnou stylu lze reagovat na společenský status instituce, v níž komunikujeme, popř. na specifický prostor vůbec (promluvy v kostele budou mít jiný charakter než promluvy na plovárně), významný je také časový faktor (rozhovor v časové tísni se bude lišit od rozhovoru bez časového omezení).

c) Do stylu se výrazně promítá též **stupeň připravenosti mluvčího** na jazykový projev. Připravené projevy mají obvykle promyšlenější kompozici, v případě mluveného projevu bývají výrazně plynulejší. Zvláště výrazný bývá rozdíl mezi připraveným a nepřipraveným projevem v oblasti vyjadřování formálního, stylově vyššího (důvodem je to, že běžní, neprofesionální mluvčí mívají v této oblasti obvykle méně zkušeností).

d) Styl promluvy se přirozeně obvykle přizpůsobuje jejímu **adresátovi**: jeho věku, vzdělání, společenskému statusu, povaze apod. Významný je samozřejmě i charakter vztahu mezi mluvčím a adresátem (blízkost/distance): promluva k člověku, který je považován za autoritu, se bude lišit od promluvy k dítěti. V případě většího počtu adresátů si lze představit, že mluvčí se ve volbě jazykových prostředků řídí podle adresáta, na kterém mu záleží nejvíc, případně mluví jakoby k fiktivnímu adresátovi, jehož vlastnosti jsou adresátům společné.

Významnou roli hraje i počet adresátů: čím je vyšší, čím více je tedy projev projevem de facto veřejným, tím více mluvčí sahají k alespoň některým prostředkům formálním (proslov ke svatebčanům jako celku se bude stylem lišit od rozhovoru, který by byl veden s každým z nich jednotlivě, a to i v případě, že všichni jsou osobami mluvčímu blízkými).

e) Dalším stylotvorným faktorem je **téma projevu**, a to v tom smyslu, že pojednávání určitých témat může být spjato s volbou charakteristických výrazových prostředků. Příčinou takového jazykového chování mluvčích je jednak akceptování norem pro určité tematické oblasti, ale také třeba to, že mluvčí mohou být zvyklí o určitých tématech mluvit vždy podobně (odborná témata mohou být svázána s vyjadřováním formálnějším, naopak u témat osobních a intimních by formální vyjadřování působilo strojeně až směšně – i když např. při umělecké stylizaci je ovšem taky možné).

f) Mezi stylotvorné faktory patří také to, zda je **projev mluvený**, nebo **psaný**. Nepřipraveným mluveným projevům lze přisoudit volnější kompozici i syntax, neformální, specifické prostředky v oblasti lexika i morfologie. Tato opozice není setřena ani skutečností, že mluvčí může původně psaný projev realizovat jako mluvený a projev mluvený naopak zapisovat.

Vývoj komunikačních technologií v posledním desetiletí, umožňující okamžitý přenos textu k adresátovi na jakoukoliv vzdálenost, přinesl jistý průnik mluvenosti a psanosti v některých textech e-mailové komunikace, komunikace prostřednictvím sms, internetových diskusních fór a chatů. V těchto případech se může původní rozdíl v péči, která je přípravě a realizaci psaného projevu věnována, částečně stírat. Rysy mluvenosti jsou dodávány mimo jiné emotikony („smajlíky" aj.), suplujícími do jisté míry intonaci, mimiku, gestikulaci a jiné nejazykové výrazové prostředky spjaté donedávna výlučně s projevy mluvenými.

Styl textu je dán výběrem a uspořádáním prostředků. Svůj styl má **každý text**. Výběr prostředků se týká jednotek **všech jazykových rovin** a je určen **stylotvornými faktory**, z nichž nejvýznamnější je **funkce textu**.

9.3.2 Subjektivní stylotvorné faktory

Subjektivní stylotvorné faktory jsou spjaty s individualitou mluvčího, s jeho charakteristikami jak osobnostními, tak sociálními.

Osobnostní charakteristika je vymezena zejména vzděláním, zkušenostmi a intelektuální vyspělostí, věkem, pohlavím, povahou, postoji apod. Patří sem i tak proměnlivé ukazatele, jako je aktuální, okamžitý intelektuální a emoční stav mluvčího (stav bystrosti, nebo naopak otupělost a únava mysli, roztěkanost apod.; rozrušení, nadšení, rozhořčení, nervozita apod.).

Sociální charakteristika je dána hlavně zaměstnáním, pracovním zařazením, příslušností k různým (zájmovým, náboženským aj.) skupinám apod. I sem patří ukazatele velmi momentální, jako je okamžitý stav vztahů k adresátovi (např. po hádce).

Jmenované subjektivní stylotvorné faktory ovlivňují výsledný styl projevu různou měrou. Zatímco např. dosažené vzdělání má vliv nepochybně značný (vzdělaný mluvčí má osvojenou významnější část rejstříku variant, mluvčí bez vzdělání vybírá výrazové prostředky z omezenějšího repertoáru), pohlaví adresáta hraje roli spíše okrajovou (jde jen o nevýrazně preferenční využívání některých výrazových prostředků, např. slov s určitým stylovým zabarvením či syntaktických schémat v dialogu: soustavnější výzkum na tomto poli však českou jazykovědu teprve čeká). Uspořádat ovšem jednotlivé ukazatele jednoznačně podle důležitosti není dost dobře možné: jejich přesný význam se mění vždy v závislosti na okolnostech konkrétní komunikační situace (např. skutečnost, že mluvčí má v zaměstnání řídicí funkci, se obvykle projevuje jen v komunikaci s jeho podřízenými).

Objektivní a subjektivní stylotvorné faktory působí na utváření stylu konkrétního jazykového projevu současně. Často směřují k nekomplikované volbě určitého souboru výrazových prostředků, může ovšem nastat situace, kdy dochází v tomto procesu ke „kolizi“: zatímco jeden faktor směřuje k výběru určitého prostředku, jiný tuto volbu nepotvrzuje. Příkladem může být běžná situace, kdy mluvčí, vnímající např. společenskou závažnost situace a vysokou autoritu adresáta při přijímacím řízení na vysokou školu, usiluje o vytříbené, stylově vysoké vyjadřování, ale jeho znalosti a dovednosti v této oblasti jsou na tak nízké úrovni, že takového vyjadřování není v podstatě schopen: výsledkem může být projev stylově nevyvážený, přerývavý, plný oprav apod. Jiným příkladem je běžná situace, kdy silné citové pohnutí svádí mluvčího k expresivnímu vyjadřování, které se však nehodí třeba ke komunikaci s cizím starším člověkem.

Logickým důsledkem toho, že stylotvorné faktory bývají dány stabilně alespoň v rámci jedné komunikační situace, je skutečnost, že ze stylových variant výrazových prostředků bývají do jednoho projevu vybírány ty, které jsou pociťovány jako stylově blízké. Výsledkem je pak text stylově soudržný, koherentní. Stylová koherence se přitom považuje za žádoucí rys textu. Její narušení (někdy ovšem i záměrné, časté v uměleckých textech) mívá za následek, že text je vnímán jako expresivní, popř. i z hlediska stylového defektní.

9.4 STYLOVÁ HODNOTA VÝRAZOVÝCH PROSTŘEDKŮ

Jedním z podstatných aspektů stylistiky je zjišťování a popis toho, které jazykové prostředky mají jaký stylový příznak. Tento popis se běžně opírá o jazykové povědomí lingvistů (pokud možno konsensuální a vycházející ze širokých znalostí jazykově-komunikačních norem a dosavadních zpracování této problematiky). Druhou (a metodologicky čistší) opo-

rou může být zjišťování reálných výskytů konkrétních výrazových prostředků v reprezentativních textech určitého typu, dnes zejména pomocí jazykových korpusů (tato subdisciplína moderní stylistiky se nazývá **stylometrie**). Vychází se přitom z předpokladu, že prostředek, který se v určitém typu textu vyskytuje trvale a opakovaně, je pro příslušný textový typ stylově přiměřený. V ideálním případě nejsou výsledky zjištěné prvním a druhým způsobem (tedy intuitivně a měřením) v rozporu.

Výsledkem ideálního stylistického popisu jazyka by byl vyčerpávající soubor stylových klasifikátorů s takovou vypovídací silou, aby mohly popsat všechny reálné stylové distinkce jazykových prostředků. Jak bylo naznačeno výše, jedná se o umístění morfémů, slov a syntaktických a kompozičních struktur zároveň na několik os, reprezentujících různé pohledy na jazyk.

Jde zejména o tyto osy:

a) příznakovost z hlediska četnosti výskytu: prostředky řídké – prostředky běžné.
b) příznakovost z hlediska expresivity: prostředek neutrální – prostředek expresivní (např. deminutiva: *pejsek*, augmentativa: *psisko*, pejorativa: *čokl*, vulgarismy: *hovno*);
c) příznakovost užívání z hlediska časového: archaismus (*čacký* ve významu *statečný*) – prostředek neutrální – neologismus (*tunelovat*);
d) příznakovost užívání z hlediska celoúzemnosti: dialektismus, jev regionálně omezený (*šufánek*) – prostředek neutrální;
e) příznakovost užívání z hlediska sociální univerzálnosti: slangismus, profesionalismus (*bévépéčko* ve významu *bojové vozidlo pěchoty*) – prostředek neutrální.

9.5 STYLY ČEŠTINY

9

9.5.1 Styl prostě sdělovací

Norma vystihující styl textů s funkcí prostě sdělovací, tedy textů zprostředkovávajících zejména všednodenní informace mezi osobami velmi různých charakteristik, je velmi volná. Dává mluvčímu možnost podle okamžitých potřeb přizpůsobovat volbu jazykových prostředků komunikační situaci, včetně využívání toho, že běžná mluvená komunikace probíhá většinou za přítomnosti obou komunikantů, což s sebou nese možnosti využívat takové prostředky, jako je specifická intonace, změna hlasitosti, tempa apod., a též nejazykové výrazové prostředky (mimiku, gestikulaci).

Doménou prostě sdělovacího stylu je komunikace mluvená, realizovaná často v dialogu, i psaná.

Z hlediska kompozičního nelze u tohoto stylu dojít k žádné významnější generalizaci, vzhledem ke složitosti rozvíjení témat v dialogu by bylo možno konstatovat jen obecné zákonitosti o záhodné relevanci přinášených informací. Odbočky od hlavního tématu jsou akceptovatelné, pokud nevedou k úplnému zastavení účinného přenosu informací.

Větná syntax bývá jednodušší, složitá souvětí (a složité spojovací výrazy) jsou spíše výjimkou. V mluveném jazyce jsou často nejasné hranice vět a dost běžné jsou syntaktické anomálie jako anakoluty, kontaminace, apoziopeze apod. a následné opravy. Syntakticky dokonalý text přednášený navíc rovnoměrným tempem a s nevýraznou intonací bývá někdy pro dokonalé porozumění paradoxně spíše překážkou.

Styl textu je dán výběrem a uspořádáním prostředků. Svůj styl má **každý text**. Výběr prostředků se týká jednotek **všech jazykových rovin** a je určen **stylotvornými faktory**, z nichž nejvýznamnější je **funkce textu**.

Ze slovní zásoby se uplatňují jak slova neutrální, tak slova příznaková potenciálně ze všech hledisek, pokud možno ovšem vždy přiměřeně situaci. Nápadným rysem bývá vyšší výskyt ukazovacích a osobních zájmen.

Na úrovni morfologické a hláskoslovné se sahá spíše k variantám méně formálním (*dobrej voběd, dík za tu pomoc, pořád mluvěj* apod.).

9.5.2 Styl odborný

Ve srovnání s prostým sdělováním je sdělování odborné (psané i mluvené), zaměřené na přesný přenos velmi specifických informací, co se týče výběru výrazových prostředků mnohem více omezeno. V některých oblastech jsou příslušné normy překročitelné jen za cenu poměrně silných sankcí (jako např. nepřijetí textu k publikování či újma na prestiži mluvčího). Proto se často vymezují v různých specializovaných příručkách (typu „jak napsat odborný text"), nebo dokonce v dokumentech, jejichž závažnost a závaznost je stvrzena patronací státních orgánů (citační, bibliografické aj. normy).

Zajímavým momentem je to, že na rozdíl např. od textů s prostě sdělovací funkcí se na výsledném stylu odborného textu běžně podílí více osob: před publikováním ho čtou a připomínkují recenzenti, u studentských prací např. diplomoví vedoucí, nebo alespoň autorovi kolegové (tato skutečnost vede samozřejmě také spíše k dodržování než překračování příslušných norem).

Odborná komunikace je většinově monologická. Odborný styl nalezneme zejména v žánrech jako přednáška, odborný článek, recenze, anotace apod. Pomezní oblastí odborného stylu, tedy oblastí, v níž se mísí styl odborný se styly jinými, je esejistika, popularizační literatura a literatura didaktická (odborné učebnice pro všechny vzdělávací stupně).

Pro odborné texty je obecně charakteristický nízký stupeň expresivity.

Kompozice bývá důkladně promyšlena, často uplatňuje doporučené schéma: úvod – stať – závěr. Přehlednost kompozice se někdy zvyšuje užitím desetinného členění (srov. číslování kapitol a jejich částí v této mluvnici). Texty mohou být doplněny poznámkovým aparátem (jímž se realizuje méně obvyklé vertikální členění textu), soupisem literatury, resumé apod.

Komplikovanosti obsahu odpovídá často větší složitost syntaktické stavby, průměrná délka souvětného celku je oproti běžnému vyjadřování až několikanásobná. Neužívá se expresivních syntaktických prostředků, jako je např. neobvyklá parcelace výpovědi, je méně obvyklé počínat větný celek spojovacím výrazem apod. Poměrně často se využívá pasivních konstrukcí a nominalizací (viz 8.1).

Z hlediska slovní zásoby je nápadná zejména vysoká frekvence termínů, často internacionalismů, ostatní slova bývají neutrální nebo stylově vyšší, lexikální expresivita je téměř vyloučena.

V morfologii a hláskosloví se sahá k variantám formálnějším, stylově vyšším.

Z pragmatického hlediska je nápadné zejména možné skrytí autora za plurálovou formu (*postupovali jsme následujícím způsobem*), viz autorský plurál 7.5.1.1.

9.5.3 Styl umělecký

Umělecký styl s sebou nese ve výběru jazykových prostředků značnou svobodu. Ta ovšem není podnícena možnostmi přizpůsobování se specifikům konkrétní komunikační situace, jak je tomu u stylu prostě sdělovacího, ale spíše úsilím autora uměleckého textu o jedineč-

nost a estetický účinek textu. Tato volnost je proto také obvykle využívána odlišným způsobem: namísto zjednodušování přichází ke slovu až extrémní, často rafinované zesložiťování formulací.

Komunikace uměleckého stylu je téměř výhradně monologická a je prototypicky spojena s žánry jako povídka, román, báseň apod.

Specifická je možnost střídání pásma vypravěče a pásma postav, která nabízí bohaté využívání stylového potenciálu jazyka na všech úrovních. O této i dalších problematikách uměleckého stylu nás poučuje literární teorie.

Kompozice bývá promyšlená, může být gradační a směřovat k pointě, jindy se může výrazně uplatnit paralelismus, nebo naopak výrazový kontrast.

Využít lze snad všech syntaktických možností jazyka, až po krajní rozrušení syntaktických pravidel např. v poezii, v níž mohou z celé syntaktické stavby zbýt pouhá minimální syntagmata. Otázkami verše a jeho metra, rýmu atd. se zabývá speciální literárněvědná disciplína, poetika.

Plnou škálu prostředků včetně těch typických pro ostatní funkční styly bychom mohli doložit na úrovni pojmenování. Rozsah uměleckého stylu pokrývá všechny stupně expresivity, archaičnost i neologismy, dialektismy aj. Výrazné je časté užívání metafor a metonymií (viz 5.2.2), zvyšujících obraznost vyjadřování.

Různorodá je situace i na úrovni morfologické a hláskoslovné, spíše ovšem ve prospěch prostředků formálnějších.

9.5.4 Styl publicistický

I styl publicistický, charakteristický pro texty prostředkující zejména zpravodajské informace a komentáře pro větší okruh adresátů a realizovaný v textech přenášených různými typy médií, má své normy, jasnější než u stylu prostě sdělovacího, ale volnější než u stylu odborného.

Podobně jako u textů odborných, i u textů publicistických se na jejich výsledné podobě podílí běžně více osob (vedle autora potenciálně editor, šéfredaktor, korektor).

Publicistické texty jsou většinou monologické a jsou realizovány jako zpráva, úvodník, komentář, reportáž, fejeton aj. Dialogický charakter má např. interview.

Kompozice publicistických textů bývá přehledná, dodržuje jistá schémata. Běžné jsou časoprostorové údaje na počátku textu, zapojení do souvislostí na konci.

Syntax bývá neutrální, větné celky rozsahem střední, umožňující nést dost informací, ale zároveň i pohodlné porozumění.

Neutrální bývá i užitá slovní zásoba. Pokud si téma vyžádá užití méně obvyklého termínu, bývá objasněn.

V morfologii se užívá téměř výlučně prostředků formálních, stylově vyšších.

Rozdílné charakteristiky mají texty spadající do publicistiky bulvární, rozvinuté u nás v plné síle v posledních letech. Pro ty je charakteristická vysoká expresivita, které se dosahuje volbou specifických výrazových prostředků na všech úrovních: kompozice bývá gradační, větné celky nápadně krátké, výpovědi jsou formulovány a ztvárněny (s vykřičníkem) jako zvolací. Už nadpis se snaží šokovat, a to i za tu cenu, že z hlediska skutečně přinášených informací je nezřídka zavádějící. Pokud se uvádějí citace, pak obvykle s uvozovací větou v postpozici. Plasticita textu je zvyšována poetismy, výrazy knižními a nápaditými synonymy na jedné straně, na straně druhé pak slangismy a kolokvialismy.

Styl textu je dán výběrem a uspořádáním prostředků. Svůj styl má **každý text**. Výběr prostředků se týká jednotek **všech jazykových rovin** a je určen **stylotvornými faktory**, z nichž nejvýznamnější je **funkce textu**.

10 PSACÍ SOUSTAVA (PRAVOPIS, ORTOGRAFIE)

Tradiční název „pravopis" je doslovným překladem řeckého slova *orthografia* (*orthós* = správný, přímý, pravý; *grafein* = psát); není však úplně vhodný, protože předpokládá, že některé jevy jsou správné a jiné špatné. To je ovšem v oblasti jazyka a komunikace problematické; nejde tu o správnost, ale o obvyklost, o to, že určitý způsob psaní je zavedený, běžný. Volíme proto neutrální termín **psací soustava**, což odpovídá souboru zákonitostí, které je zvykem dodržovat při zachycování (primárně mluveného) jazyka písmem.

Psací soustava (pravopis) byla v českém prostředí často předmětem regulace ze strany lingvistů. Příručky jako Pravidla českého pravopisu (vydávané od roku 1902) si kladly za cíl předepsat uživatelům vhodnou podobu psané komunikace. Mnohem méně úsilí však bylo vynaloženo na popis toho, jak reálně píšeme a jaké pravidelnosti při zaznamenávání mluvených projevů skutečně používáme. Následující popis psací soustavy češtiny si neklade za cíl vysvětlit všechny podrobnosti a nuance, které se dodržují v českém „pravopisu", jde spíše o to vystihnout hlavní zákonitosti celé soustavy. Nejde tedy o soubor pravidel ve smyslu příkazů, ale o popis pravidelností, kterých se držíme při zaznamenávání mluvených projevů písmem. Stejně jako při popisu jazykových rovin, i zde se budeme držet frekvence, která nám ukazuje, že ani v oblasti principů psací soustavy nejsou černobílé pravdy a většina zákonitostí má neostré hranice s množstvím výjimek a nepravidelností.

10.1 PSACÍ SOUSTAVA A JAZYK

Potřebu zachytit jazyk pro adresáty aktuálně nepřítomné vyřešili lidé už poměrně dávno tím, že začali mluvené projevy zachycovat pomocí grafických znaků. Zpočátku byly tyto znaky velmi jednoduché a odrážely zhruba totéž co slova (obrázek ryby znamenal zhruba totéž, co slovo „ryba"). Postupem času se soubor znaků začal ustalovat a vznikla tak první **písma** (např. hieroglyfické písmo používané v Egyptě přibližně 3000 př. n. l.).

Písmo, které dnes v češtině používáme, je původu latinského (latinka). Původní písmena latinské abecedy byla pro potřeby češtiny obohacena o rozlišovací (diakritická) znamínka, tj. háček, čárku a kroužek (pouze v případě *ů*), viz 3.3.5. V slovech cizích nebo ve vlastních jménech cizího původu se můžeme setkat s diakritickými znamínky i z psacích soustav jiných jazyků (např. *ö, ø, ñ*). Kromě toho používáme v písmu i rozdělovacích (interpunkčních) znamínek (např. čárka, tečka, středník apod.), která nám pomáhají členit výpověď do přehlednějších celků.

Latinka samozřejmě není jediným písmem, které se v jazycích objevuje. Ruština např. používá azbuku, řečtina alfabetu. Tyto druhy písma mají – zjednodušeně řečeno (viz vysvětlení níže) – společné to, že zachycují jedním znakem jednu hlásku (foném). Jiné jazyky (korejština, arabština, hebrejština) mají psací soustavy, které jedním znakem zachycují zhruba celou slabiku nebo mají základní znaky pro souhlásky a znaky průvodní, často vynechávané, pro samohlásky. Jazyky jako čínština pak jedním znakem vyjadřují zhruba význam celého slova.

Další možností, jak zachycovat mluvený projev, je fonetická transkripce, která slouží k přesnému zápisu zvukové podoby řeči pro vědecké účely (viz 4.1). Transkripce podle mezinárodního standardu IPA (International Phonetic Alphabet) se píše do hranatých závorek (příp. do lomítek) a používá některé speciální znaky, např. slova *zpěv, schránka* se transkribují jako [spjef], [sxra:ŋka] apod.

Psací soustava (pravopis) je tedy souborem pravidelností, kterými se řídíme, když chceme zachycovat mluvené projevy písmem. Není to jazyková struktura, ale samostatný soubor pravidel, který pouze na zápis jazyka uplatňujeme. Dojde-li ke změně jazykového prostředku, nemusí se to odrazit na změně psací soustavy, a naopak změna psací soustavy se nemusí promítnout do jazyka.

Vztah jazyka a psací soustavy si můžeme ukázat na jednoduchých hypotetických příkladech: Pokud by se v češtině začala psát všechna podstatná jména s velkým počátečním písmenem, jako se píšou v němčině, znamenalo by to změnu pravidelností psací soustavy (změnu způsobu zaznamenávání některých slov), ale jazyk (jeho výrazová stránka) by se tím nijak nezměnil. Na druhé straně, pokud by se změnila čeština v tom smyslu, že by bylo běžné říkat např. **ve pondělí* (namísto *v pondělí*), jednalo by se o změnu jazykovou, která by nepředpokládala jakoukoli změnu ve způsobech zaznamenávání jednotlivých slov.

10.2 INVENTÁŘ ZNAKŮ

V češtině používáme v domácí slovní zásobě následující písmena (grafémy) a značky:

Písmena (grafémy)	A a B b C c Č č D d Ď ď E e É é ě F f G g H h Ch ch I i Í í J j K k L l M m N n Ň ň O o Ó ó P p Q q R r Ř ř S s Š š T t Ť ť U u Ú ú ů V v W w X x Y y Ý ý Z z Ž ž
Rozdělovací znamínka	interpunkce , . ! ? : ; - – uvozovky „ “ » « ‚ ‘ apostrof (odsuvník) ’
Další znamínka a značky	
Matematické	závorky: kulaté ( ), hranaté [ ], složené { }, lomené < >, místo kulatých závorek se dříve užívala lomítka //; symboly označující matematické operace: plus +, minus -, krát ×, lomeno /, děleno : nebo ÷; symboly pro rovnost nebo nerovnost: = ≠ < > ≤ ≥, procenta %, promile ‰, stupně °, nekonečno ∞, součet (suma) ∑ atp.
Ostatní	tzv. zavináč @ (symbolická zkratka pro anglickou předložku *at*, která znamená *na, u, při*, používaná zejména v e-mailových adresách); ampersand & (původně grafický slitek znaků latinské spojky *et*, vyjadřuje totéž co spojka *a*); paragraf § (znak pro členění zejména právnických textů); znaky světových měn: americký dolar $, britská libra £, euro €; dvojitý kříž #, vlnovka ~, zpětné lomítko (backslash) \, podtržítko _, hvězdička * atp.

Působením okolních jazyků na češtinu se dostávají do české soustavy písmen i další znaky jako *ä, ö* nebo *ü*. Jejich užití je omezeno na zapisování vlastních jmen cizího původu (*Häkkinen, Schröder, Müllerová* apod.).

Principy: **Fonologický** = jeden foném ~ jedno písmeno; **Analogický** = stejný význam/slovo ~ stejný zápis, *led* [let] – *ledy* [ledɪ] ; **Morfologický** = *ti psi* × *ty psy*; **Syntaktický** = *muži běhali* × *ženy běhaly*

Ustálené pořadí písmen, podle kterého je možné hledat ve většině příruček a které se nazývá podle počátečních písmen **abeceda**, je uvedeno v prvním řádku tabulky na předchozí straně. Z hlediska frekvence používání v češtině je však pořadí písmen jiné:

1.	*o*	8.	*i*	15.	*u*	22.	*ě*	29.	*č*	36.	*ň*
2.	*e*	9.	*v*	16.	*í*	23.	*c*	30.	*ý*	37.	*x*
3.	*n*	10.	*d*	17.	*j*	24.	*h*	31.	*š*	38.	*ť*
4.	*a*	11.	*k*	18.	*á*	25.	*ř*	32.	*ů*	39.	*w*
5.	*t*	12.	*r*	19.	*z*	26.	*ž*	33.	*f*	40.	*ď*
6.	*l*	13.	*m*	20.	*y*	27.	*é*	34.	*g*	41.	*ó*
7.	*s*	14.	*p*	21.	*b*	28.	*ch*	35.	*ú*	42.	*q*

10.3 PRINCIPY ČESKÉ PSACÍ SOUSTAVY

Základním principem české psací soustavy je **princip fonologický**, který stanoví, že každému fonému odpovídá jedno písmeno. Vyslovíme-li např. slovo */koza/*, bude mít každý jeden foném svůj obraz v jednom písmenu. Fonémem (viz 4.5.1.1) přitom rozumíme takovou hlásku, která je schopna odlišovat význam (např. hláska *p* je foném, protože odlišuje význam u slov *pes – les*). Zvláštní písmeno proto nemají varianty fonémů, jako je např. hláska [ŋ] – varianta fonému *n*, která je vyslovována na měkkém patře.

Výslovnost písmene *n* ve slovech *struna* a *strunka* se liší, v prvním případě vyslovíme [struna], v druhém [struŋka] (podrobněji viz 4.5.1.1). Protože však neexistují v češtině dvě slova, která by se lišila pouze záměnou [n] za [ŋ], nejedná se o dva fonémy, ale o dvě varianty jednoho fonému, které se zapisují stejným písmenem. Důvodem, proč jsou základem psací soustavy právě fonémy (a ne třeba slabiky nebo slova), je to, že jich je relativně malý počet, a je snadné se celý inventář naučit a používat.

Důležitým principem, který prostupuje téměř všechny zásady psací soustavy stejně jako celý jazyk, je **analogie**: Stejné nebo podobné významy by měly být zaznamenávány stejným nebo podobným způsobem. Má-li tedy např. slovo *lampa* shodné skloňování se slovem *žena* (říkáme, že slovo *žena* je vzorem slova *lampa*), znamená to, že koncovky slova *lampa* se budou i v písmu shodovat s koncovkami vzoru (*lamp-y* jako *žen-y*, nikoli tedy např. **lamp-i* apod.).

Základní fonologický princip se občas dostává do sporu s analogií, a vzniká tak množství výjimek. Analogie se uplatňuje zejména v **principu morfologickém** (tvaroslovném), který stanovuje pravidla pro zápis slov v závislosti na jejich tvaroslovných vlastnostech (*jsou to ti psi* × *vidím ty psy; jsou to hadi – vidím hady*), viz 10.3.4 b), a v **principu syntaktickém** (skladebném), který zohledňuje postavení jevu ve větné stavbě (*muži běhali* × *ženy běhaly*), viz 10.3.4 c). Kromě toho se v české psací soustavě vyskytují i nepravidelnosti, které nejsou vysvětlitelné žádným z předchozích principů a mají svůj původ ve vývoji jazyka nebo tradici psané komunikace (např. psaní slov *když, jméno, výjimka* apod.).

Pravidelně se vyskytující odchylky od hlavního fonologického principu české psací soustavy můžeme seřadit podle důležitosti a podle okruhu problémů, kterých se týkají, do souboru hierarchicky uspořádaných pravidelností.

10.3.1 Psaní písmene *ch* a písmen *q, w, x*

Za zvláštní jedno písmeno je považována spřežka *ch*, která označuje hlásku [x] (např. slovo *chodit* vyslovujeme [xoďɪt]), nebo hlásku znělé *ch* [ɣ] (např. spojení *abych byl* můžeme vyslovit [abɪɣ bɪl], viz 4.5.1.3). Korespondenci mezi hláskou a písmenem narušují i písmena *q, w, x*, která se jako hlásky nevyskytují ve slovech českého původu. Písmena *q* a *x* (např. v *status quo, text, existuje* apod.) reprezentují skupinu hlásek [kv] a [ks], resp. [gz]. Písmeno *w* označuje v češtině dvě různé hlásky: [u] *show*, nebo [v] *software*.

10.3.2 Psaní hlásek podléhajících spodobě znělosti (*p, b, t, d, s, z* apod.)

Analogie se v české psací soustavě projevuje tendencí udržovat stejnou psanou podobu u různých tvarů téhož slova a u slov příbuzných. Ve tvarech, kde dochází ve výslovnosti ke změně hlásky vlivem asimilace znělosti (viz 4.5.1.5), se píše to písmeno, které odpovídá hlásce ve tvaru slova, kde k asimilaci nedochází.

Např. 1. pád slova *dub* se sice vyslovuje [dup], protože však v neutrální pozici mezi samohláskami se v témže slově vyslovuje [b], např. v tvaru 2. pádu jedn. čísla *dubu*, píšeme na konci i v 1. pádu písmeno *b*. Slovo *kresba* vyslovujeme [krezba], ale vzhledem k tomu, že v příbuzném slově *kreslit* ke spodobě znělosti nedochází (vyslovujeme [kreslɪt]), píšeme ve všech slovech odvozených *s*.

V případě jiných změn, než je spodoba znělosti, se stejná psaná podoba v příbuzných slovech nedodržuje (srov. *ruka, ruce, ručka*). Tak daleko princip analogie v české psací soustavě nedosahuje.

Výjimku z tohoto principu představuje např. předložka *přes/přese*, která je psána s koncovým *s* i přesto, že je v pozici mezi samohláskami vyslovováno jako *z* [přeze]. Podtrhuje to i fakt, že analogická předložka *skrz/skrze* se píše se *z*, i když se vyslovuje [skrs].

10.3.3 Psaní skupin *di, ti, ni; dě, tě, ně*

Písmena *d, t, n* se vyslovují v českých slovech různě podle toho, jestli za nimi stojí *i/í* či *ě*, nebo jiné písmeno. Skupiny psané *di, ti, ni*; *dě, tě, ně* vyslovujeme [ďɪ, ťɪ, ňɪ], resp. [ďe, ťe, ňe], např.: *podíl, dělba, chodí, pozdě, tíseň, těžký, napětí, cestě, nízký, něha, řešení, otráveně* apod., v ostatních případech je výslovnost těchto hlásek [d, t, n]. Ve slovech cizích se skupiny *di, ti, ni* většinou vyslovují bez změkčení (*diskuze/diskuse, disk, tip, nivelizace* apod.)

10.3.4 Psaní *i/í* a *y/ý*

Velký soubor výjimek ze základního fonologického pravidla, které mají svůj původ v historickém vývoji, se objevuje u psaní písmen *i/í* a *y/ý*. Dříve se výslovnost *i* a *y* odlišovala (viz 3.3.5), zhruba od 15. století však jsou obě písmena vyslovována na většině našeho území už jen jako hláska [ɪ], resp. [i:] (výslovnost písmene *ý* jako [ej] byla v češtině omezena zřejmě i pod vlivem slovenštiny na obrozenskou kodifikaci). Přítomnost písmen *i/í* a *y/ý* ve slově je určována a) okolními hláskami, b) zřeteli tvaroslovnými a c) syntaktickou shodou.

a) Souhlásky můžeme z hlediska české psací soustavy rozdělit na tzv. měkké (*ž, š, č, ř, c, j, ď, ť, ň*), tzv. tvrdé (*h, ch, k, r, d, t, n*) a obojetné (*b, f, l, m, p, s, v, z*). Je třeba zdůraznit, že toto dělení – a zejména označení hlásek jako tvrdé a měkké – nemá žádnou souvislost s jejich zvukovými kvalitami a slouží pouze pro účely popisu psací soustavy.

Principy: **Fonologický** = jeden foném ~ jedno písmeno; **Analogický** = stejný význam/slovo ~ stejný zápis, *led* [let] – *ledy* [ledɪ] ; **Morfologický** = *ti psi* × *ty psy*; **Syntaktický** = *muži běhali* × *ženy běhaly*

Hláska *f* je tradičně považována za pravopisně obojetnou, ačkoli v české slovní zásobě se objevuje pouze v kombinaci s *i/í* (*fičet*). V cizích slovech se objevuje i s *y/ý* (*fyzika*). Naopak *c* je tradičně označované za měkkou hlásku, ačkoli existuje relativně dost případů, kdy se pojí s *y/ý* (např. *cyklista*, *tácy*), což by naznačovalo, že se jedná spíše o hlásku pravopisně obojetnou (viz níže).

Ve skupině s hláskou [ɪ] se **uvnitř českých slov** po tzv. měkkých souhláskách obvykle píše *i/í*, po tzv. tvrdých souhláskách se obvykle píše *y/ý* a po obojetných souhláskách se píše buď *y/ý*, nebo častěji *i/í*. Psaní *y/ý* po obojetných souhláskách má historické příčiny, a není proto možné odvodit obecné pravidlo. Jako pomůcka, která však není vždy spolehlivá, může sloužit fakt, že ve slovech, kde se po obojetné souhlásce píše *ý*, se v mluvené češtině vyslovuje [ej]: *být – bejt*, *mýdlo – mejdlo*, *výška – vejška* (tato pomůcka často neplatí pro hlásky *z, s, c*; srov. *vozík – vozejk*).

Jelikož je slov, u kterých se po obojetných souhláskách píše uvnitř slova *y/ý*, méně než těch, u kterých se po obojetných píše *i/í*, je jednodušší osvojit si slova s *y/ý*. Uvádíme nejčastější taková slova (seznam není vyčerpávající):

písmeno	nejfrekventovanější slova
po *b*	tvary a odvozeniny slovesa *být* (*by, byl, aby, kdyby, nebyl, bych, bývalý, zbytek...*), *byt, obyvatel, bydlet, obyčejný, pobyt, byť, bytost, nezbytný, zbytečný, obyvatelstvo, nábytek, dobytek, bylina, býk, bystrý, kobyla* + slova odvozená a další slova
po *f*	vesměs slova cizího původu – odvozeniny od slova *fyzika* (*fyzický, metafyzika, fyziologie...*), *hypofýza, profylaxe, chlorofyl, stafylokok, fylogenetický, refýž* + slova odvozená a další slova
po *l*	*slyšet, plyn, vyplývat, plynout, mlýn, lyže, splývat, polykat, lýtko, vyslýchat, vzlykat, blýskat, oplývat, plýtvat, vzlyk, lysý, plyšový, lyra, vlys, plytký, lysina, klystýr* + slova odvozená a další slova
po *m*	odvozeniny slov *mysl* a *myslet* (*smysl, průmysl, pomyslet, úmysl, vymyslet, smysl, nesmysl, zamyslet, pomyslit, myslivec, pomyslný, důmyslný, zlomyslný, důmysl*), *omyl, hmyz, myš, mýlit se, mýtus, umýt, smyčka, mýdlo, průsmyk, vymykat, smyk, mys, mylný, mýto, zmýlit, mylně, zamykat, mýtina, smyčec, mýtné, hlemýžď, chmýří, myrta, myrha, rozdmýchat* + slova odvozená a další slova
po *p*	*pytel, pyšný, pýcha, pyramida, kopyto, netopýr, třpytit, pyžamo, přepych, klopýtat, nevyzpytatelný, pysk, pyl, třpyt, pyrotechnik, pytlák, pyré, pyj, zpytovat, přepychově, pylon, slepýš, pýr, strašpytel, zapýřit, vampýr, ptakopysk* + slova odvozená a další slova
po *s*	*syn, sýr, syrový, sypat, sýkora, synovec, sytý, nasytit, zasyčet, syknout, sýpka, vysychat, syčák, zásyp, sychravý, sýček, sysel, syrovátka, rozsypaný, sýkorka* + slova odvozená a další slova
po *v*	slova s předponou *vy-* nebo *výv-* (*vypadat, výsledek, vývoj, vyjít, vydat, výroba, vytvořit, výkon, význam, významný, výstava, vysvětlit, vycházet, využít*), *vysoký, obvykle, zvyk, návyk, žvýkat, zavýt, navýsost, cavyky* + slova odvozená a další slova
po *z*	*jazyk, nazývat, ozývat, azyl* + slova odvozená a další slova

Písmeno *y* se píše i uvnitř některých vlastních jmen: *Zbyněk, Bystrice, Přemysl, Spytihněv, Sychrov, Sylvie, Ruzyně* ad.

b) V **koncovkách ohebných slov** se psaní *i/y* (resp. *í/ý*) po tzv. obojetných souhláskách řídí tvaroslovnými vlastnostmi (zejména pádem, číslem a rodem). Česká psací soustava si v těchto případech pomáhá analogií ke slovům, která se stejně skloňují (mají stejný vzor) a u nichž víme, zda se v daném tvaru vyskytuje *i/í* nebo *y/ý* (protože před nimi předchází tzv. měkká nebo tzv. tvrdá hláska). Mají-li totiž dvě slova stejné skloňování, musejí mít i stejnou koncovku; vzor, ke kterému slovo patří v tvarosloví (viz 7.0), má pak tu výhodu, že se u něj dobře určuje koncovka (podle už zmíněných zásad).

Pokud tedy „slyšíme“, že se např. v 1. p. mn. č. slova *had* píše *-i* (*hadi*), pak u slova, které se stejně skloňuje, použijeme tutéž koncovku, tedy měkké *i*: *kosi*. Naopak ve 4. p. mn. čísla je koncovka *-y* (*hady*), proto píšeme *viděl kosy*. Toto pravidlo platí i pro slovesa, která mají v přítomném čase vždy *-í* (*prosí* jako *chodí*, *trpí* jako *vrní*, *sází* jako *kácí*).

Tento tvaroslovný princip se občas dostává do sporu s pravidlem o psaní *i* po tzv. měkkých souhláskách a s pravidlem o psaní *y* po tzv. tvrdých souhláskách a vyvolává v pisatelích nejistotu. Hláska *c* se uvnitř slova v české slovní zásobě chová jako tzv. měkká (*pocit, cizí*), na konci slova však přijímá i koncovky *-y/-ý*, přičemž úzus zde značně kolísá (*kecy*, *tácy*, *kibucy*, *hecy*, *hicy*, *puncy*, *skicy*, častěji však *skici*). Zcela ojedinělé jsou případy, kdy vlivem tvaroslovné analogie dochází k psaní *-y/-ý* i po hláskách *š, č* (*u Stašy, u Mašy, bez Maryšy, Píšy, čačy*); daleko častější je tu *-i/-í*.

c) Psaní *i/í* nebo *y/ý* v koncovkách přídavných jmen, zájmen a sloves se řídí taky **zřeteli syntaktickými**. V rámci věty dochází mezi některými větnými členy ke vztahu, kterému říkáme shoda (kongruence, viz 8.2). Slova, která jsou tímto vztahem spojena (zejména podmět s přísudkem a přívlastek s řídícím jménem), se shodují v některých mluvnických kategoriích: v jmenném rodě, čísle a příp. i v pádu. Tato shoda je pak vyjádřena i koncovkami příslušných slov a jejich psanou podobou.

Ve spojení *malí muži* existuje mezi slovy shoda v pádě, čísle i rodě stejně jako v případě *mladí muži*, kde ovšem koncovku „slyšíme“, resp. ji můžeme rozpoznat podle pravidel pro psaní skupiny [ďɪ]. Stejně tak ve spojení *dívky přiběhly* si můžeme odůvodnit psaní koncovky *-y* analogií k *dívky byly počítány*, kde psaní koncovky *-y* ve slově *počítány* odpovídá psaní *-y* po tzv. tvrdé hlásce.

Při rozhodování, jak koncovku psát, nám opět může pomoct analogie. U slov tvořících shodný přívlastek respektuje koncovka pád, číslo a rod řídícího jména. Shodný přívlastek bude mít stejnou koncovku, jako má vzor v daném tvaru.

U přísudku ve slovesných tvarech, kterým říkáme příčestí (viz 7.5.3), se shoda vyjadřuje koncovkou, která odpovídá jmennému rodu podmětu. Má-li podmět více členů s různými rody (nebo nedá-li se rod jednoznačně určit), přednost dostává rod mužský životný. Pokud podmět nemá složku rodu muž. živ., řídí se shoda podle členu rodu muž. neživ., pokud ani ten není přítomen, pak podle rodu ženského. Pokud podmět není vyjádřen, řídíme se kontextem (***Chlapi byli*** *mladí. Pro nějakou tu zábavu jen* ***hořeli***.). Pokud ani z kontextu nejsme schopni posoudit, jakého rodu je nevyjádřený podmět, používáme tzv. generické maskulinum (viz 7.1.2.1), píšeme tedy koncovku rodu muž. život. *-i* (*Na hranici* ***byli*** *velice* ***vlídní****:* ***chtěli*** *vidět jen očkovací potvrzení psů.*). Problém tedy může nastat v situaci, kdy je shoda mezi větším počtem členů, které mají různé jmenné rody. Obecně platí tyto zákonitosti pro psaní koncovek v těchto případech:

mužský životný	mužský neživotný	ženský	střední	příklad
sg.	–	–	–	***mladý*** *muž* ***byl prohlížen(Ø/ý/ej)***
–	sg.	–	–	***mladý*** *dům* ***byl prohlížen(Ø/ý/ej)***
–	–	sg.	–	***mladá*** *žena* ***byla prohlížen(a/á)***
–	–	–	sg.	***mladé*** *kuře* ***bylo prohlížen(é/o)***
sg. / pl.	(sg. / pl.)	(sg. / pl.)	(sg. / pl.)	***mladí*** *muži, domy, ženy a kuřata* ***byli prohlížen(i/ý)***
–	sg. / pl.	(sg. / pl.)	(sg. / pl.)	***mladé*** *domy, ženy a kuřata* ***byly prohlížen(y/ý)***
–	–	sg. / pl.	(sg. / pl.)	***mladé*** *ženy a kuřata* ***byly prohlížen(y/ý)***
–	–	–	(sg. / pl.)	***mladá*** *kuřata* ***byl(a/y) prohlížen(a/ý)***

Principy: **Fonologický** = jeden foném ~ jedno písmeno; **Analogický** = stejný význam/slovo ~ stejný zápis, *led* [let] – *ledy* [ledɪ] ; **Morfologický** = *ti psi* × *ty psy*; **Syntaktický** = *muži běhali* × *ženy běhaly*

V případě, že podmět stojí za přísudkem (podmět je v postpozici) a jde o podmět několikanásobný (tj. souřadně spojený), může být analogie vedena k tomu členu podmětu, který je přísudku nejblíž (*V šestimístném kupé už **seděly** dvě **ženy** a dva **četníci***). Tato situace však nenastává příliš často a ani v těchto případech není pravidlo uplatňováno soustavně.

V situaci, kdy jsou v podmětu dvě neutra v jednotném čísle, je tvar slovesného příčestí zakončený *-ly*, např. ***Skubání a kolébání vedly** k tomu, že přetížené plavidlo nabralo vodu.*

Tvaroslovný a s ním i pravopisný úzus kolísá (hlavně v Čechách) i tam, kde slova tvořící podmět nesignalizují jednoznačně, o jaký rod se jedná: *Ty mladý mužský už přišli/y*. Přívlastek (*ty, mladý*) signalizuje rod mužský neživotný nebo ženský, zatímco podmět (*mužský*) vyjadřuje rod mužský životný. V těchto případech je česká psací soustava nejednotná a úzus psaní může kolísat.

10.3.5 Psaní písmene *ě* (skupiny *dě, tě, ně; bě/bje, vě/vje, pě/pje; mě/mně*)

Jednoznačnou korespondenci mezi fonémy a písmeny porušují i zásady pro psaní písmene *ě*, pro které se vžil název *jať* nebo též *ije*. Písmeno odpovídá ve výslovnosti různým hláskám (buď se vyslovuje jako [e] s tím, že „změkčuje" předcházející hlásku, nebo jako [je]) podle toho, jaké písmeno mu předchází.

Psaní *dě, tě, ně*

Skupiny hlásek vyslovované jako [ďe, ťe, ňe] se zapisují pouze jako *dě, tě, ně* (*později, děti; těchto, chtěl; stejně, poněkud*). V případě *ně* je situace komplikovaná, pokud před *n* předchází písmeno *m* (viz níže).

Díky tomuto principu se zachovává stejná grafická podoba kmenu slov v různých tvarech ***případ** – **případ**-ě, **svět** – **svět**-ě, **hran**-a – (na) **hran**-ě* (existují ale i příklady, kde použití tohoto principu paradoxně odliší kmeny různých tvarů téhož slova: ***čeleď** – **čeled**-ě, **chuť** – **chut**-ě, **dlaň** – **dlan**-ě*).

Psaní *bě/bje* a *vě/vje*

V případě skupin vyslovovaných jako [bje, vje] se jedná buď o spojení písmen *bě/vě,* nebo *bje/vje*. Rozhodující přitom je, zda se jedná o skupinu hlásek v kořeni slova nebo v jiné části slova (viz 7.0.1), např. v koncovce (*během, oběma; svět, člověk; živě, tobě*), nebo zda je skupina na hranici mezi předponou a kořenem (*ob-jev, ob-jem; v-jezd, v-jem*).

Dodržuje se tak zásada, že podoba slov by měla být v příbuzných slovech zachována. Je-li slovo *objet* příbuzné se slovy *jet, jezdit*, měla by být skupina *-je-* v příbuzných slovech zachována, naopak stejně znějící slovo *oběd* nemá nic společného se slovesem *jet*, *ob-* zde není předpona, proto píšeme s *-ě-*.

Psaní *pě/pje*

Zvláštní postavení zaujímá skupina vyslovovaná [pje], která je většinově všude zapisována jako *pě* (*dospělý, opět, Evropě, pěkný, úspěch, pět, zpěv* apod.). Jen zřídka se objevuje podoba *pje* (v podstatě pouze u slov *sepjetí, vzepjetí* analogií ke slovům *spjatý, napjatý*), vysoce však převažuje psaní s *ě* (*sepětí, napětí*).

Psaní *mě/mně*

Skupina vyslovovaná [mňe] se píše buď *mě,* nebo *mně*. Slova, která se píšou prvním způsobem (*město, měsíc, změna, téměř, země, kromě, samozřejmě, zřejmě* apod.), nemají v příbuzných slovech skupinu *-mn-* (*zemi, samozřejmý*). Na druhé straně u slov, která se píšou s *mně* (*vzájemně, upřímně, významně, příjemně, písemně, zapomněl* apod.), najdeme v příbuzných slovech *-mn-* (*jemný, vzájemný, upřímný, významný, příjemný, písemný, zapomene* apod.).

Specifické postavení má slovo vyslovované [mňe] jako tvar zájmena pro 1. osobu (viz 7.3.2.1), které se částečně řídí analogií k zájmenu 2. osoby *ty*. Krátký tvar *mě* odpovídá krátkému tvaru *tě* v 2. a 4. pádě. Dlouhý tvar *mně* se používá v 3. a 6. pádu a je analogický k tvaru *tobě*, ale tvary *mě, mně* se užívají bez rozdílu mezi postavením slabým (příklonkovým) a silným (po předložce aj.), např. *Dej mně to, Beze mě tam nechoď.*

Psaní *sje, zje*

Skupiny vyslovované [sje, zje], které by mohly svádět k použití písmena *ě*, se vždy píšou *sje*, resp. *zje* (*sjednocení, sjet; zjevně, rozjezd*).

10.3.6 Psaní písmen *ú/ů*

Morfologický princip, konkrétně vztah pozice písmena k hranicím slova, se uplatňuje i v případě zápisu hlásky vyslovované jako dlouhé *u* (foneticky se zapisuje [u:]).

Písmeno *ů* vzniklo, aby se odlišilo původní dlouhé [u:] od stejné hlásky, která vznikla z někdejší dvojhlásky *uo* (v podstatě má *ů* naznačovat *o* nad *u*). Dnešní slovo *kůň* se totiž ještě ve 14. století vyslovovalo jako *kuoň* (viz 3.3.4).

Na začátku slova se téměř bez výjimky píše písmeno *ú* (*úřad, úplně, úroveň, území, úspěch, úkol, údaj, úsilí, úterý* apod.).

Na konci českých slov se naopak píše téměř vždy písmeno *ů* (*milionů, domů, dolů*). Písmeno *ú* na konci slov se používá pouze v případě přejatých slov (*abú, ragú, Honšú, iglú*) nebo v případě citoslovcí (*júú, aúú*).

Uprostřed slova je situace složitější; v případě, že se hláska [u:] nachází na hranici mezi předponou a kořenem (viz 7.0.1), uplatňuje se princip analogie, který se snaží zachovat stejnou podobu u příbuzných slov (*z-účastnit, za-útočit, ne-úspěch, vy-ústit, troj-úhelník, spolu-účast, ne-úprosný, bez-útěšný, z-úročit, sebe-úcta* ad.). Čárkovaná podoba uvnitř slov se také nejednotně uplatňuje u výjimek (*ocún*) a slov cizího původu: *fúze, túra, múza, manikúra,* (*odvykací*) *kúra*. V ostatních případech píšeme pro zaznamenání hlásky [u:] písmeno *ů* (*může, vůbec, způsob, různý, zůstat, kůra z citronu* ad.).

10.3.7 Psaní souhláskových skupin na hranicích slov a částí slov

Na hranicích mezi jednotlivými částmi slova (předpona, kořen, přípona, koncovka, viz 7.0.1) se často vyskytují souhláskové skupiny, které nepíšeme jen podle toho, jak je vyslovujeme. Stává se totiž, že hlásky na těchto švech podléhají spodobě znělosti nebo tu vznikají neobvyklé kombinace hlásek, které jsou ve výslovnosti různě pozměňovány a zjednodušovány (viz 4.5.1.5).

Uplatňuje se zde proto významně princip analogie, který zachovává pro stejné významy stejný způsob zápisu. Mají-li tedy dvě slova stejnou předponu, pak se – ačkoli je můžeme vyslovovat různě – píšou stejným způsobem (např. předpona *s-*, která znamená mj. směr dohromady, se píše jak ve slově *sněm,* tak ve slově *shluk*, přestože je jednou vyslovována jako [s], a podruhé jako [z]).

Principy: **Fonologický** = jeden foném ~ jedno písmeno; **Analogický** = stejný význam/slovo ~ stejný zápis, *led* [let] – *ledy* [ledɪ] ; **Morfologický** = *ti psi* × *ty psy*; **Syntaktický** = *muži běhali* × *ženy běhaly*

10.3.7.1 Psaní předložek a předpon *s* a *z*

Při psaní písmen *s* a *z* se často nemůžeme spolehnout na zvukovou podobu. **Předložka** *z* se pojí pouze se 2. pádem (*z města, z hlediska*), zatímco předložka *s* se pojí převážně se 7. pádem (*s městem, s Ondřejem*), viz 7.7.2.6. V ustáleném spojení *kdo s koho* se objevuje *z* jen ve 14 % případů.

Podobně i při psaní těchto písmen ve funkci **předpon** hraje roli spodoba znělosti. Hláska následující za předponou často ovlivňuje znělost, proto nemůžeme uplatnit základní fonologický princip; např. slova *správa* a *zpráva* jsou vyslovována stejně [spra:va] a slova *sbít* a *zbít* se obě vyslovují [zbi:t].

V případě, že za předponou *s-/z-* je tzv. nepárová hláska *j, l, m, n, ň, r* nebo hláska *v*, problém nenastává, protože tyto hlásky spodobu nezpůsobují (*s-vědomí, z-novu, s-lezl, s-mysl, z-rod*). V těchto případech se můžeme spolehnout na zvukovou podobu.

Problematické může být psaní předpon *s-/z-* před hláskami *b, c, č, d, ď, f, h, ch, k, p, ř, t, ť, ž*, protože v těchto případech rozdíl mezi [s] a [z] neuslyšíme. Základní fonologický princip nemůžeme použít ani v případě, že předpona *s-/z-* stojí před slovem začínajícím na samohlásku (*z-oceluje, z-automatizovaný*), protože zvuková podoba může být realizována s pomocí rázu (viz 4.5.1.3), který spodobu způsobuje [s?oceluje], nebo bez něj, kde ke spodobě nedochází [zoceluje]. Předpony *s-* i *z-* však u některých slov nesou rozdílný význam, podle kterého je můžeme rozlišit:

- Předpona *s-* se používá u slov vyjadřujících (1) směřování shora dolů nebo z povrchu pryč (*s-chod, s-padnout, s-táhnout, s-pustit, s-kládat, s-kočit*) a (2) směřování dohromady, na jedno místo nebo k sobě (*s-pojit, s-bírka, s-družení, s-pisovatel, s-tyk, s-bor, s-chůzka, s-chválit, s-hromáždění, s-kládat, s-cházet, s-hoda*).
- Předponu *z-* píšeme (1) u sloves, která vyjadřují ukončenost děje, zejména u dokonavých sloves (viz 7.5.1.5) utvořených předponou *z-* od sloves nedokonavých a od substantiv nebo adjektiv (*z-působit, z-tratit, z-bavit, z-pracovat, z-být, z-důraznit, z-klamat, z-držet, z-hroutit, z-hasnout, z-kontrolovat, z-hodnotit, z-bláznit, z-pomalit, z-tuhnout*), (2) u slov, která vyjadřují změnu stavu (stávat se nebo činit nějakým – *z-krátit, z-červenat* apod.) a (3) u slov vzniklých spojením předložky *z* s přídavným jménem, příslovcem nebo předložkou (*z-cela, z-pravidla, z-krátka, z-daleka, z-počátku, z-části, z-prvu, z-řídka, z-pod, z-hluboka*).

Velkou část slov však tato pravidla nepostihují, jejich psaní je víceméně tradiční, bez opory v nějakých obecných zákonitostech. Uvádíme jen nejčastější případy:

předpona *s-*	*s-končit, s-dělit, s-patřit, s-trávit, s-potřeba, s-plnit, s-právní, s-krývat, s-těžovat si* atd.
předpona *z-*	*z-práva, z-kušenost, z-hruba, z-bytek, z-braň, z-pívat, z-koumat, z-řídit, z-božný* atd.

10.3.7.2 Psaní přípon *-ší* a *-čí*

Ve druhém (i třetím) stupni přídavných jmen se k základu slova přidává přípona *-ejší, -ší* nebo *-čí* (viz 7.2.3.1). U velké části přídavných jmen nedochází k odchylce od výše uvedených principů, a proto zde způsob zápisu nijak nekolísá (*kvalitní – kvalitnější, dokonalý – dokonalejší, jemný – jemnější*).

U části přídavných jmen si však vlivem různých změn výslovnosti při styku souhlásek nemůžeme být zápisem jisti (*řidší* můžeme vyslovovat i [řɪtčí], *sprostší* se často vyslovuje jako [spros(t)čí] apod.). V případě přídavných jmen zakončených ve druhém stupni příponou *-ší* je třeba odlišovat případy, kdy dochází ke změně poslední hlásky kořene (*vys-oký – vyš-ší*), od případů, kdy k žádné takové změně nedochází (*mlad-ý – mlad-ší*).

Zakončení	Příklady
Zakončení kořene se nemění	
-bší (přípona *-ší* se připojí za kořen zakončený na *b*)	*slab-ý – slab-ší, hrub-ý – hrub-ší, hlubok-ý – hlub-ší*
-dší (přípona *-ší* se připojí za kořen zakončený na *d*)	*mlad-ý – mlad-ší, chud-ý – chud-ší, tvrd-ý – tvrd-ší, slad-ký – slad-ší, prud-ký – prud-ší, hlad-ký – hlad-ší, řád-ký – řid-ší*
-tší (přípona *-ší* se připojí za kořen zakončený na *t*)	*krát-ký – krat-ší, bohat-ý – bohat-ší, čist-ý – čist-ší, prost-ý – prost-ší, hust-ý – hust-ší, tlust-ý – tlust-ší, sprost-ý – sprost-ší*
Zakončení kořene se může měnit	
-šší (přípona *-ší* se připojí za kořen, jehož koncová hláska se změní na *š*)	*tich-ý – tiš-ší, such-ý – suš-ší, jednoduch-ý – jednoduš-ší, plochý – plošší, vys-oký – vyš-ší*
-zší (přípona *-ší* se připojí za kořen, jehož koncová hláska se změní na *z*)	*zad-ní – zaz-ší, snad-ný – snaz-ší* (častější je varianta *snadnější*)
-žší (přípona *-ší* se připojí za kořen, jehož koncová hláska se změní na *ž*)	*blíz-ký – bliž-ší, níz-ký – niž-ší, těž-ký – těž-ší, drah-ý – draž-ší, úz-ký – už-ší, tuh-ý – tuž-ší*

Přídavná jména, která mají ve druhém stupni koncovku *-čí*, jsou poměrně řídká, a můžeme proto podat jejich téměř úplný výčet: *hez-ký – hez-čí, leh-ký – leh-čí, ten-ký – ten-čí, křeh-ký – křeh-čí, měk-ký – měk-čí, trp-ký – trp-čí, vlh-ký – vlh-čí, heb-ký – heb-čí, měl-ký – měl-čí* (viz 7.2.3.1). Důvody pro nepravidelnou podobu zápisu jsou vesměs historické, a proto nelze formulovat jednoznačné obecné pravidlo.

10

10.3.7.3 Psaní přípon *-ský, -ství, -stvo* a *-cký, -ctví, -ctvo*

Neobvyklé skupiny souhlásek najdeme:

(a) po souhláskách *c, h, ch, k, s*, kde se přípony *-ský, -ství* a *-stvo* píšou jen u slov odvozených od názvů (většinou cizích) měst a míst (*sikhský, doriathský, montparnasský, manesský, greenwichský, pittsburghský, kukský; šejkství, skythství* apod.); podrobněji o těchto příponách viz kapitola 6, Tvoření slov;

(b) po souhláskách *č, š, z, ž*, kde přípony *-ský, -ství* a *-stvo* někdy způsobují změnu poslední hlásky původního kmenu, a vznikají tak neobvyklé souhláskové kombinace, které ve výslovnosti mohou zanikat nebo se mohou vyslovovat jinak, než se píšou:

- h+ský → žský, vyslovováno [šski:] (*Praha+ský → praž-ský; Zbiroh+ský → zbirož-ský*)
- g+ský → žský, vyslovováno [šski:] (*Riga+ský → riž-ský; Kongo+ský → konž-ský*) × *bruggský* (nikoli **bružský*), *götteborský* (nikoli **götteboržský*)
- ch+ský → šský (*Valach+ský → valaš-ský; Kazach+ský → kazaš-ský, macecha+ský → maceš-ský*)

Typ zakončení	Příklady
Zakončení základu slova se nemění	
-č -ský/-ství/-stvo (přípony se připojují za základ slova, který končí na *č*)	*řidič-ský, hasič-ský, třebíč-ský, holič-ství, hráč-ský, svářeč-ský, vyděrač-ství, posluchač-stvo, volič-ský, vypravěč-ství, rouhač-ství, nosič-ství, udavač-ství, travič-ství, potápěč-ský, sebemrskač-ství, hledač-ství, mohuč-ský, bavič-ství, převaděč-ství, donašeč-ství*
-z -ský/-ství/-stvo (přípony se připojují za základ slova, který končí na *z*)	*vítěz-ství, francouz-ský, slez-ský, kavkaz-ský, suez-ský, třebíz-ský, tunguz-ský, maltéz-ský, podhráz-ský, severokavkaz-ský, kirgiz-ský*
Zakončení základu slova se může měnit	
-š -ský/-ství/-stvo (přípony se připojují za základ slova končící na *š*, nebo poslední hlásku na *š* mění)	*říš-ský, valaš-ský, černoš-ský, češ-ství, vlaš-ský, velikáš-ství, lotyš-ský, mniš-ský, velš-ský, jinoš-ství, kazaš-ský, dobříš-ský, tovaryš-stvo, krkonoš-ský, mikuláš-ský, mecenáš-ství, mesiáš-ství, lamanš-ský, živočiš-stvo, curyš-ský, slaboš-ský, divoš-ství, běloš-ský, aš-ský, aljaš-ský, padouš-ství, maceš-ský, mesiáš-ský, velikáš-ský, padouš-ský, jidáš-ský, spiš-ský*
-ž -ský/-ství/-stvo (přípony se připojují za základ slova končící na *ž*, nebo poslední hlásku na *ž* mění)	*množ-ství, muž-stvo, praž-ský, dobrodruž-ství, muž-ský, druž-stvo, bož-ský, paříž-ský, cizoložství, papež-ský, kněž-ství, kroměříž-ský, soudruž-ství, konž-ský, kambodž-ský, zábřež-ský, zbirož-ský, oranž-ský, ganž-ský*

Přípony *-cký, -ctví* a *-ctvo* se vyskytují tam, kde na švu mezi základem slova a příponou dochází k zjednodušení skupin *c+ský* nebo *k+ský* na *-cký* (*Hradec+ský* → *hradecký*, *otrok+ský* → *otrocký*). Dochází tak k porušení analogie, podle které by se měly přípona *-ský* i kořen slova psát všude stejně. Na druhou stranu se však většina takových slov píše tak, jak je vyslovujeme, tedy podle základního fonologického principu (*americký, německý, politický, ekonomický, typický, historický, elektrický, anglický, technický, klasický, umělecký, praktický, kritický, vědecký, elektronický, energetický, dramatický, olomoucký, specifický, liberecký, charakteristický, komunistický, klinický, pardubický, Rosický; vlastnictví, zdravotnictví, svědectví; námořnictvo, služebnictvo, předsednictvo* ad.).

V jiných případech (*francký, bystrcký, mudrctví*) rozdíl mezi *-ský* a *-cký* nemusí být slyšet, psaní *c* zde má historické důvody, a musíme si ho proto pamatovat.

10.3.7.4 Psaní zdvojených hlásek

Princip analogie hraje významnou roli v případech, kdy se na hranici jednotlivých částí slova setkávají stejné hlásky. Někdy tu v písmu dochází ke zdvojování písmen, které se často nevyslovuje. Např. v případě slova *nejjasnější* se potkává koncové *j* z předpony *nej-* s počátečním *j* kořene *-jas-*. Rozborem stavby tvarů je možné odůvodnit i psaní slov *měkký, Anna* – srov. *měkčí, anenský*).

-aa-	*dva-advacet, na-aranžovat, za-angažovat* ad.
-cc-	*lec-cos, (v) klíc-ce, (v) píc-ce, (o) pec-ce* ad.
-čč-	*babič-čin, kukač-čí, zpěvač-čin, hereč-čina, Anič-čin* ad.
-dd-	*od-dělení, od-díl, od-daný, od-dechl, pod-daný, od-dech, od-dálit* ad.

-ii-	*histori-i, Franci-i, polici-i, energi-i, Británi-i, Mari-in, proti-izraelský* ad.
-jj-	*nej-jednodušší, nej-jemnější, nej-jasnější, nej-jižnější* (a další superlativy), *dvoj-jazyčné, troj-jediného* ad.
-kk-	*jak-koli, měk-ké, měk-kýšů* ad.
-ll-	*půl-litr*
-mm-	*uvědom-me si*
-nn-	*čin-nosti, den-ně, povin-nost, telefon-ní, rodin-né, ran-ní, cen-né, účin-nosti, výkon-nost, kamen-né, ochran-né, pan-na* ad.
-oo-	*polo-ostrov, do-opravdy, po-odběhne, po-otevřít, po-otočit, lido-op, jedno-oký, velko-obchod, samo-obsluha, auto-opravna* ad.
-šš-	*vyš-ší, jednoduš-ší, tiš-ší, suš-ší, ploš-ší, černoš-ští* ad.
-zz-	*roz-zářil, roz-zlobil, roz-zuřený, bez-zubý, bez-zemek* ad.

10.3.8 Psaní rozdělovacích značek

Pravidla pro použití rozdělovacích značek (interpunkce) zčásti nejsou tak striktní jako ostatní pravidla české psací soustavy a jejich užití záleží často na pisateli. Vhodné užívání interpunkce však může napomáhat srozumitelnosti textu. Za interpunkčními znamínky se v tištěném textu podle typografických zásad sází mezera (mezera před znamínkem se používá pouze v případě pomlčky).

Psaní čárky

Nejpoužívanějším interpunkčním znamínkem české psací soustavy je **čárka** (,). Používá se k oddělování jednotlivých vět (klauzí) v souvětí, jednotek ve výčtu (několikanásobných větných členů) a celků, které do stavby věty nejsou zapojeny (vsuvky, oslovení, citoslovce apod.).

Při psaní čárek mezi větami (klauzemi) v souvětí se uplatňují následující pravidelnosti:

Popis	Příklad
oddělení vět závislých od vět řídících	*Byl to jen bobr, který tak varoval svoje pomocníky, že je tu nebezpečí.*
oddělení dvou vět souřadně spojených od sebe (za určitých významových podmínek)	*Černých medvědů je hodně, ale zdejší myslivec to nepokládá za nic zvláštního.*
oddělení věty vložené do jiné věty (oddělujeme čárkami z obou stran)	*Chtěl vědět, zda by v případě, **že by se systém ABS do vozu nemontoval**, nesla společnost Global Motors zákonnou odpovědnost za vyšší úmrtnost pasažérů při haváriích.*
je-li na začátku věty (klauze) spojek víc, píše se čárka před první z nich	*Nepotřebují pravidelně prořezávat, **pokud ale** chceme, můžeme je tvarovat.*
před spojkami *a, i, ani, nebo, či* v poměru slučovacím se čárka **nepíše**	*Co je k tomu vede **nebo** oč jim vlastně jde, to ovšem netušil.*

Před souřadicí spojkou *čili* se ve většině případů čárka nepíše; pokud se čárka použije, může toto grafické oddělení napomoct čtenáři tím, že přehledně odliší části věty (*Členů jednotky aktivní služby, čili JAS, tam bylo šest.*).

Principy: **Fonologický** = jeden foném ~ jedno písmeno; **Analogický** = stejný význam/slovo ~ stejný zápis, *led* [let] - *ledy* [ledɪ] ; **Morfologický** = *ti psi* × *ty psy*; **Syntaktický** = *muži běhali* × *ženy běhaly*

Při psaní čárek oddělujících jednotky několikanásobného větného členu se zpravidla řídíme zásadami, které jsou podobné pravidlům pro psaní čárek mezi větami:

Popis	Příklad
oddělení členů výčtu uvedených bez spojovacích výrazů	*Měl jen to nejnutnější: pušku, spací pytel, rybářský prut, ocílku na rozdělání ohně, sůl, nůž, kompas, pánev a kotlík na čaj.*
před spojkami *a, i ani, nebo, či* v poměru slučovacím se čárka **nepíše**	*Nečekejte vzrušené historky o úlovcích spousty vysoké zvěře* **či** *ryb na drahých zájezdech s průvodcem. – Pravda je, že stokrát nebezpečnější jsou ulice Detroitu* **nebo** *Chicaga.*
mezi členy postupně rozvíjejícího větného členu se čárka **nepíše**	*Zmatený taxíkář zůstal stát na schodech* ***pevně zamčené harlowské radnice.***
mezi členy příslovečných určení nestejného druhu se čárka **nepíše**	*Mluvili jsme přece s vámi* ***včera večer.*** *Museli jet* ***hodně pomalu.***
u přívlastku těsného (s omezujícím významem) se čárka **nepíše**, ani když následuje za řídícím substantivem	*Každý člověk* ***mající zdravé srdce*** (nejde o všechny lidi) *může provozovat sport.*

Čárkami se často oddělují výrazy, které jsou do věty vloženy nebo k ní volně připojeny (viz 8.4); patří mezi ně zejména:

Popis	Příklad
oslovení (5. pád nebo 1. pád)	*Slušný výkon,* ***pane doktore****, to tedy klobouk dolů. Vy jdete jistě,* ***pane Fiala****, vrátit Janu Horákovi ten sešitek s jeho verši?*
vsuvka (zvlášť pokud je delší než jedno slovo)	*Na okamžik jsem se domníval,* ***a myslím oprávněně****, že se na nás vrhne.*
přístavek	*Vojta Brabenců,* ***největší uličník ve třídě****, se zeptal.*
přívlastek volný	*Havel,* ***krátce předtím opět vězněný****, se stal presidentem republiky.*
osamostatněná část výpovědi	***Člověk****, to zní hrdě!*

Psaní tečky

Konec jednoduché oznamovací věty nebo souvětí je vyznačen **tečkou** (.). Dalším signálem, který pomáhá určit hranice jednoduché věty nebo souvětí, je velké písmeno na začátku prvního slova (viz níže). Tečka se dále používá za některými zkratkami (*např., apod., atd., jr., čp.*) a za číslicí označující řadovou číslovku (*12. století, 4. ročník, 9. dubna*), viz také 7.4.2.

V případě, že se na konci věty objeví zkratka (*apod., aj., atd.*) nebo číslice označující řadovou číslovku (*Tento ročník je už 127.*), píše se obvykle pouze jedna tečka.

Psaní vykřičníku a otazníku

Hranice jednoduché věty nebo souvětí může být označena i pomocí **vykřičníku** (!) nebo **otazníku** (?).

Značka vykřičníku pochází z grafického slitku označujícího původně latinské slovo *Io*, otazník vznikl analogicky ze zkratkového slova *Qo*, kterým se označovala otázka.

Vykřičník značí výpověď emocionálně nabitou, rozkaz nebo příkaz nebo zvolání (*A byl jsem moc překvapen! – Už ji raději zvedni!*). Otazník se používá k vyjádření otázky (*Co teď? – Znáte ji?*). Otazník se většinou nepíše za nepřímými otázkami, které pouze oznamují, co bylo předmětem dotazu (*Půjdu se zeptat, jestli nemají chuť na kávu.*).

Další členící znaky

Další členící znaky používají pisatelé podle vlastního uvážení pro větší zpřehlednění textu. Jedná se zejména o **dvojtečku** (:), **středník** (;), **spojovník** (-) a **pomlčku** (–). Rozdíl mezi spojovníkem a pomlčkou je jednak grafický (spojovník by měl zaujímat šířku písmene *n* a je sázen bez mezery, zatímco pomlčka je široká jako písmeno *m* a před ní i za ní se dělá mezera) a jednak významový (spojovník primárně spojuje slova, zatímco pomlčka odděluje části věty).

Popis	Příklad
Dvojtečka se užívá na konci uvozovací věty před přímou řečí (viz níže) a před výčtem. Po dvojtečce někdy, ale ne vždycky, následuje velké písmeno (zvlášť následuje-li po dvojtečce věta).	*Před třemi sty lety vypadala situace úplně jinak: ve Florencii, v Benátkách i v Praze byla hudba součástí každodenního života. – Za pár let musel udělat svoje první životní rozhodnutí: Kam po základní škole?*
Středník ukončuje větu a za ním nenásleduje velké písmeno. Svojí platností stojí mezi tečkou a čárkou.	*Jenže večer bylo zase všechno jinak; ministr obrany svou „misi" ukončil demisí.*
Spojovník (-) se používá mezi slovy (popř. slovními spojeními), která spolu tvoří těsnější celek.	*česko-anglický, je-li, Frýdek-Místek, Harley-Davidson*
Pomlčka (–) podobně jako čárka odděluje osamostatněné části od zbytku věty nebo naznačuje nedokončenost výpovědi.	*Sám zpěvák je – jako vždycky – nejsilnější v sebezpytných písních. – Těch devět v režném, o kterých jsem ti říkal –*

Kromě pomlčky existují i jiné způsoby, jak naznačit nedokončenost výpovědi, např. tři tečky: *Vyletí několik set metrů před lovci a letí daleko, daleko…*

Spojovník se rovněž užívá při psaní různých složenin a při dělení slov, která se už nevejdou na jeden řádek (obojí viz níže).

Uvozovky a psaní přímé řeči

Uvozovky („ “ » « ‚‘) se v textu užívají pro označení přímé řeči, pro uvedení citátového výrazu či citátového spojení nebo k vyjádření ironie (*A pak prohlásil: „No, medvěd je to pěkný, ale měl byste vědět, že už je doba hájení!“ – Běžně používaný termín „to hunt“ znamená lovit. – Patřím mezi ty „inteligenty“, kteří mají být přeřazeni do výroby, aby „konečně poznali blíž dělnický lid, naučili se fyzicky pracovat a v důsledku toho se mohli politicky přeorientovat“.*). Více druhů uvozovek se zpravidla užívá, pouze když chceme naznačit přímou řeč (nebo citaci) zanořenou do jiné přímé řeči.

Uvozovky (stejně jako např. závorky) jsou párová znamínka, která odlišují začátek a konec uvozené části. Počáteční dvojité uvozovky se v češtině píšou na řádek a mají podobu zmenšených číslic 99, ukončovací uvozovky jsou v horní části řádku a mají podobu zmenšených číslic 66.

Principy: **Fonologický** = jeden foném ~ jedno písmeno; **Analogický** = stejný význam/slovo ~ stejný zápis, *led* [let] – *ledy* [ledɪ] ; **Morfologický** = *ti psi* × *ty psy*; **Syntaktický** = *muži běhali* × *ženy běhaly*

Nejčastěji nastávají tyto kombinace vět uvozovacích s přímou řečí:

Schéma	Příklad
Věta uvozovací: „Přímá řeč.!?“	*A on odpověděl: „Nechci nic.“*
„Přímá řeč,(.)!?“ věta uvozovací.	*„To je teda super, to jo! Čí vina to byla? Tvoje!“ zvedl Jaime v rozčilení hlas. – „Nic neprasklo náhodou,“ řval.*
„Přímá řeč,“ věta uvozovací, „dokončení přímé řeči.!?“	*„Chcete říct,“ řekla tichým hlasem, s námahou, ale zcela vyrovnaně, „že byl přepaden a zabit obyčejnými lapky kvůli tomu, co měl na sobě?“*

Psaní apostrofu

Apostrof (’) neboli odsuvník se v českých textech neobjevuje často (jako např. v textech anglických); naznačuje vynechané písmeno (nebo skupinu písmen): *Nechápu, proč právě já jsem jí **pad**’ do oka.*

10.3.9 Vlastnosti, které se projevují v rámci psaného textu

10.3.9.1 Psaní velkých písmen

Písmo, které v češtině používáme, latinka, nám dává k dispozici dva druhy písmen – velká a malá (majuskule a minuskule). Použití majuskulí je dvojí: jednak naznačují začátek věty (spolu s tečkou na konci věty předcházející tak pomáhají rozpoznat konce vět) a jednak označují vlastní jména (zejména osob, míst, institucí atp.), příp. slouží i k vyjadřování úcty u zájmen *ty* a *vy* (*Nejsem sice Váš žák, ale srdečně Vás zdravím!*).

Vlastní jména (propria) jsou jazykové prostředky, kterými označujeme konkrétní jedince (jednotliviny) odlišné od ostatních jedinců dané třídy charakteristickými vlastnostmi, svojí jedinečností (viz 5.2.5).

Psaní velkých písmen u vlastních jmen podléhá mnoha pravidlům a nezřídka je k přesnému zápisu (zejména místních jmen) nutná i důkladná znalost pojmenovávané věci. Z toho důvodu není možné pro psaní velkých písmen vysledovat jednoznačné a bezvýjimečné principy. Obecně je však možné u **vlastních jmen** formulovat následující zákonitosti při psaní velkých písmen:

(1) S velkým písmenem se píšou jednoslovné názvy a jména. Jedná se o jména osob – tj. jména rodná, příjmení, umělecká, přezdívky; pojmenování osob jako příslušníků rodů, národů, skupin a kmenů; názvy náboženských a mytologických postav; vlastní jména zvířat; jména zeměpisná a hvězdářská: *Jan, Jiří, Klaus, Havel; Praha, Brno; Německo, Čechy; Evropa, Amerika; Merkur, Země, Venuše; Labe, Vltava, Krkonoše; Slavia, Sparta; Němec, Čech; Bůh, Perun; Azor, Micka.*

(2) Ve víceslovných názvech píšeme většinou pouze první slovo s velkým písmenem (*Spojené státy americké, Organizace spojených národů*); mezi tyto názvy patří zejména oficiální jména organizací a institucí a názvy států a správních oblastí. Pokud je součástí víceslovného názvu jiný název, píšeme velké počáteční písmeno i u něj (*Univerzita Karlova, Akademie věd České republiky*).

(3) Ve víceslovných názvech označujících obydlená místa, obce a jejich části, se kromě předložek většinou píšou všechna počáteční písmena velká (*Hradec Králové, Ústí nad Labem*).

(4) Pokud je součástí víceslovného pojmenování i obecné jméno, píše se zpravidla s malým písmenem: *nábřeží kapitána Jaroše, Varšavská ulice, okres Kolín, Balkánský poloostrov – poloostrov Balkánský, Středozemní moře, ostrov Mauritius.*

(5) Začíná-li název předložkou, píše se s velkým písmenem jak předložka, tak za ní následující slovo: *dům U Dvou slunců, hostinec Pod Nádražím, ulice U Hřebeniště.*

(6) Přídavná jména odvozená od vlastních jmen se většinou píšou s malým písmenem (nejsou-li prvním slovem jiného vlastního jména): *český, německý, americký, zlínský.* Výjimku tvoří přídavná jména přivlastňovací (viz 7.2.2.3) utvořená od vlastních jmen osob: *Havlovy eseje, Čapkův Loupežník* (divadelní hra). Přídavná jména odvozená od vlastních jmen zakončená na *-ský* se však píší s malým písmenem: *shakespearovský herec, freudovský a jungovský přístup* (přístup navazující na psychology Freuda a Junga).

10.3.9.2 Hranice slov v písmu

Slova v textu od sebe oddělujeme mezerami. Jednoznačná definice slova sice neexistuje, ale pro potřeby grafického záznamu můžeme vidět následující pravidelnosti.

Jako jedno slovo píšeme takový shluk hlásek, který nemůžeme rozdělit (a vložit mezi ně jiný shluk hlásek). Píšeme proto *(šel) vlevo*, jelikož nelze říct např. **(šel) v úplné levo*, zatímco běžně se píše *v pořádku*, protože můžeme říct *v úplném pořádku.*

Nejsme-li si jisti, můžeme si pomoct i záměnou (substitucí): spojení slov *pro to, jako by* můžou existovat i jako slovo jediné: *proto, jakoby*. Nahradíme-li jeden z členů jiným, podobným slovem, nebo pokusíme-li se ho skloňovat a vyzkoušíme ho v daném kontextu, zjistíme, zda se jedná o spojení dvou slov nebo o slovo jedno. Např. *Postřílel spousty jelenů ročně jen* ***proto****, aby předčil sobě rovné ve velikosti získané trofeje. Když chceš dosáhnout něčeho, co za to stojí, musíš si* ***pro to*** *dojít.* Nahradit spojení *pro to* spojením *pro tu věc* můžeme pouze v druhém případě, protože tam se jedná o dvě slova.

V mnoha případech však úzus kolísá mezi oběma variantami (v prvním sloupci abecedně setříděného seznamu uvádíme frekventovanější varianty):

Dublety		Poměr užívání
bezesporu	*beze sporu*	24:1
bezpochyby	*bez pochyby*	68:1
bohudík	*Bohu dík*	20:1
bůhvíkdo	*bůhví kdo*	3:1
donedávna	*do nedávna*	24:1
chválabohu	*chvála Bohu*	2:1
mimoto	*mimo to*	1,6:1
načerno	*na černo*	6:1
například	*na příklad*	252:1
na rozdíl	*narozdíl*	33:1
podomácku	*po domácku*	5:1
poprvé	*po prvé*	204:1
podruhé	*po druhé*	3:1
pravděpodobný	*pravdě (ne)podobný*	2399:1
takzvaný	*tak zvaný*	11:1
víceméně	*více méně*	4:1

Principy: **Fonologický** = jeden foném ~ jedno písmeno; **Analogický** = stejný význam/slovo ~ stejný zápis, *led* [let] – *ledy* [ledɪ] ; **Morfologický** = *ti psi* × *ty psy*; **Syntaktický** = *muži běhali* × *ženy běhaly*

Občas můžou varianty vyjadřovat významový rozdíl. Spojení *načerno* se užívá téměř výhradně ve významu „ilegálně", zatímco řidší varianta *na černo* se běžně užívá ve významu „černou barvou" (*natřel plot na černo*) i ve významu ilegálně.

Rozdělená varianta se užívá nepatrně častěji v odvozené podobě *pravdě nepodobný*, zatímco psaní *pravděnepodobný* je velmi řídké.

Na pomezí mezi dvěma grafickými slovy a jedním slovem jsou slova, jejichž části jsou spojeny tzv. **spojovníkem** (-). U podstatných jmen se spojovníku užívá v příjmeních složených ze dvou jmen (*Rimskij-Korsakov*), v místních jménech (*Frýdek-Místek, Alma-Ata*), ve spojeních, jejichž složky jsou v souřadném poměru (*propan-butan, kuchař-číšník*). U přídavných jmen se píše spojovník, jestliže složky jsou v souřadném poměru a první část končí na *-sko, -cko, -ně, -ově* (zřídka se vyskytují i trojice nebo čtveřice):

Přípona první části	Příklady
-sko	*česko-německý, rakousko-uherský, izraelsko-palestinský, dodavatelsko-odběratelský, ostravsko-karvinský, románsko-gotický, židovsko-křesťanský, společensko-politický* ad.
-cko	*matematicko-fyzikální, anesteziologicko-resuscitační, magicko-náboženský, pedagogicko-psychologický, technicko-ekonomický* ad.
-ně	*sociálně-právní, fyzikálně-chemický, výchovně-vzdělávací, populárně-vědecký* ad.
-ově	*sériově-paralelní, měnově-politický, zvukově-obrazový, průmyslově-zemědělský* ad.
trojice	*dělnicko-rolnicko-vojenský, německo-rakousko-uherská, turecko-rakousko-ruská, hermeticko-kabalisticko-alchymistický, česko-německo-židovský, valašsko-moravsko-slovácký* ad.

V některých případech může grafická podoba naznačovat významovou strukturu spojovaných částí. Spojení *pedagogicko-psychologický* tak může odkazovat k souřadnému spojení pedagogiky a psychologie, na druhé straně adjektivum *pedagogickopsychologický* popisuje vlastnost odvozenou od oboru pedagogická psychologie. V úzu si však oba způsoby zápisu můžou konkurovat bez významového rozdílu.

Bez spojovníku se píšou přídavná jména, která vznikla jako ustálená spojení přídavného jména s podstatným jménem: *vysokoškolský* od spojení *vysoká škola, lehkomyslný* od spojení *lehká mysl, jihočeský* od spojení *jižní Čechy* apod. Slova odvozená z názvů, které se z různých příčin nepíšou se spojovníkem, tuto konvenci zachovávají (např. *Československo*, odtud i název nakladatelství *Československý spisovatel*).

Spojovník se také používá při psaní spojky *-li* (*je-li, má-li, bude-li, chcete-li*). V případě, že je spojka *-li* součástí jiného spojovacího výrazu, spojovník nepíšeme: *neboli, čili, zdali, jestli, nežli*.

Pokud se v 2. os. pomocného slovesa *být* užívá (vedle tvarů *(j)si, (j)seš*) tvar *-s*, píše se dohromady s předcházejícím slovem (*tys tam nebyl, tos nevrátil*), ačkoli se chová jako příklonka (užívá se ve stejných pozicích jako *jsi*).

10.3.9.3 Rozdělování slov (na konci řádků)

V případě, že se dokument při sazbě zarovnává po obou stranách (tzv. do bloku), nebo i v rukopisu dochází k tomu, že se celé slovo už na řádek nevejde. V této situaci si musíme pomoct tím, že slovo rozdělíme na dvě části. K naznačení rozdělení slova používáme spojovník. Dělení slov se pak řídí těmito zásadami: slova dělíme na hranici mezi slabikami (*ne-pos-tra-da-tel-ný*), příp. se můžeme řídit stavbou slova a oddělovat předponu nebo příponu od zbytku (*ne-po-stra-da-tel-ný*). Jelikož je dělení na slabiky do velké míry dáno citem (slo-

vo *sestra* je možné dělit *se-stra, ses-tra* i *sest-ra*), není možné zde určit jednoznačná pravidla. Většinou se však dbá na to, aby na konci nebo na začátku řádku nezůstalo pouze jedno písmeno (pokud to není samohláska tvořící slabiku, např. *a-no*).

10.3.10 Psaní cizích slov

V dosavadním výkladu jsme se většinou věnovali pouze psaní slov domácího původu. Principy pro zápis cizích slov se řídí směsí pravidel psací soustavy jazyka, ze kterého je slovo přejato, a pravidel české psací soustavy. Záleží pak na tom, do jaké míry je slovo v češtině zdomácnělé, jak velká je odlišnost jeho originálního zápisu od pravidel v českém „pravopise" běžných. Jelikož se však při zdomácňování jedná o proces postupný (v současnosti je tento trend pozvolnější), je plynulý i přechod od originálního zápisu k zápisu českému. Např. úplně zdomácnělé slovo *košile* již není pociťováno jako cizí, ačkoli se jedná původně o latinskou výpůjčku slova *casula*. Naopak původně anglické slovo *management* je stále pociťováno jako cizí, proto si uchovává svůj původní způsob zápisu (stejně jako původní výslovnost, resp. výslovnost jí blízkou). Mezi těmito krájními body existuje velmi silné přechodové pásmo slov, jejichž zápis je částečně počeštěn a částečně zůstává věrný originálu.

Příklady frekventovaných cizích slov, u nichž existují dublety (v prvním sloupci abecedně setříděného seznamu uvádíme frekventovanější varianty):

Dublety		Poměr užívání
analýza	*analysa*	585:1
diskuse	*diskuze*	22:1
dispozice	*disposice*	146:1
filozofie	*filosofie*	1,1:1
galerie	*galérie*	92:1
gymnázium	*gymnasium*	21:1
jazz	*džez*	24:1
klub	*club*	19:1
konkrétní	*konkretní*	757:1
krize	*krise*	529:1
kurs	*kurz*	1,1:1
manažer	*manager*	27:1
management	*manažment*	897:1
muzeum	*museum*	15:1
organismus	*organizmus*	11:1
pozitivní	*positivní*	130:1
prezident	*president*	39:1
sezóna	*sezona*	1:1
telefon	*telefón*	765:1
téma	*tema*	7:1
tým	*team*	49:1
univerzita	*universita*	8:1

Z hlediska významu jsou slova *kurz* i *kurs* v podstatě zaměnitelná, obě podoby se užívají pro význam ‚cena jednotlivých měn' i pro význam ‚vyučovací hodina'.

Principy: **Fonologický** = jeden foném ~ jedno písmeno; **Analogický** = stejný význam/slovo ~ stejný zápis, *led* [let] – *ledy* [ledɪ] ; **Morfologický** = *ti psi* × *ty psy*; **Syntaktický** = *muži běhali* × *ženy běhaly*

10.3.11 Zkratky

V psaných textech se často kvůli úspoře místa známé výrazy (nebo spojení) nepíšou celé a místo nich se užívají **zkratky**. Ty se buď píší velkými písmeny (*ČR, USA, ČTK, OSN*), přičemž každé písmeno zastupuje jedno slovo z názvu, nebo písmeny malými s tečkou na konci (*tzv., r.* – rok/roku, *č.* – číslo, *atd., tj., apod., např.*) a reprezentují počáteční sekvenci nebo výběr z písmen nezkráceného slova. Jiné zkratky mají zvláštní způsob zápisu (*Kč*). Podobně fungují i v rámci běžných textů značky fyzikálních veličin (*kg, ml, cm, km/h* apod.), které se většinou píšou bez tečky.

10.3.12 Tradiční a historický princip (odchylky a nepravidelnosti)

Ačkoli můžeme v české psací soustavě vypozorovat velmi mnoho pravidelností, její vztah k mluvené podobě češtiny je ve srovnání s ostatními jazyky (např. angličtinou) poměrně přímočarý a fonologický princip i princip analogie je hojně uplatňovaný, najdeme i zde značné množství jevů, které žádnou z popsaných pravidelností vysvětlit nedokážeme. Jsou to zejména případy slov, jejichž psaná podoba je dána tradicí nebo nějakou z dřívějších podob daného slova, např.: *když, jméno, jsi* (oproti *seš*), *ředkev, džbán, výjimka* (oproti *přejímka*) apod.

V případě tvarů slovesa *být* je podoba s počátečním *j-*, které se většinou nevyslovuje, dána analogií k negativním tvarům, v nichž se *j* vyslovuje (*jsem – ne-jsem*). U jiných slov, kde se počáteční *j-* většinově píše a nevyslovuje, si touto analogií pomoct nemůžeme (*jmění*); jejich zápis je tradiční a neodpovídající fonologickému principu.

Další (výše už zmiňované) případy odchylek od základních pravidel souvisí s tím, že občas dochází ke sporu mezi jednotlivými principy a upřednostňuje se pak jeden na úkor druhého.

Tvaroslovný princip se občas dostává do sporu s pravidlem o psaní *i* po tzv. měkkých souhláskách a *y* po tzv. tvrdých souhláskách. Hláska *c* se uvnitř slova chová jako tzv. měkká (*pocit, cizí*), na konci slova však přijímá i koncovky *-y/-ý*, přičemž úzus zde značně kolísá (*kecy, tácy, kibucy, hecy, hicy, puncy, skicy,* častěji však *skici*). Ne příliš časté případy, kdy vlivem tvaroslovné analogie (podoba koncovky podle vzoru) dochází k přijetí koncovky *-y/-ý*, existují i u hlásek *š, č* (*Stašy, Mašy, Maryšy, Píšy, čačy*).

Výjimku z principu o psaní hlásek podléhajících asimilaci znělosti představuje např. předložka *přes/přese*. Podoba s koncovým *s* má odůvodnění pouze v tradici, jelikož koncové *s* je tu v pozici mezi samohláskami vyslovováno jako z [přeze]. Psaní *přez*, které se však v úzu téměř nevyskytuje (poměr *přes* ku *přez* je zhruba 19 000:1), by navíc bylo analogické k podobným předložkám *skrz/skrze, bez/beze*. Podoba se *z* se objevuje menšinově i v případech mezi samohláskami (poměr *přese* ku *přeze* je 97:1).

Další oblastí, kde musíme počítat s nepravidelnostmi, je psaní předpon *s/z*. Velkou část slov pravidla o psaní předpony *s-* nebo *z-* nepostihují. Jejich psaní je víceméně tradiční bez opory v nějakých obecných zákonitostech. Uvádíme jen nejčastější případy:

předpona *s-*	*s-končit, s-dělit, s-patřit, s-trávit, s-potřeba, s-plnit, s-právní, s-krývat, s-těžovat si* atd.
předpona *z-*	*z-práva, z-kušenost, z-hruba, z-bytek, z-braň, z-pívat, z-koumat, z-řídit, z-řetelný, z-božný* atd.

10.4 ZVLÁDÁNÍ PSACÍ SOUSTAVY

Z popsaného přehledu principů, pravidelností a výjimek české psací soustavy vyplývá, že její dokonalé zvládnutí není věc jednoduchá. Mluvčí by si v ideálním případě musel osvojit kromě znalosti české abecedy a výslovnosti i dovednosti gramatické (tvarosloví), způsoby tvoření a stavbu slov, větný rozbor, stupeň cizosti jednotlivých slov a místopis. Stále by však jeho projev nemusel být ve shodě s většinovým územ, pokud by dokonale nezvládl všechny výjimky dané tradicí a historickým vývojem psací soustavy.

Obtíže může způsobovat i fakt, že česká psací soustava je rozkolísávána periodickými úpravami pravopisu, což se projevuje nejen na úzu pisatelů starší generace, ale také na rozdílných edicích knih klasických autorů české a světové literatury.

Nedokonalé paměťové zvládnutí psací soustavy není nutné pokládat za znak nevzdělanosti nebo nedostatečné jazykové průpravy (neboť pouhá znalost psací soustavy automaticky neznamená, že pisatel je schopný stylista, který vytváří dobré a srozumitelné texty). Chceme-li si být jisti, že se náš psaný projev neodchyluje příliš od běžného úzu (což také může být někdy žádoucí, např. při záměrné aktualizaci, snaze po odlišení apod.), můžeme konzultovat jednotlivé způsoby zápisu slov s většinovým územ zaznamenaným v některé z materiálových příruček (nejlépe ve slovníku), příp. v korpusu nebo na internetu.

Principy: **Fonologický** = jeden foném ~ jedno písmeno; **Analogický** = stejný význam/slovo ~ stejný zápis, *led* [let] – *ledy* [ledɪ] ; **Morfologický** = *ti psi* × *ty psy*; **Syntaktický** = *muži běhali* × *ženy běhaly*

SEZNAM ZKRATEK

*	nedoložená nebo neexistující podoba
A (ak.)	akuzativ, 4. pád
Adj.	adjektivum, přídavné jméno
Adv.	adverbium, příslovce
akt.	aktivum, slovesný rod činný
BEL	beletrie – označení textového typu
D (dat.)	dativ, 3. pád
fem.	femininum, rod ženský
fut.	futurum, budoucí čas
G (gen.)	genitiv, 2. pád
I (instr.)	instrumentál, 7. pád
imp.	imperativ, způsob rozkazovací
ind.	indikativ, způsob oznamovací
inf.	infinitiv
Int.	interjekce, citoslovce
KON	neformální konverzace – označení textového typu
kond.	kondicionál, způsob podmiňovací
Konj.	konjunkce, spojka
L (lok.)	lokál, 6. pád
mask.	maskulinum, rod mužský
MN	melodém neukončující
MUK	melodém ukončující klesavý
MUS	melodém ukončující stoupavý
N (nom.)	nominativ, 1. pád
neut.	neutrum, rod střední
neživ.	neživotný (mužský rod)
Num.	numerale, číslovka
ODB	odborná literatura – označení textového typu
os.	osoba (slovesná)
Part.	partikule, částice
pas.	pasivum, slovesný rod trpný
pl. (mn. č.)	plurál, množné číslo
ppm	(jednotka relativní frekvence) počet výskytů na milion slov
Prep.	prepozice, předložka
prét.	préteritum, minulý čas
préz.	prézens, přítomný čas

Pron.	pronomen, zájmeno
přev.	převážně
PUB	publicistika – označení textového typu
sg. (jedn. č.)	singulár, jednotné číslo
srov.	srovnej
Subst.	substantivum, podstatné jméno
V (vok.)	vokativ, 5. pád
Verb.	verbum, sloveso
vs.	versus
zpr.	zpravidla
zř.	zřídka
živ.	životný (mužský rod)

LITERATURA

Použité korpusy

Český národní korpus – BMK. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2002. Dostupný z <http://www.korpus.cz>.
Český národní korpus – KSK-dopisy. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2006. Dostupný z <http://www.korpus.cz>.
Český národní korpus – ORAL2006. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2006. Dostupný z <http://www.korpus.cz>.
Český národní korpus – ORAL2008. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2008. Dostupný z <http://www.korpus.cz>.
Český národní korpus – PMK. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2001. Dostupný z <http://www.korpus.cz>.
Český národní korpus – SYN2000. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2000. Dostupný z <http://www.korpus.cz>.
Český národní korpus – SYN2005. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2005. Dostupný z <http://www.korpus.cz>.
Český národní korpus – SYN2006PUB. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2006. Dostupný z <http://www.korpus.cz>.

Použitá a další relevantní literatura

Balhar, J. – Jančák, P. & kol. (1997–2005): *Český jazykový atlas 1–5*. Praha, Academia.
Bělič, J. (1962): Ke zkoumání městské mluvy. *Slavica Pragensia* 4. Praha, Univerzita Karlova, s. 569–575.
Bělič, J. (1988): *Přehled nářečí českého jazyka*. Praha, Univerzita Karlova.
Bělič, J. & kol. (1989): *Slovník spisovného jazyka českého*. Praha, Academia.
Berger, T. (1993): *Das System der tschechischen Demonstrativpronomina. Textgrammatische und stilspezifische Gebrauchsbedingungen* (habilitační práce). München, Ludwig-Maximilians-Universität.
Biber, D. – Conrad, S. & Leech, G. (2002): *Longman Student Grammar of Spoken and Written English*. Harlow, Pearson Education Limited.
Biber, D. – Conrad, S. & Reppen, R. (1998): *Corpus Linguistics*. Cambridge – New York – Melbourne, Cambridge University Press.
Blatná, R. (2006): *Víceslovné předložky v současné češtině*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny.
Blatná, R. – Čermák, F. & kol. (2005): *Jak využívat Český národní korpus*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny.

Bozděchová, I. (1994): *Tvoření slov skládáním*. Praha, Institut sociálních vztahů.
Brabcová, R. (1973): *Městská mluva v Brandýse nad Labem*. Praha, Univerzita Karlova.
Croft, W. (2002): *Typology and universals*. Cambridge, Cambridge University Press.
Crystal, D. (1997): *The Cambridge Encyclopedia of Language*. Cambridge, Cambridge University Press.
Cuřín, F. (1985): *Vývoj spisovné češtiny*. Praha, SPN.
Cvrček, V. (2006): *Teorie jazykové kultury po roce 1945*. Praha, Karolinum.
Cvrček, V. (2008): *Regulace jazyka a Koncept minimální intervence*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny.
Čechová, M. & kol. (1996): *Čeština – řeč a jazyk*. Praha, Institut sociálních vztahů.
Čejka, M. (1992): *Česká lexikologie a lexikografie*. Brno, Masarykova univerzita.
Čermák, F. (2001): *Jazyk a jazykověda*. Praha, Karolinum.
Čermák, F. (2007): *Frazeologie a idiomatika česká a obecná. Czech and General Phraseology*. Praha, Karolinum.
Čermák, F. (2007): Povaha a úzus interjekcí: případ češtiny. In: Levická, J. – Garabík, R., eds.: *Computer Treatment of Slavic and East European Languages*. Bratislava, Veda, s. 299–307.
Čermák, F. (2008): Diskrétní jednotky v jazyce: případ cirkumfixů. *Slovo a slovesnost* 69, s. 78–98.
Čermák, F. (2008): Partikule, jejich syntagmatika a kumulace v mluvené češtině. In: Kopřivová, M. – Waclawičová, M., eds.: *Čeština v mluveném korpusu*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny, s. 63–74.
Čermák, F. & kol. (2007): *Slovník Karla Čapka*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny.
Čermák, F. & kol. (2007): *Frekvenční slovník mluvené češtiny*. Praha, Karolinum.
Čermák, F. – Blatná, R. & kol. (1995): *Manuál lexikografie*. Praha, H & H.
Čermák, F. – Cvrček, V. & kol. (2009): *Slovník Bohumila Hrabala*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny.
Čermák, F. – Hronek, J. – Machač, J. (1983): *Slovník české frazeologie a idiomatiky*. Praha, Academia.
Čermák, F. – Křen, M. & kol. (2004): *Frekvenční slovník češtiny*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny.
Čermák, F. – Sgall, P. (1997): Výzkum mluvené češtiny: jeho situace a potřeby. *Slovo a slovesnost* 63, s. 15–25.
Daneš, F. & kol. (1997): *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Praha, Academia.
Daneš, F. – Dokulil, M. – Kuchař, J., eds. (1967): *Tvoření slov v češtině 2*. Praha, ČSAV.
Davidová, D. – Bogoczová, I. & kol. (1997): *Mluvená čeština na Moravě*. Ostrava, Tilia.
Dejmek, B. (1976): *Běžně mluvený jazyk (městská mluva) města Přelouče*. Hradec Králové, Pedagogická fakulta v Hradci Králové.
Dejmek, B. (1987): *Běžně mluvený jazyk nejmladší generace Hradce Králové: hláskosloví a morfologie*. Hradec Králové, Pedagogická fakulta v Hradci Králové.
Dokulil, M. (1962): *Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov*. Praha, NČSAV.
Eckert, E., ed. (1993): *Varieties of Czech. Studies In Czech Sociolinguistics*. Amsterdam – Atlanta, Editions Rodopi.
Ertl, V. (1920): *Gebauerova mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské*. Praha, Česká grafická unie.
Filipec, J. – Čermák, F. (1985): *Česká lexikologie*. Praha, Academia.
Filipec, J. – Daneš, F. & kol. (1994): *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha, Academia.
Grepl, M. – Karlík, P. (1998): *Skladba češtiny*. Olomouc, Votobia.
Hajič, J. (2004): *Disambiguation of inflection. Computational morphology of Czech*. Praha, Karolinum.
Hajičová, E. (1975): *Negace a presupozice ve významové stavbě věty*. Praha, Academia.
Hammer, L. (1985): *Prague Colloquial Czech: A Case Study in Code-switching*. Bloomington, Indiana University.
Havránek, B. – Jedlička, A. (1960): *Česká mluvnice*. Praha, SPN.
Havránek, B. – Weingart, M., eds. (1932): *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha, Melantrich.
Holub, J. – Lyer, S. (1982): *Stručný etymologický slovník jazyka českého*. Praha, SPN.

Hronek, J. (1972): *Obecná čeština*. Praha, Univerzita Karlova.
Jelínek, M. (1979): Posuny v stylistické charakteristice jazykových prostředků a jejich kodifikace. In: Kuchař, J., ed.: *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*. Praha, Academia, s. 109–121.
Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J., eds. (2002): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny.
Karlík, P. – Nekula, M. – Rusínová, Z. (1995, 1996): *Příruční mluvnice češtiny*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny.
Kloferová, S. (2000): *Mluva v severomoravském pohraničí*. Brno, Masarykova univerzita.
Kocek, J. – Kopřivová, M. – Kučera, K., eds. (2000): *Český národní korpus – úvod a příručka uživatele*. Praha, ÚČNK FF UK.
Komárek, M. (1969): *Historická mluvnice česká I. Hláskosloví*. Praha, SPN.
Kopečný, F. (1958): *Základy české skladby*. Praha, SPN.
Kopřivová, M. (2006): *Valence českých adjektiv*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny.
Kraus, J. & kol. (1993): *Pravidla českého pravopisu*. Praha, Academia.
Kravčišinová, K. – Bednářová, B. (1968): Z výzkumu běžně mluvené češtiny. In: *Slavica Pragensia* X. Praha, Karolinum, s. 305–320.
Krčmová, M. (1981): *Běžně mluvený jazyk v Brně*. Brno, Univerzita J. E. Purkyně.
Kučera, H. (1961): *The Phonology of Czech*. 'S-Gravenhage, Mouton & Co.
Labov, W. (2001): *Principles of Linguistic Change. Volume 2: Social Factors*. Oxford, Blackwell.
Lamprecht, A. – Šlosar, D. – Bauer, J. (1986): *Historická mluvnice češtiny*. Praha, SPN.
Maglione, C. (2003): A Remark on New Research in Everyday Czech. In: *The Prague Bulletin of Mathematical Linguistics* 79–80. Praha, Univerzita Karlova, s. 87–100.
Marvan, J. (2000): *Jazykové milénium. Slovanská kontrakce a její český zdroj*. Praha, Academia.
Mathesius, V. (1947): *Čeština a obecný jazykozpyt*. Praha, Melantrich.
Mitter, P. (2003): *Složená hybridní substantiva s prvním komponentem cizího původu v současné češtině*. Ústí nad Labem, Univerzita Jana Evangelisty Purkyně.
Novák, P. (1962): O smysl diskuse o mluvené češtině. *Slovo a slovesnost* 23, s. 266–272.
Novák, P. (1974): K lokalistickému pojetí významu pádů. *Slovo a slovesnost* 35, s. 256–260.
Obrovská, J. (2004): Variantnost v deklinaci apelativních feminin. In: Karlík, P. (ed.): *Korpus jako zdroj dat o češtině*. Brno, Masarykova univerzita, s. 79–87.
Palková, Z. (1994): *Fonetika a fonologie češtiny*. Praha, Karolinum.
Panevová, J. (1980): *Formy a funkce ve stavbě české věty*. Praha, Academia.
Petr, J. & kol. (1986–1987): *Mluvnice češtiny I, II, III*. Praha, Academia.
Petráčková, V. – Kraus, J. & kol. (1995): *Akademický slovník cizích slov I, II*. Praha, Academia.
Rejzek, J. (2001): *Český etymologický slovník*. Praha, Leda.
Reproduction of the International Phonetic Alphabet (2005). Dostupné z <http://www.langsci.ucl.ac.uk/ipa/>.
Saussure, F. de (2008): *Kurs obecné lingvistiky*. Praha, Academia.
Sgall, P. (1993): Typy jazyků a jejich základní vlastnosti. *Slovo a slovesnost* 54, s. 271–277.
Sgall, P. (1994): Lingvistický pohled na český pravopis I, II. *Slovo a slovesnost* 55, s. 168–177; 270–286.
Sgall, P. (2004): Types of Languages and the Simple Pattern of the Core of Language. In: P. Sterkenburg (ed.): *Linguistics Today-Facing a Greater Challenge* (Plenary lectures from CIL 17). Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, s. 243–265.
Sgall, P. (v tisku) Perspektivy standardní češtiny. *Slovo a slovesnost*.
Sgall, P. – Hajičová, E. – Buráňová, E. (1980): *Aktuální členění věty v češtině*. Praha, Academia.
Sgall, P. – Hronek, J. (1992): *Čeština bez příkras*. Praha, H & H.
Sgall, P. – Hronek, J. – Stich, A. – Horecký, J. (1992): *Variation in Language: Code Switching in Czech as a Challenge for Sociolinguistics*. Amsterdam, John Benjamins Publishing Co.

Sgall, P. – Panevová, J. (2004): *Jak psát a jak nepsat česky. Naše čeština a naše nešvary*. Praha, Karolinum.
Skalička, V. (1951): *Typ češtiny*. Praha, Slovanské nakladatelství.
Starý, Z. (1992): *Psací soustavy a český pravopis*. Praha, Karolinum.
Starý, Z. (1995): *Ve jménu funkce a intervence*. Praha, Karolinum.
Šmilauer, V. (1966): *Novočeská skladba*. Praha, SPN.
Šmilauer, V. (1971): *Novočeské tvoření slov*. Praha, SPN.
Šmilauer, V. (1972): *Nauka o českém jazyku*. Praha, SPN.
Šonková, J. (2008): *Morfologie mluvené češtiny: Frekvenční analýza*. Praha, Lidové noviny.
Šulc, M. (2001): Životná koncovka -a v akuzativu singuláru neživotných maskulin. *Jazykovědné aktuality* 38, s. 117–128.
Šulc, M. (2003): Jestliže a sestry její. *Slovo a slovesnost* 64, s. 253–268.
Šulc, M. (2006): Frekvence jevu v korpusu a dva typy jejího referenčního rámce (na příkladech z výzkumu slovotvorného formantu -dlo a dalších formantů s významem místa). In: Čermák, F. – Blatná, R., eds.: *Korpusová lingvistika: Stav a modelové přístupy*. Praha, NLN/ÚČNK, s. 330–346.
Townsend, C. E. & Janda, L. A. (1996): *Common and Comparative Slavic: Phonology and Inflection*. Columbus, Slavica Publishers.
Townsend, Ch. E. (1990): *A Description of Spoken Prague Czech*. Ohio, Columbus.
Trávníček, F. (1951): *Mluvnice spisovné češtiny I. Hláskosloví – Tvoření slov – Tvarosloví*. Praha, Slovanské nakladatelství.
Utěšený, S. (1960): *Nářečí přechodného pásu česko-moravského I: Hláskosloví*. Praha, ČSAV.
Vey, M. (1946): *Morphologie du tchéque parlé*. Paris, Librarie C. Klincksieck.
Volín, J. (2008): Variabilita neukončujících melodií ve světle shlukové analýzy. *Phonetica Pragensia* XI (AUC-Philologica 2007/2), Praha, s. 173–179.
Volín, J. (2008): Z intonace čtených zpravodajství: výška první slabiky v taktu. *Čeština doma a ve světě* 3–4/2008, s. 89–96.
Volín, J. – Skarnitzl, R. (2006): Fonologická výjimečnost české znělé labiodentály. In: Z. Palková a J. Janoušková, eds.: *Kapitoly z fonetiky a fonologie slovanských jazyků*, Praha, FF UK, s. 253–268.
Ziková, M. – Caha, P. (2006): Princip synkretismu aneb Augiášův chlév české deklinace. *Linguistica Online*. Brno, Masarykova Universita. Dostupné z <http://www.phil.muni.cz/linguistica/>.

REJSTŘÍK TERMÍNŮ

A

abeceda 30, 36, 44, **317**, **319**, 336
abreviace viz zkracování
abstraktum **72**, 134, 137–138, 165, 218
adjektiva viz jména přídavná
adresát 15, 66, 131, **139**, 211, 236, 239, 243, 299–300, 311, **312**, 313, 316
adverbia viz příslovce
adverbiale viz určení příslovečné
afázie 64
afix viz formant slovotvorný
afrikáty viz souhlásky afrikáty
agens 130, 211, 214, 235–236, 243, 239, 243–244, **302**, 306
akronymum viz slovo zkratkové
akt mluvní 61
aktant **302**, 305
– fakultativní 303
– obligatorní 303
Aktionsart viz způsob slovesného děje
aktivum **243–245**, 247, 302, 306
akustické vlastnosti řeči 37, **40–42**, 43, 48
akuzativ viz pád čtvrtý
alfabeta 318
alofon viz varianta fonému
alomorf **126**, 127
alternace 230, 253
– hlásková 43, 81–82
– morfonologická 127–128
– samohlásková 127, 145, 172
– souhlásková 128, 145, 254
anafora 218, **274**
analýza komponentová 70
animata viz životnost
anteriornost 49
antonymie 74
aorist 30–31, 241
apelativa viz jména obecná
apostrof 318, **331**
apozice viz přístavek
aproximanty viz souhlásky aproximanty
arbitrárnost 17, **66–67**, 68
artikulace 37, 39, 62–63
– nedokončené 64
– samohlásek **43–45**, 48–49
– souhlásek **45–48**, 49–50
asimilace **50–53**, 63, 320, 324–325
– distanční 50
– kontaktní 50
– místa tvoření 50, **52–53**, 62, 207
– moravská 51
– progresivní (dopředná, perseverační) 52
– reciproční 53
– regresivní (anticipační) 50, 52
– znělosti 50, **51–52**, 320, 335
– způsobu tvoření 50, **53**, 207
asociace (lexikální) 70
asociace Mezinárodní fonetická (IPA) viz IPA
aspekt viz vid
aspekt fonetického popisu
– akustický 37–38
– fonologický (funkční) 38
– percepční 37
– produkční 37
atribut viz přívlastek
autosémantikum viz druhy slovní plnovýznamové
azbuka 318

B

barva zvuku **40–41**, 42, 44
brus jazykový viz purismus

R

C

casus viz pád
cirkumfix **82**, 86, 90–91, 101–103, 106, 109, 208, 279
citát 76, 330
citoslovce 44, 56, 69, 71, 125, 129, 131–133, 205, **299**, 324, 328
– emocionální 300
– faktuální 299
– kontaktová 300
– onomatopoická (zvukomalebná, imitativní) 299, **300**
– víceslovná 299
– volní (voluntativní) 300

Č

čárka
– diakritická 31, **317**
– interpunkční 291, 317, **328–329**
čas **239–241**, 243, 246, 248–249
– aktuální/neaktuální 240
– budoucí 239, 240–241, 296
– minulý 30–31, 238–239, 241
– předminulý 241
– přítomný 238–240
– relativní 248–249
časování 125–126, **237–239**, **249–251**
– nepravidelné 266
část přísudku jmenná 130, 139, 196, 201, 235, 267, **304–305**
částice 71, 125, 129, 131–132, 205, 249, 275, 277, 279, 285, **295**
– členící text 298
– faktuální (veritativní) 296
– hodnotící (evaluativní) 297
– pocitové (emocionální) 297
– postojové (modální) 296
– víceslovné 133, 295–296
– volní (voluntativní) 296–297
– výrazové (expresivní) 297
– zesilovací (intenzifikační) 297
Český národní korpus 18–19
čeština 21
– mluvená 21–22
– obecná 23–24
– psaná 21–22
– raná 30
– současná 34, 76–78
– spisovná 23–24, 62
– standardní 22–24
činitel viz agens
číslo 95, 126, 134, **137–138**, 141, 196–197, 210, 236, 304
– dvojné viz duál
– jednotné 125, **137–138**, 211
– množné **137–138**, 141, 193, 322–323
číslovky 71, 125, 129–133, **226**, 277–278
– druhové 234
– násobné 233
– řadové 233, 329
– víceslovné 133, 226
– základní 227–232
člen 142–143
– nevalenční 303
– řídící 138–140, 282, 293, **301**, 302–305
– valenční 303
– závislý 139, 232, **301**
členění aktuální větné 66, 141, **306–307**

D

dativ viz pád třetí
deixe viz slovo deiktické
deklinace viz skloňování
délka samohlásek 36, 40, 43, **44–45**, 49, 57–58, 81
denotát **70**, 72
depalatalizace hlavní historická 30–31
deprefixace 82
derivace viz odvozování
derivát viz odvozenina
deskripce viz přístup deskriptivní/preskriptivní
desufixace 82, 105
determinátor 141, 143, 218
diakritika 31, **317**
dialekt 18, **21**, 23–24, 28–29, 31–34, 37, 53, 56, 58, 65, 76–77, 314, 316
dialektologie 65
diftongy viz dvojhlásky
disciplíny jazykovědné **16**, 37, 65
disperznost 48–49
distinktivnost 36, **42–43**, 44, 48
distribuce 38, 45–46
dokonavý viz vid dokonavý
doplněk 130, 196, 201, 203, **306**
doplnění
– kvazivalenční 302–303
– volné 303
drsnost hlásek 49–50
druhy slovní 71–72, 79, 86, **128–133**
– neohebné 129–131

R

– neplnovýznamové **71–72**, 76, 129–131
– ohebné 129–130
– plnovýznamové **71**, 72, 74, 76, 129, 131
duál **30–33**, 188, 193, 197, 200–201, 205, 215, 228, 231
durativa viz slovesa trvací
dvojhlásky 30–31, **44–45**, 49
dvojtečka 36, **330**
dynamičnost výpovědní 305, 307
dysartrie 64
dyslálie 64
dyspraxie 64

E

ejektivy 38
ekonomie jazyková 72–73, 97, 117, 120
ekvivalent větný 131, 299
elativ 74, **208**
elipsa 196, 305
elize 50, 53–54
enklitikon viz příklonka
epenteze viz vkládání
etymologie 65, 73
– lidová 69
eufemismus 77, 208
explozívy viz souhlásky explozívy
expresivita 77, 297, 299, **310**, 311, 313–316

F

faktor stylotvorný
– objektivní 311–312
– subjektivní 313
femininum viz rod jmenný ženský
finála viz hláska koncová
flektivní viz typ flektivní
fonace **38**, 63
foném 30, 38, **42–43**, 44, 46–50, 55, 65, 318–319, 323
fonetická abeceda mezinárodní viz IPA
fonologie 35, 37, **38**, 50
fonoparagraf 61
fonotaktika 38
formant
– slovotvorný **81–82**, 83–84, 86–90, 97, 105–106
– samohláskový 43, 48–49
fráze
– nominální (jmenná, substantivní, podmětová) 269, 301, **302**, 303
– verbální (slovesná, přísudková) 301, **302**, 303
frazém 16, 66, 68, 71, **75–76**, 305
frazeologie 16, **75**
frekvence
– akustická **40–41**, 43, 48–49, 57
– jevů 18–19, 22–23, 25, 44, 67, 72–74, 76–77, **78–79**, 121, 130–132, 134, 141–142, 149–150, 196, 226, 315, 317, 319
frekventativa viz slovesa opakovací
frikativy viz souhlásky frikativy
funkce
– apelativní 311
– estetická 311
– expresivní 131, 311
– fatická 311
– komunikační 22, 24, 32–33, 62, 309
– kontaktová 131
– kontrastivní 38, 42
– mluvnická (gramatická) 16, 28, 66–67, 71, **125–126**, 131
– sdělovací 311, 314–315
– syntaktická 72, 130–131, 138–140, 302
funktor 303, 305
futurum viz čas budoucí

G

gender 135, **136**
genitiv přivlastňovací viz pád druhý přivlastňovací
genitiv viz pád druhý
genus verbi viz rod slovesný
genus viz rod jmenný
gradace viz stupňování
grafém viz písmeno
gramatém 303, 305
gramatika 23, 28, 32, 125, 246
gravisovost 49

H

háček 31, 36, **317**
hladina
– hlasitosti 40
– zvuku 40–41
hlasitost 40–41, 63, 614
hlasivky 37, **38–39**, 55, 63
hláska 16, 30, 38, **42**, 50, 318–326
– koncová 88, **143–146**, 152, 157, 164, 171, 174, 195, 326
– protetická 32, 45, 50, **54–55**, 63, 230, 276–277, 287
hodnota stylová 73–74, **309**, **313–314**

R

homofonum 73
homografum 73
homonymie, homonymum 66, **73**, 125
hrana slabiky 55
hyperonymie, hyperonymum 70, **75**
hyponymie, hyponymum 70, 74, **75**

CH

chyby řečové 64

I

idiolekt 77
idiom 68, **75**, 104
imperativ viz způsob rozkazovací
imperfektiva tantum 246
imperfektivní viz vid nedokonavý
imperfektum 31, 241
implozivy 38
inanimata viz neživotnost
indikativ viz způsob oznamovací
infinitiv 34, 67, 89, 235, 238, 243–244, 247, **248**, 301
inchoativa viz slovesa počínavá
instrumentál viz pád sedmý
integrace 86, 110
intenzita 37–38, **40–41**, 57
interdialekt 21
interjekce viz citoslovce
interpunkce 318, **328–331**
intonace 41, **59–61**, 66, 243, 296, 312, 314
IPA (International Phonetic Alphabet) **36–37**, 43–44, 47, 318
iterativa viz slovesa opětovací

J

jádro slabiky 44, **55–56**, 57
jádro výpovědi viz réma
jazyk **15**, 17
– mluvený 15, **21–22**, 25–26, 35
– národní 21
– psaný 15–16, **21–22**, 25–26, 317
jazyky indoevropské 27–28
jednotka lexikální 65, 67, 74
– víceslovná 66–67, **68**, 78, 132–134, 196, 210, 226–227, 235, 274, 282, 295–296, 299
jednotky psychoakustické 38, 41
jer (měkký, tvrdý) 29
jména obecná **72**, 77–78, 121, 141, 149
jména podstatná 68, 71–72, 79, 93, 101, 104–106, 109, 111, 113–115, 125, 129–132, **134**, 302
– hromadná (kolektiva) viz singularia tantum
– látková viz singularia tantum
– obourodá **136**, 143, 161
– pomnožná viz pluralia tantum
– slovesná 138, 235
– vespolná 135–136
– víceslovná 133–134
jména přídavná 68, 99–100, 108, 114, 129–132, **196**, 234, 236, 243, 278, 302–303, 305
– měkká 197, **200–201**
– nepravidelně stupňovaná 208–209
– nesklonná **205**, 281
– odvozená 196, 200
– přivlastňovací 197, **203–205**
– původní 196, 198
– tvrdá 197, **198–200**
– víceslovná 133, 196
jména vlastní **72**, 77, 134, 137, 141, 149, 318, 331–332
juxtapozice viz spřahování

K

kadence 59–61
kalkování 78
kategorie
– gramatická 16, 70–71, **125–126**, 134, 137, 196–197, 205, 235–236, 241, 245–246
– pojmenovací 85, **86**
– slovotvorná **84–85**, 126
klasifikace jazyků
– genetická 27
– typologická 28
klauze **301**, 305–306, 328
kmen
– slova 28, 86–90, **127**, 138
– (slovesný) infinitivní **247**, 248
– (slovesný) minulý 240–242, 244, **247**, 248–249
– (slovesný) přítomný 240, 243, **247**, 248–249
koartikulace 50, 63
kód komunikační 15, 21, 33
koda 56
kodifikace jazyka **23**, 33–34, 311, 317, 320
koktavost 64
kolektiva viz singularia tantum
kolokabilita **67–68**, 133
kolokace 16, **67–68**, 74–76, 97, 119, 132
kompaktnost 49
komparace viz stupňování
komparativ viz stupeň druhý
– absolutní viz elativ

kompatibilita viz slučitelnost významová
kompetence jazykově-komunikační 311
komplementarita 74
kompozice viz skládání
kompozitum viz složenina
komunikace **15**, 17, 21, 35, 65, 72, 76, 131, 311–312, 315, 316–317, 319
konatel viz agens
Koncept minimální intervence (KMI) **18–19**, 22
koncovka 28, 125, **126**, 134, 138, 140–141, 144
kondenzace 249, 301
kondicionál viz způsob podmiňovací
konektém 82–83, 85, 90
kongruence viz shoda
konjugace viz časování
konjunkce viz spojky
konkrétum **72**, 77–78, 134
konotace 70
konstriktivy viz souhlásky frikativy
konstrukce
– opisná 306
– pasivní 211, **306**, 315
kontinuálnost 49, **50**
kontrakce 29
koordinace viz souřadnost
koronálnost 49
korpus Český národní viz Český národní korpus
korpus jazykový **18**, 24, 56, 78–79, 134, 146, 149–150, 314, 336
kořen 82, **126**, 127, 324, 326
kritérium (třídění slovních druhů) 128
– syntaktické 129
– tvaroslovné 129
– významové 129
kroužek
– nad u 31, 317
– Pražský lingvistický viz Pražský lingvistický kroužek
kultura jazyková viz teorie jazykové kultury
kvalita (zvuková) viz barva zvuku
kvazireduplikace 114–115

L

lambdacismus 64
langue (jazykový systém) **15–16**, 68
latinka 30, **317–318**, 331
lemma 18, **67**, 72, 207
lexém 65, **67**, 68, 70, 72–74, 76
– víceslovný viz jednotka lexikální víceslovná
lexikalizace 69
lexikografie 65
lexikologie 16, **65**, 70, 126, 239
lexikon 16, **65**, 76–77, 78–79
likvidy viz souhlásky likvidy
logopedie 64
lokál viz pád šestý

M

majuskule 331
maskulinum viz rod jmenný mužský
– generické 136
melodém 59
– neukončující 59–61
– ukončující klesavý 59–61
– ukončující stoupavý 59–61
metafora 67, **71**, 72, 75, 77–78, 316
metonymie 69, **71**, 77
minuskule 331
místo tvoření hlásek 39, 45–46, 49, **50**, 52–53
mlaskavky 38
mluva viz parole
mluvenost **21–22**, 32, 309, 311–312
mluvní styl 62–63
mluvnice viz gramatika
mnohoznačnost viz polysémie
modifikace
– fonační 42
– slovotvorná 84, **85–86**, 105, 117, 246
modus viz způsob
momentální viz slovesa okamžitá
monoftong 44–45
morfém 15–16, 35, 38, 43, 68, 75–76, 125, **126–127**, 208, 235, 301
– kořenný viz kořen
– slovotvorný 82, 245
– spojovací viz konektém
morfematika 16, **126–127**
morfologie 16, 28, 82, **125–126**, 245, 301
morfoném 43
motivace 69
– fonetická 66, 69
– sémanticko-onomaziologická 69
– slovních spojení 69
– slovotvorná 69, 81, 299
motivovanost viz motivace
mutace 84–85, **86**, 91

N

nářečí viz dialekt
nazály viz souhlásky nazály
nedokonavý viz vid nedokonavý

R

negace 74, 92, 306
neutrum viz rod jmenný střední
neznělost 30, 36, 39, **45**, 46–48, 50, 52, 238, 288
neživotnost, neživotná jména 32, 135, 162
nivelizace nářečí 33–34
nominace viz pojmenování
nominalizace 301, 315
nominativ viz pád první
norma
– jazyková **17–18**, 23, 33–34, 38
– stylová **310–311**, 314–316
nositel stavu 235, 243, 279, 285, **302**
nosovky viz souhlásky nazály
nosovost 39, 43
numeralia viz číslovky

O

objekt přímý viz patiens
objekt viz předmět
obrození národní 32, **33**, 310, 320
obstruenty viz souhlásky obstruenty
odsuvník viz apostrof
odvozenina, odvozování **82**, 90
ohnisko viz réma
okluzívy viz souhlásky explozívy
omezení distribuční 46
onikání 237, 239
onkání 236–237, 239
onomastika 65
onomatopoia viz citoslovce zvukomalebná
onomaziologie **69**, 86
opozitnost 74
– kontextová 74
– kontradiktorická 74
opozitum 74–75
– kontextové 75
– vektorové 74
orgány řečové 38–39
ortoepie 38
ortografie viz pravopis
osoba (slovesná) 126, 211, 214, **236–239**
otazník 329–330

P

pád 129, 134, **138–141**, 282–283
– první 67, **138–139**, 141, 157, 283
– druhý 138, **139–140**, 141, 164, 175, 204, 283, 303,
– druhý přivlastňovací 204
– třetí **139**, 141, 176, 285
– čtvrtý **139**, 141, 286
– pátý 140, 141, **193–195**
– šestý 138–139, **140**, 141, 165, 176, 186, 287
– sedmý 138, **140**, 193, 176, 186, 197, 287–288
paradigma
– kolokační **67–68**, 75
– morfologické viz vzor
parenteze viz vsuvka
parole (mluva) 15, 24
paronymum 73
participant 302
participium viz příčestí
partikule viz částice
páry minimální 43, 45
pasivum **243–245**, 305–306, 310, 315
– opisné 31, 33, **244**
– zvratné **244**, 305
patiens 243, 302–303, 305–306
– všeobecný 305
pauza 35, 47, 50, 58, 63, 65–66
perfektivní viz vid dokonavý
persona viz osoba
písmeno 16, 31, 35, 44, 65, 120, **318**, 319
písmo 15, 29, **317**, 331
plurál viz číslo množné
– autorské skromnosti 236–237
– majestaticus 236–237
pluralia tantum **137–138**, 167–168, 189, 224, 227, 234
plusquamperfektum viz čas předminulý
podmět 130, 139, 228, 235–236, 243, 301, **302–303**, 322
– všeobecný 305
podvzor 143–147
pojmenování **68–69**, 72, 81, 86
– popisné 68–69
– víceslovné 134
– značkové 68–69
polosykavky viz souhlásky afrikáty
polysémie 72–73
pomlčka 330
poruchy řečové 64
postavení rtů 39, 43
– neutrální 44
– zaokrouhlené 44
– zaostřené 44
postfix 82
postpozice 316, **323**
potenciál jazyka stylový 309–310, 312, 316
pozitiv viz stupeň první

pragmatika 44, 61, **65–66**, 70, 74, 96, 131, 295–296, 315
– komunikační situace 62–63
práh
– bolesti 40
– slyšení 40
pranostika 76
praslovanština 27, **29**
pravopis 16, 23, 35, 174, 184, 242, 269, **317**, 318–319, 336
– diakritický 31
– fonografický 35, 42
– spřežkový 30
pravopisný systém ideografický 35
Pražský lingvistický kroužek 23, 28, 34
predikát viz přísudek
predikativa viz příslovce modální a stavová
prefix viz předpona
prefixace 91, 105
prepozice viz předložky
preskripce viz přístup deskriptivní/preskriptivní
préteritum viz čas minulý
prétura 55–56, 58
prézens viz čas přítomný
– historický 240
princip pravopisný
– analogický 35, **319**, 320, 324, 327, 335
– fonologický 35, **319**, 325, 327, 335
– historický 35, **319**, 335
– morfologický 35, **319**, 322, 324, 335
– syntaktický 319
proces slovotvorný 68, 81–82
projektivita 305
promluva 41–42, 56–57, **58–59**, 61
pronomina viz zájmena
propria viz jména vlastní
prostor vokalický 43
prostředek výrazový 309–311, **313–314**, 315–316
prostředky jazykové
– marginální **19**, 22–23
– nestandardní 22–23, 64
– standardní 22–23
proteze viz hláska protetická
předěl prozodický 37, 58–59, 62
předložky 51, 56–57, 71–72, 79, 93, 129–133, 138–140, 212–213, 277, 281, **282**, 303, 305, 320, 325
– nevlastní (nepůvodní) 282
– víceslovné 132–133, 282–283
– vlastní (původní) 282–283
předmět 28, 112, 130, 139–140, 243–244, **302**
– přímý viz patiens
předpona 82, 86, 91, 105, **126**, 127, 245, 325
předrážka taktová 57
přechodník 34, 89, 247, **248–249**, 301
– minulý (s-ové participium) 249
– přítomný (nt-ové participium) 249
přejímání slov 16, **78**, 121, 124, 147
přeřeky 64
příbuznost
– genetická 27
– typologická 27
příčestí 89, **248**
– činné (l-ové participium) 89, 238–239, 241–242, 247, **248**
– trpné (n-ové/t-ové participium) 89, 243, **248**
příklonka **57**, 65, 211, 213, 241, 324
přípona 82–83, 86–87, 90, 93, 103, 105–106, 109, **126–127**, 135, 206–207, 245, 247, 325–326
– kmenotvorná viz téma
přirovnání 76
příručka kodifikační viz kodifikace
příslovce 68, 89–90, 93, 101, 103, 105–106, 108, 110, 112, 114–116, 118, 120, 129–132, 201, 203, 205, 226, 233, **274**, 295
– času 275–276
– míry 277–278
– místa 276–278
– modální a stavová 201, **278–279**
– příčinná 278
– víceslovná 133, 274–275, 277
– zájmenná 274–275
– způsobu 277
přístavek **306**, 329
přístup deskriptivní/preskriptivní 17–18, 23, 34
přísudek 302
přívlastek 112, 142, **303**, 329
– neshodný 303, 274
– shodný 303, 322
přivlastňování 197, **203–204**, 214
– druhové 203–204
– individuální 197, 203–204
příznakovost
– jazyková (systémová) 59–60, 74, 136, 299, 305–306
– stylová 54, 195, 310, 313–314
přízvuk 36, 41, 51, **56–58**, 65, 213
– primární 56–58
– sekundární 58

R

psací soustava viz pravopis
psanost 23, 309, 311–312
psycholingvistika 65
půltón 41
purismus 34

R

radix viz kořen
rámec valenční 303
ráz 46, 54–56, 62–63, 325
recipient viz adresát
reciprocita
– morfologická 245
– fonologická viz asimilace reciproční
reduplikace 114
reflexiva
– reciproční 246
– tantum 246
– vlastní 246
reflexivizace 93, 106
regulace jazyková 17, 23, 34, 317
rekce viz řízenost
réma 66, **306–307**
rematizátor 307
replika 61
reprefixace 82
reprodukce 86
resufixace 82, 119
rod jmenný **134–135**, 196, 210–211, 227, 236, 241, 248–249, 304–305, 321–322
– mužský 135–137, **150–151**, **162**
– střední 135–137, **183**, 278
– ženský 135–137, **170**
rod slovesný 236, **243–245**, 248
– činný viz aktivum
– trpný viz pasivum
rodina jazyková 27
rotacismus 64
– bohemicus 64
rozsah hlasový 41, 61
rys
– pragmatický 131, 295
– distinktivní 36, 42–44, **48–50**
– samohlásek artikulační 43–45, 48–49
– souhlásek artikulační 45–48, 49–50
rytmus řeči 42, 63

Ř

řada synonymická 74
řízenost 138, 303

S

samohlásky 29, 39, **43**, **48–49**, 53–55, 127
– dlouhé 44–45, 49
– krátké 44–45
– neutrální 44
– nízké 43, 49
– přední 43, 45, 48–49
– střední 43, 45
– středové 43, 45
– vysoké 43, 45, 49
– zadní 43, 45, 49
sémantika lexikální 65, 69, **70**, 73
semiokluzívy viz souhlásky afrikáty
shoda 136, 196, 232, 236, 243, **304**, 305–306, 322–323
sigmatismus 64
signalizace členění promluvy 41, 298
singulár viz číslo jednotné
singularia tantum 84, 96, 138, 195, **137–138**, 195
situace komunikační 22–23, 33, 62–63, **309**, 311–315
skládání 85, 90, **110**, 112–115, 120
– pozičně variantní 115
– vlastní 110–111
skladba spektrální 37, **40–41**, 44, 47, 55
skloňování 125, 129, 138, 143
– adjektivní složené 143, 147, 161, 182, 192, 197, **198**
– adjektivní smíšené 197, 203
– jmenné 30, **143–145**, 197, 201
– zájmenné 216, 218
slabičná prominence 41, 57
slabika 55–56
– minimální 56
slang 77, 314, 316
slovesa 71, 88, 92, 101–102, 106, 108–110, 112, 114, 116, 129–130, 132, **235**, 301–302
– atematická (nepravidelná) 235, 247, 266
– fázová 235
– frazémová 133, 203, 205, 235, 278
– modální viz slovesa způsobová
– nepřechodná 302
– okamžitá 246
– opakovací 240, 246
– opětovací 246
– plnovýznamová 235
– počínavá 246
– pomocná 235, 238, 240, 244, 278
– předmětová/bezpředmětová 243–244

– přechodná 302
– sponová 235
– reflexivní viz reflexiva
– trvací 246
– ukončení děje 246
– víceslovná 133
– způsobová 235, 246
slovní druh viz druhy slovní
slovo 16, **65–66**
– deiktické 274
– fonologické 56–57, 65
– grafické 65, 67
– gramaticko-lexikální 71
– lexikálně-gramatické 71
– monokolokabilní 68
– neohebné 129
– ohebné 129
– textové 65–67
– základové 81
– zkrácené 115, 117–118
– zkratkové 96, 120–121
slovosled 28, 305
slovotvorba 16, 77, **81**, 125–126, 208, 245
složenina 85–86, **110–111**, 330
složka
– bezprostřední 301
– významu pojmová 70
– významu pragmatická 70
slučitelnost významová 67–68
sociolekt 21
sociolingvistika 16, 65
sonornost 46, 49, 56
sonory viz souhlásky sonory
souhláska
– (pravopisně) měkká 145, 320–321
– (pravopisně) obojetná 145, 320–321
– (pravopisně) tvrdá 145, 320–321
souhlásky **45–47**
– afrikáty (semiokluzívy, polotřené, polosykavky) 45–47, 50
– alveolární (dásňové) 45–46, 49
– aproximanty 46–48, 50, 52, 64
– bilabiální (obouretné) 45–46, 49
– explozívy (okluzívy, závěrové ústní) 45–48, 50, 55
– frikativy (konstriktivy, třené) 45–48, 50–52
– glotální explozíva (explozíva hlasivková) viz ráz
– jedinečné 48
– labiodentální (retozubné) 45–49
– laryngální (hrtanové) 45–47
– likvidy (plynné) 48, 53–54, 56
– nazály (nosovky, závěrové nosové) 39, 46–47, 50–53, 62
– neznělé 45–47
– obstruenty (hlásky šumové) 45, 48–52, 56, 62
– palatální (tvrdopatrové) 45–46, 48
– postalveolární (dásňové zadní) 45–46
– sonory (hlásky tónové) 46, 48–51, 52
– sykavky 41, 47, 50, 288
– velární (měkkopatrové) 45–48
– vibranty (kmitavé) 30, 37, 45–47, 49–50, 52
– znělé 45–49
souřadnost 86, 111, 131, 290–291, 301, **306**, 323, 328, 333
soustava psací viz pravopis
spisovnost 19, **23**, 24, 62
spodoba viz asimilace
spojky 71, 79, 129, 131–133, **290**, 305–306, 328, 329
– časové 293
– důsledkové 292
– důvodové 292
– jednočlenné 290
– korelativní 290
– obsahové 293
– odporovací 291
– podřadicí 293
– příčinné 293–294
– slučovací 291
– souřadicí 291
– srovnávací 294
– stupňovací 292
– vícečlenné 290
– vícedílné 290
– víceslovné 133
– vylučovací 291
– způsobové 293
spojovací morfém v iz konektém
spojovník 110–111, **330**, 333
spona 305
správnost jazyková 19, **22–23**, 64, 317
spřahování 115
spřežka 66, 90, **115**, 274, 285
standard jazykový **22–23**, 24–25, 64
staroslověnština 29
stavba větná viz syntax
strom závislostní 305
středník 317, **330**
stupeň
– první 205–206, 208, 279

R

– druhý 96, 200, **206–207**, 209, 279, 294
– třetí 206, **208**, 209, 279, 328
stupňování 91, 125–126, **205–206**, **279–281**
– nepravidelné 208–209
styl 22–23, 25, 32, **309**
– funkční 301–312
– mluvní 44, **62–63**
– odborný 243, 315
– prostě sdělovací 314–315
– publicistický 316
– umělecký 315–316
stylistika 16, 25, 65, **309**
subjekt viz podmět
substantiva viz jména podstatná
sufix viz přípona
superlativ viz stupeň třetí
supinum 34
supletivismus 82, 208, 221, 245, 267
sykavky viz souhlásky sykavky
synekdocha 69, **71**, 77
synonymie 73–74
– částečná 74
– úplná 73
synonymum 73–74, 306, 309
synsémantikum viz druhy slovní neplnovýznamové
syntax 16, 34, 125, **301**, 310, 312, 314, 316
– hloubková 301
– povrchová 301
– závislostní 301, **302**
systém
– hláskový 28, 30, 43, 45
– jazykový viz langue

Š

šum třecí 30, 46–50

T

takt mluvní **56–58**, 59, 65
tautoslabičnost 44
tečka 120, 232, 317, **329**, 331, 335
téma 88–89, 127, 247–248, 266, **306**
témbr 41
tempo řeči **41**, 44, 53, 58–59, 63, 310, 314
tempus viz čas
teorie jazykové kultury 23, 34
teorie minimalismu 301
termín 70, 73, 77, 315
– víceslovný 68, 78, 134
terminativa viz slovesa ukončení děje
text 16, 70–71, 129, 218, 274, 298, 304, 309–311, 313, 331–332
– mluvený 21, 23, **61**, 198, 299, 304
– psaný 21, 23, 198, **317–318**
tón základní hlasivkový **37**, 39, 41, 43, 45–47, 49, 57
trakt vokální **38**, 45, 47, 49, 55
transformace 301
transgresiv viz přechodník
transkripce 36
– česká 36
– fonetická 36, 318
– fonologická 36
– intonační 37
– mezinárodní viz IPA
– systémy 36
– systémy národní 36
transpozice 84–86, **91**, 104–105
trvání **40–41**, 43
třída slovesná 249–251
turbulence 46, 48
tvarosloví viz morfologie
tvoření slov viz slovotvorba
tykání 237–239
typ
– jazykový 28
– jazykový flektivní **28**, 81, 125, 143, 147
– morfologický viz vzor
– textový viz žánr
typologie
– slovosledná 28
– strukturní 28

U

úkon artikulační 37
univerbizace 90, **97**, 119
určení příslovečné (adverbiální) 112, 130, 138–140, 196, 274, **303**, 305, 329
určitost 141–143, 218
úsek promluvový 57, **58–59**
úsilí výslovnostní 62–63
ústrojí
– fonační 38–39
– iniciační 38–39
– modulační 38–39
uvozovky 318, **330–331**
úzus
– jazykový 17, 24, 34, 131–132
– pravopisný 323
úžení 32–33, 252

V

vady řečové 64
valence 67, 73, 129–130, 131, **303**
valy hlasové 38
varianta fonému 38, 42–43
varieta češtiny **21**, 24
vazy hlasivkové viz valy hlasové
verba viz slovesa
věta 235, 290, **301**, 302, 305–306, 328–331
vibranty viz souhlásky vibranty
vibrantnost 49–50
vid 31, **245–246**, 248
– dokonavý 31, 240–241, **245–246**
– nedokonavý 31, 240–241, **245–246**
vkládání hlásek 50, 54
vlastnosti zvuku 40
– fyzikální 40–41
– percepční 40
vokalizace předložek 288–289
vokativ viz pád pátý
vsuvka 296, **306**, 328–329
vykání 211, **237**, 238–239
vykřičník 243, 316, **329–330**
výpověď 16, 129, 295, 297, 299, 315–316, 329–330
výpustka viz elize
výraz
– citátový 330
– kontextově nezapojený 307
– kontextově zapojený 307
výslovnost redukovaná 44
výška tónu 40, 61
vývoj jazykový 17–18, **28**
význam 16, 65, **70**, 81, 301, 309
– gramatický (mluvnický) 27–28, 66, **71**, 125
– lexikální 66, 69, **70**, 71, 125
– pragmatický 66
vzor 67, 73, 143–145, 150, 197, 216–218, 249–250, 319, 321–322
vztah závislostní 303

Z

začátky opakované 64
zadrhávání 64
zájmena 71, 76, 125–131, 141–143, **210**, 237, 245, 274, 288, 290, 315, 324, 331
– bezrodá 210–211
– neurčitá 223
– osobní 211
– přivlastňovací 210, 214
– tázací 221
– ukazovací 141–142, 210, **217**
– víceslovná 133, 210
– vztažná 222
– záporná 210, 225
– zvratná 210, 245
základ
– slabičný 56
– slovotvorný 86, 125
– tvarotvorný 125
zákon Zipfův 78–79
zákony hláskové 27
záměr komunikační 22, 62, 66, 311
závislost syntaktická 301
zeměpis jazykový 65
zkracování **85–86**, 117, 120
– smíšený způsob 118
– vlastní 117
zkratka 77, 120, 335
– hláskovaná 120
– plynule čtená 120
změna
– hlásková 27–32
– jazyková 28
značky nealfabetické 36, 44
znak
– jazykový 15, 17, 65, **66**
– mimojazykový 21
znamínka rozdělovací viz interpunkce
znamínka rozlišovací viz diakritika
znělost 30, **45–46**, 49, 288, 320, 324–325, 335
způsob
– oznamovací 238, **239–240**, 243
– podmiňovací 239, 241, **242**, 268
– rozkazovací 238, 239, **243**
– slovesného děje 246
– tvoření hlásek 45–46
zvuk hezitační 44
zvuky složené 37, 40

Ž

žánr 18, 21–22, 25–26, 30, 32–33, 63, 134, 142, 149, 314, 316
životnost, životná jména 32, **135**, 150–151, 154, 210, 227, 236, 248, 322

R

MLUVNICE SOUČASNÉ ČEŠTINY 1/

JAK SE PÍŠE A JAK SE MLUVÍ

Mgr. VÁCLAV CVRČEK, Ph.D.
A KOLEKTIV AUTORŮ

Vydala Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum
Ovocný trh 3, 116 36 Praha 1
Praha 2010

Prorektor-editor prof. PhDr. Ivan Jakubec, CSc
Redakce Lenka Ščerbaničová
Obálka Jan Šerých
Grafická úprava Kateřina Řezáčová
Sazba a zlom DTP Nakladatelství Karolinum
Vytiskla tiskárna Nakladatelství Karolinum
První dotisk prvního vydání
ISBN 978-80-246-1743-5

320,-

Mluvnice současné češtiny je prvním gramatickým popisem naší mateřštiny, který není založen jenom na povědomí autorů o jazyce kolem nás, ale na studiu rozsáhlých souborů reálných promluv a textů. Tyto texty – uspořádané Ústavem Českého národního korpusu – odrážejí skutečnou podobu současného mluveného i psaného jazyka. Výsledkem je materiálově založená moderní publikace, která nepodává obraz o tom, jak by jazyk vypadat měl, ale o tom, jak skutečně mluvíme a píšeme. Čtenář si tak může sám udělat obrázek o tom, jaké způsoby vyjadřování jsou obvyklé a vhodné pro určitou situaci a které prostředky jsou naopak nevšední či v daném kontextu nepreferované.

První díl **Mluvnice současné češtiny** kolektivu autorů z Filozofické a Matematicko-fyzikální fakulty Univerzity Karlovy představuje srozumitelný úvod do základních jazykovědných disciplín (s výjimkou syntaxe, které je věnován díl druhý) a mnoho zajímavých a přehledně uspořádaných údajů o češtině. Čtenář zde najde poučení např. o:

- slovních druzích, jejich tvarech a gramatických kategoriích
- zvukové stránce řeči
- tvoření slov a slovní zásobě
- vývoji češtiny
- stylu a typech textů
- psací soustavě (pravopisu)

a mnoho dalších a zajímavých informací.

http://cupress.cuni.cz
ISBN 978-80-246-1743-5